

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Chaniyara, Manoj S., 2008, ક. મા. મુનશીની નવલકથા અને નાટકમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ, thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/230>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં
પીએચ.ડી. (Ph.D.)ની પદવી માટે પ્રસ્તુત
મહાશોધ નિબંધ

ક. મા. મુનશીની નવલકથા અને નાટકમાં
રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

*** પ્રસ્તુત કર્તા ***
મનોજ યનિયારા
એમ.એ., એમ.ફિલ.

*** માર્ગદર્શક ***
ડૉ. જળવંત જાની
પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ,
ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૫.

*** વર્ષ : ૨૦૦૮ ***

પ્રમાણપત્ર

આથી પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે કે મનોજ ચનિયારાએ મારા માર્ગદર્શન હેઠળ અને મારાં સલાહ સૂચન પ્રમાણે "ક. મા. મુનશીની નવલકથા અને નાટકમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ" નામનો મહાશોધ નિબંધ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં પીએચ.ડી.ની પદવી માટે તૈયાર કર્યો છે. મહાશોધ નિબંધમાં તેને આ વિષય પર સ્વતંત્ર અધ્યયન – સંશોધન કરી તેમાં મૌલિક નિરૂપણ કર્યું છે.

વિશેષમાં આ મહાશોધ નિબંધ કે તેનો કોઈ અંશ પ્રકાશિત થયો નથી કે કોઈ પદવી માટે અન્ય યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કર્યો નથી.

દિનાંક :

સ્થળ : રાજકોટ

ડૉ. બળવંત જાની
પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ,
ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ – ૩૬૦૦૦૫.

અર્પણ

મારા અભ્યાસના

પથદર્શક અને પ્રેરણામૂર્તિ

પ. પૂ. શ્રી ભાનુભાઈ પટેલ

અને

આ. શ્રી ગિરીશજી જોશીને

ભૂમિકા

ભારતમાં વિવિધ પ્રાદેશિક અને સાંસ્કૃતિક પાર્શ્વ ભૂમિકાવાળા લોકો રહે છે. તેમનાં ધર્મ, ભાષા તથા રિવાજોમાં વૈવિધ્ય છે. આ વિવિધતાનું મૂળ દેશના ઇતિહાસમાં રહેલું છે. આજે ભારત વિવિધ જનસમુદાયનો બનેલો વિવિધ રંગી વિશ્વનો સૌથી મોટો લોકશાહી દેશ છે. ભારતનાં સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રકળા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, રમતો કે રાંધણકળા, સામાજિક વિધિઓ અને રીતિઓમાં ભારતના લોકોના સમાયોજન અને એકીકરણનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડે છે.

લોકોનું વૈવિધ્ય ભારતની સમાજ રચનાને એક અનોખો ઘાટ આપે છે. સંસ્કૃતિ પ્રધાન સમુદાયોને ભેગા કરીને તેમનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને સંલગ્નતાની લાગણી વિકસાવવી જરૂરી છે. પણ ભૂતકાળના અનુભવો દર્શાવે છે કે આ કાર્ય પડકારરૂપ છે. સ્વતંત્રતા મળવા સાથે યુગ બદલાયો કેળવણીનું સ્વરૂપ જો રાષ્ટ્રના હિતમાં હોય તો પ્રશ્ન ન હતો પરંતુ કેળવણીનું સ્વરૂપ રાષ્ટ્રને બાદ કરતું હોય તો પ્રશ્ન છે.

લોકોને પોતાની એકતાનું ભાન અને પ્રતીતિ થાય ત્યારે 'અમે ભારતીયો વિશ્વની બીજી પ્રજાઓ કરતાં અનોખા છીએ' એવો ખ્યાલ ઉપજે છે. આવું તાદાત્મ્યનું ઘડતર ને બીજાઓથી પડતા તફાવતોને ઓળખવાની ક્રિયા સમાજમાં પ્રવર્તતી વ્યાપક પરિસ્થિતિઓ ઉપર આધાર રાખે છે. જો સમાજનું પર્યાવરણ સહકાર સહયોગને પ્રેરે એવું અનુકૂળ હોય તો વિધાયક રાષ્ટ્રીય તાદાત્મ્ય વિકસે છે.

રાષ્ટ્રનાં જૂથો વચ્ચેના સંબંધો કાં તો સહયોગપૂર્ણ કાં તો સ્પર્ધાત્મક હોય છે. જો રાષ્ટ્રનાં લક્ષ્યો સમાન હોય અને વિવિધ જૂથો વચ્ચે ન્યાયી રીતે વહેંચી શકાય એટલા પ્રમાણમાં સંસાધનો હોય તો રાષ્ટ્રીય જૂથો વચ્ચે સહયોગી સંબંધો વિકસે છે. જ્યારે જૂથોનાં ધ્યેયો જુદાં જુદાં હોય અને રાષ્ટ્રનાં સંસાધનો અપૂરતાં હોવાથી તેની ન્યાયી રીતે વહેંચણી કરવી મુશ્કેલ હોય ત્યારે જૂથો વચ્ચે સ્પર્ધાત્મક, વધારે પ્રાપ્ત કરી લેવાના સંબંધો

વિકસે છે. તેથી ભારતમાં આપણે સંસ્કૃતિની પરંપરાઓની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

લોકશાહી પર્યાવરણમાં રહેલા ભારતીય સમાજે પોતાની વિવિધતાને સહશક્તિમાન અને સહભાગી બનાવવાના ધ્યેય તરફ આગળ વધવું જોઈએ એટલે કે લોકોએ પોતાનાં વિવિધ જૂથો વચ્ચે એ રીતે સહયોગ સાધવો જોઈએ જેથી એ બધાંની શક્તિઓ એકી સાથે સક્રિય બને. અહીં એક જ સમયે સક્રિય બનવું અગત્યનું છે. આમ થાય તો ભારતીય સમાજ એવાં વાદ્યવૃંદ જેવો બને જેમાં જુદાં જુદાં વાજિંત્રો એકબીજાનાં વાદ્યસંવાદી બનીને સંગીતની આનંદજનક સૂરાવલિ સર્જે છે. આ સૂરાવલિમાં દરેક વાજિંત્ર પોતાનો સ્વતંત્ર સ્વર અને ફાળો જાળવી રાખે છે. અને છતાં એવું સંગીત પરિણામ સર્જે છે. જે દરેકના વ્યક્તિગત સ્વર કરતાં નવું અને જુદું હોય છે. સમદૃષ્ટિવાદના શબ્દોમાં કહીએ તો સમષ્ટિ તેના વિભાગોના સરવાળાથી કંઈ વિશેષ છે.

રાષ્ટ્રનો ખ્યાલ મનોવૈજ્ઞાનિક છે. આપણી વિવિધતાને વટાવી જઈને આગળ વધતાં, આપણે 'હું ભારત દેશનો છું' એવી જે સંલગ્નતાની લાગણી અનુભવીએ છીએ એ લાગણી જ રાષ્ટ્રીયતાનું મૂળ છે. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા એટલે રાષ્ટ્રનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું ચારિત્ર્ય એમાં વિવિધ સામાજિક રાજકીય અને આર્થિક સંસ્થાઓના માનસિક જોડાણ અને સુસંગતિ સમાયેલાં હોય છે. તે દેશને લાક્ષણિક સ્વરૂપ આપે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રના ખ્યાલમાં સમાન તકો, સંયોજિત સ્વરૂપ અને દેશ સાથે નાગરિકોના તાદાત્મ્યનો સમાવેશ થાય છે. દેશના ઈતિહાસ, સંસ્કૃતિ, પ્રત્યે લોકોની પ્રતિબદ્ધતાને લીધે ભારતની અસ્મિતા સાર્થક બને છે.

નવી પેઢીનું સામાજિકરણ યોગ્ય દિશામાં કરવું જોઈએ. આરંભના બાળપણથી જ મૂલ્યો ને મનોવલણો ઘડાતાં જાય છે. તેથી સંતાનો નાનાં હોય ત્યારથી જ માતાપિતાએ તેમનામાં સાચાં મનોવલણો અને મૂલ્યો વિકસાવવાં જોઈએ, અને સંસ્કૃતિ તથા રાષ્ટ્ર પ્રત્યે વિધાયક મનોવલણો અપનાવવામાં બાળકને મદદ કરવી જોઈએ.

જો દરેક માણસ મનમાની રીતે વર્તે તો અરાજકતા વ્યાપે, અવ્યવસ્થા અને ગંભીર સમસ્યાઓ સર્જાય, કોઈનામાં વિશ્વાસ ન રહે અને કોઈ વર્તનની આગાહી પણ ન કરી

શકાય. આવી માનવસર્જિત આફત બહુ ઓછી અથવા ભાગ્યે જ આવે છે. કારણ કે સંસ્કૃતિ આપણા સામાજિક વર્તનમાં વ્યવસ્થા લાવે છે અને તેને સક્રિય રીતે ઘડે છે. માણસ પોતાના સમાજ અને સંસ્કૃતિ સાથે સતત આંતરક્રિયા કરતો રહે છે. તેથી રોજ અને ખાસ પ્રસંગોએ કઈ કઈ કાર્યવાહી કરવી જોઈએ તે સમજે છે, અને શીખે છે.

સંસ્કૃતિ આપણને દિશા સૂચવે છે કે જુદી જુદી સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કયું વર્તન યોગ્ય કે ઈચ્છનીય છે અને કયું વર્તન અયોગ્ય કે અનિચ્છનીય છે. દા.ત. માતાપિતાએ જુદી જુદી ઉંમરના બાળક સાથે કઈ રીતે વર્તવું અને બાળકે માતાપિતા સાથે કેવું વર્તન કરવું એ જ રીતે શિક્ષક-વિદ્યાર્થી, ઉપરી અધિકારી-કર્મચારી, માલિક-નોકર, ગ્રાહક-વેપારી વગેરે... ઉપરાંત સંસ્કૃતિ આપણને સમજાવે છે કે જીવનમાં શું ઈષ્ટ કે મૂલ્યવાન છે. સંપત્તિ, સારું સ્વાસ્થ્ય, શાંતિ, બીજા લોકો સાથેના સુમેળ ભર્યા સંબંધો અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા કે ન્યાય : આ જુદી જુદી બાબતોને જિંદગીમાં કેવો અગ્રતાક્રમ આપવો તે અંગે.

— સંસ્કૃતિનું આગવું મંતવ્ય હોય છે.

ડૉ. બળવંત જાની 'ગુજરાતી નિબંધમાં રાષ્ટ્રભાવના અને સંસ્કૃતિની ઝલક' નામના લેખમાં કહે છે કે :

'ભારતીય સંસ્કૃતિની અર્થઘાટના ઘણી બૃહદ્ છે. એમાં ઉદાત્ત કહી શકાય એવાં સત્ત્વે કે તત્ત્વે પણ અમાપ છે. એમાંનું એક તત્ત્વ છે. ભારતીય તત્ત્વદર્શન ચિંતન, ભારતનો આધ્યાત્મિક વારસો, ચિંતનપુટ અને જીવનમૂલ્યો ભારતીય સંસ્કૃતિને ઉદાત્ત કરવા માટે ખપમાં લાગે એવા પરિબળ છે. સર્જક — ચિંતક આ ભાવવિશ્વથી અનુપ્રાણિત હોય એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એમના ભારતીય સંસ્કૃતિ વિચારધારાને અભિવ્યક્તિ સાંપડે, ભારતીયદર્શન ચિંતન પછી ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક ઘટક છે. જે કોઈ સર્જક આવા સાંસ્કૃતિક વારસાને પોતાની રીતે પ્રગટાવે અભિવ્યક્તિ અર્પે એમાંથી એમની રાષ્ટ્રપ્રીતિ અને ભારતીય સંસ્કૃતિની અભિજ્ઞતા પ્રગટતી હોય છે'

આવા સર્જક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી પોતાના સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદને પોતાની સમર્થ કલમ દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. જીવનભર મુનશીની પ્રતિભા આર્ય સંસ્કૃતિનાં

અને ભારતીયતાનાં યશોગાન ગાવામાં સક્રિય રહી. મુનશીને ઈતિહાસકારો ભારતીય સંસ્કૃતિના જયોતિર્ધર તરીકે ઓળખાવે છે. વિશ્વમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ ઉદ્ભવી અને નાશ પામી પરંતુ આર્ય સંસ્કૃતિ આજે સદીઓથી પોતાનું તેજ અને પરંપરા જાળવતી આવી છે. તે આર્યસંસ્કૃતિનાં ગુણગાન મુનશીએ ગાયાં છે. મુનશી પોતાના સાહિત્યમાં આર્યસંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રવાદને કેન્દ્રમાં રાખીને જ સાહિત્ય સર્જન કરતા હોય એવું લાગે છે. આ રાષ્ટ્રવાદ અને આર્યસંસ્કૃતિ શોધવાનો આ મહાશોધ નિબંધ ઉદ્દેશ છે.

આ મહાશોધનિબંધમાં કુલ ૯ પ્રકરણો છે. તેમજ અંતે સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ-૧ : મુનશીનું જીવન અને કવન

૧. મુનશીનું જીવન :

- ૧.૧ વીર પૂર્વજો
- ૧.૨ મુનશીનું વંશવૃક્ષ
- ૧.૩ જન્મ
- ૧.૪ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંસાર મંથન
- ૧.૫ વકીલાત
- ૧.૬ સ્વાતંત્ર્યસેનાની
- ૧.૭ રાજનીતિજ્ઞ
- ૧.૮ ભારતીય વિદ્યાભવનની સ્થાપના
- ૧.૯ મુનશીના જીવનદર્શનના મુખ્ય અંશો
  ૧. ધર્મત્વ
  ૨. જીવનકલા
  ૩. પ્રેમ અને સૌન્દર્યની ભાવના
  ૪. સંસ્કૃતિ અને સમાજ
  ૫. રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર
  ૬. કલા અને સાહિત્ય

૧.૧૦ ઉપસંહાર

૧.૨ મુનશીનું કવન :

- ૧.૨.૧ નવલકથા
- ૧.૨.૨ નાટક
- ૧.૨.૩ નવલિકા
- ૧.૨.૪ આત્મકથા
- ૧.૨.૫ જીવનચરિત્ર
- ૧.૨.૬ વિવેચનાદિ નિબંધ સાહિત્ય
- ૧.૨.૭ અંગ્રેજી પુસ્તકો
- ૧.૨.૮ સમગ્રતયા.

પ્રકરણ-૨ : રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ પરિચય

૨.૧ રાષ્ટ્રભક્તિ પરિચય

- ૨.૧.૧ ભૂમિકા
- ૨.૧.૨ રાષ્ટ્ર ક્યારે બને છે ?
- ૨.૧.૩ વ્યક્તિ નહીં, રાષ્ટ્ર મહાન
- ૨.૧.૪ ભારત : રાષ્ટ્રના રૂપમાં અવધારણા
- ૨.૧.૫ રાષ્ટ્રપતિની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રભક્તિ
- ૨.૧.૬ રાષ્ટ્રભક્તિ એટલે
- ૨.૧.૭ વિશુદ્ધ રાષ્ટ્રભાવ
- ૨.૧.૮ પ્રાચીન એકસૂત્ર રાષ્ટ્રજીવન
- ૨.૧.૯ રાષ્ટ્રરક્ષા સ્થાયિત્વ
- ૨.૧.૧૦ નિર્હતુક રાષ્ટ્રભક્તિ
- ૨.૧.૧૧ રાષ્ટ્રીયત્વનો બોધ
- ૨.૧.૧૨ આચરણમાં રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાન
- ૨.૧.૧૩ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ સ્વદેશી
- ૨.૧.૧૪ રાષ્ટ્ર રાજનૈતિક નહીં સાંસ્કૃતિક છે.
- ૨.૧.૧૫ સમાપન

૨.૨ આર્યસંસ્કૃતિ પરિચય

- ૨.૨.૧ આર્યશબ્દનો અર્થ
- ૨.૨.૨ સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ
- ૨.૨.૩ આર્યસંસ્કૃતિ
- ૨.૨.૪ આર્યસંસ્કૃતિની વિશેષતાઓ
  - ૨.૨.૪.૧ જ્ઞાનોપાસના
  - ૨.૨.૪.૨ ધર્મ અને કર્મનો સમન્વય અને મહિમા
  - ૨.૨.૪.૩ સામાજિક સમાનતા અને સમભાવ
  - ૨.૨.૪.૪ સંયમ
  - ૨.૨.૪.૫ કર્મફલત્યાગ
  - ૨.૨.૪.૬ નારીનું સન્માન
  - ૨.૨.૪.૭ માનવેતર સૃષ્ટિ સાથે પ્રેમસંબંધ
  - ૨.૨.૪.૮ અહિંસા
  - ૨.૨.૪.૯ ચાર પુરુષાર્થ
  - ૨.૨.૪.૧૦ ચાર વર્ણ
  - ૨.૨.૪.૧૧ ચાર આશ્રમ
  - ૨.૨.૪.૧૨ આર્યસંસ્કૃતિમાં પ્રતીકો
  - ૨.૨.૪.૧૩ આર્યસંસ્કૃતિમાં પર્વોત્સવો
  - ૨.૨.૪.૧૪ તીર્થસ્થાનો
  - ૨.૨.૪.૧૫ પવિત્ર નદીઓ
  - ૨.૨.૪.૧૬ આર્યસંસ્કૃતિમાં બારદર્શનો
  - ૨.૨.૪.૧૭ આર્યસંસ્કૃતિનું જ્ઞાન-નિધિ
  - ૨.૨.૪.૧૮ આર્યસંસ્કૃતિમાં શિક્ષણ વ્યવસ્થા
  - ૨.૨.૪.૧૯ આર્યસંસ્કૃતિનાં પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય
  - ૨.૨.૪.૨૦ શિક્ષણની પદ્ધતિ
  - ૨.૨.૪.૨૧ નારી શિક્ષણ
  - ૨.૨.૪.૨૨ ગુરુ — શિષ્ય પરંપરા

- ૨.૨.૪.૨૩ ધ્યેયોની પરાકાષ્ઠા
 ૨.૨.૪.૨૪ અવતાર કલ્પના
 ૨.૨.૪.૨૫ આર્ય સંસ્કૃતિ ઋષિ સંસ્કૃતિ
 ૨.૨.૪.૨૬ આર્યસંસ્કૃતિમાં મૂર્તિપૂજા
 ૨.૨.૪.૨૭ આર્યસંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતા પરિવાર વ્યવસ્થા
 ૨.૨.૪.૨૮ સોળસંસ્કાર: આર્યસંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ
 ૨.૨.૪.૨૯ મૃત્યુ પ્રત્યેનો આર્યસંસ્કૃતિનો અભિગમ
 ૨.૨.૪.૩૦ સમાપન

પ્રકરણ-૩ : મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

- ૩.૧ પાટણની પ્રભુતા
 ૩.૨ ગુજરાતનો નાથ
 ૩.૩ રાજાધિરાજ
 ૩.૪ જય સોમનાથ
 ૩.૫ પૃથિવીવલ્લભ
 ૩.૬ ભગ્નપાદુકા
 ૩.૭ ભગવાન કૌટિલ્ય

પ્રકરણ-૪ : મુનશીની પૌરાણિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

- ૪.૧ લોપામુદ્રા ખંડ-૧
 ૪.૨ લોમહર્ષિણી
 ૪.૩ ભગવાન પરશુરામ
 ૪.૪ કૃષ્ણાવતાર ખંડ ૧ થી ૮

પ્રકરણ-૫ : મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

- ૫.૧ વેરની વસૂલાત
 ૫.૨ કોનો વાંક
 ૫.૩ સ્વપ્નદૃષ્ટા
 ૫.૪ તપસ્વિની ભાગ ૧, ૨

પ્રકરણ-૬ : મુનશીનાં ઐતિહાસિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

૬.૧ ધ્રુવસ્વામિની દેવી

પ્રકરણ-૭ : મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

૭.૧ પુરંદર પરાજય

૭.૨ અવિભક્ત આત્મા

૭.૩ તર્પણ

૭.૪ પુત્રસમોવડી

૭.૫ લોપામુદ્રાખંડ ૨, ૩, ૪

પ્રકરણ-૮ : મુનશીનાં સામાજિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

૮.૧ વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય

૮.૨ બે ખરાબ જણ

૮.૩ આજ્ઞાંકિત

૮.૪ કાકાની શશી

૮.૫ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

૮.૬ પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર

૮.૭ ડૉ. મધુરિકા

૮.૮ છીએ તે જ ઠીક

૮.૯ વાહ રે મૈં વાહ

પ્રકરણ-૯ : ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં સંદર્ભગ્રંથોની વર્ગીકૃત અને વિસ્તૃત સૂચિ અકારાદિ મૂળાક્ષરના ક્રમમાં અંતે આપેલ છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

૨. નવલકથા સૂચિ

૩. નાટકસૂચિ

૪. ગુજરાતી લેખો

૫. સામયિકો.

૬. ફોટાઓ

નિવેદન

એમ.ફિલ. થયા પછી તરત જ પીએચ.ડી કરવાની ઈચ્છા થઈ આવેલી આ ઈચ્છાની અભિવ્યક્તિ ડૉ. બળવંત જાની પાસે કરતાં તરત જ તેમણે મને વિષય શોધવા માટેની પરવાનગી આપી. વિષય પસંદગી મારી રુચિ પ્રમાણે થાય એ સ્વાભાવિક છે. જો કે, સંશોધનની બાબતમાં એમ.ફિલ.નો અનુભવ ખૂબ જ પથદર્શક બને એ પણ સ્વાભાવિક છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસમાં કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ મારા પ્રિય સાહિત્યકાર છે. મુનશી આમ તો મારા જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતવાસીઓના પ્રિય સાહિત્યકાર છે. મુનશી વિશે કશુંક લખવાની ઈચ્છાને કારણે વિષય પસંદગી મુનશી તરફ ઢળે એ સ્વાભાવિક છે.

શોધકાર્ય સુચારુ રીતે સમ્પન્ન કરવા માટે સૌથી મહત્વની બાબત છે. વિષય પસંદગી જો શોધકાર્યનો વિષય મનોનુકૂળ હોય તો કાર્ય કરવામાં રુચિ જળવાય રહે અને કાર્ય નિર્વિઘ્ને સમ્પન્ન થાય.

વિષય નિર્ધારણ કરવા માટે હું જ્યારે મારા માર્ગદર્શક ડૉ. બળવંત જાની સાહેબ પાસે બેઠો ત્યારે તેમણે મને પૂછ્યું. તારા મનમાં કયો વિષય છે. મેં જવાબ આપતા કહ્યું : 'ક.મા. મુનશીની નવલકથા અને નાટકમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ' અને એ જ વિષય નક્કી થયો. વિષય નક્કી થતાં શોધયાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો.

ગુરુવર્ય ડૉ. બળવંત જાની સાહેબે સમય — સમય પર યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી મારું કઠિન કાર્ય સરળ બનાવ્યું. વિષય પસંદગીથી લઈને શોધકાર્ય પૂર્ણ થયું ત્યાં સુધી પૂ. શ્રી જાનીસાહેબ મારા પ્રેરણામૂર્તિ રહ્યા. 'આવ, મનોજ' કહી સતત મારી પ્રગતિનો હિસાબ માગતા. તેમજ 'મારું ઘર એ જ કાર્યાલય', 'મારું ઘર એ જ વિદ્યાલય' જેવા ભાવાત્મક શબ્દોથી મને સતત પ્રોત્સાહિત કરીને તેમજ તેમના કુશળ માર્ગદર્શન અને

ઉત્સાહિત સ્વભાવના પરિણામે જ હું આ શોધકાર્ય પ્રસ્તુત કરી શક્યો છું. તેઓ ઉદારતાપૂર્વક મારા પથદર્શક બન્યા તેથી હું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વંદન કરું છું.

મારી વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિને સંવર્ધિત કરનારા ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવનના પ્રોફેસરો સર્વશ્રી ડૉ. નીતિન વડગામા, ડૉ. બિપિન આશર, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, ડૉ. મનોજ જોશી, ડૉ. દીપક પટેલની અમૂલ્ય પ્રેરણા પણ મારા આ વિદ્યાતપના પાયા છે. તેમનો તથા બિન શૈક્ષણિક સ્ટાફ ખાસ કરીને શ્રી રક્ષાબહેનનો પણ આ તકે આભાર માનું છું.

જેના પ્રેમ અને શુભેચ્છા વિના મારું આ કાર્ય ક્યારેય પૂર્ણ ન થાત એવા પ.પૂ. શ્રી ભાનુભાઈ પટેલ તથા આ.શ્રી ગિરીશજી જોશીને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વંદન કરું છું.

બચપણથી જ મારા અભ્યાસમાં રસરુચિ લેનારાં અને ભવિષ્યમાં પણ મારા ઉપર જેમના આશીર્વાદ રહેવાના છે તે મારાં મોટીબા તથા પિતાશ્રી પ્રત્યે હું સદા નતમસ્તક રહીશ. કારણ કે તેમના આશિષથી જ હું અંકુરિત થઈ આજે વટવૃક્ષ બન્યો છું. અને બહેનોના સ્નેહભાવ વગર આ કામ શક્ય જ ન બન્યું હોત. રજાઓના સમયમાં મારા સતત આ કાર્યમાં પરોવાયા રહેવાથી મારી સાથે બહાર ફરવા જવાની, સીનેમા જોવાની તથા મારી સાથેના સહવાસની અનેક ઈચ્છાઓને હસતા મુખે દૂર કરીને મને સતત પ્રોત્સાહન આપનારી મારી વહાલી પત્નીનો સ્નેહાદર પ્રગટ કરું છું.

મારા અનેક મિત્રો, મારી શાળાના ટ્રસ્ટીઓ, સ્ટાફમિત્રો તથા વિદ્યાર્થીઓનો તેમજ પ્રા. પી.પી.રથવી તથા પ્રો. મેહુલ શાહ આ સૌનો આ તકે આભારી છું.

મનોજ ચનિયારા

તા. / / ૨૦૦૮

અનુક્રમણિકા

પૃષ્ઠ ક્રમાંક

પ્રકરણ-૧ મુનશીનું જીવન અને કવન	૦૦૧-૦૪૩
પ્રકરણ-૨ રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ પરિચય	૦૪૪-૧૨૫
પ્રકરણ-૩ મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ	૧૨૬-૧૫૯
પ્રકરણ-૪ મુનશીની પૌરાણિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ	૧૬૦-૧૯૫
પ્રકરણ-૫ મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ	૧૯૬-૨૨૯
પ્રકરણ-૬ મુનશીનાં ઐતિહાસિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ	૨૩૦-૨૪૭
પ્રકરણ-૭ મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ	૨૪૮-૨૭૬
પ્રકરણ-૮ મુનશીનાં સામાજિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ	૨૭૭-૩૦૧
પ્રકરણ-૯ ઉપસંહાર	૩૦૨-૩૩૩
પરિશિષ્ટ	૩૩૪-૩૫૮

પ્રકરણ-૧ મુનશીનું જીવન અને કવન

૧. મુનશીનું જીવન :

- ૧.૧ વીર પૂર્વજો
- ૧.૨ મુનશીનું વંશવૃક્ષ
- ૧.૩ જન્મ
- ૧.૪ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંસાર મંથન
- ૧.૫ વકીલાત
- ૧.૬ સ્વાતંત્ર્યસેનાની
- ૧.૭ રાજનીતિજ્ઞ
- ૧.૮ ભારતીય વિદ્યાભવનની સ્થાપના
- ૧.૯ મુનશીના જીવનદર્શનના મુખ્ય અંશો
  ૧. ધર્મત્વ
  ૨. જીવનકલા
  ૩. પ્રેમ અને સૌન્દર્યની ભાવના
  ૪. સંસ્કૃતિ અને સમાજ
  ૫. રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર
  ૬. કલા અને સાહિત્ય
- ૧.૧૦ ઉપસંહાર

૨. મુનશીનું કવન :

- ૨.૧ નવલકથાકાર
- ૨.૨ નાટક
- ૨.૩ નવલિકા
- ૨.૪ આત્મકથા
- ૨.૫ જીવનચરિત્ર
- ૨.૬ વિવેચનાદિ નિબંધ સાહિત્ય
- ૨.૭ અંગ્રેજી પુસ્તકો
- ૨.૮ સમગ્રતયા

પ્રકરણ-૧ મુનશીનું જીવન અને કવન

૧. મુનશીનું જીવન

ગુજરાતીના એક મહાન સાહિત્ય સ્વામી સ્વ. કનૈયાલાલ મુનશી એક પ્રચંડ મનોઘટનાશાળી અને કાન્તદર્શી મહામના હતા. તેમણે જીવન અને સર્જનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જે પ્રદાન કર્યું છે, તે તેમની વિશિષ્ટ પ્રતિભાનું દ્યોતન કરે છે. પ્રજ્ઞા અને પ્રતિભાથી ઓપતું મુનશીનું વ્યક્તિત્વ એક સ્વપ્નદેષ્ટાનું વ્યક્તિત્વ હતું. તેમનામાં દેષ્ટા અને સ્પષ્ટા ઉભયનો સુભગ સમન્વય થયો હતો. તેથી તેમને પોતાનું કહી શકાય એવું એક જીવનદર્શન હતું. એ જીવનદર્શન પ્રમાણે તે જીવ્યા, તેમણે અનેક કૃતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ કે સંસ્થાઓનું સર્જન કર્યું. કોઈ પણ મહાન સાહિત્યકારને તેનું મૌલિક જીવનદર્શન હોય છે. તેમ મુનશીને પણ પોતાનું મૌલિક જીવનદર્શન હતું અને ગુજરાતના મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારોમાં, એથી, તેમનું આગવું સ્થાન છે. અર્વાચીન ગુજરાતના અને સાહિત્યના ઘડવૈયાઓની પરંપરામાં મુનશી માનભેર શોભી રહે છે.

૧.૧ વીર પૂર્વજો

ભરૂચ આજે તો ભાંગી ગયું છે, પણ બૌદ્ધ જાતક ગ્રંથોનાં કાળથી વર્ષો સુધી ભૃગુકચ્છ તરીકે એ ખ્યાત હતું. ભગવાન પરશુરામે જમીનદોસ્ત કરેલી મૂળ માહિષ્મતી નગરી એ નર્મદાતીરે હતી. એ ભરૂચના વિખ્યાત ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોની વસતિ એક જમાનામાં ત્યાં ૧૮,૦૦૦ કુટુંબોની કહેવાતી, આજે તો વિદ્યામાં અને ધનમાં ભાર્ગવો ક્ષીણ થઈ ગયા છે, પરંતુ ભૃગુ ઋષિમાંથી ઉતરી આવેલા એ બ્રાહ્મણો "ન્યાત, વરઘોડો કે ઉઠમણું હોય ત્યારે હજી યે પોતાના પૂર્વજ પરશુરામનો તોર પ્રગટ કર્યા વિના રહી શકતા નથી"^૧

ભરૂચમાં 'મુનશીનો ટેકરો' આવેલો છે એ ટેકરો ખરું જોતાં તો એક નાનકડી શેરી છે, પણ પોણોસો વર્ષ પૂર્વે "ભરૂચી ભાગવને મન આ ટેકરો સૃષ્ટિનું કેન્દ્ર હતો. એના પર મુનશીઓ પાકતા એમનો મિજાજ ઓર ગણાતો. એનું પાણી તાકાત આપનારું મનાતું ટેકરાની કન્યા પરણવા ભાગવ યુવાન ઘેલો બનતો" એ ટેકરા પરના 'નાના ઘર' માં સં. ૧૯૪૪ ના પોષ માસની પૂર્ણિમાએ, ઈ. ૧૮૮૭ ની ૩૦મી ડિસેમ્બરે બપોરે બાર વાગ્યે કનૈયાલાલ મુનશીનો જન્મ થયો.

એમણે સયોટ ને રસગતી બાનીમાં લખેલાં આત્મકથાત્મક લખાણોમાંથી એમના જ શબ્દોમાં એમનું ચિત્ર ઉપસાવીએ.

મુનશીગીરી પહેલવહેલી પ્રાપ્ત કરનાર નંદલાલ પાઠક ફારસી ભાષામાં કવિતા રચતા. એમની કવિતાથી રીઝેલા દિલ્હીના શહેનશાહ મહમદશાહે એમને મુનશીગીરી બક્ષી: ભરૂચ પરગણાના ગામ દીઠ વર્ષે રૂપિયા એક ! નંદલાલ મુનશીના મૃત્યુ પછી એમના પુત્ર હરિવલ્લભે પોતાની એકની એક દીકરીને કન્યાદાનમાં મુનશીગીરી દઈ દીધી. એ મુનશીગીરી એમ લગ્નમાં પામનાર કેશુરદાસ ઉર્ફે કિશનદાસ તે ટેકરાના આદ્ય મુનશી એ બહુ બાહોશ ગણાતા.

"એમણે પૈસા મેળવ્યા, હવેલી બાંધી, ટેકરો પોતાનો કર્યો, જમીન વસાવી અને ન્યાતમાં ગામમાં ને અદાલતમાં માગ મુકાવ્યો. એ કિશનદાસ મુનશીને ત્રણ પુત્રો કાશીરામ, અનુપરામ અને ત્રીજા નરભેરામ — તે મુનશીના દાદા.

મોટા પુત્ર કાશીરામ એ સમયના 'મોટા માણસના નબીરા' હતા. એમને વર્ષમાં એક દહાડો જ મહત્ત્વનું કામ રહેતું : કચેરીમાં મામલતદાર સાહેબ પાસેથી મુનશીગીરીના રૂપિયા ૧૫૦ ગણી લેવાનું.

વયલા ભાઈ અનુપરામ મુનશી (ઈ.૧૮૦૭-૧૮૪૧) આખા કુટુંબમાં સ્વરૂપવાન, તેજસ્વી ને ટેકીલા હતા. એમણે પણ બાલ્ય વયે ભરૂચ અદાલતમાં નોકરી લીધી અને ૧૮૩૬ માં જજના રીડર થયા. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે એ વડોદરાના રેસિડેન્ટના નેટિવ એજન્ટ નિમાયા એ વફાદારીની મૂર્તિ હતા. કંપની અને ખંડેરાવ ગાયકવાડ વચ્ચે રેવાકાંઠાની તકરાર ચાલી ત્યારે કંપની તરફથી બધો કારભાર અનુપરામને સોંપવામાં

આવ્યો હતો. ગાયકવાડે એમને કર્તવ્યભ્રષ્ટ કરવા લાંચ આપવા માંડી, પણ એમણે પાછી ઠેલી, અને એમની મહેનતને પરિણામે કંપની ફાવી, એને રેવાકાંઠા એજન્સી મળી, અને આ નિમકહલાલ અમલદારને ગામ બક્ષિશ આપવાની વાતો પણ ચાલી. પરંતુ અચાનક અનુપરામ લોહી ઓઠી મરી ગયા (૧૮-૯-૧૮૪૧) કહેવાય છે કે ગાયકવાડના માણસોએ ઝેર દીધું કે જાદુ કર્યો.

નરભેરામ મુનશી અત્યંત ગૌરવર્ણ, ઘણું જાડું અને ઠીંગણું શરીર, ઝીણી તેજસ્વી ઉગ્રતાભરી આંખો: ફૂલેલું નાનું નાક: પહોળા મોટા કાન, ઉગ્ર ને આપમતિયા, મોટાઈના શેષવાળા; પ્રચંડ પણ ટૂંકજીવી; રાગદ્રેષ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાયેલા. થાણામાં એમના પિતા કિશનદાસ અચાનક હૃદય બંધ પડવાથી અવસાન પામ્યા ત્યારે તેર વર્ષના નરભેરામ (જન્મ ઈ.૧૮૧૯) તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કરી ભરૂચ પાછા આવ્યા.

મોટા ભાઈ કાશીરામને ઝાડું વ્યવહારજ્ઞાન નથી; વયલા અનુપરામ પોતાના કામમાં પરોવાયેલા છે; એટલે કુટુંબમાં મોભાને મોજશોખનો ઈજારો નરભેરામ લઈ લે છે; એની ઈચ્છાને બધાં નમતું આપે છે. અઢારમું વર્ષે કુટુંબના પ્રતિષ્ઠામંદિર ભરૂચમાં તે નોકરી લે છે. અને ૩૧ વર્ષની ઉંમરે ઓગસ્ટ ૧૮૫૦માં તો સૂરત અદાલતમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ એન્ડ્રૂઝના શિરસ્તેદાર બને છે: ટેકરાનું સ્વામિત્વ ભોગવે છે.. આ ગઈ સદીના અગ્રગણ્ય ગુજરાતીની બહાદુરીની મુત્સદીગીરીની અને ઔદાર્યની ઘણી વાતો ભરૂચ-સૂરતમાં પ્રચલિત હતી. એ ઈ.૧૮૬૯માં ગુજરી ગયા ત્યારે એમના ત્રીજા પુત્ર (જન્મ ઈ.૧૮૫૩) સોળ વર્ષના હતા.

એકચક્રે રાજ્ય કરતા નરભેરામ મુનશી સ્વર્ગે ગયા ત્યારે સૌથી મોટા પુત્ર ફરસરામ મુનશી (૧૮૩૭-૧૯૦૧) બત્રીસ વર્ષના હતા. ઈ.૧૮૬૦ થી એમણે ભરૂચમાં વકાલત કરવા માંડેલી બીજા ભાઈ રામભાઈ પણ (૧૮૪૮-૧૯૦૩) સ્ટેશન માસ્ટરની નોકરી થોડો વખત કર્યા પછી વકીલ થઈ વકાલત કરવા લાગ્યા હતા. ચોથા ભાઈ ચંદાલાલ ઘણા નાના હતા."

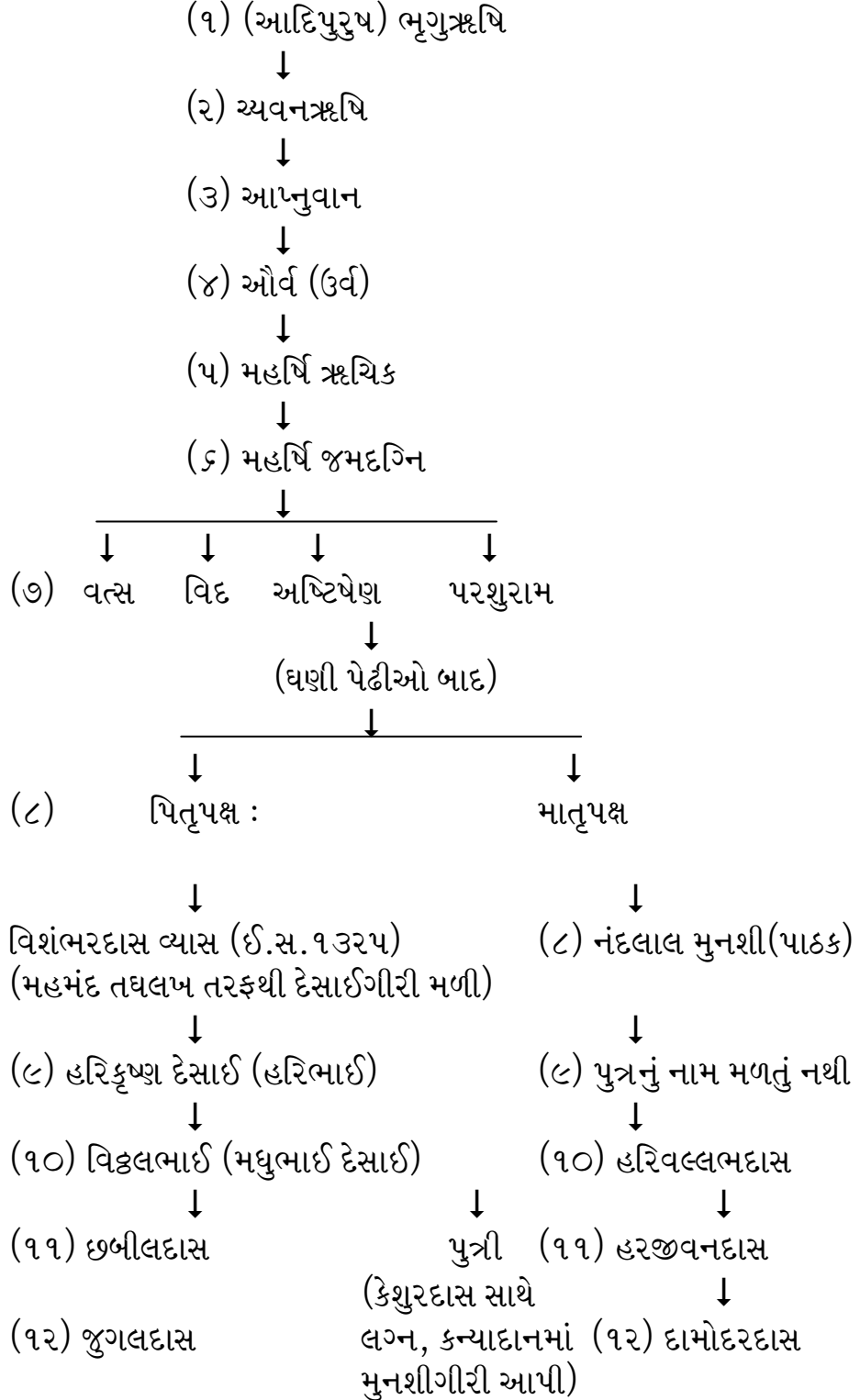
એમના માતૃપક્ષનો પરિચય પણ રસમય છે.

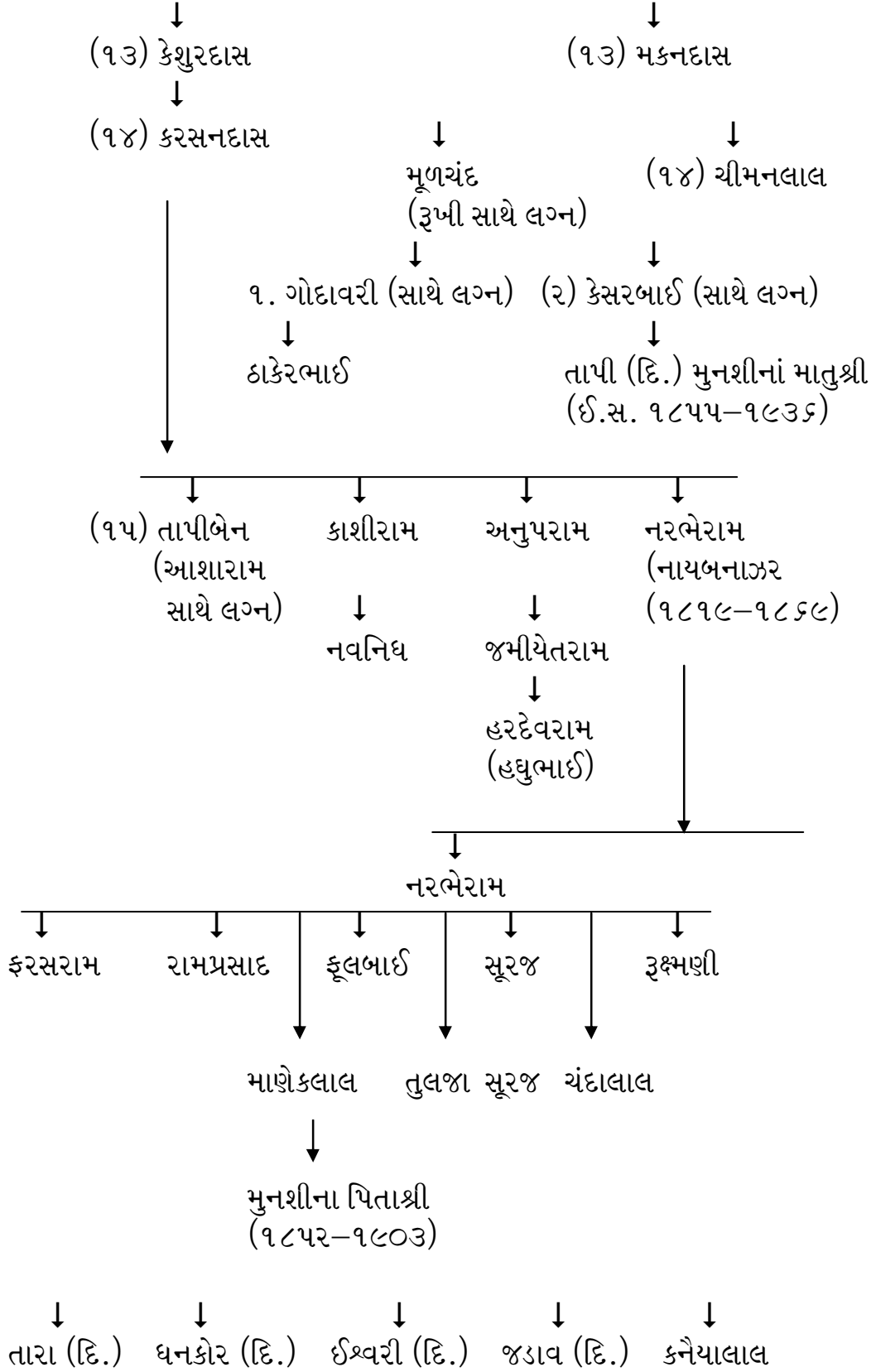
જયારે કિરશનદાસ મુનશી વકાલતમાં પૈસા કમાઈ મુનશીનો ટેકરો વસાવતાં હતા, ત્યારે રૂપબાઈ તુળજારામ તળાટીનો નાનકડો સંસાર ચલાવતી હતી તે રૂપાળી, સમજુ ને આવડતવાળી હતી. એ ઘણી કરકસર કરતી, બધો ઘંઘો હાથે કરતી, વળી ભરતી સીવતી અને એ પ્રમાણે પૈસા લચાવતી, તેઓ ભાડાના ઘરમાં રહેતા... એને મોટી વયે કેસર નામની છોકરી થઈ... તેનો વિવાહ સૌ પ્રથમ મુનશીગીરી પ્રાપ્ત કરનાર નંદલાલ મુનશીના એક વંશજ ચિમનલાલ જોડે થયો. એવામાં રૂપબાઈ વિધવા થઈ.

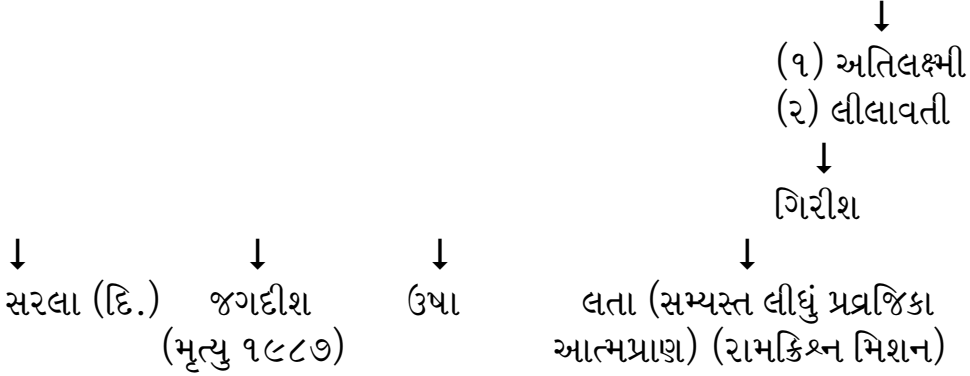
ઈ. ૧૮૫૫-સં. ૧૮૧૧ ની શ્રાવણ સુદ સાતમે કેસરને છોકરી આવી. શરીરે ભરેલી, માના જેવી ગોરી, નાક તીણું, આંખો બાપના જેવી, તેનું નામ તાપી રાખ્યું તે સાડા ચાર મહિનાની થઈને મા મરી ગઈ. નમાઈ છોકરીનો ઉછેર રૂપલાઈને મારો પડયો "તાપી છ વર્ષની થઈ ત્યારે નરભેરામ મુનશીના ત્રીજા પુત્ર નવ વર્ષના માણેકલાલ સાથે તેનો વિવાહ કર્યો, અને ૧૮૬૩ માં માણેકલાલને તાપીનાં લગ્ન થયાં."^૨

૧.૨ મુનશીનું વંશવૃક્ષ

❖ ક.મા.મુનશીનું વંશવૃક્ષ ❖

૧.૩ જન્મ

"કનૈયાલાલ મુનશીનો જન્મ પોતે જેની ગૌરવગાથા ગાતાં થાક્યા નહોતા તે ભાર્ગવકુળમાં ૧૮૮૭ની ત્રીસમી ડિસેમ્બરે ભરૂચ ખાતે થયો હતો."^૩ પિતાનું નામ માણેકલાલ ને માતાનું નામ તાપીબાઈ. શિક્ષિત માતાને થાક્યા વિના હિસાબ, કવિતા, ઉપદેશવચનો વગેરે કંઈ ને કંઈ લખ્યા કરવાની ટેવ હતી. પોતાને માતા પાસેથી બે પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું મુનશીએ નોંધ્યું છે : "એક ઉદીપ્ત થતાં જ જે ચિરસ્થાયી માનસિક ચિત્રમાલા ખડી કરી દે એવી પ્રબળ કલ્પનાશક્તિ: અને બીજી, અનુભૂતિ થતાં વાર ને જે એ અનુભવને શબ્દ દ્વારા અભિવ્યક્ત કર્યા વિના રહી ન શકે એવી આત્માવિષ્કારની શક્તિ."^૪

છ છ છોકરીઓ પછીનો આ પુત્ર મુનશી, મોંઘો ને માનીતો હતો. બધાંને વાટ જોવડાવી જોવડાવીને એણે થકવી નાખ્યાં હતાં. એને પગલે એના પિતા મામલતદારીમાં કાયમ થયા હતા. આ જ પુત્ર રત્નનું જતન કરવા બધાં સકારણ કે અકારણ કંઈને કંઈ કર્યાં જ કરતાં. અને 'ભાઈ' ને પણ એવું કંઈ કરાવ્યા જ કરવાની ટેવ પડી ગઈ ! એને પહેલી અદાવત થઈ અન્નદેવ જોડે ! ખાવાનો અને રડવાનો વખત સાથે જ થાય ! ત્રણ બહેનો અને બીજા સ્નેહીઓ સરઘસ કાઢે એક ખાવાનું લે, બીજું ઘંટડી લે, ત્રીજું એને ઊંચકે, ચોથું સિસોટી વગાડે પછી બેચાર ખંડમાં બધાં ફરે. "ભાઈને છાના રાખવાના પ્રયત્ન થાય. એમાં કોઈ વાર 'ભાઈ' છાનો રહી જાય ને અજાણતા કોળિયો ગળી જાય !

'ભાઈ' નો જન્મ થતાં સુધી ટેકરા પર શાંતિ હતી, માત્ર મોટાકાકાને જ છોકરા હતા, એટલે જમીનની આવક પણ એ લેતા અને સરમુખત્યારી ભોગવતા પણ પુત્રજન્મ પછી માણેકલાલને લાગ્યું કે છેલ્લી વારના છોકરા માટે સવેળા બધું છૂટું નહીં થાય તો એનું શું થશે ? છેવટે ટેકરાનો ભાગ વહેંચાયો, તેમાં મોટાકાકા ખાટી ગયા !

માણેકલાલની બદલી સૂરત થઈ. ત્યાં નવરાશે એ કનુને અંગ્રેજી શીખવતા દીકરાને સિવિલયન કરવાની એમને હોંશ હતી. એમને સંગીતનો પણ શોખ. રાતે જમીને એ તબલાં વગાડતા અને ગાતા. કનુભાઈને પણ એ ચટકો લાગ્યો. 'બત્રી એકું બત્રિયા' ના આંક એમણે તબલાં સાથે ગોખેલા ! એ વખતે કનુ Funny little boy અરેબિયન નાઈટસ વાંચી કલ્પનાને ચગવતો. દમારકસને દરવાજે કોઈનો કળશ ઢળે અને સુલતાનની શાહજાદી મને એવી કલ્પનામાં એનું મન રમ્યા કરતું એ અરસામાં સૂરતમાં નાટક કરવા માટે 'વાંકાનેર મંડળી' આવી અને કનુ તેમાં ગુલતાન થયો. એના કુમળા દિલ પર નાટકની જબરી અસર થતી. ભરૂચમાં 'રાણકદેવી રા'ખેગાર' નાટકમાં સિદ્ધરાજ જ્યારે રાણકના બે દીકરાઓને મારી નાખતો ત્યારે આ છોકરો ખુરશી પર ઉઘો ફરીને રડયા કરતો ! સૂરતમાં નાટકો જોતાં જોતા એના ચિત્તની કલ્પનાએ આસમાને ચગવા માંડતી. ત્યાર પછી એવી જ પ્રબળ અસર ગાગરભટ્ટની કથાઓએ પણ કરી.

થોડો સમય વીત્યો. ભરૂચમાં કનુભાઈને જનોઈ આપવાનો અવસર આવ્યો. સાથે સાથે એમને માટે વહુની પણ વરણી થવા માંડી અનેક કન્યાઓની તપાસ પછી ચાર વર્ષની વહુ પસંદ થઈ. એની જનોઈ પછી માણેકલાલ સચીનમાં દીવાન નિમાયા. ત્યાં એની ચિત્તસૃષ્ટિને અદ્ભુત રંગે રંગાવાની વિપુલ સામગ્રી હતી. 'હાતીમતાઈનાં પરાક્રમો' ને 'મુદ્રા અને કુલીન' જેવી નવલકથાઓ એની કલ્પનાને ઉત્તેજી ઐતિહાસિક નવલકથાનો માર્ગ બતાવી રહી હતી. 'તેમ છતાં સચીનનાં સંસ્મરણોનું તેજસ્વી મધ્યબિંદુ તો એક આઠ નવ વર્ષની બાલિકા હતી. ગૌરવર્ણી ને તેજસ્વી, હેતાળ નેસ તોફાની બાલ કનુની કલ્પનાએ 'દેવી' ની આસપાસ કંઈ કંઈ સૃષ્ટિ દોડીને ભાંગી' ઈ.સ. ૧૮૦૦ માં માણેકલાલ ડેપ્યુટી કલેક્ટર બની ભરૂચ આવ્યા. એવામાં એમને ભયંકર મંદવાડ આવ્યો. ભગવાન ચંદ્રશેખરની કૃપાથી એ મરતા બચ્યાં.

મેટ્રિક થતાં પહેલાં મુનશીએ તત્કાલીન ગુજરાતી નવલકથાઓ વાંચી કાઢેલી. 'હાતિમતાઈનાં પરાક્રમો' અને જહાંગીર તારાપોરવાળાની 'કુલીન અને મુદ્રા' એ તેમને ઐતિહાસિક નવલકથાનો માર્ગ બતાવ્યો. એમ એમણે 'અડધે રસ્તે' માં નોંધ્યું છે. આ અરસામાં જ તેમણે એલેક્ઝાન્ડર ડૂમાની 'શ્રી ભસ્કેટિયર્સ' વગેરે નવલો વાંચી, તેની પોતાની શૈલી પર પડેલી અસરનો સ્વીકાર કરતા તેઓ કહે છે "કથા લખવાની કલામાં ડૂમા મારો ગુરુ.... ડૂમાની કલાના પરિચયથી બાલપણથી મારામાં રહેલી કથાકારોની કલાને સ્વરૂપ મળ્યું તે જ મળ્યું. પ્રેરણા મળી!"

૧.૪ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંસાર મંથન

કનુભાઈ મેટ્રિકમાં આવ્યા. એમની થનાર પત્ની અતિલક્ષ્મીએ વખતે નવની હતી, દેખાતી પાંચની ભાઈને પરણવું ગમ્યું નહીં. એમને તો પેલી બાલસખીને પરણવું હતું. પણ કોઈને કહેવાય તેમ હતું નહીં. અંતે શુભ મુહૂર્તે ભાઈ વાજતેગાજતે "બૈરી જીતવા" નીકળ્યા.

એ કાળે એમના શ્રદ્ધાવાન ચિત્ત પર હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર મિ. કોન્ટ્રેક્ટરના 'રેફર્મેશન' વિષેના ભાષણનો પ્રભાવ પડ્યો. શ્રદ્ધા અને શંકા વચ્ચે હૃદય ઝોલાં ખાવા લાગ્યું. બુદ્ધિવાદ પાંગરવાની શરૂઆત થઈ. પ્રાર્થના સંસ્કૃતમાં જ શા માટે? સંધ્યા કરવાનું ફારસ ક્યાં સુધી કરવું? સૂર્ય ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ માટે તપે છે. તેનો પુરાવો શો? ખગોળ વિદ્યા તો કહેતી હતી કે એ માત્ર નિર્જીવ તારો છે. આ વિચારો પકવ થતાં એમણે સંધ્યા, શિવકવન, રુદ્રી છોડ્યા અને સાથે ૧૯૦૧ માં ભાર્ગવ જુવાનોની પહેલા વર્ષે નપાસ થવાની પ્રણાલિકા તોડી એ મેટ્રિકમાં પહેલે જ વર્ષે પસાર થયા.

૧૯૦૨માં એ વડોદરા કોલેજમાં દાખલ થયા. તોફાન અને ધીંગામસ્તીની સાથે સાથે ઈતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોમાં પણ રસ વધવા લાગ્યો. પ્રો. જગજીવન શાહ હતા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર, પ્રો. અરવિંદ ઘોષ અંગ્રેજીના એ બંનેનો અદ્ભુત પ્રભાવ આ તેજસ્વી તરુણ પર પડ્યો. એના ચિત્તનું સંસ્કાર ઘડતર પૌરાણિક હતું, તેનો ધીરે ધીરે છેદ

ઉડતો જતો હતો. વર્ણશ્રમમાંથી પણ હવે એની શ્રદ્ધા ચળી હતી. એ વખતે પ્રજામાં રાષ્ટ્રભક્તિનો જુવાળ ચડી રહ્યો હતો.

પરંતુ ઈ.સ. ૧૯૦૨માં ગણિતમાં નપાસ થવાથી વર્ષ બગડ્યું અને ૧૯૦૩ માં ટેકરાની જાહોજલાલી પણ સંકેલાવા લાગી. વડીલો વિદ્યાય થવા માંડ્યા હતા. મે માસની પહેલી તારીખે અચાનક બાપાજીને હૃદયમાં સખત વેદના શરૂ થઈ અને આઠમી મેની રાતે એમણે ખુરશી પર માથું નાખી દીધું. કુટુંબનું છત્ર ઊડી ગયું અને ઘરમાં કરકસરનો વહેવાર શરૂ થયો. અભ્યાસ તો ચાલતો જ હતો. ૧૯૦૩ માં પ્રીવિયસની અને ૧૯૦૪માં ઈન્ટરની પરીક્ષા પસાર કરી.

બાને હવે બીજી ચિંતા આવી પડી વહુ બાર વર્ષની થઈ હતી અને એ વખતના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે તેને સાસરે બોલાવી લેવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી, પણ વહુ વિષે ભાઈના ખયાલો નાટકી હતા. બાએ વહુને ઘેર રાખી ભાઈને પસંદ પડે તે માટે કેળવવા માંડી. પિયરિયાંઓને એ પસંદ ન પડ્યું. મૂંઝાતા યુવાનની એ વખતની નોંધપોથીનું પાનું બોલે છે: "અતિ ઘેર આવવાની છે પણ તે તદ્દન અભણ છે, અને એની મા એને ભણાવતી નથી ને બાને ભણાવવા દેતી નથી."

જુવાન મુનશીની મનોવેદના અસહ્ય હતી. પશ્ચિમના વાચનથી એ પૂરા આત્મકેન્દ્રી બની ગયા હતા. એમણે પ્રેમવિવાદ કરી શકે અને કેન્ટ કે સ્પેન્સર સાથે વાંચી શકે તેવી સહચરી જાંખી હતી... ને મળી લક્ષ્મી, શરીરે બુદ્ધિમાં ને વિકાસમાં બાળક ! એમને 'દેવી' ની યાદ તીવ્રપણે સતાવી રહી. સંસારની સતૃપ્તિ એમને કોરી રહી. જાણે સંસાર માંડીને એમણે 'દેવી' નો દ્રોહ કર્યો હતો.

પણ જીજ્ઞાસા સદાય કનુ માટે પ્રાણ આપવા તત્પર હતાં. કનુએ એમની આજ્ઞા ઉઠાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મા, અને જે છોકરીના જીવનનો તેઓ આધાર હતા. તેને દુઃખી કરવામાં કનૈયાલાલને પાપ દેખાવા માંડ્યું. દિવસને રાત કનુનો જીવ ઉચાટમાં રહેતો. મનની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેઓ વાંચ્યા અને લખ્યા કરતા.

કનૈયાલાલ હતાશ થઈ ગયા. તેમનું હૈયું સદા રડતું રહેવા લાગ્યું. અને તેઓ રોજનીશીમાં લખે છે "મેં મરવાનો નિશ્ચય કર્યો ૨૨ મી એપ્રિલની આગલી તારીખની રોજનીશીમાં મેં હૃદય ઠાલવ્યું... પાછળથી ડહાપણ વાપરી પાનાં ફાડી નાખ્યાં"^૭

લક્ષ્મી નિર્દોષ ને શ્રદ્ધાળુ હતી. એની આંખોમાં સદાય ભક્તિ તરવરતી એ તો માત્ર મારી મહેરબાનીની દીનભિખારણ હતી, એમ મુનશી નોંધે છે એની જોડે કૂરતાથી વર્તવાનું મુનશી માટે અઘરું થઈ પડ્યું એટલે તેઓ પોતાની જાત પર કૂર થયા. તેઓ હૈયાભંગ થયા અને એમના આનંદનો અસ્ત થઈ ગયો.

૧૯૦૫માં પ્રોફેસરો અને સહાધ્યાયીઓ કનૈયાલાલ તરફ પક્ષપાત બતાવવા લાગ્યા. વાદમંડળમાં પણ મુનશીનું સ્થાન આગળપડતું હતું. અશાંત મગજને લીધે રાત્રે ઊંઘ આવતી નહીં ત્યારે તેઓ વાંચયા જ કરતા તે સમય દરમિયાન તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત ફ્રાન્સના વિપ્લવનો અભ્યાસ તેઓએ કર્યો. હ્યૂગોની કૃતિઓ પણ વાંચતા હુમાની તો એક એક કૃતિ અનેકવાર વાંચતા સાથે વર્ડઝવર્થ, બાયરન, શેલી, અને ટેનીસનનાં બધાં કાવ્યો વાંચી ગયા.

પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું, તેઓ પહેલા વર્ગમાં આવ્યા હતા તેથી "અંબાલાલ સાકરલાલ પારિતોષિક' પણ મળ્યું હતું.

બુદ્ધિના બડેખાં હોવાનું અભિમાન ઓછું નહોતું. સોળમે વર્ષે તો તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન વાંચતા. સત્તરમું પૂરું થતાં તો મુનશી જર્મન તત્ત્વવેત્તા કેન્ટનું "શુદ્ધ પ્રમાણનું પૃથ્થકરણ' સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા. તેઓ પોતે પોતાને કાગળો લખતા. પોતાના આત્માને કાગળો લખતા ૯-૮-૧૯૦૬ના રોજ લખેલ એવો એક પત્ર છે : "વહાલા આત્મા, તું ક્યાં ગયો ? તારી શક્તિ ફરી કેમ નથી પ્રગટતી ? હિંમત રાખ, પ્રયત્ન કર: નહીં તો ગુલામ કરશે તું બતાવી આપ કે તારા માનસિક તોફાનો શમાવવાને તું સમર્થ છે. 'મૂર્ખા' આળસુ, તું જાગ તારે નપાસ થવું છે?

બી.એ.માં સેકન્ડ ક્લાસમાં પાસ થયા અંગ્રેજીમાં ૬૦ ટકા માર્ક મળ્યા ને 'ઈલિયટ પારિતોષિક' મળ્યું. પરીક્ષાનું પરિણામ જાણી બાનું હૈયું હરખ્યું. આગળ અભ્યાસ માટે એલએલ.બી. થવાનો ઈરાદો સેવી મુંબઈ જાય છે. મુંબઈમાં અભ્યાસની સાથે સાથે

નાટકચેટક પણ ચાલે છે. 'ઝેરી સાપ' ને 'ફાંકડો ફિતૂરી' જેવાં નાટકો અને અમૃત કેશવ નાયક તથા ગોહર જેવાં પાત્રો જુવાન મુનશીના ચિત્રને વિવશ બનાવી દે છે. 'ઝેરી સાપ' તો એ પંદર સત્તર વાર જોઈ નાખે છે અને નાટકમાં –

"જેવી મને દીધાં ત્યજી, તેમ બીજીને ત્યજશો નહીં,

કોઈ પ્રીતિવશ અબળા બિચારી, ભોળીને ઠગશો નહીં,

જેવી દર્દીલી પંક્તિઓ જાણે મરતાં મરતાં 'દેવી' જ પોતાને સંભળાવી રહી હોય તેવી ભ્રમણામાં હૃદય આકંદ કર્યા જ કરે છે. આવી મન સ્થિતિમાં ૧૯૧૦માં એલ.એલ.બી. પસાર કર્યાનો ઉમંગ એમને થતો નથી. આખું જગત એમને ખાલી લાગે છે. છતાં એડવોકેટ થવાની તૈયાર અને લક્ષ્મી સાથેનો ગૃહસંસાર ચાલે છે એનું મધુર ચિત્ર મુનશી આત્મકથામાં દોરે છે :

"પતિવ્રતાનો ધર્મ પાળી આજ્ઞા શિર ચડાવજો

સાસરવાસે પ્રીતિ રાખી, કાર્યમાં ઝંપલાવજો

કર્મ, મન, વાણી વિષે, શુદ્ધ ચિત્ત રાખજો,

ઊર્મિ ઉદ્ધમકેરી ઘરી, ઉત્સાહ વધારજો,

સદ્ગુણો ધારી તમે, હર્ષ ઉર લાવજો

પતિ અર્ધ અંગ શોભી, કુળને દીપાવજો

દિલે ઉદાર રહી, છાપ રૂડી પાડજો,

પ્રેમરસ પાઈ, પીને, સંસાર સોહીલજો

લોભ, મોહ આદિ ત્યાગી, અભિમાન કાઢજો

વિનયવાણીથી ઊંચું પદ રૂડ પામજો"

૧.૫ વકીલાત

મુંબઈમાં ચંદ્રશંકર પંડ્યાનું ઓળખાણ થયું એમનું મિત્રમંડળ દર રવિવારે આર્યસમાજ મંદિરમાં મળતું. તેમાં ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી નગીનદાસ માસ્તર, મનસુખલાલ માસ્તર, કાન્તિલાલ પંડ્યા, અંબાલાલ જાની, નરસિંહદાસ વિભાકર વગેરે મુખ્ય હતા.

એ વખતે એ સભાનું નામ 'ધ યુનિયન' હતું ૧૯૧૨માં અમે તેની પુનર્ઘટના કરી તેને 'ગુર્જર સભા' નામ આપ્યું એમ મુનશી નોંધે છે અને 'ધી યુનિયન' ના મંત્રી પણ બને છે.

પોતાના પ્રગતિશીલ વિચાર તથા આકર્ષક ભાષા શૈલીથી મુનશી તરત એ મંડળમાં પંકાઈ ગયા. ઉત્સાહ વધે એવો બીજો એક પ્રસંગ પણ લખ્યો. ભયાનક મનાતી એડવોકેટની પરીક્ષા એમણે પ્રથમ કૂદકે પસાર કરી મુંબઈ, ભરૂચ, સૂરત બધે માનપમોજા વરસાદ વરસ્યો.

હાઈકોર્ટમાં પહેલી અપીલ ચલાવવાની હતી. ૮મી જુલાઈએ થાણા કોર્ટની એક અપીલમાં તેઓ પહેલીવાર મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર લેસિલ સ્ક્રીટની કોર્ટમાં હાજર થયો. કેટલાક દિવસોથી જે તૈયારી કરી હતી આગલી રીતે ગભરાટમાં ઊંઘ પણ નહોતી આવી. અને મુનશી કોર્ટમાં ઊભા થયાં ત્યારે જાણ્યું કે તેમની સામે તો એડવોકેટ જનરલ સ્ટ્રેંગમેન ઊભા રહ્યા છે!

સ્ટ્રેંગમેન તે વખતે આખી કોર્ટ ઘુજાવતા એ પાટલૂનના ગજવામાં હાથ નાખે, તેમાં રાખેલી કૂંચીઓ ખખડાવે, મોટે સાદે હસીને વચ્ચે બોલે અને આમાંની જરાક ભૂલ થાય કે સખત ઝાટકણી કાઢે. એમને સામે આવેલા જોઈ કનૈયાલાલના મોતિયા મરી ગયા!

મુનશી અપીલ ચલાવવા ઊભા થયા ત્યારે આંખ આગળ કોર્ટ ચકકર ચકકર ફરતી હતી અવાજ ... બહાર નીકળી શકતો ન હોતો. કાનમાં તો જોરથી ઘંટનાદ સંભળાતા હતાં. પંદર વીસ મિનિટ શુદ્ધિ આવી અને બરોબર બોલવા લાગ્યા. કંઈક ખોટું બોલાઈ ગયું અને સ્ટ્રેંગમેન કહીને વચ્ચે બોલ્યા મુખ્ય ન્યાયાધીશ સ્કોટ સપ્તાઈથી સ્ટ્રેંગમેન તરફ જોઈ રહ્યા. નવા ધારાશાસ્ત્રી તરફ એ ધીરજવાળું ને પ્રોત્સાહક વલણ દાખવતા મોટાઓને નાના પર જરાય આક્રમણ કરવા ન દેતા. એમણે નિશ્ચયાત્મક અવાજે સ્ટ્રેંગમેનની વાગ્ધારા કાપી નાખી: તમે સ્ટ્રેંગમેન ચોર ઈનિંગ્સ આર સ્ટિલ ટુ કમ મિ. મુનશી, યુ સે નાઉ પ્રોસીડ. મારા પગમાં જોર આવ્યું ને મેં આગળ ચલાવ્યું. એમ મુનશી નોંધે છે અને પહેલી અપીલ જીત્યા. પરંતુ તેઓ કેટલા ગભરાટિયા છે ! આ ક્ષોભ ક્યારે જશે ? મારે એને જીતવો જ જોઈએ!" એ ખ્યાલ આવ્યો.

પછી તો હાઈકોર્ટની કારકિર્દીમાં તેમણે ધારાશાસ્ત્રીઓ અને ન્યાયાધીશોના જે પરિચય થાય છે તેમનાં રસજતાં ચિત્રો એમણે આત્મકથામાં આલેખ્યાં છે. ચિમનલાલ સેતલવાડ વિષે લખે છે "તરવારની ધાર જેવું ચાતુર્ય, સ્પષ્ટદર્શી બુદ્ધિ, વાકપાટવ અને અપાર આત્મશ્રદ્ધા, એ એમના ગુણો. મહમદઅલી ઝીણા બહુ જ અદ્ભુત માણસ ! સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ. એમનો તાપ હંમેશા ભારે! ફકકડ પણ ખરા અને અકકડ પણ ખરા. એ આવીને કોર્ટમાં બેસે તે જાણે છબી પડાવવા ! એ ઊભા રહી, કેડે હાથ દઈ કોર્ટને સંબોધે તે નાટકી છટાથી ! એમનો પ્રધાન ગુણ નિર્ભયતા, પણ એમની અકકડાઈ દુર્ભેદ"

મુનશી પર એમને ઘણો સદ્ભાવ, હોમરુલ લીગના એ પ્રમુખ થયા ત્યારે મુનશી મંત્રી હતા. એમની હાઈકોર્ટની મૈત્રી રાજકારણમાં પણ વર્ષો સુધી ટકી રહી. ભુલાભાઈ સાથે રાજકારણમાં મુનશીને મતભેદ થયો અને શિષ્ય ગુરુને અનુસર્યો નહીં ત્યારે આનું પરિણામ જાણીને ઝીણાએ તરત કહ્યું. 'મુનશી' તમને નોટિસ મળી છે. આજ સાંજથી મારો ચેમ્બર તમારે માટે ખૂલ્યો છે'. મુનશીએ આભાર તેનો અસ્વીકાર કર્યો: એ તો ધંધામાં મારા ગુરુ છે. એમના જ ચેમ્બરમાં મારું સ્થાન છે' અને આખરે ભૂલાભાઈ સાથેના સંબંધો સુધર્યા.

એટલામાં પ્રથમ યુરોપીય યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું એમાં જાપાનીઝ લોગકલોથનો સટો ચાલ્યો પણ યુદ્ધ પછી તેમાં ભાવ ગગડી ગયા અને વેપારી – ગ્રાહક વચ્ચેના સેંકડો દાવાથી કોર્ટો ભરાઈ ગઈ. મુનશીના ભાગ્યે યારી આપી. બ્રીફિંગો વરસાદ વરસ્યો. પૈસાની છોળો ઉડવા માંડી : ૧૯૨૨ ના છેલ્લા ત્રણ માસની મારી આવક વિશુદ્ધ બ્રાહ્મણને રૌરવ નરકના અધિકારી બનાવે એટલી મોટી હતી"^૯

૧.૬ સ્વાતંત્ર્યસેનાની

મુનશી યુવાન વયથી જ સ્વાતંત્ર્યચળવળ તરફ આકર્ષાયા હતા. ૧૯૦૨ માં એમણે કોંગ્રેસના અમદાવાદ અધિવેશનમાં હાજરી આપી હતી અને એનું વર્ણન એમણે 'અડધે રસ્તે' માં કર્યું છે. ૧૯૦૭ના સૂરત અધિવેશનમાં પણ એમણે ભાગ લીધો હતો. એનું વિસ્તૃત વર્ણન 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' માં કર્યું છે. ૧૯૦૭માં કોંગ્રેસના સૂત્રધારો કોણ હતા,

સૂરતમાં કોંગ્રેસ યોજવાનું પ્રયોજન શું હતું. અને એ માટે દેવી પૂર્વતૈયારી કરવામાં આવી હતી તે અંગે મુનશી જણાવે છે, "કોઈ રીતે કોંગ્રેસને જહાલપક્ષના હાથમાં જતી અટકાવવી એ સર ફિરોજશાહની નેમ થઈ પડી કોંગ્રેસ (યોજવાની તારીખો) ઝપાટાબંધ પાસે આવવા લાગી. સર ફિરોજશાહ 'જહાલપક્ષ' ના જોરમાં મને કમને માનવા લાગ્યા. પણ તેમને પોતાનામાં અને પોતાની સર્વાધિકારનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો ફ્રાન્સનો ચૌદમો લૂઈ એમ માનતો કે 'હું રાજ્ય છું' સર ફિરોજશાહ એમ માનતા કે 'હું રાષ્ટ્ર છું' અને એ 'રાષ્ટ્ર' ફરમાન કાઢ્યું કે કોંગ્રેસે નાગપુરને બદલે સૂરતમાં — મુંબઈના પરામાં જવું, ગોખલેએ સૂતેલા સૂરતમાં જઈ રાજકીય જાગૃતિ આણવી અને ત્રિભુવનદાસ માલવીએ સોલિસિટરપદ ત્યાગી સ્વાગતકારિણી સભાના અધ્યક્ષ થવું. એ ફરમાનને ઓલ ઈન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીએ સ્વીકાર્યું. મુંબઈને સૂરતના પ્રતિષ્ઠિત વર્ગે માથે ચઢાવ્યું: સૂરતમાં દોડાદોડ થઈ રહી, ફિરોજશાહે ડૉ. રાસબિહારી ઘોષ જેવા અપ્રતિમ ધારાશાસ્ત્રી વિચારકને નેતાને પ્રમુખપદનું નિમંત્રણ આપ્યું."^{૧૦}

કોંગ્રેસ ઉપરના ફિરોજશાહ મહેતાના વર્ચસ્વ વિશે મુનશી 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' માં જ જણાવે છે, "ફિરોજશાહે પોતાની તૈયારી ચાલુ રાખી. બાવીશ વર્ષ સુધી (એટલે કે કોંગ્રેસની સ્થાપનાથી જ) કોંગ્રેસને તેમણે ટચલી આંગળી વડે ધારી હતી અને અનેક પ્રશ્નોના સંતોષકારક ફંડયા આજ્યા હતા. પોતાના મુત્સદીપણું, બહાદુરી વાગ્યાટવ અને દુર્જય વ્યક્તિત્વથી તેમણે અનેક સભાઓ જીતી હતી. ચૂસ્ત તેમનું હતું. માલવી તેમના હતા. ગોખલે, પારેખ, ચીમનલાલ, જગમોહનલાલ વગેરે ઉસ્તાદો ચારે તરફ કામ કરી રહ્યા હતા. પછી ફિકર શી?"^{૧૧}

૧૯૦૭ની ૨૬મી ડિસેમ્બરે (અધિવેશનના પ્રથમ દિવસે) ધમાલને લીધે સભાને મુલતવી રાખવી પડી ત્યારના સૂરતનું વર્ણન કરતા મુનશી લખે છે, "તે દહાડે સૂરત શહેરમાં ઉકળતા દેગડા માફક લોક ખદબદી રહ્યું શું થયું ? શું થશે ? જલાલ પક્ષમાં જોર આવ્યું. મવાલ પક્ષમાં ચિંતાનો પાર નહોતો સૂરતી લહેરીઓ બોલવા લાગ્યા 'સાં. શિવાજીની માફક સૂરત લૂંટવા આઈવા છે'"^{૧૨} એ વખતે જહાલ પક્ષના નેતાઓને હરિપુરાની જ્ઞાતિઓની વાડીઓમાં, મવાલ પક્ષના નેતાઓને અઠવા લાઈન્સના

બંગલાઓમાં અને ડૉ. રાસબિહારી એમને મસ્કતીના બંગલે ઉતારાઓ અપાયા હતા એ વિગત પણ તેમના આ વર્ણનમાંથી મળે છે.

૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહ થયો ત્યારે મુનશી એમાં ભાગ લઈને જેલમાં ગયા હતા. એ સમયથી તેઓ ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી બન્યા. 'આઈ ફોલો ધી મહાત્મા' અને 'ગાંધી ધી માસ્ટર' માં એમણે ગાંધીજી સાથેનાં સંબંધો અને સંસ્મરણો આપ્યાં છે, આલેખ્યાં છે.

૧.૭ રાજનીતિજ્ઞ

મુનશીએ આઝાદી પછી પણ ઇતિહાસના સર્જનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો એમણે જાન્યુઆરીથી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૮ સુધી હૈદરાબાદમાં ભારત સરકારના એજન્ટ-જનરલ તરીકે કપરું કામ કર્યું. પરંતુ સફળ કામગીરી કરી હતી એ સમય દરમિયાન ભારતીય લશ્કરે મેજર જનરલ ચૌધરીની આગેવાની નીચે હૈદરાબાદ રાજ્યનો કબજો લીધો અને નિઝામની પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાની યોજનાને નિષ્ફળ બનાવી મુનશીએ એમના હૈદરાબાદનાં અનુભવો અને સંસ્મરણો 'ધી એન્ડ ઓફ એન ઈસ' નામના પુસ્તકમાં વર્ણવ્યાં છે. આ પુસ્તક ભારતીય વિદ્યાભવને નવેમ્બર, ૧૯૫૭માં પ્રગટ કર્યું હતું. એમાં નિઝામ, તેનો વડો પ્રધાન લિયાકતઅલી, અન્ય પ્રધાનો, એમની સાથે થયેલી વાટાઘાટો, કાસીમ રઝવી, રઝાકારો, એમણે કરેલા જુલમો અને ભારતીય લશ્કરની કામગીરી વગેરેનું તાદ્દશ અને આધારભૂત વર્ણન મુનશીએ કર્યું છે. મુનશીએ હૈદરાબાદમાં ઇતિહાસનું સર્જન કર્યું હતું એમ કહી શકાય.

'ઓમનાથ, ધી શ્રાઈન ઈટર્નલ' માં મુનશીએ જૂનાગઢના નવાબનું વિલાસી જીવન, આઝાદી પછી આરઝી હકૂમતે લીધેલો જૂનાગઢનો કબજો, સોમનાથના પ્રાચીન મંદિરનો ઇતિહાસ આદિનું સાંસ્કૃતિક મહત્વ આલેખ્યું છે.

૧.૮ ભારતીય વિદ્યાભવનની સ્થાપના

ઈ.સ. ૧૯૫૮માં મુંબઈમાં ભારતીય વિદ્યાભવનની સ્થાપના એ મુનશીનું ચિરંજીવ પ્રદાન છે. આ વિદ્યાભવન દ્વારા ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને પ્રાચ્ય વિદ્યાઓ વિશે

ઘણાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. એમાં મુનશીના માર્ગદર્શન અને ડૉ. આર.સી. મજમુદારના સંપાદન નીચે "ધી હિસ્ટરી એન્ડ કલ્ચર ઓફ ધી ઈન્ડિયન પીપલ" નું અગિયાર ગ્રંથોમાં થયેલું પ્રકાશન ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. દરેક ગ્રંથ ૮૦૦ થી ૧૧૦૦ પાનાનો છે અને એમાં ચિત્રો, નકશાઓ, પરિશિષ્ટો, સૂચિઓ વગેરે વિપુલ અને વિસ્તૃત પ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યા છે. એ.કે.મજમુદારનું 'ધી ચૌલુક્યઝ ઓફ ગુજરાત' અને એચ.એમ. શેતલનું 'અકબર' ભા. ૧,૨ પણ ઉલ્લેખનીય છે. આજે આ સંસ્થા નીચે શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સંસ્કારની ઘણી સંસ્થાઓ સુંદર અને પ્રશંસનીય કામગીરી કરે છે. મુનશીનું એ ભવ્ય અને જીવંત સ્મારક છે.

૧.૮ મુનશીના જીવનદર્શનના મુખ્ય અંશો

મુનશીના જીવનદર્શનના મુખ્ય અંશોનો પરિચય કરીએ : ધર્મતત્ત્વ, જીવનકલા, પ્રેમ અને સૌન્દર્યની ભાવના, સંસ્કૃતિ અને સમાજ, રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર, કલા સાહિત્ય વગેરે વિષેના એમના પ્રમુખ વિચારો આ પ્રમાણે છે :

૧. ધર્મતત્ત્વ :

નાસ્તિક — અનીશ્વરવાદી અસ્તિત્વવાદી નિત્શેથી પ્રભાવિત મુનશી નાસ્તિક નથી. મુનશી કહે છે કે "પશ્ચિમવાદની અસરથી રંગાયેલું માનસ ઈશ્વરથી ડરે છે. ઈશ્વર એટલે પૂર્ણત્વ"^{૧૩} અર્વાચીન કે 'પશ્ચિમવાદની અસરથી રંગાયેલું માનસ ઈશ્વરથી ડરે છે. ઈશ્વર એટલે પૂર્ણત્વ. અર્વાચીન મનુષ્યોનાં જીવનમાં ઈશ્વર ફરી વાર આવીને વાસ નહીં કરે ત્યાં સુધી જગત ઉગરવાનું નથી. મુનશી 'માનવ વ્યક્તિત્વના સંપૂર્ણ એકરાગ' ને કૈવલ્ય મોક્ષ, સંસિદ્ધિ કે પૂર્ણત્વ કહે છે. એને પામવા માટે આત્મશિલ્પની કેળવણી આવશ્યક છે. 'યોગ' એવી પ્રક્રિયા છે સર્વોત્તમ જીવનસ્વામીઓ રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, દયાનંદ, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, અરવિંદ, ગાંધીજી પાસેથી આપણને જીવનકલા શીખવાની મળે છે. મુનશી માને છે કે સત્ય, પ્રમાણિકતા, વીર્ય સંયમ, અપરિગ્રહ આદિ ગુણોથી જીવનની પૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. રાગ, ભય અને ક્રોધ

એ ત્રણ વિકારોથી પર થઈને જ શાંતિ પામી શકાય છે. પરમાત્મા સાથે તદાકાર થઈને સ્પંદન કરનારા પૂર્ણત્વમાં પોતાના વ્યક્તિત્વને લીન કરી દેવું એ પરમ પુરુષાર્થ છે.

દૈહિક જીવનનો વિકાસ વાંચ્છનાર મુનશી 'માનવતા' ના પૂજારી છે. એમને ઈશ્વર કરતાંય માણસમાં વધુ રસ છે. ગોવર્ધનરામની જેમ મુનશી માણસમાના પશુભાવને ત્યાગી મનુષ્યભાવનો ઉદ્ધાર કરવામાં માને છે એ કહે છે તેમ ધર્મનું સાહિત્ય માનવતાનું દર્શન કરાવે છે. સાહિત્યમાં માનવતાનાં આર્ષદર્શનની ચર્ચા કરી તેના નીતિ વિષયક ખ્યાલો વ્યક્ત કરે છે તેમાં તે માનવ અને માનવતાનો મહિમા કરે છે. તે પ્લુટાર્કની નીતિનિર્લિપ્ત માનવતાને યોદ્ધાની કહી રજોગુણી કહે છે પ્લુટાર્કની માનવતાનાં લક્ષણો પરાક્રમ, ઉત્સાહ, શક્તિ, લોકેષણાની મહત્ત્વાકાંક્ષા, કર્તવ્યપાલનનું ઝનૂન, મૃત્યુની વિડંબના, વિજયની લિપ્સા, વિજયનો ગર્વ અને અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન બધા રજોગુણી છે. એનાથી ચડિયાતી સત્ત્વગુણી માનવતા નૈતિક માનવતા છે. બૌદ્ધશ્રમણ દર્શન એનો દાખલો છે તે રાગ-ભય ક્રોધથી મુક્ત થઈ પોતાનું ને પારકું દુઃખ દૂર કરે છે, માનવીને સાધુ બનાવે છે તેમ છતાં મુનશીને આ શ્રમણભાવના આર્યવર્તનનાં અદ્યપતનનું કારણ લાગે છે. તેથી દેશમાં પરલોકાભિમુખતા, ભીરુતા ને નિર્માલ્યતા આવી છે. આથીય ચડિયાતી માનવતા આધિનૈતિક છે, ત્રિગુણાતીત છે. નિત્શેના આર્ષદર્શનને તે ઉચ્ચ માને છે. આ માનવતા પૃથ્વી, માનવ, માનવશ્રેષ્ઠની હિમાયત કરે છે. શ્રમણ — માનવતાથી ચડિયાતી આર્ય માનવતાને તે આધિનૈતિક ગણે છે. આ બધી માન્યતા મહાન છે સ્વભાવ માનવતાનું ધ્યેય બતાવે છે એ ધ્યેયની સિદ્ધિ તે પરમધર્મ સ્વધર્મ એ સ્વધર્મ માટે મરી ફીટવામાં માનવીની મહત્તા છે. સર્વ ધર્મો છોડી માનવતાના શાશ્વતધર્મની શરણે જવામાં ગર્વ ને આનંદ અનુભવીએ છીએ.

મુનશી માને છે કે મનુષ્યત્વ આ ક્યું અને પેલું કર્યું એમ સંતોષ લેવામાં નથી, માનવી થવામાં છે. મનુષ્યનું આખું જીવન કોઈ એક મૂલ્ય પર રચાય છે ને વહે છે. મતિએ મતિએ મૂલ્ય જુદાં હોય છે અને છતાં તેના પરિવર્તન બહુ અઘરાં હોય છે. માનવી આર્યત્વને પંથે દેવત્વ પામવા સર્જાયો છે.

મુનશી કહે છે કે ધર્મનો હેતુ ઉપાસના, મોક્ષને ઈશ્વર પ્રાપ્તિ છે. ગીતાભાષ્યનું જીવન 'કર્મયોગ' એમને અભિપ્રેત છે. યોગદર્શનના યોગ અને અરવિંદદર્શનના યોગને તે ધ્યેયસાધન માને છે. આચારધર્મનું મોટું સૂત્ર મુનશી આપે છે કે 'સિદ્ધિ વિના સુખ નથી અને તપ વિના સિદ્ધિ નથી. જે સંયમ ખુએ છે તે અઘોગતિ પામે છે. દુનિયામાં પદવી, પૈસા કે બહાદુરીથી શ્રેષ્ઠતા નથી મળતી, પહેલા સંસ્કાર અને શુદ્ધતા જોઈએ. જ્યાં સંસ્કાર ત્યાં આર્યત્વ'

મુનશી 'કહેવાતા ધર્મના ઉગ્ર ટીકાકાર છે: મંદિર કર્મકાંડનું મહત્ત્વ નથી. જેને માટે આત્માનો ઉલ્લાસ શોધવો પડે, આદર્શની સિદ્ધિ ત્યાગવી પડે એ મંદિર નહીં પણ કારાવાસ જેને માટે પૂર્વજોનો મંત્રે વીસરવો પડે એ મંદિર નહીં એ તો આત્માનું વધસ્થાન' આવી રીતે મુનશી પતંજલિ-યોગસૂત્ર 'ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધ એ યોગ' ની ટીકા કરતાં કહે છે કે 'ચિત્તવૃત્તિનો માત્ર નિરોધ નકામો છે ભયના ... થવા મથું છું તેનું સંપૂર્ણ કલ્પનાચિત્ર becoming વગર નિરોધના પ્રયત્નમાં સફળતા નહીં આવે.'

તો, મુનશીને અસ્તિત્વવાદના 'being' અને 'becoming' નો પણ ખ્યાલ છે. એમને મતે 'કરવું તેના કરતાં 'થવું' એ જ ખરી વસ્તુ છે. મુનશી વિકાસવાદી છે. 'હું કમાઉં છું, હું હરુંફરું છું, હું લખું છું માત્ર તેમાં વિકાસ નથી, મહત્તા નથી, હું શું હતો અને આજે શું છું એનું માપ એ જ મારી મહત્તાનું માપ.'^{૧૪} મુનશીની 'મોક્ષ' ની વ્યાખ્યા છે : શાન્ત સ્વભાવજન્ય વૃત્તિઓના સર્વાંગ સરસ વિકાસમાં જ આત્મસિદ્ધિ – મોક્ષ રહ્યો છે. મુનશી માને છે કે આત્મસિદ્ધિની સમતોલ યોજનામાં પ્રણાલિકા અને પરિવર્તન બંનેને સ્થાન છે.

૨. જીવનકલા :

આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રખર પુરસ્કર્તા મુનશી આર્ય સંસ્કૃતિને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેને આત્મવિકાસનો માર્ગ ગણે છે, 'આર્ય સંસ્કૃતિ એ માત્ર જીવનની સાધન સમૃદ્ધિ નથી' એમ કહીને તેની ભાવનાઓને નવાજે છે. અને માનવગૌરવ, સ્વાતંત્ર્ય, સ્વધર્મપાલન, સંસ્કારપાલન, સાધનસંપત્તિનો વ્યાપક કલ્યાણમય ઉપયોગ, વિદ્યા, તપ, શુદ્ધિ એકતા, ત્યાગ, સંયમ વગેરે ગુણો ભાવનાઓનું ગૌરવ કરે છે.

ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે 'જીવન સૌ કલાથી અદકું છે' અને 'જે ઉત્તમ જીવી જાણે તે ઉત્તમ કલાકાર' કલામાં ગાંધીજી જીવનલક્ષી છે, મુનશી કલામાં કલાવાદી છે, અને જીવનમાં 'જીવનકલા' ના જીવનલક્ષી કલાકારો છે. મુનશી માને છે કે 'જીવન એટલે વિશુદ્ધ આનંદ, જીવન એટલે સંસારના ભરતીઓટથી પર એવી ભાવના, જીવન વિષેનો મુનશીનો અભિગમ આનંદલક્ષી છે. તે રસ-ઉલ્લાસ-આનંદના જીવ છે. વૈવિધ્ય અને નાવીન્ય માણવામાં શરમને એ ઈષ્ટ ગણતા નથી. જીવનને તે બીજાની નહીં, પણ પોતાની ઈચ્છા કે સ્વભાવ પ્રમાણે જીવવાનું કહે છે. જીવનનું પરમ પ્રયોજન એમને મતે આનંદ છે તે કહે છે કે 'પ્રેત સમાન જીવવા કરતાં જીવંત સમાન મરવું સારું' મુનશી જીવનના આનંદના કલાકાર છે. 'સંસારી રસ' ના માણસ છે. 'ઉત્તરોત્તર વધારે આત્મવાન થવાની ક્રિયાને - ભાવના' ને તે જીવનની મુખ્ય ક્રિયા ગણે છે. આત્મવાન થઈ પ્રૌઢતર વ્યક્તિત્વ મેળવવામાં તે આત્મસિદ્ધિ જુએ છે. એટલે એમને મતે, જીવન એ આત્મસિદ્ધિનો માર્ગ કે રીત છે. જીવનનું ધ્યેય છે, આત્મસિદ્ધિ કે મોક્ષ.

મુનશી 'સત્યમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્' ના પણ સર્જક ચિંતક છે. જેમનું સાંસ્કૃતિક લક્ષ્ય સત્ય અને શ્રેયનું છે. સૌન્દર્યના - પ્રાકૃતિક અને કલાત્મક - તે ઉપાસક છે તે કહે છે, 'જીવનમાં જો સત્ય ન હોય તો તે એક ષડયંત્ર બની જાય' તેમને મતે સત્ય એક ભાવના છે, કે જે મન વચન કર્મમાં હોવી ઘટે.

મુનશી જીવનનો આનંદ માણવામાં તેમ, જીવનનો જય મેળવવામાં અને ગાવામાં જીવનની સાર્થકતા જુએ છે. એમનો 'સંજીવિની મંત્ર' કહે છે તેમ

ડરવું નહીં,

હઠવું નહીં,

ને કાર્ય કરવું સર્વદા'

એમાં જ જીવનની સિદ્ધિ છે.

માનવશ્રેષ્ઠ વીર પૂર્વજો અને જીવનસ્વામીઓનો એ જીવનમંત્ર છે.

૩. પ્રેમ અને સૌન્દર્યની ભાવના :

મુનશીને મતે, પ્રેમ આ વિશ્વનો સૌથી મોટો વરિષ્ઠ નિયમ છે અને તેવું જ સૌન્દર્યનું પણ છે. બંને પૂર્ણતાના સાધક છે. પ્રેમથી સ્ત્રી પુરુષના જીવનમાં અવિભાજ્ય અદ્વૈત સધાય છે. અને સૌન્દર્યથી અનંત અપાર આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રેમ અને સૌન્દર્ય બંને જીવનની મહાભાવના છે, મહાન ભાવો છે. પ્રેમથી ખરી માણસાઈનો પ્રારંભ થાય છે. મુનશી કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગની જેમ 'પ્રણયપ્રયોગ' ને સ્થાપે છે. કહે છે કે 'સ્વરૂપ છોડી પરરૂપ બનવું' 'ભવ નહીં પણ ભાવના' માં મગ્ન રહેવું એમાં જ સાક્ષાત્કારનું રહસ્ય છે.

"મુનશીની પ્રેમભાવના 'સ્ત્રી પુરુષની પરસ્પર તન્મયતા' થી શરૂ થાય છે અને 'પ્રણયયોગ' ની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે."^{૧૫} પ્રેમ વિના પરણવું એ ઘોર માં ઘોર પાપ છે"

શરીર સૌન્દર્યના પ્રેમની તે આકરી ટીકા કરે છે: જે સંબંધ ચામડીની ચક્રમકમાં શરૂ થાય ને વિરમે તેને તો પશુય ન સૂંઘે. 'સૂક્ષ્મ રીતે, તે નાનાલાલની 'આત્મા ઓળખે તે વર, બીજા બધા પર' ની ભાવના ધરાવે છે તે કહે છે કે 'જે પળે આપણે ત્યાંથી સ્વયંવર ગયો તે પળથી આપણા સંસારનું સત્યાનાશ વળી ગયું.

મુનશીનો 'પ્રેમ' એ માત્ર વિલાસી પ્રેમ નથી, માત્ર મિલનનો સંભોગશૃંગાર નથી. એ તો 'પ્રણયતપ' છે. કાલિદાસ અને ભવભૂતિની જેમ મુનશીની પ્રણયભાવના પણ તપથી પવિત્ર થયેલા પ્રેમની ભાવના છે. 'સુખ અને દુઃખમાં જીવન અને મરણમાં, એકાત્માના દર્શનાર્થે અડગ અને આકરા વ્રત કરવા એ પ્રણયતપ' એવો મુનશીનો આદર્શ છે.

મુનશી 'પ્રથમ દૃષ્ટિનો પ્રેમ' માં માને છે, પણ એમાં માત્ર સૌન્દર્યની સ્થૂળ દેહની અપેક્ષા નથી, ગુણવર્ણનથી પ્રેમ ઉદીપ્ત થાય છે. સૌન્દર્યને જ તે પ્રેમનું મૂળ સમજતા નથી પણ ગુણ, પરાક્રમ, પુરુષાર્થ, ભાવ—ભાવનાને મહત્ત્વ આપે છે. મુનશી સૌન્દર્યના ચાહક—પૂજક છે કહે છે 'કોઈ લાવાણ્યમયી બાલાને નિહાળવી એ પુરુષજીવનનો મોટામાં મોટો લહાવો છે" પ્રેમનાં અને સૌન્દર્યનાં મધુર ચિત્રોના એ સર્જક છે. એમણે એવી મંજરી

સર્જ છે જે કૈલાસ જેવા દુર્ઘર્ષ અને કાલાગ્નિ જેવા દુઃસહ પ્રતાપી પતિની ઝંખના કરે છે. મુનશીનો પ્રેમ 'પોચટ' કે 'વેવલો' નથી. આત્માની સંપત્તિ પર આધારિત છે.

સાહિત્યસૃષ્ટિમાં, મુનશીએ 'પ્રથમ દષ્ટિનો પ્રેમ', પ્રણયત્રિકોણ, દિવ્યપ્રેમ, 'અવિભક્ત આત્મા' વગેરે પ્રણય વિવર્તો અને ભાવનાઓ દાખવ્યા છે. અતૃપ્ત કામ કે પ્રેમનાં ધમપછાડા પણ દર્શાવ્યા છે.

મુનશી સ્ત્રીને ઢીંગલી માનીને ચાલતા નથી તેમણે પ્રતાપી નારીઓનું સર્જન કર્યું છે તેમણે નારીની અસ્મિતા પ્રગટાવી છે. મનુષ્યના વિકાસ, કુટુંબ, સમાજમાં સ્ત્રી આધારરૂપ છે. તે સ્ત્રીને 'દેવી', 'સખી' સહધર્મચારિણી, 'સંસારધારિણી' તરીકે અભિનંદે છે.

૪. સંસ્કૃતિ અને સમાજ :

ગુજરાત અને ભારતની સંસ્કૃતિની ગૌરવગાથા ગાનાર મુનશી પોતે એક સારા સાંસ્કૃતિક જ્યોતિર્ધર હતા. એમણે ગુજરાતની ભારતની સંસ્કૃતિની ઝલક દર્શાવી. સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભરૂપ વિદ્યા—કલા—શીલ—સદાચારના વિકાસ અર્થે સાહિત્યસર્જન કર્યું અને સંસ્થાઓ સ્થાપી. નર્મદ પછી ગુજરાતને ઉત્કટપણે ચાહનાર, ગુજરાતનો જય ગાનાર અને 'ગુજરાતની અસ્મિતા' પ્રકટાવનાર મુનશી છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિની અસ્મિતાની ભાવના જ એમણે આપી. અને ભારત અને વિશ્વના સંદર્ભમાં ભારતની અને ભારતના સંદર્ભમાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિની રેખાઓ ઉપસાવી આપી.

મુનશી સમર્થ સંસ્કૃતિચિંતક છે. તે કહે છે, 'સંસ્કૃતિએ જડ સભ્યતા નથી' મુનશી નવીનતા અર્વાચીનતાને અદ્યતનતાના આગ્રહી છે. અને પ્રણાલિકાવાદના વિરોધી છે. પણ સાંસ્કૃતિક પરંપરાના ઉપાસક અને આર્ય—ગૌર્જર સંસ્કૃતિના પ્રશંસક—પ્રચારક છે. તેમને આર્યસંસ્કૃતિની તેમજ સંસ્કૃત ભાષા—સાહિત્ય માટે અપાર પ્રેમ છે. સંસ્કૃતિને તે સંસ્કૃતિનું વાહન—ઉપાદાન—માધ્યમ માને છે 'ગુજરાત એક સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિ' માં તેમણે ગુજરાતની સંસ્કૃતિ, અસ્મિતા અને તે પ્રકટાવનાર સાંસ્કૃતિક વિભૂતિઓને સળંગસૂત્ર દર્શન કરાવ્યું છે. ગાંધીજીમાં તે આર્યસંસ્કૃતિનાં પરમ લક્ષણો જુએ છે.

પ્રજાલિકાભંજક, સુધારક અને સવિશેષ વ્યક્તિવાદી છે. પશ્ચિમનો 'વ્યક્તિવાદ' અને કાલિદાસની 'અંતઃકરણવૃત્તિ' મુનશીમાં દેખાય છે. મુનશી વ્યક્તિનાં સ્વાતંત્ર્ય, સાહસ, ઉલ્લાસ, આનંદ, મહત્વાકાંક્ષા વગેરેને પૂરતું મહત્ત્વ આપે છે. મુનશીનાં તેજસ્વી પાત્રો સમાજ કે રાજ્યની પરવા કરતાં નથી, પણ આત્માના ધર્મને વળગી રહે છે.

સમાજમાં તે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાના, સમાનતા, કેળવણી, શુદ્ધિ, પતિભક્તિ, ત્યાગપરાયણતા અને સહિષ્ણુતાના આગ્રહી અને પ્રશંસક છે. તે માને છે કે સ્ત્રીઓની શક્તિ પર સમાજની સમૃદ્ધિનો આધાર છે. સાથે સાથે મુનશીએ પણ માને છે કે ગૃહિણી ગૃહ છે, તેમ 'ગૃહનાથ વિના ઘર કહેવાય જ નહિ' સમાજનાં સ્ત્રીપુરુષ બંનેનું મહત્ત્વ છે. મુનશી બાળલગ્નના અને કજોડાંના વિરોધી છે. તે રૂઢિલગ્નના નહીં, પરંતુ આત્મલગ્નના પુરસ્કર્તા છે.

૫. રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર :

અગ્રગણ્ય સફળ રાજપુરુષ મુનશીને માતૃભૂમિ પ્રત્યે અપાર ભક્તિ છે. ભારતને તે 'સ્વર્ગભૂમિ' અને 'માતા' કહી વંદે છે, એની સેવા કરે છે. રાષ્ટ્રોદ્ધાર માટેનો વિચારવ્યૂહ દર્શાવે છે. સ્વરાજ્ય સિદ્ધિ પછી રાષ્ટ્રોન્નતિના કાર્યમાં ફાળો આપે છે.

પરદેશીઓ નહીં પણ 'દેશના દેવો' જ રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરશે એમ કહી તે સ્વાશ્રય સ્વાવલંબનને મહત્ત્વ આપે છે. તેમના મનમાં ભારતના 'વિરાટ' સ્વરૂપની કલ્પના છે તે ગાંધીજીની જેમ વિચારે છે કે રાષ્ટ્રે અહિંસા, સત્ય, અનાકમકતા અને અદ્વેષ પાળવા જોઈએ. અંગ્રેજોની 'ભાગલા પાડો અને રાજ કરો' ની નીતિમાં તે માનતા નથી. તે સંપ-સંઘ-એકતામાં માને છે. પ્રાંતિક અસ્મિતાના વિકાસમાં રાષ્ટ્રીયતાનો વિકાસ જુએ છે. તે રાજકારણમાં સામ્યવાદ રાષ્ટ્રવાદ સંહતિવાદને 'માનવજાતિના સ્વાતંત્ર્યપર ચણાતી કબરો' તરીકે ઓળખાવે છે. માર્ક્સના અર્થવાદને એકાંગી ગણી તિરસ્કારે છે. અને ગાંધીજીના માનવકેન્દ્રીય રાજકારણ અને અર્થકારણને આગળ ધરે છે તે 'યંત્રવાદ' ની ટીકા કરે છે. ને માનવગૌરવનાં સૌન્દર્યને બિરદાવે છે. પાશ્ચાત્ય અંગ્રેજી રંગભેદી, ભાવભેદવાળી, માણસનું શોષણ કરનારી રાજનીતિના તે વિરોધી છે. વ્યક્તિનાં

સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને વિકાસને પોષનારી, રાષ્ટ્રોન્નતિકર, સમવાયી રાજનીતિ એમને અભિપ્રેત છે.

૬. કલા – સાહિત્ય :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મુનશી કલાવાદી, રંગદર્શી, સરસતાવાદી કે આનંદવાદી સાહિત્યકાર તરીકે જાણીતા છે. તેઓ માને છે કે સાહિત્ય કે કલા 'કલાને ખાતર' છે. સર્જન એ જ એનો હેતુ છે. સરસતા એ જ કૃતિની સફળતાની કસોટી છે. સરસતા એ શુદ્ધ સાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્યનો માપદંડ છે. સાહિત્યનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ સ્વાનુભવને સરસ અને સચોટ કથનમાં મૂર્તિમંત કરવાનો છે. સાહિત્યનું ખરું અને એકમાત્ર ધ્યેય સરસતાનું સર્જન કરવાનું છે. સચોટ અને સરસ કથન તે સાહિત્ય, સ્પષ્ટ અસર કરે અને રસિકતા સંતોષે તેવું કથન તે સાહિત્ય.

આથી તે સરસતામાં બાધક નીતિનો વિરોધ કરતાં ચોટદાર સૂત્ર આપે છે. 'નીતિ એ કલાની વિષકન્યા છે. આગળ ઉપર એ મતને સુધારે છે કે નીતિ જાળવીને કલા સધાતી હોય તો વાંધો નથી. કશુંક છોડવાનું થતું હોય તો નીતિને છોડવી, કલાને સરસતાને નહીં, તે પશ્ચિમના કલાવાદી વિવેચકોને અનુસરે છે.

મુનશીએ કલાસર્જનના મુખ્ય મુદ્દાને પણ સ્પર્શ્યા છે. કાવ્યનું મૂળ તે આત્મકથનના અણદબાધેલા અભિલાષામાં જુએ છે. 'સર્જકતાનું રહસ્ય સાહિત્યકારના સ્વાનુભવમાં છે. 'સાહિત્ય સ્વામી' સર્જન છે. સર્જનના અણદલ ઉલ્લાસમાં તે સ્વાનુભવ વગરના સાહિત્યને અવાસ્તવિક કલા કહે છે. મુનશીનો રસ જીવનમાં છે, એવા ખેલમાં છે. કલ્પનાચિત્ર રચવાની શક્તિમાં કલાનું મૂળ છે. મુનશી આનંદવર્ધનના 'પ્રતીયમાન અર્થ 'ધ્વનિ' ની વાત કરે છે. સળંગ કથા તે ઈતિહાસ, લોકસાહિત્યનો પહેલો અર્થ અસંસ્કારી અને બિન કેળવાયેલી જાતિઓનું કંઠસ્થ સાહિત્ય. આ બધાં વિધાન અધકચરાં અને વિવાદાસ્પદ છે. એવી જ રીતે, માનવતાનું નિરૂપણ કરનાર કરાવનાર સાહિત્યનો એક પ્રકાર જીવનચરિત્ર છે' કે 'અસર કરે તે શૈલી' જેવાં વિધાનો પણ અપૂર્ણ છે ? મુનશી કોઈ કાવ્યશાસ્ત્રી નથી. અલબત્ત કેટલાક કાવ્ય વિચાર-ધ્યાનાર્હ છે ને ચર્ચા જગવી ગયા છે.

◆ ઉપસંહાર :

આમ, મુનશી એક મહાન સાહિત્યકાર હોવા ઉપરાંત કાયદાશાસ્ત્રી અને ઇતિહાસવિદ હતા. પુરાતત્ત્વમાં પણ એમને ઊંડો રસ હતો. એમણે ચૌલુક્ય યુગની ભવ્યતા તરફ લોકોનું લક્ષ દોરી એને મૂર્તિમંત કરવાના સૌ પ્રથમ પ્રયાસો કર્યા. એ માટે એમણે પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ તથા નાટકો લખ્યાં. શુદ્ધ ઇતિહાસનાં ઉપયોગી પુસ્તકોનું લેખન, સંપાદન, સંકલન, અને પ્રકાશન કર્યું. ઇતિહાસનાં સર્જનમાં પણ તેઓ ભાગીદાર બન્યા. મુનશી પોતે તેજસ્વી હતા. અને અનેક તેજસ્વી ઐતિહાસિક પાત્રોનું એમણે સર્જન કર્યું. ભારતીય બંધારણનાં ઘડતરમાં અને ભારતીય ઇતિહાસનાં આલેખનમાં એમણે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. ગુજરાતની અસ્મિતાની જ્યોત પ્રગટાવી તેઓ પોતે પણ એના જ્યોતિર્ધર બન્યા.

૨. મુનશીનું કવન

૨.૧ નવલકથાકાર

સાહિત્યસર્જક તરીકે મુનશીની પ્રખ્યાતિ પ્રધાનતઃ નવલકથાકાર તરીકે, ને તેમાંય વિશેષરૂપે ઐતિહાસિક નવલકથાક્ષેત્રે. સમીક્ષાની સરળતા ખાતર તેમની કૃતિઓને ત્રણ ગુચ્છમાં વહેંચાય :

૨.૧ સામાજિક નવલકથાઓ :

- વેરની વસૂલાત (૧૯૧૩)
- કોનો વાંક (૧૯૧૫)
- સ્વપ્નદૃષ્ટા (૧૯૨૪)
- તપસ્વિની ૧, ૨ (૧૯૫૭-૫૮)

મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓને સમગ્રરૂપે સમીક્ષતાં નવલકથાઓની સામગ્રી મહદંશે મુનશીએ સ્વાનુભવમાંથી લીધી છે. જગત અને તનમનની સ્નેહકથા (વેરની વસૂલાત) મુચુકુન્દનું મુંબઈની ચાલીમાંનું જીવન (કોનો વાંક), સુદર્શનનું કોલેજજીવન (સ્વપ્નદૃષ્ટા) અને ઉદયનની કથાના ઘણા અંશો (તપસ્વિની) તેમ જ, તે બધાની સાથે સંકળાયેલાં ઘણાં પાત્રો-પ્રસંગો પણ મુનશીની આત્મકથાનાં પાત્રો પ્રસંગો જેવાં જણાય છે. આત્મકથાપ્રાપ્ત એ સામગ્રીનું કયાંક થોડાક ફેરફારથી વાર્તાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. પણ ઘણીવાર તો વાર્તાના માળખામાં અત્યલ્પ સંસ્કરણ કે આછેરા આચ્છાદન સાથે લગભગ યથાવત્ ગોઠવી દેવામાં આવી છે. વિશેષતઃ 'તપસ્વિની' માં 'તપસ્વિની'માં, સ્વપ્નદૃષ્ટાનું વચ્ચે સહેજ ખંડિત એવું, અનુસંધાન છે. 'સ્વપ્નદૃષ્ટામાં' રાષ્ટ્રીયતાના ઉછળતા જુવાળમાં આદર્શધેલા, અવાસ્તવિક સ્વપ્નોમાં રાયતા અને અંતે વાસ્તવિકતાના કઠોર ભૌતિકસ્પર્શે નિર્ભ્રાન્ત થતા યુવાન સુદર્શનની મનદશાનો સુંદર ચિતાર રજૂ થયો છે.

૨.૨ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ :

સાહિત્યસર્જક તરીકે મુનશીની ખ્યાતિ મુખ્યત્વે નવલકથાકાર તરીકે અને વિશેષતઃ ઐતિહાસિક નવલકથાકાર તરીકે. તેમાંય વળી "પાટણની પ્રભુતા", 'ગુજરાતનો નાથ' અને રાજાધિરાજ એ સોલંકી-નવલકથા તો વિશેષ કીર્તિદા કૃતિઓ. આ ઉપરાંત 'જય સોમનાથ' તેમજ 'ભગ્નપાદુકા' પણ ગુજરાતના રાજપૂતયુગના ઇતિહાસની ઘટનાઓ પર જ આધારિત નવલો, તો 'પૃથ્વીવલ્લભ' અને 'ભગવાન કૌટિલ્ય' માં માળવા અને મગધની ઘટનાઓનું નિરૂપણ છે.

વસ્તુદૃષ્ટિએ, ગુજરાતના ઇતિહાસ પર આધારિત કથાઓ એક જૂથ બની રહે છે, અને તેમાં પણ 'પાટણની પ્રભુતા', 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજાધિરાજ' પૂર્વાપર વસ્તુ સાતત્યને કારણે એક મહાકથા બની જાય છે. કારણ કે, 'પાટણની પ્રભુતા' માં, જયસિંહદેવના રાજ્યારોહણના પ્રસંગથી આરંભથી કથા, ગુજરાતનો નાથ, માંના રાજ્યની સુદૃઢતાની પ્રવૃત્તિઓના આલેખન પછી, "રાજાધિરાજ" માં જયસિંહદેવ સોરઠ અને લાટ પર પ્રભુત્વ મેળવી રાજ્યવિસ્તાર સાથે રાજાધિરાજપદ પામે છે. ત્યાં પૂરી જાય છે અને એ રીતે બીજાક્ષેપથી કાર્યસિદ્ધિનાં કાર્યાલેખમાં ત્રણ સોપાનો રૂપે બરાબર ગોઠવાઈ જાય છે. પાત્રો, ઘટનાઓ વગેરેનાં પરસ્પર સંબંધ અને સાતત્ય અને કથાના પૂર્ણ રસાસ્વાદન માટે ત્રણે નવલકથાઓ સ્વતંત્ર રીતે આસ્વાદ્ય છતાં પૂર્વાપર એકમોના પરિચયની સાપેક્ષતા આ ત્રણે કૃતિઓને એક મહાકથા રૂપે સાંકળવામાં સહાયભૂત નીવડે છે.

'પાટણની પ્રભુતા' થી 'ભગ્નપાદુકા' ની સર્જનરેખા મુનશીના સોલંકીગાથા – નિરૂપણનો એક આલેખ આંકી આપે છે. તો સાથે સાથે, તેમના ઐતિહાસિક નવલકથાકાર તરીકેના વિકાસનો પણ આલેખ દર્શાવે છે. તદુપરાંત, સમાન વસ્તુ નિરૂપણને કારણે તુલનાત્મક અભ્યાસની તક આપતો, 'કરણધેલો' થી 'ભગ્નપાદુકા' નો એક આલેખ એ બે સીમાચિહ્નનો વચ્ચે સૂચક રીતે દોરાઈ રહે છે વચ્ચે ગુજરાતી નવલકથાનો એક વિસ્તાર સમાયેલો છે. એ વિસ્તાર 'ગાંધીયુગ' સાથે એકરૂપ છે. ને છતાં સાહિત્યવિષયક ગાંધીવિચારથી ભિન્ન પ્રણાલિકા દર્શાવતો છે તે પણ નોંધપાત્ર છે.

૨.૩ પૌરાણિક નવલકથાઓ :

મુનશીની કલ્પનાના મહામાનવને જે પૂર્ણપણે સાકાર કરી શકે છે તે તો છે. શ્રીકૃષ્ણ જીવનના અંતિમ અધ્યાયમાં મુનશી 'કૃષ્ણાવતાર' માં શ્રીકૃષ્ણની કથા માંડે છે ક્યારેક ભક્તિ ક્યારેક આદર, ક્યારેક અવતાર ક્યારેક મુત્સદી માનવનું આલેખન, એમ રંગો બદલી, શ્રીકૃષ્ણને આરાધવાનો અને 'મનુષ્ય' તરીકે ઓળખવાનો બેવડો પ્રયત્ન કરતી આ નવલકથા શ્રીકૃષ્ણને ભક્તિપૂર્વક છતાં વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન છે. મુનશીના જીવનને તેમ સર્જકતાને અહીં ઉતરાવસ્થા વરતાય છે.

'લોમહર્ષિણી' અને 'ભગવાન પરશુરામ' માં જાણે મહાભારતના યુદ્ધ પહેલાનાં મહાયુદ્ધ દાશરાજયુદ્ધ તથા સહસ્ત્રાર્જુન સંહાર સુધી એ વિસ્તરે છે. 'લોમહર્ષિણી' માં લોમા અને રામના કૌમારકાળની અને 'ભગવાન પરશુરામ' માં તેમના યૌવનકાળની કથા છે. પરંતુ રામનાં પરાક્રમો જોતા તે અત્યંત પુખ્ત લાગે!"^{૧૬}

સાંસ્કૃતિક પુનરુજ્જીવન પ્રગટાવવા મથતા સર્જકને એક સાથે બે હેતુઓ સિદ્ધ કરવાના હોય છે. એક પાસ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોના પુનઃપ્રગટીકરણ દ્વારા રાષ્ટ્રીયતાને સ્વદેશની સાંસ્કૃતિક અસ્મિતાને જાગ્રત કરવાની અને પુષ્ટ કરવાની હોય છે. પ્રજામાં તે દ્વારા આત્મભાન અને આત્માભિમાન જ નહીં પણ પોતાપણું પ્રગટાવવાનું હોય છે. તેને નિજ સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિત્વ આપવાનું હોય છે, તો બીજી બાજુ, પ્રાચીનનું પુનઃશોધન અને પુનર્મૂલ્યાંકન કરી, તેમાં જે કાલગ્રસ્ત છે તેને ટાળી, સનાતનને ઉદ્ધારી, તેને અર્વાચીન સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત કરવાનું હોય છે. આ પ્રસ્તુતા ન પ્રગટે તો એ સમગ્ર પ્રવૃત્તિ કેવળ અતીતગૌરવની અભિમાનગાથા જ બની રહે છે. પરંતુ તે સાથે, અર્વાચીનતાના સંદર્ભમાં અતીતને ગોઠવવા જતાં તે સંસ્કૃતિની અખંડ પરંપરાગત વ્યક્તિત્વ વિશિષ્ટતાને પણ જાળવવાની હોય છે. તેમ ન થાય તો પુનરુજ્જીવન નહીં માત્ર પરિવર્તન જ રહે છે. પ્રાચીન પ્રત્યેના આદર વગર તેનું ગૌરવ જળવાય નહીં, તો અર્વાચીનને આવકારવાની તૈયાર ન હોય તો કેવળ રૂઢિચુસ્તતા જ બાકી રહે! એકે પક્ષે પલ્લું અધિકતર ન ઢળે તેમ ઉભયનું સમતોલન એમાં જ પુનરુજ્જીવનરત કલાકારની

કસોટી છે. મુનશીની પણ એ જ કસોટી છે. તેમની પૌરાણિક રચનાઓનાં પરિણામનો આંક તો કૃતિએ કૃતિએ જુદો જુદો જ હોય.

૨.૨ નાટક

(૧) સામાજિક નાટકો :

મુનશીજીનાં સામાજિક નાટકો બહુધા પ્રહસન તરફ વળ્યાં છે, છતાં ભવિષ્યમાં શું બનવાનું છે તે તેમણે ભાખ્યું છે. અભિનવ રંગભૂમિના બીજ એમની ભાષા અને સંવાદોમાંથી મળે છે. "વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય" ૧૯૨૧ માં લખાયેલું પાંચ અંકી વિનોદી નાટક છે કે જ્યારે એક ઉપર બીજી પત્ની કરવાની છૂટ હતી. પત્નીના વર્ચસ્વ નીચે દબાઈ રહેલા વાવાશેઠ છેવટે માથું ઊંચકે છે. તેમાં મગન અને રાધાનાં પાત્રોને સારો ઉઠાવ આપવામાં આવ્યો છે.

"બે ખરાબ જણ" પ્રારંભમાં જ મુનશીજી જણાવે છે, 'પ્રતિષ્ઠા અને ગાંભીર્યના ઈજારદારોને નહીં વાંચવાલાયક નાટક'. આજની રંગભૂમિને અનુલક્ષીને કહીએ કે નાટકની જવનિકા ઉઘડે એ પૂર્વે અંદરથી માઈક ઉપરથી આ વાક્ય વહેતું થાય તો પ્રેક્ષકોને ભારે ગમ્મત પડે. આ નાટકમાં જૂની રંગભૂમિમાં ગીતોની પ્રથમ પંક્તિ લઈ મુનશીજીએ ગીતો લખ્યાં છે.

"હું તો પ્રેમનો જોગી,

પ્રિયાને શોધવા ચાલ્યો"

'આજ્ઞાંકિત' આમ 'ફાર્સ' લાગે પણ તે 'સેટાયર' છે. એ જમાનામાં કન્યાના બાપને પૈસા આપી પ્રૌઢો ત્રીજી — ચોથી વાર પરણતા તેમ પચીસ હજાર આપી હરકીશનદાસ ચોથી વાર સવિતાને પરણી ઘેર આવે છે. સવિતાનું મનોમંથન અને પરાકાષ્ઠા ત્યાં સુધી પહોંચે છે કે એ વેશ્યા બને છે.

'કાકાની શશી' સૌથી વધુ વખત ભજવાયું હોય તો આ નાટક છે ૧૯૨૮માં લખાયું અને ૧૯૨૯માં વિલ્સન કોલેજમાં ભજવાયું હતું. આ નાટકમાં મુનશીજી સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની

'થીમ' લાવ્યા છે. ઉપરાંત પિતાના વારસામાં દીકરીના હકની તરફેણ કરવામાં આવી છે."^{૧૭}

"બ્રહ્મચર્યાશ્રમ" ૧૯૩૦ માં યજ્ઞેશ્વરી જેલમાં લખાયું આ નાટક દ્વારા એમણે બતાવ્યું છે કે પુરુષ સ્ત્રી વગર રહી શકતો નથી. પેમલીનું પાત્ર એની ભાષા અને લટકા-મટકા દ્વારા નાટકમાં નવો ઝોક લાવે છે, પ્રેક્ષકોને ગમે એવું પાત્ર છે.

એક વાત કબૂલ કરવી પડશે કે મુનશીજી એમનાં નાટકોમાં કઈને કંઈ નવી વાત લાવ્યા છે. 'ડૉ. મધુરિકા' માં કોન્ટ્રાક્ટ મેરેજ, 'છીએ તે જ ઠીક' માં આત્માની અદલા બદલી અને 'વાહ રે વાહ' offbeat play છે. To laugh at one's own self અને તે પણ કલાત્મક રીતે એ નાની સૂની વાત નથી. સ્વપ્નથી શરૂ થતા આ નાટકમાં મુનશીજીનાં પાત્રો એમની ખબર લે છે. છેવટે, તનમનનું પાત્ર એમની વહારે આવે છે. આ નાટક ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં ભજવાયું હતું. 'પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર', 'સ્નેહસંભ્રમ' નું નાટ્યરૂપ છે.

(૨) પૌરાણિક નાટકો :

પૌરાણિક નાટકોમાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્તર અને સબળ પાત્રાલેખન છે. વૈદિક કથાઓ ટૂંકી હોવાથી મુનશીજીને પોતાની કલ્પનાને વિહરવા દેવાનો મોકો મળ્યો છે. શૃંગારભાવ તરફ તેઓ વિશેષ ઢળ્યા છે. નાટ્યની દૃષ્ટિએ ભાવકને જકડી રાખવામાં શૃંગારરસ વિશેષ ઉપકારક છે 'આ જગતમાં પુરુષનું અરધું અંગ તે સ્ત્રી અને પ્રભુએ તે જ ઘડી રાખી છે. એને શોધી જીવન સાર્થક કરવું ઘટે, વારંવાર બોલાતી આ ઉક્તિઓ લીલાવતી મુનશીને ધ્યાનમાં રાખી ઉચ્ચારાઈ હોય એમ સ્પષ્ટપણે ભાસે છે.

"અવિભક્ત આત્મા" એ એમની શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે. ઋગ્વેદમાં સપ્તખંડ એ મહર્ષિ વસિષ્ઠનું મંત્રદર્શન છે. નાટકમાં સપ્તર્ષિઓનાં નામો પુરાણ કરતાં જુદાં છે અને અરુંધતી કશ્યપની પુત્રી હતી. મુનશીએ એને મેઘતિથિની પુત્રી બતાવી છે. આ નાટકમાં આત્માના ઐક્યની ભાવના છે.

"તર્પણ" આ નાટક પણ ઉત્તમ કૃતિ છે. એનું કથાનક જોરદાર છે. વિતહવ્ય અને હૈહ્ય બન્ને કુળો વચ્ચે વૈમનસ્ય અને એકની કન્યા બીજા કુળના પુત્રને ચાહે છે. પણ સૌર્વ સગર પાસે ગુરુદક્ષિણા તરીકે વિતહવ્ય અને સુવર્ણનાં મસ્તકો માગે છે. સંવાદો ટૂંકા અને સચોટ છે તથા ગુજરાતની અસ્મિતાને અખંડ રાખવાનાં સૂચનો સાથે સમસ્ત આર્યાવર્ત અમારું છે એમ કહી ગૌરવ વધાર્યું છે.

"પુત્રસમોવડી" પણ સારું નાટક છે. મુનશીએ સરસ ઘટાવ્યું છે કે વામન ભગવાને ત્રણ પગલાં બલિરાજા પાસે માંગ્યાં તે ત્રણ લોક માગ્યાં, કચ, દેવયાની, અને શુકાચાર્યનાં પાત્રોને તેમાં સારી રીતે નિરૂપ્યાં છે. ત્રીજા અંકથી યયાતિનું પાત્ર ખીલે છે. આ નાટકમાં પણ લાંબી સ્વગતોક્તિઓ છે. માનવસ્વભાવનું નિરૂપણ મુનશી સારી રીતે કરી શક્યા છે.

(૩) ધ્રુવસ્વામિની દેવી :

'ધ્રુવસ્વામિની દેવી' એ મુનશીનું શિરમોર સમું નાટક છે. નાટ્યનાં જે અંગો છે એનું બીજ, પાત્રો, પ્રસંગો, પરાકાષ્ઠા, અંત તથા ભાષા સંપૂર્ણપણે જળવાયાં છે. ખલનાયક રામગુપ્તનું પાત્ર વિશેષ છવાઈ જાય છે અને ખલનાયક જેટલો વધુ જોરદાર હોય તેમ સંઘર્ષ પણ વધે. અભિનય દાખવવા માટે આ પાત્રને સારો મોકો મળે છે. ધ્રુવસ્વામિની ખુમારી, પ્રણય અને એની આંતર વ્યવસ્થા પણ એટલી પ્રબળ છે કે તેમાં અભિનેત્રીની કસોટી થાય.

અભિનવ રંગભૂમિમાં નિર્માણની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો આ નાટકો ભજવતાં તેમાં ઘણા ફેરફાર કરવા પડે. એટલું જ કહેવું પર્યાપ્ત થશે કે આ નાટકો વાંચવામાં જ રસ પડે એવાં છે. અથવા કોઈ ઉત્સવ પ્રસંગે કાપકૂપ સાથે રજૂ કરી શકાય એવાં છે.

૨.૩ નવલિકા

મુનશીની નવલિકાઓ એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે. એની રચનારીતિ અને નિરૂપણરીતિની દૃષ્ટિએ, એના સમયસંદર્ભમાં ખાસ.

એક વિલક્ષણ પરિસ્થિતિમાં પાત્રને મૂકીને તેઓ સંકુલ મનોવ્યાપારો અને સંબંધો પર તેના પ્રભાવનું નિરૂપણ કરે છે. 'મારી કમલા', 'કોકિલા', 'ફોજદાર સાહેબ' તો એક

પાત્રને બે જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં મૂકીને વાસ્તવનું ઉદ્ઘાટન કરતા પણ જણાય છે 'એક સાધારણ અનુભવ' એક ચરિત્રને કેન્દ્રસ્થ કરીને પણ તેઓ વસ્તુ ગૂંથણી કરે છે. 'અગ્નિહોત્રી', અણધાર્યા પ્રસંગોનો ઉપયોગ કરીને 'મારો ઉપયોગ, 'શકુન્તલા' અને 'દુર્વાસા' અથવા કઠી, રમૂજને કે કટાક્ષને મુખ્ય સાધન તરીકે યોજીને "શામળશાહનો વિવાહ', 'હું શું કરું', 'નવી આંખે જૂના તમાસા' 'ગોમતીદાદાનું ગૌરવ' એ સુધારાનો હેતુ સિદ્ધ કરે છે. અહીં પ્રસંગ અને પાત્ર સામગ્રીરૂપે યોજાય છે. 'ખાનગી કારભારી', અને 'મારી કામચલાઉ ધર્મપત્ની' કેવળ હાસ્યને લક્ષતી પ્રહસનાત્મક અંશો ધરાવતી વાર્તાઓ છે.

નિરૂપણરીતિ પરત્વે પણ મુનશીનું વલણ પ્રયોગશીલ છે. કેટલીકવાર્તાઓમાં પ્રથમ પુરુષ પ્રયોગ છે. અને એમાં કથકપાત્ર વાચકને સામે કલ્પીને વાત કહે છે, ક્યારેક સીધું સંબોધન પણ કરી લે છે. ક્યાંક સ્વગતકથન પણ હોય છે. સળંગ પત્રરીતિનો, હેવાલની રીતિનો, આખ્યાનશૈલીનો અને પૌરાણિક ઢબની કથનશૈલીનો ઉપયોગ પણ થયેલો છે. તો સ્વપ્ન, તરંગ જેવી પ્રયુક્તિઓની અજમાયશ વાસ્તવ જગત અને મનોજગતની ભેળસેળ કરે છે કોઈક કૃતિમાં વસ્તુને અસબદ્ધરૂપ આપે છે.

૨.૪ આત્મકથા

મુનશીનાં આત્મકથાત્મક લખાણોમાં સભાનપણે વ્યવસ્થિત આત્મકથા લખવાનો પ્રયાસ 'અડધે રસ્તે', 'સીધા ચઢાણ' અને 'સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં' થયો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાશ્ચાત્ય ઢબે સભાનપણે આત્મકથા લખવાની શરૂઆત નર્મદે કરી.

મુનશી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા એક તેજસ્વી પુરુષ હતા. જીવનમાં કેટકેટલાં ક્ષેત્રોને એમની ચેતના વ્યાપી વળી હતી ! એ જે ક્ષેત્રમાં પડ્યા ત્યાં કશુંક નવું કરી બતાવ્યું મોટી સિદ્ધિ મેળવી બતાવી. આ કરું, આમ કરું, તેમ કરું એમ એમનો અજંપ આત્મા સતત ગુંજતો રહ્યો. શું કરું ? ની સાથે 'હું કરું' ના વલણ સાથે એમણે કુટુંબ, સમાજ, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, રાજકારણ અને જાહેરજીવનનાં ક્ષેત્રોમાં આત્મસ્થાપના માટેનો પ્રભાવશાળી પુરુષાર્થ આદર્યો. આત્મકથામાં એમણે આ પુરુષાર્થને કલાકારના લાક્ષણિક અભિગમથી

આલેખ્યો છે. વ્યક્તિને વિશિષ્ટ બનાવનારી એક ચીજ હોય છે. મનની મિરાત એની બુદ્ધિ, એનો દેખાવ એનો વારસો કે વૈભવ: આ બધું જે નથી કરાવી શકતું તે કરવા માટે એને વિવશ બનાવી વસ્તુ તે એની ક્યાંક અનંત પર મીટ માંડતી દૃષ્ટિ છે

આત્મકથામાં મુનશીના વ્યક્તિત્વમાં ઘણાં લક્ષણો સુપેરે પ્રગટ થયાં છે. ભીરુતા એમને છેવટ લગી વળગેલી રહે છે. બાળપણમાં ઉંટની સવારી દરમ્યાન કમરનાં અસહ્ય દુઃખાવા વિશે એક અક્ષર પણ બાપાજી આગળ બોલી શકતો નથી. અણગમતી વહુ સાથેનું દાંપત્યજીવન તેઓ સ્વીકારી લે છે. વાર્તા લખે છે. પણ વકીલમિત્રો તથા વકીલોથી ડરીને 'ઘનશ્યામ' વ્યાસના નામે છપાવે છે. કારકિર્દી માટેની સતત સભાનતા પણ એમનામાં જોવા મળે છે. મુનશી અત્યંત સ્વાભિમાની વ્યક્તિ છે. આ સ્વાભિમાનજ એમની પાસે રાષ્ટ્રીયતાનું ગૌરવ કરાવે છે અને આર્યાવર્તની અસ્મિતાનું ગાન કરાવે છે.

બહિર્મુખ પ્રકૃતિ અને તરંગોમાં રાયતું મન એમના વ્યક્તિત્વમાં અનેક વિરોધ પ્રગટાવે છે એક બાજુ તેઓ જીવવા અને જીતવાની સતત આત્મશ્રદ્ધા દાખવે છે, તો બીજી બાજુ કૃત્રિમ ઉદ્વેગ, અશાંતિ અને મરણદશા અનુભવે છે. એક તરફ નાસ્તિકતા અને જડવાદની હિમાયત કરે છે તો બીજી તરફ પૂજા, યોગ, જપ ને ધ્યાન કરવા મથે છે. એકબાજુ પ્રખર બુદ્ધિશાળી બની ભાવના શીલતાની વિડંબની કરે છે તો બીજી બાજુ સંસાર માંડીને કલ્પિત 'દેવી' નો દ્રોહ કર્યાની લાગણી અનુભવે છે.

૨.૫ જીવનચરિત્ર

જીવનચરિત્રકાર તરીકે એમના પ્રારંભના 'રણજિતકૃતિ-સંગ્રહ' (૧૯૨૧) ના ઉપોદ્ઘાતમાં જ પરિચય મળી રહે છે. પોતાની જેમ જ ગુજરાતના સંસ્કાર સાહિત્યની અસ્મિતાના ચાહક રણજિતરામ વિશે તેઓ અહીં પૂરા ઉમકાળથી લખે છે. નાયકના જીવનના કેટલાક મહત્વના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરી તેમણે અહીં એ વ્યક્તિત્વ કેવું વિવિધરંગી હતું તે સુસ્પષ્ટ કર્યું છે. તેમણે રણજિતરામના સાહિત્યિક અર્પણનું પણ વિવેકપુર:સરનું મૂલ્યાંકન આપ્યું છે.

પણ આ ક્ષેત્રે એમનું પહેલું રમણીય જીવન ચરિત્ર તો 'નરસૈયો: ભક્ત હરિનો' (૧૯૩૩) છે. નરસિંહનું જીવન અનેક ચમત્કારોથી ભર્યું ભર્યું છે. એની આજુબાજુ અનેક કિંવદન્તીઓનું એક જાળું ગૂંથાયેલું છે. નરસિંહ જેવા દૂરના ભૂતકાળના ચરિત્રનાયકના સંદર્ભે ઉપલબ્ધ માહિતી સામગ્રીમાંથી જ. વિશેષે તો એની કવિતામાંથી આધારો લેવા પડે મુનશીએ એ કાર્ય અદ્ભુત રીતે કરી બતાવ્યું છે. કલ્પના અને સત્યના મિશ્રણમાંથી અહીં આપણને આપણા આદ્યકવિ નરસિંહની એક રસિક, મધુર મનવીય છબી પ્રાપ્ત થાય છે.

'નર્મદ: અર્વાચીનોમાં આદ્ય' (૧૯૩૯) એ મુનશીનું બીજું જીવનચરિત્રક્ષેત્રે મહત્ત્વપૂર્ણ અર્પણ છે. નર્મદની પોતાની આત્મકથા પણ હતી, એથી મુનશીને પૂરતી: શ્રદ્ધેય માહિતી પણ એ માટે મળી રહે છે. ઉપરાંત ચરિત્રનાયક અને ચરિત્રલેખકની પ્રકૃતિમાં પણ કેવુંક આંતરિક સામ્ય જોવા મળે છે. એ રીતે આ ચરિત્રના આલેખનમાં મુનશીની કલમ બરાબર ખીલી ઉઠે છે.

૨.૬ વિવેચનાદિ નિબંધ સાહિત્ય

'કેટલાક લેખો' (૧૯૨૬), 'થોડાંક રસદર્શનો' (૧૯૩૩) અને 'ગુજરાતની અસ્મિતા' (૧૯૩૯) માં તેમના નિબંધો સંગ્રહાયા છે. આત્મશિલ્પની કેળવણીમાં એમના કેળવણી વિષયક લેખો અને કેટલાંક ચરિત્રાંકન છે. મુનશી સારા નિબંધકાર છે. પણ તેમાં પણ તેમની શૈલી વાગ્મિતાપ્રધાન અને બહુધા ઉદ્બોધનાત્મક જ રહે છે. 'આદિવચનો' ૧ (૧૯૩૩) અને ૨ (૧૯૪૧) માંના ઘણા ખરા 'લેખો' ઉદ્બોધનો જ છે. પરંતુ જ્યાં સ્પષ્ટ ઉદ્બોધન અને વ્યાખ્યાન સ્વરૂપ ન હોય ત્યાં પણ મુનશીની શૈલીમાં ઉદ્બોધનાત્મક રીતિ, તદનુરૂપ વાગ્મિતા અને વાણી લયાદિ તત્ત્વો ઉમેરાયેલાં જ હોય છે. આથી હકીકતો — મુદ્દાઓ — વિચાર — તર્ક વગેરે ગૌણ બની વાણી દ્વારા ઊભા થતા આયોગના વાતાવરણમાં ઓગળી જાય છે. મુનશીનું કથયિતત્વ વસ્તુ દ્વારા ઊભા થતા આયોગના વાતાવરણમાં ઓગળી જાય છે.

"મુનશીના નિબંધાદિમાં રજૂ કરેલી આર્યાવર્ત અને ગુજરાતી અસ્મિતાની ભાવનાઓ, પ્રેમભક્તિ અને સ્વતંત્રતાનાં મૂલ્યો, આપણા ઐતિહાસિક ભવ્યતા અને

ગૌરવનાં ચિત્રો, એટલું જ નહીં પણ પ્રણાલિકાભંગની બંડખોરવૃત્તિ અને સમાજ પરિવર્તનનો ક્રાન્તિકારક જુસ્સો એ બધાં તત્ત્વો પ્રથમ વાચને આંજી નાખે એવા અસરકારક નીવડે છે. વાચકને ભાવના અને ભાવુકતાના, 'ભવ્યતા' અને ગૌરવ ના 'પ્રચંડતા', 'પ્રભાવકતા' અને 'પ્રણાલિકાભંગકતા' ના વ્યોમવિહારી અનુભવ કરાવીને તેના મનને 'ભર્યો – ભર્યો' અનુભવ કરાવી શકે છે. મુનશી સ્વભાવે સ્વપ્નદૃષ્ટા છે, શૈલીએ રંગદર્શી છે."^{૧૮}

વિવેચનક્ષેત્રે, પ્રણાલિકાભંગ, ઐતિહાસિક નવલકથાવિષયક તેમનાં મંતવ્યો, સરસતા-વાદ, મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ભક્તિસંપ્રદાયવિષયક તેમનાં લખાણો વગેરે મહત્ત્વનાં ગણાય. એક રીતે તો, તેમના વિવેચને તેમની સાહિત્યકૃતિઓને ભૂમિકા પૂરી પાડી છે. તો તેમની કૃતિઓએ તેમના વિવેચનને દૃષ્ટાંત પૂરાં પાડ્યાં છે. અને બંને પરસ્પર પૂરક બની રહ્યાં છે. અને પરસ્પરપૂરક પ્રવૃત્તિમાંથીજ ગુજરાતને ગોવર્ધનયુગ અને ગાંધીયુગનાં સાહિત્ય મૂલ્યોની અસર પડે છે.

રોમેન્ટિક સાહિત્ય દૃષ્ટિનું 'સરસતા' નાં મૂલ્યનું પ્રસ્થાપન મળ્યું છે. બે મહાપ્રભાવો વચ્ચે પોતાની રીતે, પોતાના અર્થમાં 'સરસતા' ના મૂલ્યનું સ્થાપન કરવું અને તેને ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રભાવક પરિબળ બનાવવું એ સિદ્ધિ નાની સૂની નથી. દયારામના શૃંગારને આગવી રીતે ઉકેલતા કે મધ્યકાલીન ભક્તિપ્રવાહને પોતાની રીતે મૂલવતા મુનશીનાં લખાણો મહત્ત્વનાં તો છે જ. તેમનાં મંતવ્યો સાથે સંમત થઈએ કે ન થઈએ, અને સૌથી વધુ તો Gujarat and its Literature (૧૯૩૫) એ સાહિત્યના ઇતિહાસગ્રંથની રચના તેમને અદ્યાપિપર્યન્ત તે ક્ષેત્રે 'અનન્ય' ગણાવે તેવું સ્થાન અપાવે છે તે ઇતિહાસના 'અંતિમ પ્રકરણ' પછી બીજો એવડો ગ્રંથ થાય તેટલો કાળ વહી ગયો છતાં હજી એવો બીજો ઇતિહાસ ગુજરાતમાં રચાયો નથી. એ હકીકત જ મુનશીની સિદ્ધિનું મૂલ્ય સૂચવે છે. એટલે સાહિત્યવિવેચનક્ષેત્રે, મુનશી મોટા વિવેચક ગણાય કે ન ગણાય, વિવેચકો તો તેમને ટાળી ન શકે તેટલાં અને તેવાં તેમના પ્રદાન-પ્રભાવ તો અવશ્ય રહ્યાં જ છે તે સ્પષ્ટ છે.

૨.૭ અંગ્રેજી પુસ્તકો

એમનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં 'I follow the Mahatma', 'Akhand Hindustan', Somnath. The shrine eternal, 'The End of An Era; The Glory that was Gurjardesa' વગેરે એમના ઇતિહાસ તથા રાજકારણના અનુભવો પ્રગટ કરનારાં તેમજ એમના તેજસ્વી અધ્યયનનો પરિચય કરાવનારાં પુસ્તકો છે. એમાંનાં કેટલાંકમાંથી એમનું નીડર વ્યક્તિત્વ, એમની મૌલિક દૃષ્ટિ, એમનો ઇતિહાસરસ, ભારતીય સંસ્કૃતિ તેમજ ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રત્યેનો એમનો ગૌરવભાવ વગેરેનો સુખદ પરિચય થાય છે.

I follow the Mahatma પુસ્તકમાં એમણે ગાંધીજીની પ્રતિભા અને તેમનો સંદેશ પોતાની આગવી રીતે સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

"ઈ.૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલા Akhand Hindustan પુસ્તકે વળી પાછો મુનશી માટે પ્રજામાં ચર્ચાનો વંટોળ જગાડ્યો હતો. એમના વિચારો માટે લોકોમાં ગેરસમજ પેદા થઈ હતી. મહાન પુરુષો હંમેશાં ગેરસમજના ભોગ બનતા આવ્યા છે. અને મુનશી પણ તેમાંથી બાકાત રહ્યા નથી, પરંતુ ઇતિહાસને સંસ્કૃતિના એક અચ્છા અભ્યાસી તરીકેનો એમનો પરિચય પામવા ઈચ્છનારે આ પુસ્તક જોવું જ રહ્યું."^{૧૯}

'The Glory that was Gurjardesa' એ ઈ.સ. ૫૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધીના ઇતિહાસને નિરૂપતું, બે ખંડમાં વહેંચાયેલું પુસ્તક છે.

'The saga of Indian sculpture' શિલ્પના ક્ષેત્રમાં ભારતીય સિદ્ધિઓના વ્યાપક ખ્યાલ આપનારું પુસ્તક છે.

'Bhagavad Gita and Modern life' માં એમની અધ્યાત્મ વિષેની વિચારણાઓ નિરૂપાઈ છે. તેમાં એમણે ગીતામાં રજૂ થયેલો સંકલ્પશક્તિનો મર્મ સમજાવ્યો છે.

'Somanath – The Shrine Eternal' એ કદાચ મુનશીનું અત્યંત પ્રિય પુસ્તક હશે, તેમાં એમના જીવનસ્વપ્ન અને તેની સિદ્ધિનો ચિતાર છે.

'The End of An Era' એક રોમાંચક નવલકથા વાંચ્યાનો આનંદ આપે તેવું પુસ્તક હોવા સાથે દસ્તાવેજી મૂલ્યવાળું પણ છે. એમાં રાજપુરુષ મુનશીની પ્રતિભાનાં બે

પાસાંનો તેમની મુત્સદીગીરી અને તીવ્ર દેશભક્તિનો — સુખદ પરિચય થાય છે. એ પુસ્તકના The sten Gun incident નામે પ્રકરણમાં લખાયેલી ઘટના મુનશી કેવા ભયંકર જોખમો વચ્ચે કર્તવ્ય બજાવી રહ્યાં હતાં તેની શાખ પૂરશે. તેમના પર ધમકીઓનો વરસાદ વરસતો, મોત વારંવાર હાથવેંતમાં ધૂરકી રહેતું સ્વસ્થ ચિત્તે, ગીતાના શ્લોકોનું રટણ કરતાં કરતાં મુનશીએ એ સ્ફોટક પરિસ્થિતિમાં પોતાની કપરી કામગીરી સફળતાથી પાર ઉતારી તેમની જવલંત દેશભક્તિનું, તેમનાં અનોખા પુરુષાર્થનું સૌથી ઉત્તમ ઉદાહરણ કદાચ તેમની હૈદરાબાદની આ કામગીરીમાં મળી રહેશે. તેમણે મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર પટેલનો જે વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો તે આ મહાન કામગીરી કુશળતાપૂર્વક બજાવીને સાર્થક કરી દેખાડ્યો. રઝાકારોના જુલમો અને તેમની બેફામ પ્રવૃત્તિઓનાં વર્ણન રુંવાડા ખડાં કરે તેવાં છે. અને સ્ફોટક પરિસ્થિતિઓની વચમાં પણ નાયક તરીકે મુનશીની પ્રતિભા ઝળહળતી રહે છે.

૨.૮ સમગ્રતયા

સમગ્રતયા અવલોકતાં, થોડી મર્યાદાઓ છતાં, સર્જન અને વિવેચન દ્વારા, 'ગુજરાત', 'સમર્પણ' જેવાં પાત્ર દ્વારા કે ભારતીય વિદ્યાભવન, સાહિત્ય સંસદ કે સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા, આ બહુમુખી પ્રતિભાશાળી સાહિત્યકારે સાહિત્યક્ષેત્રે પણ એટલું ને એવું પ્રદાન કર્યું છે કે વિવેચકોનાં પ્રચંડ આક્રમણો છતાં એમની મુદ્રાનું મહત્ત્વ ઝંખવાયું નથી, ઝંખવાય તેમ લાગતું નથી, કારણ કે તેમની મર્યાદાઓને સ્પષ્ટ કરતાં વિવેચનો એક પછી એક ઊભરતા જાય છે, વીસરાઈ જાય છે અને વિદ્વાનોને મચકોડયા મોંએ વિમાસતા રાખીને વાચકવર્ગ તેમને વાંચ્યે જ જાય છે એ વશીકરણ કયા કારણે ? મુનશીમાં એવું કયું તત્ત્વ છે જે તેમની સામગ્રી, વિચારણા, નિરૂપણની અનેક મર્યાદાઓ છતાં તેમને લોકપ્રિયને સદા જીવંત રાખે છે. તેની શોધ કદાચ ઘણા સર્જકોને તેઓ છે તે કરતાં વધુ સફળ બનાવી શકે.

મુજશીનું સાહિત્ય સર્જન

(૧) નવલકથા :

૧.૧ સામાજિક નવલકથાઓ :

- ૧.૧.૧ વેરની વસૂલાત (૧૯૧૩)
- ૧.૧.૨ કોનો વાંક (૧૯૧૫)
- ૧.૧.૩ સ્વપ્નદૃષ્ટા (૧૯૨૪)
- ૧.૧.૪ તપસ્વિની ભા. ૧-૨ (૧૯૫૭-૫૮)

૧.૨ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ :

- ૧.૨.૧ પાટણની પ્રભુતા (૧૯૧૬)
- ૧.૨.૨ ગુજરાતનો નાથ (૧૯૧૭)
- ૧.૨.૩ રાજાધિરાજ (૧૯૨૨)
- ૧.૨.૪ જય સોમનાથ (૧૯૪૦)
- ૧.૨.૫ ભગ્નપાદુકા (૧૯૫૬)
- ૧.૨.૬ પૃથિવીવલ્લભ (૧૯૨૦)
- ૧.૨.૭ ભગવાન કૌટિલ્ય (૧૯૨૩)

૧.૩ પૌરાણિક નવલકથાઓ :

- ૧.૩.૧ લોપામુદ્રા ખંડ-૧ (૧૯૩૩)
- ૧.૩.૨ લોમહર્ષિણી (૧૯૪૫)
- ૧.૩.૩ ભગવાન પરશુરામ (૧૯૪૬)
- ૧.૩.૪ કૃષ્ણાવતાર ખંડ ૧ થી ૮ (૧૯૬૩-૭૪)

(૨) નાટક :

૨.૧ સામાજિક નાટકો :

- ૨.૧.૧ વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય (૧૯૨૨)
- ૨.૧.૨ બે ખરાબ જણ (૧૯૨૪)
- ૨.૧.૩ આજ્ઞાંકિત (૧૯૨૭)

- ૨.૧.૪ કાકાની શશી (૧૯૨૯)
 ૨.૧.૫ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ (૧૯૩૧)
 ૨.૧.૬ પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર (૧૯૩૩)
 ૨.૧.૭ ડૉ. મધુરિકા (૧૯૩૬)
 ૨.૧.૮ છીએ તે જ ઠીક (૧૯૪૬)
 ૨.૧.૯ વાહ રે મૈ વાહ (૧૯૫૩)

૨.૨ પૌરાણિક નાટકો :

- ૨.૨.૧ પુરંદર પરાજય (૧૯૨૨)
 ૨.૨.૨ અવિભક્ત આત્મા (૧૯૨૩)
 ૨.૨.૩ તર્પણ (૧૯૨૪)
 ૨.૨.૪ પુત્રસમોવડી (૧૯૨૯)
 ૨.૨.૫ લોપામુદ્રાખંડ ૨-૩-૪ (૧૯૩૩-૩૪)

૨.૩ ઐતિહાસિક નાટક :

- ૨.૩.૧ ધ્રુવસ્વામિની દેવી (૧૯૨૯)

(૩) નવલિકા

- ૩.૧ મારી કમલા અને બીજી વાતો (૧૯૨૧)

(૪) આત્મકથા

- ૪.૧ શિશુ અને સખી (૧૯૩૨)
 ૪.૨ અડધે રસ્તે (૧૯૪૨)
 ૪.૩ સીધા ચઢાણ (૧૯૪૩)
 ૪.૪ મધ્વરણ્ય (૧૯૪૩)
 ૪.૫ સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં (૧૯૫૩)

(૫) જીવનચરિત્ર :

- ૫.૧ નરસૈયો ભક્ત હરિનો (૧૯૩૩)
 ૫.૨ નર્મદ અર્વાચીનોમાં આદ્ય (૧૯૩૯)

૫.૩ નરસિંહયુગના કવિઓ (૧૯૬૨)

(૬) વિવેચન, ચિંતન :

૬.૧ કેટલાક લેખો ભા. ૧-૨ (૧૯૨૪)

૬.૨ ગુજરાતના જયોતિર્ધરો (૧૯૨૫)

૬.૩ થોડાંક રસદર્શનો (૧૯૩૦)

૬.૪ આદિવચનો ભા. ૧-૨ (૧૯૩૩)

૬.૫ ગુજરાતની અસ્મિતા (૧૯૩૬)

૬.૬ પરિષદને પ્રમુખપદેથી (૧૯૫૫)

૬.૭ ચક્રવર્તી ગુર્જરો.

(૭) પત્રસંચય :

૭.૧ કુલપતિના પત્રો (૧૯૮૮)

(૮) અંગ્રેજી :

8.1 Gujarat and it's Literature (1935)

8.2 The Early Aryans in Gujarat (1938)

8.3 I follow the Mahatma (1940)

8.4 Akhand Hindustan (1942)

8.5 The Glory that was Gujardesh (1944)

8.6 The Imperial Gurjars (1944)

8.7 The Changing shape of Indian politics (1946)

8.8 The Creative Art of Life (1946)

8.9 Bhagvadgita and Mordern life. (1948)

8.10 Our Greatest Need and Other Essays (1953)

8.11 To Badrinath (1953)

8.12 Kulpati's Letters (1954-56)

પાઠટીપ

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	આવૃત્તિ	પૃ.નં.
૧.	કનૈયાલાલ મા.મુનશી	ડૉ. મધુસૂદન પારેખ	પ્ર.આ.	૦૧
૨.	એજન	"	"	૦૪
૩.	અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા	ધીરુભાઈ ઠાકર		૫૩
૪.	મારી ઈતરપ્રવૃત્તિ	મુનશી	"	૦૯
૫.	અડધે રસ્તે	ક.મા.મુનશી	પ્ર.આ.	૧૦૪
૬.	કનૈયાલાલ મા. મુનશી	ડૉ. મધુસૂદન પારેખ	પ્ર.આ.	૧૦
૭.	એજન	"	"	૧૧
૮.	અડધે રસ્તે	કનૈયાલાલ મુનશી	પાંચમી	૨૦૧
૯.	કનૈયાલાલ મા.મુનશી	ડૉ. મધુસૂદન પારેખ	પ્ર.આ.	૨૧
૧૦.	સ્વપ્નદૃષ્ટા	કનૈયાલાલ મુનશી	છઠ્ઠી	૦૯
૧૧.	એજન	"	"	૨૪૯
૧૨.	એજન	"	"	૩૦૬
૧૩.	કનૈયાલાલ મા.મુનશી જન્મ શતાબ્દી અધ્યયન ગ્રંથ	(ગુ)સમિતિ ભરૂચ	પ્ર.આ.	૨૦૮
૧૪.	એજન		"	૨૦૯
૧૫.	એજન		"	૨૧૧
૧૬.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ગુ.સા.પ.	પ્ર.આ.	૧૭૮
૧૭.	કનૈયાલાલ મા.મુનશી જન્મ શતાબ્દી અધ્યયન ગ્રંથ	(ગુ) સમિતિ ભરૂચ	પ્ર.આ.	૨૦૩
૧૮.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ગુ.સા.પ.	પ્ર.આ.	૧૯૪
૧૯.	કનૈયાલાલ મા. મુનશી	ડૉ. મધુસૂદન પારેખ	પ્ર.આ.	૯૦

પ્રકરણ-૨ રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ પરિચય

(૧) રાષ્ટ્રભક્તિ પરિચય

- ૧.૧ ભૂમિકા
- ૧.૨ રાષ્ટ્ર ક્યારે બને છે ?
- ૧.૩ વ્યક્તિ નહીં, રાષ્ટ્ર મહાન
- ૧.૪ ભારત : રાષ્ટ્રના રૂપમાં અવધારણા
- ૧.૫ રાષ્ટ્રપતિની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રભક્તિ
- ૧.૬ રાષ્ટ્રભક્તિ એટલે
- ૧.૭ વિશુદ્ધ રાષ્ટ્રભાવ
- ૧.૮ પ્રાચીન એકસૂત્ર રાષ્ટ્રજીવન
- ૧.૯ રાષ્ટ્રરક્ષા સ્થાપિત્વ
- ૧.૧૦ નિર્હેતુક રાષ્ટ્રભક્તિ
- ૧.૧૧ રાષ્ટ્રીયત્વનો બોધ
- ૧.૧૨ આચરણમાં રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાન
- ૧.૧૩ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ સ્વદેશી
- ૧.૧૪ રાષ્ટ્ર રાજનૈતિક નહીં, સાંસ્કૃતિક છે.
- ૧.૧૫ સમાપન

(૨) આર્યસંસ્કૃતિ પરિચય

- ૨.૧ આર્યશબ્દનો અર્થ
- ૨.૨ સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ
- ૨.૩ આર્યસંસ્કૃતિ
- ૨.૪ આર્યસંસ્કૃતિની વિશેષતાઓ
  - ૨.૪.૧ જ્ઞાનોપાસના
  - ૨.૪.૨ ધર્મ અને કર્મનો સમન્વય અને મહિમા
  - ૨.૪.૩ સામાજિક સમાનતા અને સમભાવ
  - ૨.૪.૪ સંયમ
  - ૨.૪.૫ કર્મફલત્યાગ
  - ૨.૪.૬ નારીનું સન્માન
  - ૨.૪.૭ માનવેતર સૃષ્ટિ સાથે પ્રેમસંબંધ
  - ૨.૪.૮ અહિંસા
  - ૨.૪.૯ ચાર પુરુષાર્થ
  - ૨.૪.૧૦ ચાર વર્ણ
  - ૨.૪.૧૧ ચાર આશ્રમ
  - ૨.૪.૧૨ આર્યસંસ્કૃતિમાં પ્રતીકો
  - ૨.૪.૧૩ આર્યસંસ્કૃતિમાં પર્વોત્સવો
  - ૨.૪.૧૪ તીર્થસ્થાનો
  - ૨.૪.૧૫ પવિત્ર નદીઓ
  - ૨.૪.૧૬ આર્યસંસ્કૃતિમાં બાર દર્શનો

- ૨.૪.૧૭ આર્યસંસ્કૃતિનું જ્ઞાન—નિધિ
- ૨.૪.૧૮ આર્યસંસ્કૃતિમાં શિક્ષણ વ્યવસ્થા
- ૨.૪.૧૯ આર્યસંસ્કૃતિનાં પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય
- ૨.૪.૨૦ શિક્ષણની પદ્ધતિ
- ૨.૪.૨૧ નારી શિક્ષણ
- ૨.૪.૨૨ ગુરુ — શિષ્ય પરંપરા
- ૨.૪.૨૩ ધ્યેયોની પરાકાષ્ઠા
- ૨.૪.૨૪ અવતાર કલ્પના
- ૨.૪.૨૫ આર્ય સંસ્કૃતિ ઋષિ સંસ્કૃતિ
- ૨.૪.૨૬ આર્યસંસ્કૃતિમાં મૂર્તિપૂજા
- ૨.૪.૨૭ આર્યસંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતા પરિવાર વ્યવસ્થા
- ૨.૪.૨૮ સોળસંસ્કાર: આર્યસંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ
- ૨.૪.૨૯ મૃત્યુ પ્રત્યેનો આર્યસંસ્કૃતિનો અભિગમ
- ૨.૪.૩૦ સમાપન

પ્રકરણ-૨

રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ પરિચય

(૧) રાષ્ટ્રભક્તિ પરિચય

૧.૧ ભૂમિકા

એક બહુ મોટી ભ્રાંતિ સાર્વત્રિક રીતે વ્યાપ્ત હોવાને કારણે રાજ્યને જ રાષ્ટ્ર માનવામાં આવે છે. 'નેશન-સ્ટેટ' ની અવધારણા પ્રચલિત હોવાને કારણે આ ભ્રાંતિ નિર્માણ થઈ અને તે આજે પણ પ્રચલિત છે. સ્ટેટ (રાજ્ય) અને નેશન (રાષ્ટ્ર) નો સંબંધ ઘણો ગાઢ અને અત્યંત આંતરિક છે. એટલો કે એકના અસ્તિત્વ વગર બીજાના જીવંત અસ્તિત્વની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. જેમ પાણી વગર માછલી. છતાં પણ પાણી જુદું હોય છે. માછલી જુદી એ જ રીતે રાજ્ય અલગ છે, રાષ્ટ્ર અલગ આ ભેદને ધ્યાનમાં ન લેવાને કારણે જ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી, જુદા જુદા દેશોમાં સાંમજસ્ય નિર્માણ કરવા માટે જે સંસ્થાનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું, અને જેની ઉપયુક્તતા અંગે ઘણો ઢંઢેરો પીટવામાં આવ્યો તેનું નામ 'લીગ ઓફ નેશન્સ' હતું. ખરું જોતાં તે 'લીગ ઓફ સ્ટેટ્સ' (League of states) અથવા 'લીગ ઓફ ગવર્નમેન્ટ્સ' (League of Governments) હતી. ધારણા જ ખોટી હોવાને કારણે ફક્ત બે દસકામાં જ તે અસ્તિત્વવિહીન બની ગયું. "દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી 'યુનાઈટેડ નેશન્સ' (United Nations) અસ્તિત્વમાં આવ્યું. તે પણ 'યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ' (United States) જ છે. આ યુનાઈટેડ નેશન્સ (United Nations) એટલે કે રાષ્ટ્રસંઘનો એક પ્રભાવશાળી સભ્ય યુનિયન ઓફ સોશ્યાલિસ્ટ સોવિયેટ રિપબ્લિક્સ (Union of Socialist soviet Republics) યુ.એસ.એસ.આર. છે. તે એ સમયે પણ એક રાષ્ટ્ર નહોતું, એક રાજ્ય હતું. સેનાની ભૌતિક શક્તિને કારણે તે એક હતું. આજે તે શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ એટલે તેના ઘટક જુદા પડી ગયા છે. આ જ સ્થિતિ યુગોસ્લાવાકિયાની પણ થઈ ગઈ. તે પણ એક રાષ્ટ્ર નહોતું, એક રાજ્ય હતું. તાત્પર્ય એ છે કે યુનાઈટેડ નેશન્સ રાષ્ટ્રસંઘ નહીં, પણ રાજ્યસંઘ છે."^૧

'રાજ્ય' ની નિર્મિતિ વિશે મહાભારતમાં શાંતિપર્વમાં સાર્થક ચર્ચા આવી છે. મહારાજ યુધિષ્ઠિર, શરશૈયા પર પડેલા ભીષ્મ પિતામહને પૂછે છે કે, 'પિતામહ, એ તો કહો કે રાજા અને રાજ્ય કેવી રીતે નિર્માણ થયાં ? ભીષ્મ પિતામહ, નો જવાબ પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે કહ્યું કે એક સમય એવો હતો જ્યારે કોઈ રાજા નહોતો, રાજ્ય નહોતું, દંડ નહોતો, દંડ આપવાની કોઈ રચના પણ નહોતી. લોકો 'ધર્મ' પ્રમાણે ચાલતા હતા અને એકબીજાનું રક્ષણ કરી લેતા હતા. મહાભારતમાં શબ્દો છે,

‘न वै श्रज्जयं न श्रजाडसीत्
न दण्डो न च दाण्डिकः ।

धर्मेणैव श्रजाः सर्वाः

श्नन्ति स्म पश्चस्पश्म् ॥’

સ્વાભાવિક જ યુધિષ્ઠિરનો બીજો પ્રશ્ન આવ્યો, 'એ સ્થિતિ કેમ બદલાઈ ગઈ' ભીષ્માચાર્યે જવાબ આપ્યો "ધર્મ ક્ષીણ થઈ ગયો, બળવાન લોકો નિર્બળોને પીડા આપવા લાગ્યા' મહાભારતનો શબ્દ છે. 'માત્સ્યન્યાય' શરૂ થયો. એટલે મોટી માછલી નાનીને ગળવા લાગી. ત્યારે લોકો બ્રહ્મા પાસે ગયા અને 'અમને રાજા આપો' એવી યાચના કરી. ત્યારે મનુ પહેલા રાજા બન્યા. રાજાની સાથે રાજ્ય આવ્યું, તેના નિયમો આવ્યા, નિયમભંગ કરનારને દંડિત કરવાની વ્યવસ્થા આવી. નિયમોની પાછળ રાજ્યશક્તિ એટલે કે દંડશક્તિની તાકાત ઊભી થઈ. એટલે નિયમોને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ.

આજનું રાજ્યશાસન પણ એ જ સ્થિતિને માને છે. રાજ્ય એ એક રાજનૈતિક અવધારણા છે. જે કાયદાને આધારે ચાલે છે. અને કાયદાને સાર્થક બનાવવા માટે તેની પાછળ રાજ્યની દંડશક્તિ (sanction) ઊભી રહે છે. રાજ્યના આધારભૂત પ્રત્યેક નિયમની પાછળ, તેનો ભંગ કરનારાઓને દબાવનારી (coercive) એક શક્તિ ઊભી હોય છે. અર્નેસ્ટ બોર્ડર નામના એક રાજ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાતા કહે છે, "રાજ્ય કાયદા દ્વારા અને કાયદામાં અવસ્થિતિ રહે છે" આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે રાજ્ય એટલે કાયદો.

'The state is a legal association : a juridically organized nation, or a nation organized for action under legal rules. It exists for law: it

exists in and through law: we may even say that it exists as law, if by law we mean, not only a sum of legal rules but also, and in addition, an operative system of effective rules which are actually valid and regularly enforced, The essence of the state is a living body of effective rules: and in the sense the state is law"²

અર્થાત્ રાજ્યની આધારભૂત શક્તિ કાયદાની બીક છે. પરંતુ રાષ્ટ્રની આધારભૂત શક્તિ લોકોની ભાવના છે. રાષ્ટ્રએ લોકોની માનસિકતાની નિર્મિત હોય છે. આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે રાષ્ટ્ર એટલે જન. People are the Nation અંગ્રેજીમાં ઘણીવાર 'નેશન' માટે 'પીપલ' શબ્દ પ્રયોજાય છે.

૧.૨ રાષ્ટ્ર ક્યારે બને છે ?

રાષ્ટ્ર અને રાજ્યનો ભેદ જાણ્યા પછી, રાષ્ટ્ર ક્યારે બને છે ? એ બાબતે સુસ્પષ્ટતા કરી લઈએ.

ભૂમિ, જન અને સંસ્કૃતિ—એ ત્રણ મળી રાષ્ટ્ર બને છે. ભૂમિનું સાર્વભૌમત્વ ટકાવી રાખવા માટે અને સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોનું જતન કરવા માટે એ રાષ્ટ્રના લોકોએ જ શક્તિમાન અને સજાગ બની રહેવું આવશ્યક બને છે. અર્થાત્ ભૂમિના સંરક્ષણનો અને સંસ્કૃતિના સંવર્ધનનો આધાર 'જન' છે. જેવા જન તેવું રાષ્ટ્ર, જન રાષ્ટ્રની બધા પ્રકારની શક્તિઓનું કેન્દ્રબિંદુ છે. રાષ્ટ્રના લોકો પોતાના રાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા અને ઉન્નતિ માટે પોતાના વતી થોડા લોકોને જવાબદારી સોંપે છે. જેને શાસન કહે છે. શાસનનાં આ નાનકડા જૂથને 'શાસક' અથવા સરકાર કહે છે. અર્થાત્ આ સરકાર એ તો રાષ્ટ્રના જનની પ્રતિનિધિ છે. સંસ્થાનો પ્રતિનિધિ ક્યારેય સંસ્થા નથી બની શકતો. બિન્દુ પોતે ક્યારેય સિન્ધુ નથી બની શકતો. એમ સરકાર ક્યારેય જનશક્તિની તોલે ન આવી શકે. એ તો જનશક્તિનો એક અંશ માત્ર છે.... જેમ આત્મા પરમાત્માનો !

આનો સીધો સાદો અર્થ એ કે સરકાર એટલે કે રાજશક્તિ જનશક્તિનો એક નાનો અંશ છે. જનશક્તિ મહાસાગર છે, રાજશક્તિ ખાબોચિયું. રાજશક્તિનું ઉદ્ગમ

જનશક્તિમાંથી થાય છે, જનશક્તિનું રાજશક્તિમાંથી ક્યારેય નહીં અર્થાત્ રાજશક્તિ અને જનશક્તિ બંને અતુલનીય પરિબળો છે. બંનેની તુલના સંભવ નથી. જનશક્તિ નિર્વિવાદ મહાન છે.

પરંતુ ક્યારેક સંભ્રમની સ્થિતિ આવે છે. રસ્તા પરના મૃગજળને મનુષ્ય જળ માની બેસે ને તેની પાછળ દોટ મૂકે તેમ રાજશક્તિને સર્વસ્વ માની જનશક્તિની ધોર અવગણના અને ઉપેક્ષા કરવાનું કામ કેટલાક અબુધ લોકો કરે છે. આ એમની ભ્રાંતિ છે. આ ભ્રાંતિ ત્યારે જ દૂર થાય થાય છે જ્યારે જનશક્તિ કરવટ બદલે છે.

આપણા શરીરનું જ ઉદાહરણ લઈએ. શરીરમાં હાથ, પગ, આંખ, કાન, નાક... એવાં અનેક અવયવો છે. દરેક અવયવનું સ્થાન શરીરમાં નિશ્ચિત છે. આંખના સ્થાને કાન કે હાથના સ્થાને પગ ગોઠવાઈ જાય તો શું સ્થિતિ થાય ? કલ્પના કરો. શરીર છે. માટે આંખ, નાક, કાન, હાથ કે પગનું મહત્ત્વ છે. જુદા પડી ગયેલા હાથ કે પગનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. પ્રત્યેક અવયવનો સમગ્ર શરીર સાથે સંબંધ છે. શરીરની સાથે રહેવામાં અને સમગ્રતાનો અનુભવ કરવામાં જ એની સાર્થકતા છે. બધાં અવયવો કામ કરે છે. પણ તે શરીર માટે શરીરની ચેતના ચાલી જાય તો આ અવયવોનું કોઈ મહત્ત્વ નથી.

રાષ્ટ્ર પણ એક શરીર છે. રાજનીતિ, શિક્ષણ, કૃષિ, આર્થિક વ્યવસ્થા વગેરે એનાં ભિન્ન ભિન્ન અવયવો છે. એ બધાનો સંતુલિત વિકાસ જરૂરી છે. કોઈ એકનો વિકાસ થાય અને બીજા અવિકસિત રહે તો શરીર બેડોળ લાગે છે.

"આપણા દુર્ભાગ્યે અત્યારે રાજનીતિને સમાજનાં અન્ય ક્ષેત્રો કરતાં વધારે મહત્ત્વ મળી રહ્યું છે. આ પ્રકારના અસંતુલનથી વિકાસ નહીં, વિનાશ થશે"^૩

રાષ્ટ્રજીવનમાં જનશક્તિનું ઘણું પાયાનું મહત્ત્વ છે. રાજા પ્રજાપતિના સમયમાં રાજા તથા પ્રજાની વચ્ચે રાષ્ટ્રસમિતિ બનાવવામાં આવતી. રાજાએ આ રાષ્ટ્ર સમિતિનાં માર્ગદર્શન નીચે જ રાજકારભાર કરવાનો રહેતો. રાજપદને સ્થિર રાખવા માટે સમિતિ સમર્થ હતી. પ્રજા સર્વેસર્વા હતી. રાજાને પ્રજા નિર્મિત રાષ્ટ્રસમિતિના માર્ગદર્શન નીચે જ કામ કરવું પડતું, નહીં તો રાજાનું પદ છોડી દેવું પડતું. રાજા પ્રજાપતિએ તે સમયની રાષ્ટ્ર સમિતિને અપમાનિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો તો જનતાએ તેને કઠોરતાપૂર્વક રાજ

પદેથી હટાવી દીધો. વેણ રાજાએ પણ જનતાના વિરોધમાં કંઈક વ્યવહાર કર્યો અને જનતાએ તેને દૂર કર્યો. આ પછી તેના પુત્રને જનતાએ કહ્યું, "બેટા ! અમે તને રાજા તો બનાવીએ છીએ પણ અમારી થોડી શરતો છે. એનો તારે સ્વીકાર કરવો પડશે" એ શરતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. અને આવી પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી.

‘યન્મામ્ ભવન્તી વશ્યન્તિ,

કાર્યમ્ અર્થ સમચિન્વતમ ।

તદહં વઃ કશ્ચિન્ચિમિ,

નાત્ર કાર્યાવિચાશ્ચના ॥’

અર્થાત્ પ્રજાજનો જે કહેશે તે જ હું કરીશ, બીજું કંઈ નહીં આપને ખુશી થાય એવું જ હું કરીશ.

રાજા જો પથભ્રષ્ટ થતો તો સામાન્ય મનુષ્ય પણ રાજાને ઠપકો આપી શકતો એટલી પ્રજાશક્તિની શ્રેષ્ઠતા પ્રાચીન કાળમાં પ્રસ્થાપિત થઈ હતી.

ત્રીજી સદીનો એક રાજા પથભ્રષ્ટ થવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે એક બૌદ્ધઃ ભિક્ષુ આર્યદેવે રાજાને કહ્યું –

‘जनदासस्य ते दर्यः षडभामेन भृतकस्यकः ।’

"અરે ! તું તો જનનો દાસ છે. તને ગર્વ થઈ રહ્યો છે ! તું તો રાજ્યની આવકના છઠ્ઠા ભાગનું વેતન લેનારો અમારો નોકર છે." એક ભિક્ષુ પણ રાજાને ખુલ્લેઆમ આવું કહી શકે એ પ્રકારની આપણી શાસનપદ્ધતિ હતી.

સમાજમાં સર્વોચ્ચ સત્તા ધર્મદંડની અને નૈતિક નેતાઓની હતી. રાજદંડ અર્થાત્ શાસકીય સત્તા ધર્મદંડની નિયંત્રિત રહેતી હતી. આ પૃષ્ઠભૂમિને ધ્યાનમાં રાખી જે રચના થાય તે જ ભારતીય ઢબની ગણી શકાય. પશ્ચિમમાં દેશોમાં રાષ્ટ્રીય જીવનમાં સર્વાધિક મહત્ત્વ શાસન સંસ્થાને અપાય છે. ભારતમાં એવું ન હતું, ન હોવું જોઈએ. અત્યારે કદાચ એવું દેખાતું હોય તો તે સમાજના માનસની વિકૃતિ છે. શાસન સંસ્થાના માધ્યમથી રાષ્ટ્ર નિર્માણની કલ્પના ખોટી અને ભ્રામક છે. માત્ર શાસકો અથવા ગણ્યા ગાંઠ્યા નેતાઓની પ્રતિભાના આધારે દેશ ક્યારેય મહાન નથી બનતો.

ભારતનું રાષ્ટ્રજીવન કયારેય શાસનાવલંબી અથવા શાસનકેન્દ્રિત રહ્યું નથી. અહીં સ્વાયત્ત અર્થાત્ સ્વયંશાસિત રચના રહી છે. શાસન કોઈનુંય પણ હોય, સમાજજીવન સતત ધબકતું રહ્યું છે. દરેક વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ – સમૂહોના નિયમોનું પાલન બરાબર થતું રહ્યું. બહારના લોકોએ અહીં આક્રમણો કર્યા, શાસન જમાવ્યું તો પણ ધર્મ અને જીવનની અસ્મિતાનું સત્ત્વ નિર્વિકાર ટકી રહ્યું.

ભારતની બહાર એવું મનાય છે કે શાસન સાધ્ય છે અને સમાજ સાધન, પરંતુ સદી સદૈવ સમાજ સાધ્ય છે અને શાસન સમાજનાં અનેક સાધનો પૈકીનું એક સાધન માત્ર છે. એનાથી વિશેષ કશું જ નહીં. માટે અહીંનો સમાજ શાસનાભિમુખ, શાસનાવલંબી અને શાસન કેન્દ્રિત નથી રહ્યો. પરંતુ શાસન સમાજાભિમુખ, સમાજ અવલંબિત અને સમાજકેન્દ્રિત રહ્યું છે. એથી જ અહીં શાસન આવ્યાં અને શાસન ગયાં, પરંતુ સમાજનું જીવન અખંડ ધારા સમાન વહેતું રહ્યું. અંગ્રેજોમાં "બ્રુક" (નિર્ઝર ઝરણું) નામની કવિતા છે. જેમાં ઝરણું કહે છે

"Men may come and men may go,

But I go on for ever"

મનુષ્યો આવે છે અને ચાલ્યા જાય છે, પરંતુ હું તો હંમેશાં ચાલતું જ રહું છું.

૧.૩ વ્યક્તિ નહીં, રાષ્ટ્ર મહાન

આજકાલ સમાજમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં વ્યક્તિની મહત્તા ! વ્યક્તિનું માન, સન્માન, ફૂલહાર... અને એનાજ યશોગાન ! દરેક સ્તરે... સંપ્રદાય, જ્ઞાતિ, પક્ષ... બસ દરેક સ્તરે વ્યક્તિના ગુણગાન... ! એની જ ખુશામત !

ગુણવાન વ્યક્તિ હોય અને એના ગુણોની પૂજા થાય સ્વાભાવિક છે, પણ એવી ગુણવાન વ્યક્તિ રાષ્ટ્રને યાદ કર્યા વિના ન રહે. એની આસપાસના લોકો ભાન ભૂલતા હોય તો એમની શાન ઠેકાણે લાવે... અને ખોંખારીને કહે... 'પૂજા મારી નહીં, ગુણની કરો. પૂજા મારી નહીં, રાષ્ટ્રની કરો, છેવટે તો રાષ્ટ્રને કારણે મારું અને આપણા સહુનું અસ્તિત્વ છે. રાષ્ટ્રદેવો ભવ!

પણ દુર્ભાગ્ય એ છે કે સમાજજીવનના વિવિધ કાર્યકલાપોમાં રાષ્ટ્ર ભુલાયું !
વ્યક્તિનાં ગુણગાન ગાવામાં રાષ્ટ્રની બાદબાકી થઈ ! પક્ષને જીતાડવામાં રાષ્ટ્ર એક કોર
મૂકાયું ! જ્ઞાતિના ભેદભાવમાં રાષ્ટ્ર વિલીન થયું !

જ્યાં બધે 'રાષ્ટ્ર' કેન્દ્રમાં જોઈએ ત્યાં બધે જ રાષ્ટ્ર પરિધની બહાર નીકળી ગયું...
અને માટે જ આજે અનેક સમસ્યાઓ અને વિકૃતિઓએ આકાર ધારણ કર્યો છે.

ઈતિહાસમાં એવી અનેક ઘટનાઓ બની છે. જેનો એક માત્ર સ્વર છે... વ્યક્તિ
નહીં, રાષ્ટ્ર મહાન છે.

"રાષ્ટ્ર વિરાટ સાગર છે, વ્યક્તિ એક બુંદ

રાષ્ટ્ર પ્રકાશનો પુંજ છે, વ્યક્તિ એક કિરણ"

રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિને સંસ્કારક્ષમ કૃતિના રૂપમાં ઢાળવાનું કામ વ્યક્તિ કરે છે. રાષ્ટ્રની
અસ્મિતાનો અંશ રાષ્ટ્રના પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં હોય તે અનિવાર્ય છે. રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષની એ
પૂર્વશરત છે. રાષ્ટ્ર માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિના અંતઃકરણમાં સમર્પણનો દિવ્ય ભાવ જાગે એમાં
જ રાષ્ટ્રનું હિત છે.

‘देश के हित हम जियेंगे, देश हित मश्च जायेंगे,

देश के जो काम आये, वह हवनकी शान है ।’

રાષ્ટ્ર માટે જરૂર પડે મરી ફીટવાની ભાવના અને જરૂર પડે ક્ષણ ક્ષણ જીવી
જવાની ઉત્કંઠા એ જ રાષ્ટ્રના ઘટકની મૂડી છે.

એક કવિએ કહ્યું છે :

देश हमें देता है सब कुछ,

हम भी तो कुछ देना सीखे ।

ચર્ચિલે કહ્યું હતું.. રાષ્ટ્ર (ઈંગ્લેન્ડ) અત્યારે સંકટમાં છે. રાષ્ટ્ર તમને શું આપે છે તે
વિચારવાનો સમય નથી. તમે રાષ્ટ્રને શું આપો છો તે મહત્ત્વનું છે.

વ્યક્તિ રાષ્ટ્રનો આધાર છે.

વ્યક્તિની રાષ્ટ્રભક્તિ રાષ્ટ્રની શક્તિ છે.

૧.૪ ભારત : રાષ્ટ્રના રૂપમાં અવધારણા

ભારતના ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાનશ્રી અટલ બિહાર વાજપેયી 'ભારત' વિશેની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે, "ભારત એક જમીનનો ટુકડો નથી, જીવતો જાગતો રાષ્ટ્ર પુરુષ છે. હિમાલય મસ્તક છે, કાશ્મીર મુગટ છે. પંજાબ અને બંગાળ બે વિશાળ ખભા છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમઘાટ બે વિશાળ જંગા છે. કન્યાકુમારી એના ચરણ છે. સાગર એના પગ ધૂએ છે. આ વંદનની ભૂમિ છે, અભિનંદનની ભૂમિ છે, આ તર્પણની ભૂમિ છે, આ અર્પણની ભૂમિ છે. આનો કાંકરે, કાંકરો શંકર છે. એનું ટીપેટીપું ગંગાજળ છે. અમે જીવીશું તો આના માટે, મરીશું તો આના માટે"^૪

સાને ગુરુજીએ 'ભારતીય સંસ્કૃતિમાં' ભારત ને આ રીતે વર્ણવ્યું છે. "ભારત એટલે રાષ્ટ્રવ્યાપી સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થાનો એક પ્રયોગ ગણાય. ભારત એક રાષ્ટ્ર છે. આપણા પૂર્વજોએ ટુકડાઓમાં વહેંચાયેલા ભારતની કલ્પના કરી નથી. એમણે આપણી નજર સામે ભારતીય એકતાની ભવ્ય કલ્પના હંમેશ માટે રાખી હતી. આપણે સ્નાન કરતી વખતે માત્ર મહારાષ્ટ્રની નદીઓનું સ્મરણ કરતા નથી, પણ આખા ભારતખંડની નદીઓનું સ્મરણ કરીએ છીએ. "હરગંગે, યમુને, નર્મદે, તાપી, કૃષ્ણે, ગોદાવરી, કાવેરી" એમ આપણે બોલીએ છીએ. કલશની પૂજા કરતી વખતે નાનકડા કલશમાં આપણે આખું હિન્દુસ્તાન જોતા હોઈએ છીએ"^૫

'રાષ્ટ્ર' નો પર્યાયવાચી અંગ્રેજી શબ્દ 'Nation' લેટિન ભાષાના 'Natio' શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે. જેનો અર્થ સંકેત 'જાતિ' અથવા 'જન્મ' ને નિર્દેશે છે. 'રાષ્ટ્ર' બનવા માટે ત્રણ સામાન્ય શરતો છે. પહેલી શરત છે, જે દેશમાં લોકો રહે છે તે દેશની ભૂમિ પ્રત્યેની તેમની ભાવના બીજું, ઇતિહાસમાં ઘટિત ઘટનાઓ અંગે સમાન ભાવનાઓ પછી એ ભાવના આનંદની હોય કે દુઃખની, હર્ષની હોય કે ક્રોધની. અને ત્રીજી અને સૌથી મહત્ત્વની શરત છે, સમાન સંસ્કૃતિની, આપણી ભૂમિ આપણને માતૃભૂમિ લાગવી જોઈએ. તેનો કણકણ આપણને પવિત્ર લાગવો જોઈએ. જે લોકોની આવી શ્રદ્ધા અને ભાવના હશે તેમનું જ રાષ્ટ્ર બનશે અને તેઓ જ રાષ્ટ્રીય ગણાશે. જેની મહત્તાના ગીત દેવોએ પણ ગાયાં છે.

गायन्ति देवाः किल गीतकानिः

धन्यास्तु ये भाश्च भूमि भागे ।

स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते

भवन्ति भूयः पुष्पाः सुश्रवात् ॥

અર્થાત્ આપણા બધા દેવતાઓમાં પણ એ લોકો ધન્ય છે જેમણે સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સાધન એવી ભારતભૂમિમાં જન્મ લીધો છે.

આ ભૂમિ, જેના મહાયોગી અરવિંદે વિશ્વની દિવ્ય જનનીના રૂપમાં આવિષ્કરણ કરી પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યા, જગન્માતા, આદિશક્તિ, મહામાયા, મહાદુર્ગા, અને જેણે પ્રત્યક્ષ સાકાર થઈ તેનાં દર્શન પૂજનનો અવસર આપણને પ્રદાન કર્યો છે.

એ ભૂમિ જેની સ્તુતિ આપણા દાર્શનિક કવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે "દેવી ભુવન મનમોહિની... નીમ સિન્ધુ જમધૌત ચશ્નતમ" કહીને કરી છે.

એ ભૂમિ, જેની વંદના સ્વતંત્રતાના ઉદ્ધોષક કવિ બંકિમબાબુએ પોતાના અમર ગીત 'વન્દે માતરમ્' માં કરી છે. જેને કારણે હજારો યુવા હૃદયોએ સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત કરી, આનંદપૂર્વક ફાંસીને માંચડે ચડવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી. त्वं हि दुर्गा दशश्रहश्चाधाश्रिणी;

એ ભૂમિ, જેની પૂજા આપણાં સંતો, મહાત્માઓ એ માતૃભૂમિ, ધર્મભૂમિ, કર્મભૂમિ, અને પુણ્યભૂમિ માનીને કરી છે, અને એ જ વાસ્તવમાં દેવભૂમિ અને મોક્ષભૂમિ છે.

"એનો અર્થ એ નથી કે ૧૯મી સદીના બંકિમચંદ્ર કે ૨૦મી સદીના રવીન્દ્રનાથ અને અરવિંદના સમયથી જ આ ભાવના આપણામાં જાગી છે. ના, આ બહુ પ્રાચીન ભાવના છે. અથર્વવેદમાં કહેવાયું છે કે,

माता भूमि, पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।

વેદોની જ એક પંક્તિ છે.

पृथिव्यौ समुद्रपर्यतायाः ऐकश्चट

આપણા પૂર્વજોએ બહુ પહેલાં કહ્યું છે કે –

उतश्च यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।

वर्ष तद् भास्त्रं नाम भास्त्री यत्र संततिः ॥

મહાકવિ કાલીદાસે કહ્યું છે –

अत्युतश्चर्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नमाधिश्चजः

पूर्वापश्चे तोयनिघीवमाध्य स्थितः पृथिव्या ईव मानदण्ड ॥

ચાણક્યનું વચન છે –

हिमवत्समुद्रान्तश्च उदीचीन योजन सहस्र पश्चिमाणम् ॥

રાષ્ટ્ર માટે એ પહેલી શરત છે કે વ્યક્તિ પોતાના દેશને માતૃભૂમિ માની તેનું સન્માન કરે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેના માહાત્મ્યનું ગાન કરે.

❖ રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રીયતા :

'રાષ્ટ્ર' ઉપરથી આવેલ 'રાષ્ટ્રીય' શબ્દનો અર્થ જાણવો જરૂરી છે. 'Nation' ઉપરથી આવેલી 'Nationality' સંજ્ઞાની વ્યાખ્યા 'The Oxford English Dictionary' માં વિસ્તૃત રીતે અને વિવિધ સંદર્ભોમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. જે.માનાં બે અર્થઘટનો અહીં લક્ષમાં લેવા જેવાં છે.

Nationality – Natiional Quality nation escilstence as a nation ethnic group; fact of belonging to a partcular nation or ethnic group, cohenon due to comon hirlenong etc' & National Quality of Chapter' અહીં રાષ્ટ્રને પોષક સંવર્ધક ગુણોથી યુક્ત – વ્યક્તિમત્તાને 'રાષ્ટ્રીયતા' તરીકે ઓળખવામાં આવી છે.

'Nationality' ની સૌથી સ્પષ્ટ અને સર્વાશ્લેષી વ્યાખ્યા જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલ પાસેથી મળે છે.

The feeling of nationality may have been generated by various causs, some, times it is the offect of identity of religiion gretatly

contribute to it Geographical limits are one of it's causes. But the strongest of all is identity of political antecedents, the possession of a national history and onsequent community of recollective pride and hummilitation, pleasure and regard connection with the same incjdents in the part.

રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના કેવી રીતે બંધાય છે. તેની ચર્ચા કરતા જહોન સ્ટુઅર્ટ જે કારણો દર્શાવ્યાં છે તેના દ્વારા 'રાષ્ટ્રીયતા' નું એક સુરેખ રૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.

માનવ એક સામાજિક પ્રાણી છે એક તરફ તે પોતાની વૈયક્તિક ઓળખ ઊભી કરવા મથે છે. તો બીજી બાજુ તેનામાં પડેલી સમાજ રચીને સમૂહમાં રહેવાની ભાવના તેને સમસ્ત જનસમૂહની એક નિજ, સામૂહિક ઓળખ ઊભી કરવા પણ પ્રેરે છે. પોતાના જનસમૂહની નિશ્ચિત ઓળ ને સ્થિર અને સમૃદ્ધ કરવાની માનવીની આંતરિક અભીપ્સા તેને સત્તા, અનુશાસન તથા સાંસ્કૃતિક પરંપરાના જતન માટે પ્રેરે છે. આ સૌના ક્રમિક પરિણામ રૂપે 'રાષ્ટ્ર' ની રચના થાય છે. રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પણ મનુષ્યની સમૂહમાં રહેવાની તદ્દુપરાંત આત્મરક્ષાની મૂળભૂત અને સાહજિક વૃત્તિમાંથી જ જન્મે છે. માનવીના અસ્તિત્વની ઈમારતનો સબળ પાયો તેના સાંસ્કૃતિક વારસામાં રહેલો છે. 'રાષ્ટ્ર' ના નેજા નીચે મનુષ્ય જે આગવી ઓળખ પ્રાપ્ત કરે છે, અતીતની સમૃદ્ધિ, વર્તમાનનું ગૌરવ અને ભાવિની સુરક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે. તેને ચિરસ્થાયી બનાવવાની વૃત્તિમાંથી જ છેવટે 'રાષ્ટ્રીયતા' ની ભાવના સાકાર થાય છે. ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય અને ભાષાકીય એકતાની સાથે જ માનવમનની સાહજિક અને મૂળભૂત વૃત્તિને પણ ખ્યાલમાં લેવામાં આવે તો જ 'રાષ્ટ્રીયતા' ની ભાવનાને સાચા અર્થમાં સમજી શકાય.

ડૉ. નરેશ વેદ કહે છે કે, 'રાષ્ટ્ર' વિશેની ચર્ચામાં રાષ્ટ્રીયભાવો, ભાવનાઓ, લાગણીઓ, ઈચ્છાઓ, આકાંક્ષાઓ, હિતો, મનોરથો વગેરે ખ્યાલો કેન્દ્રમાં આવે છે. એ બધાનો સમાવેશ એક વ્યાપક સંપ્રત્યયમાં થાય એ સંપ્રત્યય એટલે રાષ્ટ્રવાદ.

રાષ્ટ્રભક્તિ એટલે રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા, એકતા અને અખંડિતતા માટેની હિમાયત, રાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક અને પરંપરામૂલક વિરાસત અને ઘરોહરની જાણકારી અને જાળવણી માટેની મથામણ, રાષ્ટ્રની આર્થિક, રાજકીય, લશ્કરી, વૈજ્ઞાનિક કે એવી અન્ય સિદ્ધિઓ માટેનો ગૌરવભાવ, રાષ્ટ્રીયભાવો, ભાવનાઓ, લાગણીઓ, ઈચ્છાઓ. હિતો અને મનોરથો પરત્વેનો આદરભાવ, રાષ્ટ્રીય વિચારધારા, આદર્શો મૂલ્યો અને ચારિત્ર્ય તરફનો ભક્તિભાવ, રાષ્ટ્રનાં સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ અને સાર્વભૌમત્વ માટેનો ઝંખના ભાવ, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રાષ્ટ્રની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ધરાતલ પર એકતા હાંસલ કરવાની, અન્ય રાષ્ટ્રોનાં આધિપત્ય કે દબલગીરી વિનાની તથા હીન અને રાષ્ટ્ર વિરોધી આંતરિક બળોથી મુક્ત એવી સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાની, દુનિયાભરનાં રાષ્ટ્રોનાં પોતાના રાષ્ટ્રની વિભિન્નતા, અનન્યતા, વૈયક્તિકતા, મૌલિકતા, અને નીજતા સ્થાપવાની તથા સારાય વિશ્વમાં પોતાના રાષ્ટ્રના સન્માન, ગૌરવ, પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભાવ વિકસાવવાની સભાનતા અને ખેવના એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

દરેક રાષ્ટ્રની એક સંસ્કૃતિ હોય છે. જે કાળક્રમે પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવો અને સંસ્કારોથી ફૂલતી ફાલતી હોય છે. આ સંસ્કૃતિ જ રાષ્ટ્રોને એમની અલગ ઓળખ પણ બક્ષે છે. આથી રાષ્ટ્રના અસ્તિત્વને જાળવી રાખવા માટે સાંસ્કૃતિક ચેતનાનો પ્રવાહ અક્ષુણ્ણ રાખવો પડે છે સત્ય તો એ છે કે એકાત્મતાનો બોધ કરાવનારું સૌથી મહત્ત્વનું તત્ત્વ રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિમાં જ રહેલું છે. એમાંથી જ રાષ્ટ્રજીવનને દૃષ્ટિ અને ભવિષ્યની દિશા પણ પ્રાપ્ત થતી હોય છે.

૧.૫ રાષ્ટ્રપતિની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રભક્તિ

આપણા વર્તમાન રાષ્ટ્રપતિએ આપણા પ્યારા દેશવાસીઓને સંબોધીને જે પત્ર લખ્યો છે તેનું શીર્ષક છે "ડૉ. અબ્દુલ કલામ શીખવે છે... સાચો નાગરિક ધર્મ" આ પત્રના શબ્દે-શબ્દમાં રાષ્ટ્રભક્તિ ધબકતી જોવા મળે છે જેમાં આપણા દેશના નાગરિકોને ટકોર કરી છે. અને ઉદાહરણ આપતા જણાવે છે કે "ધારો કે એક માણસ અહીંથી સિંગાપોર જાય છે એને કોઈ એક નામ આપો – તમારું જ નામ આપીએ. તેનો એક

ચહેરો કલ્પી લો — તમારો જ ચહેરો કલ્પી લો. તમે સિંગાપોર એરપોર્ટની બહાર નીકળો છો અને તમારી માનસિકતા બદલાઈ જાય છે. અહીં તમે સિગારેટનું ટુંડું રોડ પર ફેંકતા નથી કે રસ્તા પર કશું ખાતા નથી. ત્યાંના રસ્તા અને મેટ્રો રેલવે જોઈને તમે અચંબિત થઈ જાઓ છો. ત્યાંના પ્રસિદ્ધ ઓર્કેડ રોડ પર પસાર થવા માટે તમે પાંચ ડોલર (અંદાજે રૂ. ૬૦) ચૂકવો છો કે જે રસ્તો આપણા મુંબઈના માહિમ કોઝવેસ કે પેડક રોડ જેવો જ છે. પાર્કિંગ લોટમાં નિયત સમય કરતાં વધારે સમય વાહન પાર્ક કરવા બદલ ચૂકવવા પડતા ચાર્જ સામે તમારો હોદ્દો કે ઓળખ તમારી કશી જ મદદ નહીં કરે. આવા વખતે સિંગાપોરમાં તમે કોઈને દોષિત નથી ઠરાવતા શું તમે કોઈને દોષ આપો છો?"

આજ મુદાને વિસ્તૃત રૂપે જણાવતા ડૉ. એ.પી.જે.અબ્દુલ કલામ કહે છે કે "રમઝાન માસ દરમિયાન દુબઈમાં જાહેરમાં કશું ખાવાની હિંમત તમે નથી કરતા. જેહાદમાં તમે માથું ઢાંક્યા સિવાય બહાર નીકળી નથી શકતા લંડનમાં તમે ટેલીફોન કર્મચારીને ૧૦ પાઉન્ડ આપીને ખરીદવાની હિંમત નથી કરી શકતા. કે જેથી તે તમારા એસ.ટી.ડી. આઈ.એસ.ડી. કોલ્સ બીજાના બીલમાં ચડાવી દે. વોશીંગ્ટનમાં ૫૫ માઈલ/કલાકથી વધુ ગતિએ ગાડી ચલાવતી વખતે તમે ટ્રાફિક પોલીસને ધમકાવીને 'જાનતા હૈ સાલા મૈ કોન હું?' એમ નથી કહી શકતા અથવા તો 'હું ફલાણા ફલાણાનો દીકરો કે જમાઈ છું' એમ પણ નથી કહી શકતા. તમારા ગુન્હા બદલ દંડ ભરો અને ચાલતી પકડો.

ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડના બીચની સ્વચ્છતા તમે જોઈ છે ? ત્યાં તમે ખાલી નાળિયેરનું કોચલું ગમે ત્યાં નથી ફેંકતા. ટોકિયોની શેરીમાં તમે પાનની પિચકારી શા માટે નથી મારતા ? બોસ્ટન યુનિવર્સિટીમાં ભણો ત્યારે પરીક્ષામાં ગેરરીતિ કે નકલી સર્ટીફિકેટ શા માટે નથી અજમાવતા ? હજુ આપણે તમારી જ વાત કરીએ છીએ. તમે કે જે બીજા દેશમાં ત્યાંના નીતિ નિયમોનું પાલન કરો છો અને આદર આપો છો. તે જ તમે તમારા દેશમાં ન કરી શકો ? પરંતુ જેવા તમે ભારતની ઘરતી પર ઉતરો છો એ જ ક્ષણે તમે કાગળના ડૂચા કે સિગારેટના ટૂંઠા રસ્તા પર ફેંકતા જરા પણ સંકોચ અનુભવતા નથી. તમે બહારના દેશમાં જવાબદાર નાગરિક બનીને રહી શકો છો તો ભારતમાં શા માટે નહીં ?

આમ, ઉપરોક્ત બાબતો ધ્યાનસમક્ષ લેતા જણાય આવે છે કે ડૉ. અબ્દુલ કલામ દેશના લોકોને તેના અંતરાત્માને ખૂંચે અને દેશની પ્રગતિ થાય તેવું પ્રવચન આપે છે.

ડૉ. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ આપણા રાષ્ટ્ર 'ભારત' ને સંપૂર્ણ વિકસિત રાષ્ટ્ર બનાવવા માગે છે. આપણી શ્રેષ્ઠ ઉપલબ્ધિઓ અને શક્તિઓને વિશ્વ સમક્ષ મૂકવા માગે છે. તેના માટે તેની ત્રણ આકાંક્ષાઓ છે. (૧) સ્વતંત્રતા (૨) વિકાસ (૩) રાષ્ટ્રનું વિશ્વસમક્ષ ઉન્નત મસ્તક.

૧.૬ રાષ્ટ્રભક્તિ એટલે

આપણે જે ભૂમિ અને સમાજમાં જન્મ્યા છીએ તે ભૂમિ અને સમાજ પ્રત્યે જણાઈ આવતી આત્મીયતા અને મમતા એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

આપણે જે સમાજમાં જન્મ્યા તેની પરંપરા તેમજ સંસ્કૃતિ સંબંધી પ્રેમનો આવેગ તથા તે પ્રત્યે જણાઈ આવતું અભિમાન એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

પોતાના સમાજ દ્વારા એકત્રિત કરી વધારેલાં જીવનમૂલ્યો પ્રત્યે ચૂસ્ત નિષ્ઠા રાખવી એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

પોતાના સમાજની ઉન્નતિ માટે તથા તેના વિકાસ માટે સર્વસ્વ સમર્પિત કરવાની આંતરિક પ્રેરણા એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

વ્યક્તિ નિરપેક્ષ તથા સમષ્ટિપૂર્ણ જીવનનો પવિત્ર ભાવનારૂપ ગંગાનો પ્રવાહ એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

બધી જાતના ભોગવિલાસની ભાવનાઓ તેમજ લાલસાઓનો ઉચ્છેદ કરી માતૃપ્રેમમય દૃષ્ટિથી સમાજ તરફ જોવાની વૃત્તિઓ એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

બધી જાતની વ્યક્તિગત આશાઓ તેમજ આકાંક્ષાઓને સમાજનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરી, પોતાની સર્વપ્રકારની શક્તિઓને ફક્ત સમાજ સેવામાં જ યોજવાની કઠોર પ્રેરણા એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

માતૃભૂમિનાં ચરણોમાં સમર્પિત અનન્ય નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્ય પરાયણ જીવન કુસુમોની માદક સુવાસ એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

બ્રહ્મારૂપી સમાજની ડૂંટીમાંથી નીકળેલું કમલપુષ્પ એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

સંપૂર્ણ સમાજની એકતાની ભાવનાનો આવિષ્કાર એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, એમ કરવાની વૃત્તિ એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની ભાવના એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવી એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની, રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની ભાવના એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

રાષ્ટ્રનું સાર્વભૌમત્વ, એકતા, અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની તથા જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની ભાવના એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

ભાષાકીય, પ્રાદેશિક, સાંપ્રદાયિક, નાત-જાતના ભેદોથી પર રહીને, રાષ્ટ્રના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની માનસિકતા એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ.

૧.૭ વિશુદ્ધ રાષ્ટ્રભાવ

રાષ્ટ્રજીવનને ચિરંજીવ રાખવા માટે દરેકનું અંતઃકરણ રાષ્ટ્રભક્તિથી પ્રેરિત કરી, સુસંગઠિત, તેજસ્વી અને પ્રભાવશાળી જીવન સમાજમાં નિર્માણ કરવાનો મહાન પ્રયત્ન એટલે રાષ્ટ્રભક્તિ, રાષ્ટ્ર શું છે એનું જ્ઞાન થયા વિના રાષ્ટ્રભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં. રાષ્ટ્ર ભક્તિની ભાવના વિના સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપી રાષ્ટ્રમાટે પરિશ્રમ કરવો સંભવ નથી. એથી વિશુદ્ધ, રાષ્ટ્રભાવનાથી પરિપૂર્ણ, શ્રદ્ધાયુક્ત અને પરિશ્રમી લોકોને

એકસૂત્રમાં ગૂંથવા, એક પ્રવૃત્તિના લોકોની પરંપરા નિર્માણ કરનાર સંગઠન ઊભું કરવું તથા આ સંગઠનના બળ ઉપર રાષ્ટ્ર જીવનનાં બધા જ દોષ સમાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કરવા એ મૂળભૂત અને મહત્વનું કાર્ય છે. સેંકડો દૈનિક સમસ્યાઓ ને આપણે કેવી રીતે ઉકેલીએ છીએ એના પર આ કાર્ય આધારિત ન હોઈ શકે. સમાજની વિચ્છિન્નતા અને ભેદ દૂર કરીને રાષ્ટ્રભાવનાથી પ્રેરિત એકરસ સમાજજીવન નિર્માણ કરીએ તો અનેક દૈનિક તાત્કાલિક સમસ્યાઓનું નિરાકરણ સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. બધીજ તાત્કાલિક સમસ્યાઓનું (આંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓ, વિદેશી સત્તા સમાપ્ત કરવી વગેરે...) વિશ્લેષણ કરીને જોવામાં આવે તો પણ એમને હલ કરવા માટે જે સામર્થ્ય અને આત્મવિશ્વાસ જોઈએ એ પણ રાષ્ટ્રીયવૃત્તિનું સમાજ જીવન નિર્માણ કરવાના પ્રયાસ તરફ જ સંકેત કરે છે.

"રાષ્ટ્રને તેજસ્વી, વૈભવશાળી, શક્તિ સંપન્ન બનાવવા માટે સમષ્ટિમાં રહેનારી વ્યક્તિએ માનવતાનો પરિપૂર્ણ વિકાસ કરવા માટે સક્ષમ બનવું જોઈએ. આગ્રહશૂન્ય, પરસ્પર સ્નેહમય વ્યવહાર નિર્માણ થવો જોઈએ." જે સાચી રાષ્ટ્રભાવના છે.

૧.૮ પ્રાચીન એકસૂત્ર રાષ્ટ્રજીવન

ઈતિહાસ ભૂલી જાઓ એમ કહેવાથી ઈતિહાસ ઈતિહાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા સંસ્કાર અંતઃકરણમાંથી ક્યારેય ભૂંસી શકાતા નથી. આ સંસ્કાર પ્રગટ થવા જ જોઈએ આ વિશિષ્ટ ભારતીય રાષ્ટ્રજીવન છે. જે વિદેશી સત્તાના આગમન પહેલાં પણ હતું. વિદેશીઓને કારણે ભારતીય રાષ્ટ્રજીવન નિર્માણ થયું છે. એ વાત અસ્વીકાર્ય છે. આ રાષ્ટ્રમાં અનાદિકાળથી જે સમાજજીવન રહ્યું તેમાં અનેક મહાન વ્યક્તિઓનાં વિચાર, ગુણ, તત્ત્વ, સમાજરચનાના સિદ્ધાંત તથા જીવનના નાના નાના સામાન્ય અનુભવોથી જીવન વિષયક એક સ્વયંસ્ફૂર્ત સ્વાભાવિક જે દષ્ટિકોણ નિર્માણ થાય છે, તે સર્વસાધારણ દષ્ટિકોણ એ જ સંસ્કૃતિ છે. આ સંસ્કૃતિ આપણા રાષ્ટ્રની જીવનધારણા છે. વિશ્વ તરફ જોવાની પાત્રતા આપનારી પ્રેરણાશક્તિ છે. એક સૂત્રમાં ગૂંથનારું સૂત્ર છે. ભારતમાં આસેતુહિમાયલ આ સંસ્કૃતિ એક છે. તેનાથી ભારતીય રાષ્ટ્રજીવન પ્રેરિત થયું છે.

તે અજયેષ્ઠા અકનિષ્ઠાસ ઉમ્દિદોડમધ્યમાસો

મહસા વિ વાવૃધુઃ

સુજાતાસો જનુષા પશ્ચિમાતશ્ચે દિવો મર્યા આનો

અચ્છા જિગાતન ॥^૯

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વૈદિક વાઙ્મયનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય દેશવાસીઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિની ભાવનાનો વિસ્તાર કરી તેમને સ્વાવલંબી બનાવવાનો હતો. તેને માટે ઋષિઓએ અન્યત્ર કહ્યું છે કે માતૃભૂમિ, માતૃસંસ્કૃતિ અને માતૃભાષા નામક ત્રિવિધ સુખો આપનારી દેવીઓ અમારા અંતઃકરણમાં સદા સર્વદા માટે નિવાસ કરે.

૧.૮ રાષ્ટ્રરક્ષા સ્થાપિત્વ

અનેક નરવીરોના બુદ્ધિ અને બહુબળથી પ્રાપ્ત સથયેલ સ્વરાજ્યનું રક્ષણ, સંવર્ધન અને પોષણ કરવું પ્રત્યેક નાગરિકની ફરજ છે. ઋગ્વેદના સ્વરાજ્ય સૂક્તમાં રાષ્ટ્રને ચિરસ્થાયી બનાવવા અંગેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં જણાવ્યું છે કે પોતાના રાજ્યની શક્તિ અને પ્રતિષ્ઠાને સ્થિર રાખો. દેશની અંદર રહેલા કુટિલ શત્રુઓથી સાવધ રહો અને તેને સખત શિક્ષા કરો. રાષ્ટ્રની સૈન્યશક્તિ પ્રબળ રહે, પ્રજા પર તાપ અને પ્રેમ સમાનરૂપે રહે, આક્રમક શત્રુનું દમન કરો, શાસક પોતાના મિત્રો-મિત્ર રાજ્યોથી મિત્રતા રાખે, સ્વયં ઐશ્વર્યવાન હોવા છતાં દાની-ઉદાર બને. સમસ્ત પ્રજા સહયોગ દ્વારા શાસકનું સન્માન કરે. અમાત્ય અને અન્ય અધિકારી વર્ગ રાજ્યની દેખભાળ રાખે અને એના પર શાસકની દૃષ્ટિ રહે, શાસક પ્રજાનાં કષ્ટોને દૂર કરનારો, મનનશીલ, જ્ઞાની, ગુણવાન, પ્રજાનો રક્ષક અને પોષક હોય.

યજુર્વેદમાં પણ આવો જ ભાવ પ્રગટ થયો છે. અહીં જણાવ્યું છે કે માધુર્યાદિ ગુણ સત્ય, નીતિ, સુખદાતા, ન્યાય, વિદ્યાબળ અને પરાક્રમ સેના દ્વારા રક્ષિત નિર્ભ્રાન્ત પ્રજાજન, પુરુષાર્થી એવં સામર્થ્યવાન પ્રજાનો જન્મ આપનાર સ્ત્રી-સમુદાય પરસ્પર સંગઠન અને રાષ્ટ્રભક્તિ આ બધાં સ્વરાજ્યને સ્થાપી રાખનારાં સાધન છે.

અથર્વવેદમાં પણ જણાવ્યું છે કે હે શાસક રાજન! અમે બધા પ્રજાજનોએ આપને રાજ્ય સોપ્યું છે. આપ અહીં તેમજ રાજ્યસભામાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવો. સર્વ પ્રજાજનોનો પ્રેમ આપની ઉપર સ્થિર રહે. આપના દ્વારા એવું કોઈ કાર્ય ન થાય કે જેમાં રાષ્ટ્રનું પતન થાય.

આમ આપણા ઋષિઓએ વેદોક્ત અનેક મંત્રોના માધ્યમથી જનસમાજમાં અને જનમાનસમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના અને રાષ્ટ્રાનુરાગનું બીજારોપણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. રાષ્ટ્રપ્રેમની ભાવનાથી ઓતપ્રોત વ્યક્તિ જ જનકલ્યાણના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જનસમુદાય પતિ સમર્પણની ભાવના જ માનવને રાષ્ટ્રપ્રેમમાં તરબોળ થવાની પ્રેરણા અર્પે છે. પૂર્વાચાર્યોની આ ધારણાથી વિદિત થાય છે કે રાષ્ટ્રોત્થાનમાં જ વ્યક્તિનું હિત સુરક્ષિત છે. વ્યાવહારિક રીતે વિચારીએ તો પણ તે સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે વ્યક્તિ અન્યની સહાયતામાં પ્રતિબદ્ધ હોય છે. ત્યારે ઈશ્વર સ્વયં તેનો સહાયક બની ઉપસ્થિત થાય છે. કહેવાનું એ છે કે પદાર્થ ભાવનામાં નિજ વિકાસ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આથી વાસ્તવિક રૂપમાં જો માનવ પોતાની સત્તાનો આભાસ કરાવવા ઈચ્છતો હોય તો તેને રાષ્ટ્રોત્થાન પ્રતિ દૃઢ સંકલ્પની ભાવનાથી પોતાનું સમર્પણ કરવું પડશે. કારણ રાષ્ટ્રના અભિન્ન અંગના રૂપમાં તેની પણ વ્યાપ્તિ છે. અથવા એમ કહી શકાય કે રાષ્ટ્રના સંવર્ધન અને સંરક્ષણમાં જ તેનું હિત સુરક્ષિત અને સંવર્ધિત છે.

વૈદિક ધર્મ પ્રાચીન હોવા છતાં પણ આજે યુગધર્મથી તેટલો જ મૂલ્ય સંપન્ન અને પ્રસ્તુત છે. તેણે પહેલાં પણ માનવોનું પથદર્શન કર્યું હતું અને આજે પણ સ્વાર્થ, દ્વેષ, વૈમનસ્ય, હિંસાથી પીડિત માનવતાના ઋણમાં વેદોક્ત રાષ્ટ્રીય ભાવના કે એકત્વની ભાવના જ ઉપકારક સિદ્ધ થઈ શકશે.

એકતા જ રાષ્ટ્રોન્નતિનું પ્રથમ સોપાન છે. રાષ્ટ્રના અભ્યુદય માટે શાસક અને સમિતિના વિચાર, મન, ચિત્ત પ્રયત્ન વગેરે વચ્ચે સાયુજ્ય આવશ્યક ગણાય છે.

૧.૧૦ નિર્હેતુક રાષ્ટ્રભક્તિ

આપણે ત્યાં ભગવદ્ભક્તિને સાધન અને સાધ્ય બંને માન્યાં છે. આપણા હૃદયના બધા સારા સારા ગુણોને પણ આપણે આ કાર્યમાં લગાવવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ. નારદ ભક્તિસૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'સ્વયં ફલરૂપતા' એટલે કે ભક્તિ કરતાં કરતાં જ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને દેઢ થાય છે. ભક્તિથી જ હૃદયમાં પવિત્રતા અને શુચિતા ઉત્પન્ન થાય છે. તથા તેના પ્રભાવથી હૃદયનો સર્વ અંધકાર દૂર થાય છે. આ જ આપણા કાર્યનો આધાર છે. રાષ્ટ્રભક્તિ આપણા રાષ્ટ્રની ઉપાસનાને જ જીવનનું કર્તવ્ય બનાવીને લક્ષ્ય બનાવીને ચાલતું તે રાષ્ટ્રભક્તિ.

ભક્તિમાંથી અધિકાધિક ભક્તિરૂપ ફળ પણ મળશે અને જીવન પણ વિશુદ્ધ બનશે. આ વિશુદ્ધ જીવનનો આધાર તથા તે વિશુદ્ધ જીવનને પુષ્ટ કરનારા આપણા સમાજધર્મની સુવ્યવસ્થિત અને અનુશાસિત જીવનરચનાના આધાર પર આપણી ઈચ્છા, અપેક્ષાને અનુકૂળ રાષ્ટ્રમાં તમામ પ્રકારનાં ઐહિક પરિવર્તન પણ લાવી શકવા યોગ્ય પરંપરાથી સુસંગત તથા યુગાનુકૂળ રચના કરવાની આવશ્યકતા પૂર્ણ થઈ શકશે.

કોઈ યોગાભ્યાસી જો પોતાની સામે ઐહિક જીવનના સુખોપભોગને લક્ષ્ય રાખીને સાધના કરે તો તે બેકાર છે તે પોતાના પતનની જ વ્યવસ્થા કરશે. અર્થાત્ તે પોતાના હાથે જ પોતાનો ખાડો ખોદશે. રાષ્ટ્રનું કામ પણ આ પુનીત પરંપરાનું અભિવ્યક્ત સ્વરૂપ ફરીથી યુગાનુકૂળ બનાવીને ઊભું કરવાનું છે. તેના પ્રભાવમાં આપણા રાષ્ટ્રનું પુનરુત્થાન, ઐહિક પુનરુત્થાન પણ આપણને જોવા મળશે. આમ, નિર્હેતુક રાષ્ટ્રપ્રીતિ જ પુનરુત્થાનના માર્ગે દોરી જશે.

૧.૧૧ રાષ્ટ્રીયત્વનો બોધ

ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર રાજનૈતિક અધિકારોનો વિચાર નથી. તેનું પ્રખર અભિમાન લઈને રાષ્ટ્રીય જીવનની અધિષ્ઠાત્રી જનનીનું આહ્વાન કરીએ, તેની પૂજા કરીએ. સાંસ્કૃતિક ઉચ્ચ સિંહાસન પરથી ભારતમાતાને નીચે ઉતારી તેના સ્થાન પર રાજનીતિની વારાંગનાનું અધિષ્ઠાન કદાપિ ન કરીએ. એક ઉક્તિ છે. "વાશ્વગ્નૈવ

નૃપનીતિશ્ચેકશ્ચમા" રાજનીતિ તો વારાંગનાની જેમ ક્ષણે ક્ષણે પોતાના હાવભાવ બદલતી રહે છે. દિનપ્રતિદિન તેના રંગ બદલાય છે. માને ઘરમાંથી કાઢી વારાંગનાને સ્થાન આપવાથી આપણી ક્યારેય પણ ઉન્નતિ ન થઈ શકે. તેનાથી તો વિલાસપ્રિયતા વધશે, અધઃપતન થશે અને બધા પ્રકારનું દૌર્બલ્ય ઉત્પન્ન થશે.

"આપણી પરિપૂર્ણ ભારતીયતા રહે તથા પ્રાચીન ભારતીય પરંપરાનો અજસ્ર પ્રવાહ પ્રવાહિત થતો રહે, તે જ પ્રણાલી રાષ્ટ્રીય છે. તેનાથી જ સમાજના દોષો અને દીનતા નષ્ટ થશે. આપણી સ્ફૂર્તિનું કેન્દ્ર તો પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યો આવતો રાષ્ટ્રધ્વજ છે. ભારતના જીવનને સ્પષ્ટ કરાવનારા, ભૌતિકતાને હટાવી ત્યાગમયી સંસ્કૃતિનું સ્મરણ કરનારા આ ધ્વજને આપણે શ્રદ્ધાની નજરે જોઈએ છીએ."^{૧૦}

૧.૧૨ આચરણમાં રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાન

માતૃભૂમિની આ ભક્તિની સાથે આચાર અને વ્યવહારનો મેળ બેસાડવો પણ જરૂરી છે. એટલે કે રાષ્ટ્રની જીવનપ્રણાલીનું સ્વાભિમાન, આચરણમાંથી પ્રગટ થવું જોઈએ. પરંતુ આજે વ્યવહાર અને આચાર બંનેમાં આપણો સમાજ ખાસ કરીને મહાવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષિત યુવકોની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર છે. પ્રમુખ સાપ્તાહિક 'ધર્મયુગ' માં દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ પર એક લેખ છપાયો હતો. તે લેખમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓનો વ્યવહાર એ પ્રકારનો છે કે તે વિદ્યાર્થી મહિલા છે કે પુરુષ તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ બની ગયું છે. વેશભૂષા જોઈને લાગે છે કે બ્રહ્મદેવ કંઈક ભૂલ કરી બેઠા છે. વિદેશોનું એટલું બધું વિકૃત અંધાનુકરણ થઈ રહ્યું છે.

આ કેટલું ઘોર અધઃપતન છે. રાષ્ટ્રનું સ્વાભિમાન ઓછું થવાને કારણે જ આ નકલખોરી વધી છે. એ વાત ધ્યાનપૂર્વક સમજવી જોઈએ કે જે સમાજ પોતાનું રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાન ખોઈ બેસે છે, તેની વિશ્વમાં કોડીની કિંમત પણ ઉપજતી નથી.

૧.૧૩ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ સ્વદેશી

સ્વદેશીતંત્રનું તાત્પર્ય છે. દેશ તથા સમાજનાં હિતસંવર્ધન અર્થે પોતાના જ દેશનાં લોકો દ્વારા નિર્મિત, સંચાલિત તથા નિયંત્રિત ઉત્પાદન, ઉપભોગ અને વિતરણ સંબંધી અર્થતંત્રનું નિર્માણ કરવું.

"સ્વદેશી દર્શન પર આધારિત સ્વદેશી અર્થરચના નિર્માણ કરી તેને ગતિમાન બનાવવા માટે સ્વદેશી વ્યવહાર આવશ્યક છે આજે આવશ્યકતા એ વાતની છે કે સમગ્ર સમાજ સ્વદેશી વ્યવહાર પ્રારંભ કરે."

દેશનાં વૈજ્ઞાનિકો, તંત્રવિજ્ઞાનીઓ, સંશોધકો અને શોધસંસ્થાના પડકારનો સ્વીકાર કરી દેશની પ્રતિભા અને કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરી રાષ્ટ્રની પરિસ્થિતિ અનુરૂપ યોગ્ય સ્વદેશી યાંત્રિક કૌશલ્યનો વિકાસ કરે.

૧.૧૪ રાષ્ટ્ર રાજનૈતિક નહીં, સાંસ્કૃતિક છે.

રાષ્ટ્ર શું છે ? ભારતમાં 'રાષ્ટ્ર' સદૈવ એક સાંસ્કૃતિક શબ્દ રહ્યો છે. રાજનૈતિક નહીં, રાષ્ટ્ર ઉપાસ્ય છે. સેંકડો રાજ્યો વિભિન્ન ઉપાસના પદ્ધતિઓ વિભિન્ન ભાષાઓ તેમજ વિભિન્ન વેશભૂષાઓ ધરાવતાં હોવા છતાં પણ ભારત એક રાષ્ટ્ર રહ્યું છે. આપણા ઋષિઓ એ સંસારની પ્રકૃતિએ બક્ષેલી વિવિધતા અત્યંત સહજ ભાવથી સ્વીકારી લીધી છે અને તેમ છતાં મનુષ્યનાં અંતઃકરણમાં રહેલી પરિસ્કૃત ચેતનાને લક્ષમાં લઈને સાંસ્કૃતિક એકતાના ભાવભર્યા સૂત્રોને વિકસિત અને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં સફળતા મેળવી છે.

"માનવીય ચેતના વિજ્ઞાનના મર્મજ્ઞ ઋષિઓ એ અનુભવ્યું કે કેવળ ભૌતિક આધારો પર બનેલા સંબંધો લાંબો સમય ટકી શકતા નથી. એટલા માટે રાષ્ટ્રીય અવવધારણાને કાળજી બનાવવા માટે સાંસ્કૃતિક આધારોને પ્રાથમિકતા આપી સાંસ્કૃતિક સૂત્રોને એમણે દરેક જનમાનસમાં ભાવાત્મક સ્તર સુધી ઊંડે ઊંડે ઉતારવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી."^{૧૨}

ભારતભૂમિ નિર્જીવ ભૂમિખંડ નથી. એક ચેતના સત્તા છે. સ્વર્ગથી પણ મહાન છે. એ તપશક્તિ તેમજ સદ્ભાવનાઓને પોતાની અંદરધારણ કરવામાં એમને બીની જેમ ફલિત વિકસિત કરવામાં સમર્થ છે.

આ ભાવભરી સાંસ્કૃતિક ચેતના જ આ કાળજયી રાષ્ટ્રને બનાવે છે. જે ભારત કહેવાય છે. આ રાષ્ટ્રનું સંગઠન રાજનૈતિક મહત્ત્વાકાંક્ષાઓથી ક્યારેય સધાયું નથી અને સધાશે પણ નહીં. પરંતુ સાંસ્કૃતિક સૂત્રોમાં બંધાઈને આ રાષ્ટ્ર સદૈવ વિશ્વમુગટ બન્યો છે. અને ફરી બનીને રહેશે.

૧.૧૫ સમાપન

આપણે ત્યાં કેટલાંક લોકો રાષ્ટ્રની આ સંકલ્પનાને સંકુચિત કહે છે. તેને માનવતામાં અલગાવનું કારણ માને છે. બધા જ સંઘર્ષોનું મૂળ માને છે. જે તનાવ છે શાંતિનો અભાવ છે. તે એ જ કારણ છે આપણાં શાસ્ત્રો શાંતિપૂર્ણ સહઅસ્તિત્વનો સંદેશ આપે છે. બધી જ વિવિધતા રહેવા છતાં પોતાની વિશેષતાઓ સાથે, આપણે જીવનયાપન કરી શકીએ છીએ. પણ બધાનું લક્ષ્ય એક જ રહે, માનવ કલ્યાણ આનો પ્રતિરોધ કરવાનું કોઈ કારણ નથી. આપણા વિચારકોએ કહ્યું છે કે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીયતાને પોતાની વિશિષ્ટ ગુણવત્તા છે. વિચારોની દિશા છે અને તેના માધ્યમથી, માનવજાતિના વિકાસને માટે તે યોગદાન આપી શકે છે. આથી રાષ્ટ્રનો વિચાર ખોટો નથી. આ તો સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિકોણ થયો આમ પણ આ વિચાર આપણી ગતિવિધિઓ માટે પ્રેરક શક્તિના રૂપમાં કાર્ય કરે છે.

આ રાષ્ટ્રને વિશ્વમાં ગૌરવશાળી, વૈભવશાળી સ્થાન અપાવવા માટે આપણે પ્રયત્નશીલ રહેવાનું છે. એવું સુરક્ષિત વાતાવરણ બને જ્યાં સમસ્ત માનવકલ્યાણને માટે આપણી ગુણવત્તા વધતી રહે.

આપણે આપણા લોકોને સ્નેહ કરીએ છીએ, દેશને પ્રેમ કરીએ છીએ. આપણી પરંપરા પ્રત્યે આપણને લગાવ છે. ભાવિ જીવનની આપણી એક કલ્પના છે. આ જ પ્રેમમાંથી આપણે પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. રાષ્ટ્ર નિર્માણના કામમાં જોડાઈ જઈએ

છીએ. અખિલ વિશ્વમાં માનવકલ્યાણની કલ્પના કરવાની આપણી જૂની પરંપરાનો નિર્વાહ પુનઃ કરી શકીએ. એ જ ઉદ્દેશ સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રભક્તિ છે.

❖ આર્ય સંસ્કૃતિ પરિચય :

૨.૧ આર્યશબ્દનો અર્થ

ભારત દેશમાં આર્યો બહારથી આવ્યાં હતા કે તેઓ પહેલેથી જ અહીંના નિવાસી હતાં, આ કેટલાક લોકોએ ઊભો કરેલો એક વિવાદાસ્પદ વિષય છે. પશ્ચિમના લગભગ બધા જ વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે, 'આર્યો બહારથી આવીને આ ભૂમિમાં વસ્યાં હતાં. Arctic Home in Vedas નામના પુસ્તક પર પણ આ પ્રકારના વિચારોની અસર પડી હતી. એ પુસ્તકમાં આપેલ વર્ણન મુજબ આર્યો ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશમાંથી અહીં આવ્યાં છે. આ સિદ્ધાંતની ખૂબ આકરી ટીકા સમકાલીન પંડિતોએ કરી હતી.

તે પછી થોડા સમયમાં વિજ્ઞાનની એક નવી શોધ થઈ કે પૃથ્વીની ધરીનું સ્થાન બદલાતું રહે છે. ખસતું જ રહે છે. સત્યની શોધ માટે મથી રહેલું વિજ્ઞાન કંઈ ને કંઈ નવું સત્ય શોધતું જ રહે છે. હવે આજના વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે હવામાનના આધારે કોઈ એક જાતિ અમુક કાળે અમુક ચોક્કસ સ્થાનમાં રહેતી હતી એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેમ કે પૃથ્વીની ધરી તો થોડી થોડી ખસતી રહે છે. અમુક હજાર વર્ષોમાં એ થોડી ખસી જશે એટલે બે હજાર પહેલાંના અને બે હજાર પછીના એક જ સ્થાનના હવામાનમાં પણ ફેરફાર થઈ જશે. આર્યો ભારતનાં નિવાસી ન હતાં, એમ માનનારાઓની માન્યતાનો મુખ્ય આધાર જ આ હતો કે ભારતનું હાલનું હવામાન અને વેદોમાંથી સ્ક્રુટ થતું તત્કાલીન હવામાન એ બે વચ્ચે સમાનતા નથી, તેથી આર્યો વેદકાળમાં ભારતના નિવાસી ન હોઈ શકે. હવે જ્યારે પૃથ્વીની ધરી ખસતી રહેવાના સિદ્ધાંત પછી ભારતનાં કેટલાંક હજાર વર્ષ પહેલાંના હવામાન સંબંધમાં કોઈ પણ અંતિમ અભિપ્રાયો આપવો એ મુશ્કેલ બન્યું છે. ત્યારે એ દલીલને આધારે નક્કી કરાયેલો, આર્યો બહારથી આવ્યા હોવાનો તર્ક પણ નિરાધાર બની જાય છે. એ પરિસ્થિતિમાં આર્યો અહીંના જ નિવાસી હતા એમ માનવામાં કશી હરકત નથી. આર્યો ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાંથી કે બીજે ક્યાંકથી આવ્યા હતા એવું સાબિત

કરતી જે પણ દલીલો છે તે બધી વિજ્ઞાનની આ શોધ પછી ફોક થઈ જાય છે. એટલે આટલું જરૂર કહી શકાય કે આર્ય નામનો તે કાળે ભારતમાં વસતો લોકસમૂહ, જે સુસંસ્કૃત, પ્રગતિશીલ, પ્રજ્ઞાવાન અને વિજિગીષુ હતો તે આગળ આવ્યો હતો.

સુસંસ્કૃત પશ્ચિમના પંડિતો એવું માની બેઠા છે કે આર્ય નામના ગોરા રંગના લોકો હતા, એમણે અહીંના દસ્યુ કે અનાર્ય નામના જે શ્યામ રંગના લોકો વસતા હતા. તેમના પર ભારે હુમલો કર્યો અને એમને હરાવી પોતાના નોકર એટલે કે દાસ બનાવી દીધા અને તેમને 'ક્ષુદ્ર' તરીકે ઠરાવ્યા. આમ કહીને વિદેશી પંડિતોને એમ કહેવાનું છે કે ગોરા કાળાનો ઝઘડો કંઈ અમે એકલા જ કરીએ છીએ એવું નથી, તમારા (ભારતીયોના) પૂર્વજો પણ એ પ્રકારના ઝઘડા કરી લડાઈઓ લડ્યા જ છે. આમ એ વિદ્વાનોની સમજણ પ્રમાણે તો આર્યો એટલે ગોરા રંગના લોકો અને અનાર્ય એટલે કાળા રંગના લોકો ! પણ નોંધપાત્ર મુદ્દો તો એ છે કે વેદોમાં ક્યાંય એવો ઉલ્લેખ નથી મળતો કે જેમાં કહ્યું હોય કે આર્ય નામના વંશ કે પ્રજા હતી.

જ્યાં જ્યાં 'આર્ય' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં તેનો ગુણવાચક શબ્દના અર્થમાં જ વાપર્યો છે આર્ય એટલે શ્રેષ્ઠ, આર્ય એટલે સુસંસ્કૃત, આર્ય એટલે પ્રૌઢ અને આર્ય એટલે પૂજાને પાત્ર, સતત આ અર્થમાં જ 'આર્ય' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

कर्तव्यमाचक्ष्वकार्यमकर्तव्यमनाचक्ष्व ।

तिष्ठति श्वकृताचाश्च स वै आर्य इति स्मृतः ॥

અર્થાત્ "કરવા યોગ્ય કાર્ય જે કરે છે અને ન કરવા યોગ્ય કાર્ય જે કરતો નથી અને એ રીતે પોતાના આચાર પર જે સ્થિર રહે છે તેવો માનવ 'આર્ય' કહેવાય છે."^{૧૩}

મહાભારતમાં ઉદ્યોગપર્વમાં કહ્યું છે: વૃત્તેન આર્યો ભવતિ, ન વંશેન ન વિદ્યયા, ન ધનેન, ન દાનેન, ન ચેજયયા । 'આર્ય' નામનો જે માનવ છે તે વૃત્તિથી એટલે કે પોતાના આચારથી એવો હોવો જોઈએ, વંશ, વિદ્યા, ધન, દાન કે યજ્ઞથી નહીં ! બે હજાર વર્ષના વાઙ્મયમાં પતિ માટે 'આર્યપુત્ર' શબ્દનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. સ્ત્રીને પોતાનો પતિ શ્રેષ્ઠ લાગે છે તે કારણે તે પોતાના પતિને 'આર્યપુત્ર' કહે છે. આમ જ્યાં જ્યાં 'આર્ય' શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાચક તરીકે જ વપરાયો છે. વંશવાચક

રૂપે નહીં. પૃથ્વી ઉપરના આ ખંડમાં આવી રીતનો પ્રજાસંપન્ન, પરાક્રમી, શૂર અને વિજિગીષુ એવો 'આર્ય' નામને લાયક માનવસમૂહ તૈયાર થયો હતો.

આર્યોએ તેમના સમૂહને એક વિશિષ્ટ જીવનદૃષ્ટિ આપેલી દેખાય છે. આવી વિશિષ્ટ જીવનદૃષ્ટિવાળો હોય તે જ આર્ય કહેવાતો. આ દૃષ્ટિ અનુસાર જીવન તરફ વિધાયકરૂપમાં, હકારાત્મકરૂપમાં (Positive outlook) જોવાનું હતું. જીવન અને સુખી જીવન માટે પુરુષાર્થ કરતો માનવ 'આર્ય' શબ્દ દ્વારા અભિપ્રેત છે. આજે આ દેશમાં જે પણ કંઈ સંસ્કૃતિ છે તેનું શ્રેય એ આર્યોને જ ભાગે જાય છે. આથી આ સંસ્કૃતિ આર્યસંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અને ભારતીય સંસ્કૃતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આથી આર્યસંસ્કૃતિ કહો કે ભારતીય સંસ્કૃતિ કહો બન્નેની પરિભાષા એક જ છે.

૨.૨ સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ

વિભિન્ન ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતિ વિશે પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે. આ મંતવ્યો વિશે વિચારીએ એ પહેલાં વિભિન્ન શબ્દકોશોમાં 'સંસ્કૃતિ' સંજ્ઞાનો જે અર્થ આપવામાં આવ્યો છે તે જોઈ લઈએ.

કે.કા.શાસ્ત્રી, સંપાદિત 'બૃહદ્ ગુજરાતી કોશ' માં 'સંસ્કૃતિ' શબ્દનો અર્થ આ રીતે આપેલો છે:

૧. ઊંચા સંસ્કાર, સંસ્કારિતા
૨. વિભિન્ન કલાઓ અને વિભિન્ન શાસ્ત્રોનો થયેલો વિકાસ સૂચવનારી લાક્ષણિકતાઓ (રહેણીકરણી અને સભ્યતાના સંસ્કારોની જેમાં છાપ પડી હોય છે.)^{૧૪}

સાર્થ જોડણી કોશમાં 'સંસ્કૃતિ' નો અર્થ નીચે મુજબ આપેલ છે.

"સંસ્કૃતિ: સામાજિક પ્રગતિ, સભ્યતા, સુધારો."^{૧૫}

'ગુજરાતનું સંસ્કૃતિદર્શન' નામના ગ્રંથમાં 'સંસ્કાર', 'સંસ્કૃતિ', 'સંસ્કારિતા', 'સભ્યતા' નામના પ્રકરણમાં 'સંસ્કૃતિ' નો અર્થ આ પ્રમાણે આપેલો છે :

"સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ બન્ને શબ્દો સમ્ + કૃ એ એક જ ધાતુમાંથી આવ્યા છે. સમ્યગ્ + કૃતિ: સંસ્કૃતિ 'સંસ્કારિતા' શબ્દ પણ સમ્ + કૃ ધાતુમાંથી આવ્યો છે અને સંસ્કારીપણું એવો તેનો અર્થ છે." ^{૧૬}

'સંસ્કૃતિ' માટે અંગ્રેજીમાં culture અને 'સભ્યતા' માટે અંગ્રેજીમાં civilization શબ્દ છે. અંગ્રેજી ભાષાની 'ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી' માં culture એટલે કે 'સંસ્કૃતિ' શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

"The training and refinement of mind tastes and manners, The condition of being thus trained and refined, The intellectual of civilization, The acquainting overselves with the best that has been known and said in the world."

'ભગવદ્ ગોમંડલ' માં 'સંસ્કૃતિ' ના વિવિધ અર્થો આપેલા છે, જે નીચે મુજબ છે.

૧. અભિમંત્રણ
૨. અમુક વિશિષ્ટ સંસ્કારોનો સમુદાય
૩. ઊંચા સંસ્કાર, સંસ્કારિતા
૪. કેળવણી
૫. ચોખ્ખાઈ, શુદ્ધિ
૬. જીવનવિદ્યા
૭. રહેણીકરણી, રીતરિવાજ
૮. સભ્યતા, સંસ્કાર પામેલા હોવાની સ્થિતિ.
૯. સારાપણું
૧૦. સુધારણા: ઉત્કર્ષ, ઉન્નતિ
૧૧. સ્વભાવ" ^{૧૭}

'ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝળક' નામના ગ્રંથમાં શ્રી થોમસ પરમાર 'સંસ્કૃતિ' શબ્દનો અર્થ આપતા જણાવે છે કે,

"સંસ્કૃતિ શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ સમ+કૃ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અને તે ઉપરથી મનુષ્યની બધી પ્રકારની ક્રિયાઓનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃતિ એ માનવસમાજની પેદાશ છે. સમાજના એકમ તરીકે પોતાના જીવનને સુખી અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે મનુષ્ય જે કંઈ બૌદ્ધિક કે ભૌતિક ખેડાણ કરે છે તેનો સમાવેશ સંસ્કૃતિમાં થાય છે." ^{૧૮}

કાકા સાહેબ કહે છે કે,

"જીવનને શુદ્ધ, સમૃદ્ધ, સફળ અને સમર્થ બનાવવાના પ્રયત્નને અંતે જીવનપદ્ધતિ અને જીવન વિસ્તાર કેળવાય છે તે આપણી સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિનો સ્વભાવ સમન્વયકારી છે. જીવનની પરિપૂર્ણતા તે સંસ્કૃતિ" ^{૧૯}

શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી 'સંસ્કૃતિ' ની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે,

"જ્યારે કોઈપણ પ્રજાના સમર્થક અને પ્રતિભાશાળી દૃષ્ટાઓ અપૂર્વ આર્ષદૃષ્ટિથી માનવજીવનને અજવાળે અને ઉચ્ચતર કરે એવાં આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક, શીલ વિષયક અને સૌન્દર્ય વિષયક સત્યોનું દર્શન કરીને સંસ્કારનો એક આદર્શ ઊભો કરે અને તદ્દનુસાર કેળવણી આપીને જનતાને પામરતામાંથી ઉદ્ધારી સંસ્કારી જીવનને માર્ગે દોરે અને એવા સંસ્કારી જીવનની નવી દૃષ્ટિરૂપી ફિલસુફીથી અનુપ્રણિત કવિઓ, કલાકારો, વિદ્વાનો, અને વૈજ્ઞાનિકો જ્યારે અનેકવિધ વિદ્યાઓ અને કલાકૃતિઓનું અભૂતપૂર્વ ભવ્ય સર્જન કરે ત્યારે એ સમગ્ર સર્જન સમૂહને તથા એ સૃષ્ટિની અધિષ્ઠાનભૂત જીવનદૃષ્ટિને અનુસરતી એ પ્રજાની જીવનચર્યાને સંસ્કૃતિ કહીએ તો ખોટું નહીં." ^{૨૦}

આ રીતે 'સંસ્કૃતિ' વિશે વૈશ્વિક સ્તરના અનેક ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે. સામાન્ય રીતે આપણે 'સંસ્કાર' શબ્દને 'સંસ્કૃતિ' ની નજીક ગણીએ છીએ. સંસ્કારને સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં તપાસીએ છીએ. આમ 'સંસ્કૃતિ' શબ્દની ઉત્પત્તિ 'સંસ્કાર' શબ્દ પરથી થઈ હોવાનું મનાય છે. સંસ્કાર મનુષ્ય અને જાતિ બન્નેના હોય છે. 'સંસ્કૃતિ' માં સમ નો અર્થ થાય છે 'સારી રીતે' અને 'કૃતિ' એટલે 'કરવું', આમ, સંસ્કૃતિ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ થાય છે સંસ્કરણ, પરિષ્કરણ અને પરિમાર્જન સંસ્કૃતિ શબ્દ સુસંસ્કૃત અર્થાત્ પરિષ્કૃત અને પરિમાર્જિત સ્થિતિનો બોધ કરે છે. સંસ્કૃતિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે તે ભાવવાચક સંજ્ઞા તથા વ્યાપક અને સમૂહવાચક શબ્દ છે. માનવી

જયારે સામુદાયિક રીતે સાથે રહે છે ત્યારે તેના પરિણામે એક એવું તત્ત્વ તેના સમૂહમાં અન્ય પશુઓથી અલગ અનોખું નિરાળું પડી ઓળખાઈ આવે છે, જેને આપણે સંસ્કાર, સંસ્કૃતિના નામે ઓળખીએ છીએ.

સંસ્કૃતિ માનવીય રચના છે, જેને માનવીએ પોતાની જીવન જીવવાની પ્રણાલી સંબંધી ઉપયોગી તત્ત્વોને વિકસિત કરી રૂપ આપ્યું છે.

આદિકાળમાં માનવીની જીવન વિધિથી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો. તે પછી જેમ જેમ માનવનો વિકાસ થતો ગયો, તેમ તેમ માન્યતાઓ, આસ્થાઓ, પ્રયાસો અને પરંપરાઓ સ્થાપિત થવા લાગી. આ બધા પણ સંસ્કૃતિના આધારભૂત અંગ બની ગયા. સંસ્કૃતિ માનવીની જીવનવિધિઓને એ સમાજ સ્વીકૃત આદર્શોથી પરિચય કરાવી નિયંત્રિત કરવા લાગી. સામાજિક વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવા માટે સંસ્કૃતિ માનવીને સમાજના એક વિશેષ ઢાંચામાં ઢાળી દે છે. સંસ્કૃતિ માનવીના સ્વભાવ અને આચરણને નિર્ધારિત નિયમોના આધાર પર એક વિશિષ્ટ દિશામાં વિકસિત કરે છે. સંસ્કૃતિના વિષયમાં એ પણ સત્ય છે કે તે કોઈ માનવીના પ્રયાસોનું ફળ નથી તે કોઈ એક કાળનું પ્રતિકૂળ પણ નથી. સંસ્કૃતિનો એક અવિરત ધારા છે. જેમાં યુગ યુગની માન્યતાઓ સામેલ હોય તેનો તે વિકાસ કરતી રહે છે. જીવનસંબંધી પ્રત્યેક વિષયોનો સમાવેશ સંસ્કૃતિ અંતર્ગત આવે છે. એ દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિનો એક નિશ્ચિત વિસ્તાર બતાવી શકવાનું કપરું છે. આમ છતાં કહી શકાય કે સંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર સમાજ હોય છે તેનો વિસ્તાર વિશદ, વિસ્તૃત અને સામાજિક હોય છે. સંસ્કૃતિનો સીધો સંબંધ એક દેશ, જાતિ યા કોઈ વિશિષ્ટ સમાજ અથવા જન સમુદાયમાં પ્રચલિત ધાર્મિક આસ્થાઓ, પ્રવૃત્તિઓ, વિચાર-ધારાઓ, રુચિઓ, વ્યવહારો, સ્વભાવ, રીત-રિવાજ અને રહેવાની ઢબ સાથે હોય છે. સંસ્કૃતિનાં વર્તુળમાં ત્યાંની દાર્શનિક, ધાર્મિક, સામાજિક, સાહિત્યિક અને કલાત્મક માન્યતાઓનાં તત્ત્વો આવી જાય છે. ભારતીય પરંપરા મુજબ સંસ્કૃતિનાં પાંચ અવયવ છે : ધર્મ, દર્શન, ઈતિહાસ, વર્ણ તથા સંસ્કાર. આ તત્ત્વો ખાસ કરીને ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો યા ઉત્સવોના અવસર વખતે પ્રગટ થાય છે.

સંસ્કૃતિ માનવીના સુસંસ્કૃત સંસ્કારો, આદર્શ વિચારો અને કમનીય કળાઓની અભિવ્યક્તિ છે. તે માનવજીવનનાં એ બધાં તત્ત્વોના સમૂહનું નામ છે જે ધર્મ અને દર્શનથી શરૂ થઈ કલા – કૌશલ, સમાજ તથા વ્યવહાર વગેરેમાં પૂર્ણ થાય છે. આ તત્ત્વોની સમગ્રતાને જ સંસ્કૃતિની સંજ્ઞા આપી શકાય. સંસ્કૃતિ અંતર્ગત માનવીના વ્યક્તિગત જીવનથી માંડી, સમાજમાં તેના સમસ્ત કાર્ય કલાપો અને આચરણની ગતિવિધિઓ આપી જાય છે. સંસ્કૃતિનું એક અંગ 'જીવન-દર્શન' હોય છે. તેના અંતર્ગત એ સંસ્કૃતિમાં માનવીય આદર્શો, સદ્ગુણો, માન્યતાઓ અને રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોનું પ્રસ્થાપન કરી શકાય છે.

૨.૩ આર્યસંસ્કૃતિ

આપણે જોયું કે, જ્યાં જ્યાં 'આર્ય' શબ્દ પ્રયોજાયો છે તે ગુણવાચક શબ્દના અર્થમાં જ છે. સંસ્કારો દ્વારા જે ભાવ જીવનમાં પ્રગટ થાય અથવા પેઢીઓથી ચાલતા આવતા સંસ્કારો દ્વારા જે ભાવો સામૂહિક જીવનમાં પણ દેખાય એને સંસ્કૃતિ કહે છે. આથી 'સંસ્કૃતિ' સારાં લક્ષણો અર્થાત્ સારા સંસ્કાર જ સૂચવે છે. તે આર્ય સંસ્કૃતિ, જે ફૂલીફાલી તે ભૂમિ એટલે ભારત : માટે ભારતીય સંસ્કૃતિ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

ડૉ. બળવંત જાની 'ગુજરાતી નિબંધમાં રાષ્ટ્રભાવના અને સંસ્કૃતિની ઝલક' નામના લેખમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશે વાત કરતા કહે છે કે,

"ભારતીય સંસ્કૃતિની અર્થઘાટના ઘણી બૃહદ્ છે. એમા ઉદાત્ત કહી શકાય એવાં સત્ત્વો કે તત્ત્વો પણ અમાપ છે : એમાંનું એક તત્ત્વ છે ભારતીય તત્ત્વદર્શન ચિંતન. ભારતનો અધ્યાત્મ વારસો, ચિંતનપુટ અને જીવનમૂલ્યો ભારતીય સંસ્કૃતિને ઉદાત્ત કરવા માટે ખપમાં લાગે એવાં પરિબળ છે. સર્જક – ચિંતક આ ભાવ વિશ્વથી અનુપ્રાણિત હોય એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એમના ભારતીય સંસ્કૃતિ વિચારધારાને અભિવ્યક્તિ સાંપડે. ભારતીય દર્શન ચિંતન પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક ઘટક છે જે કોઈ સર્જક આવા સાંસ્કૃતિક વારસાને પોતાની રીતે પ્રગટાવે – અભિવ્યક્તિ અર્પે એમાંથી એમની રાષ્ટ્રપ્રીતિ અને ભારતીય સંસ્કૃતિની અભિજ્ઞતા પ્રગટાવી હોય છે."^{૨૧}

શ્રી અરવિંદ કહે છે કે —

"આર્ય સંસ્કૃતિ માત્ર એક મહાન સાંસ્કૃતિક પ્રજ્ઞાલિકા ન હતી, પણ માનવ આત્માનો એક સુવિશાળ ધાર્મિક પ્રયાસ હતો."^{૨૨}

આર્ય સંસ્કૃતિ હૃદય અને બુદ્ધિની પૂજા કરનારી સંસ્કૃતિ છે. ઉદાર ભાવના અને નિર્મળ જ્ઞાનના સંયોગથી જીવનમાં સુંદરતા લાવનારી આ સંસ્કૃતિ છે. જ્ઞાન વિજ્ઞાનને સહયતા સાથે જોડીને સંસારમાં મધુરતા પ્રસરાવવાનો પ્રયત્ન કરનારી આ સંસ્કૃતિ છે. આર્યસંસ્કૃતિ એટલે કર્મ—જ્ઞાન—ભક્તિનો જીવંત મહિમા, શરીર, બુદ્ધિ અને હૃદયને સતત સેવામાં ઘસી નાખવાનો મહિમા.

આર્ય સંસ્કૃતિ એટલે સહાનુભૂતિ, આર્ય સંસ્કૃતિ એટલે વિશાળતા, આર્ય સંસ્કૃતિ એટલે સત્યના પ્રયોગો. આર્ય સંસ્કૃતિ એટલે સ્થગિત થયા વિના જ્ઞાનની ભાળ મેળવતા સતત આગળ વધવું. જગતમાં જે કાંઈ સુંદર, શિવ અને સત્ય દેખાય તેને લઈને વિકાસ પામનારી આ સંસ્કૃતિ છે. એ દુનિયાના બધા ઋષિમુનિઓને પૂજશે. દુનિયાના બધા સંતોને વંદન કરશે, જગતના બધા ધર્મ સ્થાપકોને આ આદર આપશે. જ્યાં ક્યાંય મોટાઈ દેખાશે તેની આર્ય સંસ્કૃતિ પૂજા કરશે. આદર અને આનંદથી એનો સંગ્રહ કરશે.

આર્ય સંસ્કૃતિ સંગ્રાહક છે એ બધાને પોતાની નજીક લાવનારી છે. "સર્વેષામ વિશ્વેધેન બ્રહ્મકર્મ સમાશ્નૈ" એવું કહેનારી આ સંસ્કૃતિ છે એ સંકુચિતતા સ્વીકારતી નથી, અને એટલે જ આર્ય સંસ્કૃતિ એમ કહેતા જ ત્યાગ, સંયમ, સેવા, વૈરાગ્ય, પ્રેમ, જ્ઞાન, વિવેક એ વસ્તુઓ યાદ આવે છે. આર્ય સંસ્કૃતિ એટલે ભેદમાંથી અભેદ તરફ જવું, કાદવમાંથી કમળ તરફ જવું, વિરોધમાંથી વિકાસ તરફ જવું, વિકાસમાંથી વિવેક તરફ જવું. અવ્યવસ્થામાંથી વ્યવસ્થા તરફ જવું, ઘોંઘાટમાંથી સંગીત તરફ જવું. આર્ય સંસ્કૃતિ એટલે મેળ, બધા ધર્મોનો મેળ, બધી જાતિઓનો મેળ, સમગ્ર જ્ઞાન—વિજ્ઞાનનો મેળ, સર્વકાળનો મેળ આવા પ્રકારના મહાન સુમેળનું નિર્માણ કરવા પ્રયત્ન કરનારી, સમગ્ર માનવજાતિના મેળાને માંગલ્ય તરફ લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરનારી એવી આ જે મહાન સંસ્કૃતિ છે તેનો એક નાનકડો પછી ભલે માનસિક ઉપાસક હું જન્મોજનમ થાઉં. એવી

ભાવાત્મકતા માનસિકતા સ્થૂળથી સૂક્ષ્મ તરફ ગતિ કરનારી છે આર્ય સંસ્કૃતિમાં ત્યાગ, સંયમ, વૈરાગ્ય, સેવા, પૂજા, જ્ઞાન, વિવેક જેવાં તત્ત્વો જોવા મળે છે.

આદિકાળથી અનેક પ્રકારના વિદેશીઓ અને વિધર્મીઓનાં આક્રમણોનો વારંવાર ભોગ બનવા છતાં આર્ય સંસ્કૃતિ આજે અણ, અટલ અને અડીખમ ઊભી છે. બલકે વધારેસ મજબુત બની છે. જ્યારે જ્યારે આ પરધર્મીઓ અને પરદેશીઓનું આક્રમણ આ સંસ્કૃતિ ઉપર થયું છે ત્યારે તે અગ્નિમાંથી તપી, ગળાઈ શુદ્ધ સોના સ્વરૂપે બહાર આવી છે.

આજ દિવસ સુધીના આ અનેક પ્રકારનાં આક્રમણોરૂપી ચડાવ-ઉતારમાં આ સંસ્કૃતિ તેનો સામનો કરી અડીખમ અને અડગ ઊભી રહી તેની પાછળ તે સંસ્કૃતિના મૂળમાં પડેલાં સ્વભાવગત લક્ષણો છે આ સંસ્કૃતિ માણસને માણસાઈ બક્ષનારી સંસ્કૃતિ છે. સહાનુભૂતિ, પ્રેમ, ત્યાગ, બલિદાન, પરોપકાર, તિતિક્ષાવૃત્તિ જેવા માનવ અસ્તિત્વના પાયાનાં લક્ષણો પર આર્ય સંસ્કૃતિની ઈમારત ચણાઈ છે. વિવિધ પ્રદેશો અને અનેક ભાષાઓમાં વહેંચાયેલા ભારતને એક તાંતણે બાંધી રાખવાનું ખૂબ અઘરું કામ આ સંસ્કૃતિ દ્વારા સહેલું થઈ રહ્યું છે.

આર્ય સંસ્કૃતિ એ પ્રેમની પૂજા કરનારી સંસ્કૃતિ છે. માનવ-માનવ વચ્ચે પ્રેમસંબંધ પ્રસ્થાપિત થાય, વેરભાવ સમે, અને સમગ્ર વિશ્વ બંધુત્વના તાંતણે બંધાય એવું આર્ય સંસ્કૃતિ શીખવે છે. હૃદય અને બુદ્ધિનો સમન્વય કરી તે બન્નેની પૂજા કરનારી અને ઉદાર ભાવના તથા નિર્મળ જ્ઞાનના સંયોગથી જીવનમાં સુંદરતા પ્રસરાવતી આ સંસ્કૃતિ છે. વિભિન્નતામાં એકતા, વિશાળતા, પરપીડાને પોતાની કરવાની ભાવના, આધ્યાત્મિકતા દ્વારા જીવનને ઊર્ધ્વગામી દિશા તરફ લઈ જનારી દૃષ્ટિએ વિકાસ, શીલ વિષયક અને સૌન્દર્ય વિષયક સત્યોનું દર્શન, કવિઓ, કલાકારો, વિદ્વાનો અને વૈજ્ઞાનિકોનાં સર્જનો-સંશોધનો દ્વારા દિવ્ય દૃષ્ટિ આપનારી આ સંસ્કૃતિ છે.

"અતિ પ્રાચીન રાષ્ટ્ર ભારતનો આધાર સદાથી સાંસ્કૃતિક રહ્યો છે. વિદેશી - વિધર્મી બર્બર આકાંતાઓ એ આ દેશની લૂટ-પાટ કરી, પરંતુ આ રાષ્ટ્ર નાશ ન પામીને, એક અતૂટ એકમના રૂપમાં ઊભો થયો છે. આ ભૂમિમાં પગે પગે ઉત્સર્ગ અને વીરતાનો

ઈતિહાસ અંકિત છે. કેલાસથી કન્યાકુમારી, અટકથી કટક સુધી વિસ્તરેલા આ મહાન દેશના ઋષિઓએ સર્વમાન્ય જીવન રચનાનો સંદેશ વિશ્વભરને આપ્યો છે.^{૨૩}

આર્ય સંસ્કૃતિએ પ્રત્યેક જડ અને ચેતનમાં પરમાત્માનું દર્શન કર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણએ ગીતામાં 'આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ' ની વાત કહી છે. આથી વરાહને પણ આ સંસ્કૃતિ અવતારની શ્રેણીમાં મૂકે છે. આ સંસ્કૃતિ ત્રિદેવની કલ્પનામાં વૃક્ષને તેમનું જ રૂપ માનેલું છે. સંપૂર્ણ વિશ્વમાં સાંસ્કૃતિક દિગ્વિજય ભારતે કરી છે. કોઈને પણ તકલીફ આપવાની કોશિશ કરી નથી. ક્યારેય કોઈ પર આક્રમણ કરવાની વાત કરી નથી કારણ કે, આ સંસ્કૃતિ પ્રત્યેકમાં પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે.

આ સંસ્કૃતિનું ચિંતન, એકાત્મ માનવ દર્શનની કલ્પનાનું છે. જેના વિચારો વ્યક્તિ, પરિવાર, સમાજ, રાષ્ટ્ર, વિશ્વ, જડ, ચેતન અને પરમેષ્ઠી અને ઈશ્વર પ્રાપ્તિ છે. આર્ય સંસ્કૃતિ આખા વિશ્વને કુટુંબ અર્થાત્ પરિવાર માને છે.

વિરાટ બ્રહ્મ અને પરમાત્મા સત્તા એક જ વાત છે. એ કણ-કણમાં વિદ્યમાન છે, પરંતુ એના પ્રત્યક્ષ જોવું હોય તો અર્જુન, યશોદા, કાકભુશુંન્ડિની જેમ સર્વવ્યાપીના રૂપમાં જોવું જોઈએ. આ માન્યતાના પરિપક્વ થતાં જ 'આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ', તથા 'વસુદૈવ કુટુંબકમ્' ની શ્રદ્ધાનો ભાવ ઊભરી આવે છે.

આર્ય સંસ્કૃતિ જગતમાં નોખી-નિરાળી છે, જેના મૂળમાં વેદ, પુરાણ, ઉપનિષદ વગેરે ધર્મગ્રંથો છે.

આર્ય સંસ્કૃતિ વિશ્વની બધી સંસ્કૃતિઓમાં પ્રાચીનતમ છે. સંસારમાં જે સમયે કોઈપણ દેશમાં જ્ઞાનના સૂર્યનો ઉદય ન હતો થયો, તે સમયે આર્યસંસ્કૃતિ એ આ ઉદ્ઘોષણા કરી હતી.

एतददेशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चक्षिं शिक्षेक्ष्ण पृथिव्यां सर्व मानवाः ॥^{૨૪}

અર્થાત્ આ ભારત દેશમાં પૂર્વોત્પન્ન બ્રહ્મજ્ઞાનીઓના પાસેથી પૃથ્વી પર રહેવા વાળા સમસ્ત માનવીઓ પોતપોતાના ચરિત્રની શિક્ષા ગ્રહણ કરો.

૨.૪ આર્યસંસ્કૃતિની વિશેષતાઓ

(૧) જ્ઞાનોપાસના :

આર્ય સંસ્કૃતિ એક મહાન અને વિશેષ ઘટના છે. અભેદમાં ભેદ અને ભેદમાં અભેદ એ આર્ય સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ છે.

"આર્ય સંસ્કૃતિમાં અંધશ્રદ્ધાને સ્થાન નથી. બધે જ વિચારોના મહિમાનું જ્ઞાન કરવામાં આવ્યું છે. વેદને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો ગણવામાં આવે છે. પરંતુ વેદ એટલે શું ? વેદ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન એવો થાય છે. જ્ઞાન આર્ય સંસ્કૃતિનો આધાર છે, જ્ઞાન પર ઊભી થયેલી આ ભવ્ય સંસ્કૃતિ છે."^{૨૫}

ભગવદ્ ગીતાના સાતમા અધ્યાયના ૧૬ અને ૧૭માં શ્લોકમાં કહેવાયું છે કે,

ચતુર્વિદ્યા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોર્હર્જુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુશ્ચર્ષી જ્ઞાની ચ ભક્તર્ષમ્ ॥ ૧૬ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! ચાર પ્રકારના સદાચારી મનુષ્યો મારી ભક્તિ કરે છે દુઃખી, જિજ્ઞાસુ, હિતાર્થી, અને જ્ઞાની.

તેષા જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો શ્ચિ જ્ઞાનિનોડત્યર્થમહં સં ચ મમ પ્રિય ॥ ૧૭ ॥

તેમનામાં પણ જે સદા મારામાં પરોવાયેલો રહે છે. અને જે મને અનન્ય ભાવે ભજે છે. તેવો જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે હું જ્ઞાનીને અત્યંત પ્રિય છું અને જ્ઞાની મને પ્રિય છે."^{૨૬}

પરમેશ્વરનું મૂળ સ્વરૂપ જ જ્ઞાન એમ આર્ય સંસ્કૃતિમાં કહ્યું છે. જ્ઞાનનો પ્રદેશ ગમે તે હય પણ એ જ્ઞાનની ભાળ કાઢતા કાઢતા તે વિષયના અંતિમ બિંદુએ જે પહોંચે છે, જ્ઞાનોપાસક હંમેશા આગળ આવે છે. આર્ય સંસ્કૃતિ જે તે સંશોધકનું સન્માન કરવા ઉત્સુક છે. જ્ઞાન સંશોધનમાં ખાવા-પીવાનું ભૂલી જનાર ન્યુટન ઋષિ જ હતા. પચાસ વર્ષ અધ્યયન કરીને, ચિંતન કરીને નવદૃષ્ટિ આપનાર કાર્લમાર્ક્સ મહર્ષિ જ છે. જગતની વિચારસરણીમાં કાંતિ લાવનાર ચાર્લ્સ ડાર્વિનને કોણ ઋષિ નહીં ગણે ? આર્ય સંસ્કૃતિ આ

બધાને પૂજશે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે વિશ્વભારતી વિદ્યાપીઠ સ્થાપીને બતાવી આપ્યું છે કે, ભારત દુનિયાના ઋષિઓનું આત્મીયતાથી પૂજન કરે છે. તેઓ જગતના મહાન આચાર્યોને બોલાવીને તેમનું સન્માન કરતા રવીન્દ્રનાથ આર્ય સંસ્કૃતિના આત્માને ઓળખતા હતા તેઓ આર્ય સંસ્કૃતિના સાચા ઉપાસક હતા.

ભય, નાશ અને મરણ એ શબ્દો ભારતીય સંસ્કૃતિ જાણતી નથી. કારણ જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી અને આ સંસ્કૃતિ જ્ઞાનના પાયા પર રચાયેલી છે.

(૨) ધર્મ અને કર્મનો સમન્વય અને મહિમા :

આર્ય સંસ્કૃતિ દરેક ડગલું બુદ્ધિપૂર્વક માંડવાનું કહે છે.

દૃષ્ટિપૂતમ ન્યસેત્પાદમ્ વસ્ત્રપૂતમ્ પિબઅલમ

વિચાર કરીને વર્તો, જોઈને ડગ માંડો, ગાળીને પાણી પીઓ.

આર્ય સંસ્કૃતિ કહે છે કે વિચારને સર્વત્ર લઈ જાઓ. ધર્મ એટલે પ્રત્યેક ક્રિયા દૃષ્ટિપૂર્ણ કરવી સવારે સાત વાગ્યે સ્નાન કરીને સંધ્યા કરવી એટલો ધર્મનો અર્થ થતો નથી. ધર્મ એટલે ચોવીસ કલાક થનારા કર્મો, ધર્મ દેવસ્થાન પૂરતો ઓછો હોય ? ધર્મ સર્વત્ર છે જે જે કર્મ આપણે કરીએ તે તે ધર્મમય હોવું જોઈએ, વેદમય હોવું જોઈએ, વિચારમય હોવું જોઈએ. આનો અર્થ એ કે પ્રત્યેક કામ બુદ્ધિપૂર્વક કરો, પણ બુદ્ધિ શુદ્ધ થવા માટે હૃદયની પણ જરૂર હોય છે. હૃદય શુદ્ધ થવા માટે બુદ્ધિની જરૂર હોય છે. હૃદય અને બુદ્ધિની એકસૂત્રતામાંથી જે મહાન વિચાર પેદા થાય તે ધર્મ ગણાય છે.

પથર એમને એમ પડયો હોય તો એમનું મહત્ત્વ નથી. પણ તે જો ઈમારતમાં સંયમપૂર્વક ગોઠવાશે તો એ અમર થઈ જશે, એને મહત્ત્વ મળશે. આપણે આ સમાજની ઈમારતમાં યોગ્ય રીતે ગોઠવાઈ જવાનું છે અને ત્યાં શોભી રહેવાનું છે.

આર્ય સંસ્કૃતિ કર્મમય છે તે કર્મને પ્રાધાન્ય આપે છે. આ સંસ્કૃતિને આજસ ખપતી નથી. સ્ત્રીઓ સાવરણી, ચૂલો કે ઘંટીને પગ અડાડવા દેતી નથી. કારણ કે આ સેવા સાધનો છે. ખેડૂત હળને પગ નહીં અડાડે, પંડિત પુસ્તકને પગ નહીં અડાડે. આમ સેવાકર્મને આર્ય સંસ્કૃતિમાં પવિત્ર માનવામાં આવ્યું છે.

જે કર્મ ભારરૂપ લાગતું હય એ જ ભક્તિભાવથી કરવા લાગીએ એટલે સરળ લાગે છે. જેમને આર્ય સંસ્કૃતિ માટે ગૌરવ છે તેમણે પોતે હવે જેમનું જીવન કર્મમય છે તેમને પૂજવા માટે આગળ આવવું પડશે. જેમને મોક્ષનું, આનંદનું પરમધામ જોઈતું હોય તો બધું મિથ્યાભિમાન શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠ કક્ષાઓના પેતરાઓ, બધી આળસ, બધા સ્વાર્થ, ભ્રામક ખ્યાલો ઝાટકીને ફગાવી દો અને આ ધર્મમય, કર્મમય ભક્તિના માર્ગે ચાલ્યાં આવો.

"એકવાર જેટલી જમીન ખોદવાનું એક કામ સો વ્યાખ્યાનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એકવાર ખાદી વણવાનું કામ મંત્રજપ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એક કપડું રંગવાનું કામ તમારી બધી પંડિતાઈ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. દેશના ખેડૂત, વણકર, રંગારા બનો, આજ પછી દેશમાં કોઈ કામ વિનાનું અને આળસુ નહીં હોય, માટલું ઘડવાનું એક કામ તમારી શ્રીમંતાઈ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એક જોડો સીવવાનું કામ તમારી શ્રીમંતાઈ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. પૈડાને વાર ચડાવવાનું કામ તમારી કહેવાતી વિદ્વતા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. દેશનાં કુંભાર, ચર્મકાર કે લુહાર બનો. 'આજ પછી દેશમાં કોઈ કામ વિનાનું આળસુ નહીં હોય હવેથી આ આપણો મંત્ર આ છે. આર્ય સંસ્કૃતિ'"^{૨૭}

(૩) સામાજિક સમાનતા અને સમભાવ :

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. એક આધ્યાત્મિક અને બીજું વિજ્ઞાન. કામ સારું થવા માટે આ બન્ને હાથની આવશ્યકતા છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એટલે જ સદ્વૈત, સમગ્ર માનવજાતિ મારી છે. આ બધા મારા જ બાંધવો છે. અને એમની સેવા કરવા માટે મારે વિજ્ઞાન જોઈએ છે. આવી છે જે દૃષ્ટિ તે જ્ઞાન—વિજ્ઞાનાત્મક દૃષ્ટિ કહેવાય.

બધાં શાસ્ત્રોનું મુખ્ય શાસ્ત્ર સમાજશાસ્ત્ર છે. એટલે જ આર્ય સંસ્કૃતિ અદ્વૈતનું શાસ્ત્ર આગળ ધરીને પ્રગતિ કરવાની વાત કરે છે. સમાજમાં સૌને સુખ મળે, સહુને જ્ઞાન મળે, સહુને પેટ ભરીને ખાવા મળે, પહેરવા કપડાં મળે, બધાના વિકાસ માટે તક ઊભી થાય. કોઈ કોઈને હીણું ન પાડે. સબળો દુબળાને નીચોવે નહીં, બીજાને ગુલામ ન બનાવે, પોતાની હવેલીઓ ઊભી કરીને બીજાના ઘરની હોળી ન કરે. આપણે જીવવા માટે બીજાને ન મરાય. સૌ પ્રથમ આ બાબતને આ સંસ્કૃતિએ સ્પષ્ટતા કરી છે.

આર્ય સંસ્કૃતિ આખા વિશ્વના માનવીઓને આવકારે છે. "ઋણવન્તુ સર્વે અમૃતસ્ય પુત્રા" 'અમૃત સ્વરૂપ ઈશ્વરનાં સંતાનો સાંભળો' એમ ઋષિઓ હૃદયપૂર્વક કહી રહ્યાં છે. આર્ય સંસ્કૃતિ આ જ કરતી આવી છે અને એ જ આગળ કરવાની છે. આર્ય હોય કે અનાર્ય, કાળા વર્ણના હોય કે ગોરા વર્ણના, ચીબા નાકવાળા હોય કે જાડા હોઠવાળા, પોળા ડાચાવાળા હોય કે માંજરી આંખોવાળા ઠીંગણા હોય કે ઊંચા બધા જ માનવોને પોતાના દિવ્ય ઝંડા નીચે એકત્ર કરવા માટે આર્ય સંસ્કૃતિ તત્પર છે. માનવ એકતાની ભવ્ય કલ્પના આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રાણસમી છે.

(૪) સંયમ :

સંયમ આર્ય સંસ્કૃતિનો આત્મા છે. એમ કહી શકાય કે ભારતીય સંસ્કૃતિ સંયમ પર રચાયેલી છે. જીવનમાં સંયમ જોઈએ.

"બ્રહ્મચર્ય ત્રણ પ્રકારનું હોય છે, કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ. એમાંથી ત્રીજા પ્રકારનું ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય આયુષ્ય વધારનારું છે. જે મનુષ્ય આ બ્રહ્મચર્યને પ્રાપ્ત થઈ તેનો લોપ નથી કરતો તે સર્વ પ્રકારના રોગોથી રહિત બનીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે."૨૮

આપણે શિવમંદિરમાં જઈએ છીએ. મંદિરની બહાર કાયબાની મૂર્તિ હોય છે. આ કાયબો સંયમની મૂર્તિ છે. કાયબો એનાં અંગોને એક ક્ષણમાં સંકોચે છે, એક ક્ષણમાં તેમને બહાર કાઢે છે. વિકાસની તક હોય તો બધાં અવયવો બહાર આવે છે. પોતાની જાત માટે જોખમ હોય ત્યારે બધાં અવયવો અંદર જતા રહે છે. આવા કાયબાને આર્ય સંસ્કૃતિએ ગુરુ સ્થાને મૂક્યો છે. ભગવાન પાસે જવું હોય તો કાયબા જેવા બનીને જાવ. કાયબાની જેમ બધી ઈન્દ્રિયોના સ્વામી બનો. ઈન્દ્રિયોને સ્વાધીન રાખતા આવડવું જોઈએ. જે જગતનો સ્વામી બનવા ઈચ્છે છે. તેણે પહેલા પોતાના સ્વામી થવું પડશે. જે ભગવાનને આત્મસાત્ કરવા માંગતા હોય તેણે પહેલા પોતાના મનને કાબૂમાં રાખવું પડશે.

"શંકર ભગવાનને ત્રીજી આંખ છે. આ ત્રીજી આંખનું કામ પહેરેદારનું છે. આંખ પર, કાન પર, જીભ પર, બધી ઈન્દ્રિયો પર આ આંખ ધ્યાન રાખે છે. આ ત્રીજા નેત્રમાં

અગ્નિ છે. જીવનમાં વિકાસ માટે વિરોધી જે કાંઈ હશે તેને ભસ્મ કરવા અગ્નિ તૈયાર છે. ત્રીજું નેત્ર ખુલ્લું રાખ્યા વિના જીવનમાં સિદ્ધિ નથી."^{૧૯}

મારી આંખો ગમે તે જોવાનું નથી. મારા કાને ગમે તે સાંભળવાનું નથી. જીભે ગમે તે બોલવાનું નથી. પગે ગમે ત્યાં જવાનું નથી. મારી ઈન્દ્રિયો મારા ધ્યેયને અનુકૂળ હોય તેવી બાબતો તરફ જ જવી જોઈએ. આ ઈન્દ્રિય વૃષભોએ મારા જીવનરથને ખાડામાં પાડવાનો નથી. પણ મારા પ્રાપ્તવ્ય સ્થાને તેને લઈ જવાનો છે.

આહાર—વિહારનાં સંયમ ઉપરાંત બીજો એક સંયમ છે. સમાજમાં આનંદ વસે એટલા માટે પાળવામાં આવતા આ સંયમની મહત્તાના જેટલા ગુણ ગાઈએ એટલા ઓછા છે. આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળથી સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા ચાલી આવી છે. સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા સંયમ વિના ટકી જ ન શકે.

સંયમ એટલે શરણાગતિ કે આજ્ઞાકારી બનવું એમ નહીં, સંયમ એટલે નબળાઈ નહીં. સંયમ એટલે સામર્થ્ય સંયમ જીવનના વિકાસ માટે છે. સંયમ આપણા હાથે અનંત સેવા થાય એ માટે છે. સંયમ સમાજમાં વધુ આનંદ આવે, વધુ સંગીતમય સમાજ બને માટે છે. સંયમ એ સાર્વભૌમ બાબત છે.

(૫) કર્મફલત્યાગ :

આર્ય સંસ્કૃતિ જય—પરાજય, સિદ્ધિ, અસિદ્ધિ, સફળતા—નિષ્ફળતા, યશ—અપયશ સામે ધ્યાન આપતી નથી. સમુદ્રનાં મોજાં ઉપર ઉછળે છે. અને નીચે પડે છે. સમુદ્ર ઉપર ઉછળતા અને નીચે પડતો કિનારાને અડે છે. સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, ઓટ આવે છે. પણ તેની ધીરગંભીર ગર્જના ક્યારેય અટકતી નથી. એનું કર્મ ચાલ્યા કરે છે, જીવન કે મરણ, સંપત્તિ કે વિપત્તિ, દાસ્ય કે સ્વાતંત્ર્ય, જય કે પરાજય એ બધા તરફ ધ્યાન ન આપતા સતત ધ્યેય તરફ ગતિ કરવાની. ચારિત્ર્ય એ વાત મુખ્ય છે. મારો પોતાનો વિકાસ એ મુખ્ય બાબત છે. હું એના માટે છું જય—પરાજયનાં મોજાં સાથે લડતો હું આગળ વધીશ. જીત થી ઘેલો નહીં થાઉં, હું મારું કર્મ હાથમાં લઈને આગળ વધતો રહીશ આર્ય સંસ્કૃતિ કેવળ વિજયનું તત્ત્વજ્ઞાન કરતી નથી. જો તે કેવળ વિજયના

તત્ત્વજ્ઞાન પર ઊભી હોય તો તે દુનિયાના માત્ર અડધા જ અનુભવો પર ઊભી છે. એમ ગણાશે. તું હંમેશાં સુખના સ્વર્ગમાં રહીશ એવી લાલચ આર્યસંસ્કૃતિ આપતી નથી. વિજયનો છાક રાખીશ નહીં. પરાજયથી હતાશ અને દુઃખી થઈશ નહીં. આર્ય સંસ્કૃતિનો આ મહાન સંદેશ છે. જય—પરાજયના ખ્યાલો તોડતા, ભેદતા, આપણે આગળ વધવાનું છે. વિજયના અને પરાજયના સાક્ષી બનવાનું. કર્મ કરતાં ફાંસી મળે કે સિંહાસન મળે, ફૂલહાર મળે કે યાતના મળે, યશ મળે કે અપયશ મળે મારો આત્મા મલિન થશે નહીં. આ સાચા કર્મવીરની શ્રદ્ધા છે. એને અદૃષ્ટિ ફળ દેખાતું હોય છે. અંતે સત્યનો વિજય થવાનો છે. એ વાત એને સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પણ વિજયના નગારા વગાડી નહીં અને પરાજયનાં રોદણાં રોઈશ નહીં. બન્ને પર સવાર થઈને, નિશ્ચિત બનીને, સદૈવ કર્મ કરતો રહે એમાં તન્મય થઈ જા. એ જ તારો મોક્ષ, એ જ પૂજા, એ જ સાચો અને મહાન ધર્મ, આ બધું આર્ય સંસ્કૃતિ કહી રહી છે.

(૬) નારીનું સન્માન :

આર્ય સ્ત્રી એટલે ત્યાગમૂર્તિ, તપસ્યા, મૂકસેવા, અમર આશાવાદ. કુદરત જે પ્રમાણે હોબાળા કર્યા વિના કામ કરતી હોય છે. તે પ્રમાણે આર્યસ્ત્રીઓ કુટુંબમાં સતત મહેનત કરીને, ચૂપચાપ શ્રમ કરીને આનંદનું નિર્માણ કરતી હોય છે. સીતા—સાવિત્રી, દ્રૌપદી, ગાંધારી એ ભારતીય સ્ત્રીઓના આદર્શો છે. ત્યાગમૂર્તિ, અને પ્રેમમૂર્તિ એ ભારતીય સ્ત્રીઓની આરાધ્ય દેવીઓ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીનું જીવન એટલે એક હવનકુંડ. લગ્ન એટલે યજ્ઞ, સ્ત્રીના જીવન યજ્ઞનો આરંભ પુરુષના જીવન સાથે એ જોડાય છે. ત્યારથી થાય છે, અને આ યજ્ઞ મરણથી જ પૂરો થાય છે.

માતા તરીકે ભારતીય સ્ત્રીઓની અપાર મહિમા છે. તે સંભાળ રાખનાર છે, તે કોઈને મરવા દેશે નહીં. તે બધાને પ્રેમ આપશે, આશીર્વાદ આપશે, એવા આપણે ઈશ્વરના પ્રેમની કલ્પના આપણને આપી શકે એવી કોઈ જો વ્યક્તિ હોય તો તે માતા છે. એટલા માટે જ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતૃવંદના ગવાય છે. એટલે જ આર્યસંસ્કૃતિને માતૃપ્રધાન સંસ્કૃતિ કહી છે.

અરુન્ધત્યનસૂયા ચ સાવિત્રી જાનકી સતી ।

દૌપદી કણ્ણગી ગાર્ગી મીશ્વ દુર્ગાવતી તથા ॥ ૧૦ ॥

લક્ષ્મીશ્ચલ્યાં ચન્નમ્મા શ્વમામ્બા સુવિક્રમા ।

નિવેદિતા સાશ્વતા ચ પ્રણમ્યા માતૃદેવતાઃ ॥ ૧૧ ॥^{૩૦}

અર્થાત્ અરુંધતી, અનસૂયા અને સાવિત્રી, સતી સીતા, દ્રૌપદી, કણ્ણગી, ગાર્ગી, મીરાં તથા દુર્ગાવતી. લક્ષ્મીબાઈ, અહલ્યા, ચન્નમ્મા, પરાક્રમી રુદ્રમામ્બા, ભગિની નિવેદિતા અને શારદામણિદેવી એ માતૃદેવતાઓ પ્રણામ કરવા યોગ્ય છે.

અરુંધતી : મહર્ષિ વશિષ્ઠની પતિવ્રતા પત્ની, જેની કડક તપસ્યાનું વર્ણન સ્વયં ભગવાન શંકરે સપ્તર્ષિઓ સમક્ષ કર્યું.

અનસૂયા : અત્રિ ઋષિની પતિવ્રતા પત્ની, જેમની અનેક કીર્તિ કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમનાં તપ અને વ્રતોથી ઋષિઓની બાધાઓ દૂર થઈ. રામની સાથે વનમાં જતી સીતાએ તેમની પાસેથી ઉપદેશ લીધો.

સાવિત્રી : મદ્રદેશના રાજા અશ્વપતિની પુત્રી, જેણે શાલ્વ દેશના શત્રુપીડિત વનવાસી રાજા દ્યુમત્સેનના માત્ર એક વર્ષ શેષ ઉંમર વાળા પુત્ર સત્યવાનને પતિના રૂપમાં પસંદ કરી તથા પોતાના દેહ પતિવ્રત્યની શક્તિ પર તેણે યમરાજના હાથમાંથી તેને મુક્ત કરાવવામાં સફળ રહી.

જાનકી : જગવિખ્યાત રામકથાની નાયિકા, પતિવ્રતા સન્નારી જનકનંદની સીતા.

સતી : દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી અને ભગવાન શંકરની પત્ની જે પોતાના પિતાના યજ્ઞમાં પતિનું અપમાન જોઈને યજ્ઞાગ્નિમાં ભસ્મ થઈ ગઈ. તેમના શવના મોહમાં પડી શંકરનો મોહ ભંગ કરવા માટે વિષ્ણુએ તેના શવના બાવન ટુકડા કરી દીધા જેમના પૃથ્વીપર પડવાથી ત્યાં ત્યાં શક્તિપીઠ બની ગયા.

દ્રૌપદી : પાંચાલ નરેશ દ્રુપદની પુત્રી, જેનું સ્વયંવર અર્જુને લક્ષ્યવેધીને જીત્યું હતું.

શ્રીકૃષ્ણની મોં બોલેલી બહેન મહાભારતની સ્ત્રી પાત્રોમાં પ્રમુખ, ઈન્દ્રપ્રસ્થની મહારાણી.

કણ્ણગી : તમિલનાડુની પ્રસિદ્ધ પતિવ્રતા સન્નારી. જેનાં ત્યાં મંદિરો બનેલાં છે.

ગાર્ગી : વચક ઋષિની વિદૂષી પુત્રી, જેણે રાજા જનકની સભામાં અજેય બ્રહ્મજ્ઞાની યાજ્ઞવલ્ક્યની સાથે અન્ય વિદ્વાનોથી શાસ્ત્રાર્થમાં ભાગ લીધો.

મીરાં : ૧૬મી શતાબ્દીમાં રાજસ્થાનમાં રતનસિંહ રાઠોડની પુત્રી મીરાંબાઈ રાણા ભોજરાજાની જોડે પરણી પરંતુ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિથી વિભોર મીરાંને રાજજકુળનાં બધાં આકર્ષણોને છોડીને સંત જીવન અપનાવી લીધું. ભોજરાજાની અકાળ મૃત્યુ પછી રાણા બની વિક્રમજીતના પોતાની ભાભીના ભક્તિવિહ્વલ આચરણે કુલની મર્યાદાની વિરુદ્ધ માનીને તેમને રોકવાથી લઈને મારી નાખવા સુધી અસફળ પ્રયત્નો કર્યા. મીરાંબાઈની ભક્તિ રચનાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

દુર્ગાવતી : ગઢમંડળાની વીર રાણી, જેણે મુગલ બાદશાહ અકબરની આક્રમણકારી સેનાથી ભયંકર યુદ્ધ કર્યું.

લક્ષ્મીબાઈ : મરાઠા પેશવાના આશ્રિત બ્રાહ્મણ મોરોપંત તાંબેની પુત્રી, જે ગાંસીના રાજા ગંગાધરરાવ જોડે પરણાવી અને પતિના મૃત્યુ પછી ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં કૂદીને અંગ્રેજોની સેનાનો ભીષણ સંહાર કરતાં તે વીરગતિને પ્રાપ્ત થઈ.

અહલ્યાબાઈ હોળકર : અઢારમી શતાબ્દીમાં થઈ, ઈન્દોરની નીતિનિપુણા, પ્રજાવત્સલા, રાણી, જેણે પોતાના અપરાધી પુત્રને હાથીના પગની નીચે કચળાવી નાખ્યો.

ચન્નમાં : (૧) કેલાદીની રાણી જેણે શિવાજીનાં બીજા પુત્ર રાજારામને એવી કઠણાઈના સમયમાં આશ્રય આપ્યો કે જ્યારે ઔરંગઝેબ તેનો પીછો કરી રહ્યો હતો. (૨) કીતુર (કર્નટક) ની રાણી, જેણે પોતાના પતિ મલ્લસર્જ દેસાઈની મૃત્યુ બાદ રાજ્ય હાથમાં લેવા પહોંચેલી અંગ્રેજોની સેનાથી ૧૮૫૭ થી ત્રણ દશક પહેલાં જમીને સામનો કર્યો.

રૂદ્રમામ્બા : તેરમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં આંધ્રના કાકતીયાં સામ્રાજ્યની પ્રસિદ્ધ રાણી, જેણે બે દશકો સુધી સામ્રાજ્યનું કુશળ સંચાલન કર્યું.

નિવેદિતા : ૧૮૮૮માં સ્વામી વિવેકાનંદની શિષ્યા (ભગિની નિવેદિતા) બની આયરિશ મહિલા કુમારી માર્ગરિટ નોબેલ, જેણે ભારત આવીને — દીન — દુઃખીઓની સેવા કરી અને સ્વામીજીની વિચારધારાઓને ગ્રહણ કરીને ભારતીય નવજાગરણમાં મહત્ત્વ પૂર્ણ યોગદાન આપ્યું.

શારદા : રામકૃષ્ણ પરમહંસની ધર્મપત્ની, જે પોતાના નિસ્પૃહ પતિની સુયોગ્ય ધર્મચારિણી બની ગયાં.

ભારતવર્ષમાં સર્વસ્વ માતાનો મહિમા છે. ભારતીય સ્ત્રીઓના પાવિત્ર્ય, સંયમને, વૈરાગ્યને ધન્ય છે. આર્ય સતીઓના દિવ્ય મહિમાનું વર્ણન શબ્દો દ્વારા કરવું શક્ય નથી. આમ આર્યસંસ્કૃતિમાં નારીનું સ્થાન અદ્વિતીય છે.

(૭) માનવેતર સૃષ્ટિ સાથે પ્રેમસંબંધ :

આર્ય સંસ્કૃતિએ પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, વનસ્પતિ સાથે સ્નેહના સંબંધો બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બધાને માણસના કુટુંબમાં પ્રેમભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. માનવીની શક્તિ મર્યાદિત છે. છતાં મર્યાદિત શક્તિમાં પણ જે કાંઈ કરી શકાય તે માનવીએ કરવું એમ ભારતીય સંસ્કૃતિ કહે છે.

આર્ય સંસ્કૃતિમાં ગાય-બળદને ઉચ્ચ સ્થાન અપાયું છે. તેની સાથે મમતા રાખવાની વાત પણ આ સંસ્કૃતિમાં કહેવાઈ છે. આપણી સંસ્કૃતિ ગાય તરફ આપણને એક કુટુંબીજન તરીકે જોવાનું શીખવે છે. જમતા પહેલા આપણે ગૌગ્રાસ જુદો કાઢીએ છીએ. આમ પહેલા ગાયને જમવાનું પીરસવાનું, પછી આપણે જમવાનું. ગાયના કપાળે આપણે તિલક કરીએ છીએ. આર્ય સંસ્કૃતિમાં ગાય બધે વ્યાપેલી છે. ગાયને માતાનો ઉચ્ચ દરજ્જો અપાયો છે.

આપણે ગાય-વાછરડાની જેમ બળદની પૂજા કરીએ છીએ. સતારા બાજુ 'બેંદરા' નો તહેવાર ઉજવવામાં આવે છે. તે દિવસે બળદને આરામ આપી, તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. તેને સજાવવો, ગળામાં માળા પહેરાવવી, ખેડૂત પત્નીના કડલા બળદના પગમાં પહેરાવવામાં આવે છે. આ દિવસે ગરીબ ખેડૂતને ત્યાં પણ પૂરણની વાનગી રાંધવામાં આવે છે. પૂરણપોળી પર ઘાર ભરીને ઘી રેડવામાં આવે છે. બળદની ઠાઠમાઠથી શોભાયાત્રા કાઢવામાં આવે છે. વાજા વાગે, ફટાકડા ફૂટે, આનંદોત્સવનું વાતાવરણ હોય છે. આ કૃતજ્ઞતાનો આનંદ છે. જે બળદને કાંધે ઘૂંસરી લાદી ટાઢ તડકામાં હળ ખેંચાવ્યું,

ગાડું ખેચાવ્યું, ચાબુકથી ફટકાર્યો અને જેની મહેનતથી ખેતરો લીલાછમ ડોલવા લાગ્યા એવા કૃષ્ણમૂર્તિ બળદ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા બતાવવાનો આ પરમ મંગલ દિવસ છે.

શ્રાદ્ધ સમયે કાગડાને બોલાવી કોળિયા નંખાય છે. ચકલી અને કબૂતરને દાણા નાંખીએ છીએ. મોરને આપણે પવિત્ર ગણ્યો છે. કારણ કે તે સરસ્વતીનું વાહન છે. આર્યસંસ્કૃતિમાં કોયલવ્રત નામનું એક વ્રત છે. એ વ્રત અનુસાર કોયલનો અવાજ સાંભળ્યા વિના જમી ન શકાય. કોયલની જેમ પોપટ અને મેના સાથે પણ આર્ય સંસ્કૃતિમાં આત્મીયતાનો નાતો બંધાયેલો જોવા મળે છે.

પશુપક્ષી સાથે બંધાયેલો પ્રેમ સંબંધ આર્ય સંસ્કૃતિમાં વનસ્પતિ સાથે, વૃક્ષો સાથે પણ એટલો જ પ્રેમસંબંધ જોવા મળે છે. આપણે આંગણામાં તુલસી ઉગાડીએ છીએ. સવારમાં સ્ત્રીઓ તેની પૂજા કરી તેને પાણી પાયા વિના પાણી પીશે નહીં. આપણે તુલસી લગ્ન કરીએ છીએ. એના લગ્નમાં આમળી, આંબલી, શેરડી જેવી વનસ્પતિઓનું વનફળોનું જ મહત્ત્વ છે. આપણે વડ અને પીપળાને પણ પૂજીએ છીએ. જનોઈ આપીએ છીએ. દોરો બાંધીએ છીએ અને તેની પ્રદક્ષિણા કરી પ્રણામ કરીએ છીએ.

પૂજામાં વિવિધ ફૂલો, બિલ્પત્ર વગેરેનું મહત્ત્વ આર્ય સંસ્કૃતિમાં ગવાયું છે. પારિજાત, જાસુદ, ઘતુરો, કેણ, જાઈ, જૂઈ, ગુલાબ, મોગરો, ચમેલી, જેવાં ફૂલઝાડ તથા કદંબ, આમળી, દાડમના ઝાડ તથા તેનાં પાંદડાનો પણ મહિમા છે. આર્ય સંસ્કૃતિમાં તરુલતા—વેલીઓ માટે અપાર પ્રેમ જોઈ શકાય છે. કણ્વમહર્ષિ કહે છે "ઝાડને પાણી પાયા વિના શકુંતલા પાણી પીતી નથી. અને ફૂલોનો, ફુપળોનો શોખ, છતાં તે ઝાડના ફૂલને એ તોડતી નહીં, ફુપળો ચૂંટતી નહીં"

કોંકણમાં જ્યારે ઘરે ગણપતિ પધરાવવામાં આવે ત્યારે એમની મૂર્તિ ઉપર ચોમાસુ ચીજો લટકાવવામાં આવે છે. કાકડી, દુર્વા, સહસ્ત્રફળ, ભૂટિયાં, પીલૂડા, કડવી તુંબડી વગેરે ભગવાનની ઉપર લટકાવવામાં આવે છે. નાળિયેર, લીલી સોપારી પણ લટકાવવામાં આવે છે.

આર્ય સંસ્કૃતિએ પશુપક્ષીઓ, વૃક્ષ વનસ્પતિ સાથે સ્નેહ સંબંધ બાંધ્યાં છે. એનાથી ય આગળ જઈ આપણે શિતળા સાતમના દિવસે માટેના ચૂલાની પૂજા કરીએ છીએ જે

દીવો આપણા માટે સતત બળે છે. પ્રકાશ આપે છે, તપે છે, કાળો થાય છે. એ દીવા તરફ કૃતજ્ઞતા બતાવવાનો આ દિવસ છે.

આર્ય સંસ્કૃતિમાં સૂર્ય અને અગ્નિની પણ ઘણી મહત્તા છે. આર્યસંસ્કૃતિમાં નાગ પાંચમના દિવસે નાગની પૂજા કરવાનું કહેવાયું છે. એવી જ રીતે નદીઓને પણ માતા તુલ્ય ગણી, તેની પૂજા કરી નદીઓના ઉત્સવો ઉજવવાનું મહત્ત્વ ગવાયું છે. પર્વતની પણ પૂજા થાય છે. અને અંતે સૌથી મહાન પૃથ્વીને માતા ગણી તેની ક્ષમા માંગીએ છીએ. તે કેવી ઉદાર છે ! આપણે હળથી તેને વીંધીએ, તેને ગંદી કરીએ, તેના ઉપર નાચીએ, કુદીએ છતાં તે આપણને ક્ષમા આપે છે, ગુસ્સે થતી નથી. આવી પૃથ્વીનો મહિમા આર્યસંસ્કૃતિમાં ગવાયો છે.

(૮) અહિંસા :

"અહિંસા પરમો ધર્મ" આ આર્યસંસ્કૃતિનું જીવનભૂત તત્ત્વ છે. ભારત અહિંસાની ભૂમિ છે. વેદકાળથી માંડી છેક અત્યારસુધીની આર્ય સંસ્કૃતિનું સોનેરી સૂત્ર અહિંસા છે. ભારતનો ઇતિહાસ એટલે અહિંસાના પ્રયોગોનો ઇતિહાસ અહિંસા શબ્દનો અર્થ આજે ખૂબ વ્યાપક બન્યો છે. અહિંસા એટલે વિચાર દ્વારા, આચાર દ્વારા, વાણી દ્વારા કે વર્તન દ્વારા કોઈનું અકલ્યાણ ન ઈચ્છવું.

"પ્રાચીન કાળથી મુખ્યત્વે બે બાબતે હિંસા થતી આવી છે. ભક્ષણ માટે અને રક્ષણ માટે પ્રાચીનકાળમાં માણસ માંસભક્ષી હતો. ધીમે ધીમે માનવજીવન પરિવર્તિત થયું અને માંસ ભક્ષણ દૂર થયું. તેને હિંસા માનવા લાગ્યા છતાંઘણા લોકો હજી પણ આ પ્રકારની હિંસા કરે છે. પહેલા યજ્ઞમાં હિંસા થતી યજ્ઞમાં હોમવા માટે બોકડાનો બલિ ચડાવાતો અને તેનું માંસ પ્રસાદરૂપે ખવાતું પરંતુ ભગવાન બુદ્ધ જેવા અહિંસાના પૂજારીઓએ આ હિંસા બંધ કરાવી."^{૩૧}

માણસ પોતાના રક્ષણ કાજે હિંસા કરે એ બીજા પ્રકારની હિંસા છે. કોઈને ગુલામ બનાવવા, તેના ઉપર અત્યાચાર કરવો એ પણ એક હિંસા છે. પશુપક્ષીઓને મારવા, જીવજંતુઓનો નજાશ કરવો એ પણ એક પ્રકારની હિંસા જ છે. હિંસક પશુપક્ષીઓને પણ

પ્રેમપૂર્વક પાળીપોષી અહિંસક બનાવી શકાય છે. અહિંસા અનંત છે. પ્રાચીન સમયે ભારતમાં આશ્રમો હતા. તે એવા સ્થળે હતાં કે જ્યાં અહિંસાનો વધમાં વધુ પ્રોગ થતો હોય. આર્ય સંસ્કૃતિમાં એવાં અનેક ઉદાહરણો છે કે જ્યાં હિંસક પશુપક્ષીઓ અહિંસક થઈ સાથે રહેતા હોય. આશ્રમોમાં આ પ્રકારના પ્રયોગો થતા. સાપ, નોળિયો, હરણ, સિંહ આ બધાં એક જ જગ્યાએ પ્રેમથી સાથે રહેતાં. આમ આર્યસંસ્કૃતિમાં અહિંસા અને એ અહિંસાને વૈશ્વિક ફલક પર વિસ્તૃત રીતે ફેલાવનાર બુદ્ધ, મહાવીર અને મહાત્મા જેવા પવિત્ર આત્માઓને પૂજ્ય ભાવે જોવામાં આવે છે. અને તેની વંદના કરવામાં આવે છે.

(૯) ચાર પુરુષાર્થ :

આર્ય સંસ્કૃતિમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની વાત પર ભાર મૂકાયો છે. આર્ય સંસ્કૃતિ એક જ વાત પર ભાર મૂકતી નથી. તે વ્યાપક છે, એકાંગ નથી. આર્યસંસ્કૃતિ દીનતા નિરાશાના ગાણા ગાનારી સંસ્કૃતિ નથી. આર્યસંસ્કૃતિ પૈસાને વમનવત ગણતી નથી. અર્થ એ પુરુષાર્થની વાત છે હૃદય, સંપત્તિ ત્યાજ્ય નથી. પ્રયત્નપૂર્વક દ્રવ્ય ભેગું કરો. સંપત્તિ મેળવો. આર્ય સંસ્કૃતિને સંપત્તિનો છોછ નથી. આર્ય સંસ્કૃતિ સંપત્તિને પચાવનારી સંસ્કૃતિ છે. જે વાત સંપત્તિની તેજ કામોપભોગની આર્યસંસ્કૃતિ કામને માનવંતુ સ્થાન આપે છે. સંપત્તિ પવિત્ર છે, કામ પણ પવિત્ર છે. મણસે અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. સંપત્તિ મેળવવી જોઈએ, અને તેનો સારી રીતે ઉપભોગ પણ લેવો જોઈએ. અહીં કામનો અર્થ માત્ર રતિસુખ એટલો જ નથી. કામ એટલે ઉપભોગ, સુખપોભોગ કામ એટલે વિષયસુખ, પંચેન્દ્રિયોનું સુખ, પંચ વિષયોનું સેવનકામ શબ્દને આવા વ્યાપક અર્થમાં લેવો જોઈએ.

અર્થ અને કામની પાછળ ધર્મ હોવો જોઈએ પહેલા ધર્મનું અધિષ્ઠાન, ધર્મના પાયા પર અર્થ કામનાં મંદિર બાંધો, અર્થ અને કામનો સાથી જો ધર્મ હશે તો જ તે અર્થ કામ સુખકર બનશે. અર્થને પહેલાં પ્રાધાન્ય અપાયું છે. કારણ કે અર્થ ન હોય તો શેનો કામ ? જો ખાવા-પીવા ન મળે તો શેનો કામોપભોગ ? અર્થ વિના કામવાસના શી રીતે તૃપ્ત થાય ?

ધર્મ સ્થાપના માટે કામ કરતા માણસો તમને પ્રગતિ તરફ ધીમે ધીમે લઈ જાય છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ અર્થ અને કામના આરંભે ધર્મ છે અને અંતે મોક્ષ છે મનુષ્યનો પ્રયાસ મોક્ષ માટે છે. મોક્ષ એટલે પરમ સુખ, કેવળ શાંતિ.

અર્થ અને કામ આ બે વૃત્તિઓ પાછળ ધર્મનું બંધન છે. 'ધર્મ એટલે : ધારવાન ધર્મ' આખા સમાજનું ધારણ જેનાથી થાય તે ધર્મ, ધર્મ એટલે ચંદન તિલક ? શું ધર્મ એટલે બેરખો ? શું ધર્મ એટલે જનોઈ ? શું ધર્મ એટલે હરિ હરિ ભજવું ? શું ધર્મ એટલે માળા ફેરવવી ? શું ધર્મ એટલે કંઈ કર્યા વિના સુખોપભોગ કરવો ? ધર્મ એટલે ઘંટ વગાડવો, શંખ ફૂકવો ? ધર્મ એટલે શું ? સચરાચર સૃષ્ટિનો સમગ્ર તપો વિચાર એટલે ધર્મ.

(૧૦) ચારવર્ણ :

ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાને સુદૃઢ રીતે ચલાવવા માટે સમાજને ચાર વર્ણોમાં વહેંચવામાં આવ્યો. આ ચાર વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ દરેકને યોગ્યતા મુજબનાં કામ સોંપવામાં આવ્યાં. આમ કામની વહેંચણી માટે આ વર્ણવ્યવસ્થા અમલમાં આવી હતી. પરંતુ સમય જતાં આ વર્ણવ્યવસ્થાએ રૂઢિચુસ્ત જ્ઞાતિઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. બ્રાહ્મણો સૌથી ઊંચો વર્ણ ગણાતા. તેઓએ વિદ્યાભ્યાસ અને ધાર્મિક વિધિ — વિધાનો તથા કર્મકાંડો કરવાની જવાબદારી સોંપાઈ, ક્ષત્રિયોએ રાજ્ય ચલાવવું તથા દુશ્મનો સામે યુદ્ધ કરી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ કામ સોંપાયું. વૈશ્ય વેપાર કરે અને કુદ્રો એ ઉપરના ત્રણે વર્ગોની સેવાચાકરી કરે એવું કામ વહેંચાયું. પરિણામે ઊંચ — નીચના ભેદભાવ અમલમાં આવ્યા. અસ્પૃશ્યતા જેવું કલંક સમાજમાં વ્યાપી ગયું. ધર્મના નામે વાડાઓ શરૂ થયા. ઊંચ નીચના ભેદભાવના લીધે શુદ્ર જાતિ મંદિરમાં પ્રવેશી ન શકતી. પૂજા, પાઠ ન કરી શકતી. આમ આ સુંદર વર્ણવ્યવસ્થા એ આ વર્ણવ્યવસ્થાની વિશેષતાને બદલે સમાજની ઊંચ—નીચ, ભેદ—ભાવની લાગણી જગાડીને મોટું નુકશાન પહોંચાડ્યું છે.

(૧૧) ચાર આશ્રમ :

માનવીનો વિકાસ થાય એ માટે ચાર આશ્રમોના ચાર તબક્કા કહ્યા છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ.

આર્ય સંસ્કૃતિ કહે છે કે માણસ જન્મની સાથે ત્રણ ઋણ મથે લઈને આવે છે. ઋષિ ઋણ, પિતૃઋણ અને દેવઋણ, આ ત્રણ ઋણ આપણે અદા કરવાનાં હોય છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ દરમિયાન ઉત્તર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આપણે ઋષિગુણ ચૂકવીએ છીએ. આગળ જઈને ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંતતિનું નિર્માણ કરીને, તેનો બરાબર ઉછેર કરીને આપણે પિતૃઋણ કરીએ છીએ: વાનપ્રસ્થ તેમજ સંન્યાસ એ બે આશ્રમો દ્વારા સમાજની સેવા કરીને આપણે દેવઋણ અદા કરીએ છીએ. ઈશ્વર સર્વસૃષ્ટિ માટે છે. ઈશ્વરનું ઋણ અદા કરવાનું એટલે આપણે સહુના થવાનું.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનની ઉપાસના કરવાની હોય છે. ઉપનયન થાય ત્યારથી બ્રહ્મચર્યનો પ્રારંભ થાય છે. બ્રહ્મચર્ય કોઈક ધ્યેય માટે હોય છે. ધ્યેયહીન બ્રહ્મચર્ય નિરર્થક છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ માટે જે વર્તન કરવાનું એ આચરણ એટલે બ્રહ્મચર્ય બ્રહ્મ એટલે આપણું ધ્યેય જેના માટે જીવવાની કે મરવાની ઈચ્છા થાય તે આપણું બ્રહ્મ.

ગૃહસ્થાશ્રમ પર સમાજનો આધાર છે તે ભવિષ્યકાળનું નિર્માણ કરે છે. લગ્ન એટલે કેવળ બાહ્ય લગ્ન નહીં, હૃદયના લગ્ન, લગ્નમાં વધુએ વરને માળા પહેરાવવી વરે વધુને માળા પહેરાવવી, આનો અર્થ છે. એકબીજાનાં નિર્મળ હૃદયપુષ્પો એકબીજાને અર્પણ કરવાં. અગ્નિ ફરતે સાત પગલાં ચાલવાં એટલે જન્મોજનમ સાથે ચાલવું. સહકાર્ય કરવું પતિ-પત્ની સુખમાં કે દુઃખમાં હંમેશાં સાથે રહેશે.

આ રીતે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પવિત્રતા લાવવાની, એકબીજાને સાચવતા ક્યારેક પ્રેમથી તો ક્યારેક ગુસ્સાથી એકબીજા સાથે કામ કરતાં કરતાં ઉપરને ઉપર જવાનું આસક્તિમય પ્રેમમાં છેવટે અનાસક્ત પ્રેમનું સર્જન કરવાનું.

વાનપ્રસ્થ એટલે વનવાસમાં જવાં નિકળેલા. વાનપ્રસ્થો વનમાં રહેતા ત્યાં આશ્રમ ચલાવતા, ત્યાં શાળા ચલાવતા, વાનપ્રસ્થ જેવો ઉત્તમ શિક્ષક નહીં. અનુભવી, પુખ્ત,

શાંતકામ, હસતા, રમતા ભણાવે તેવો જ શિક્ષક હોવો જોઈએ. કુટુંબની મર્યાદિત આસક્તિ છોડીને સમાજની સેવા જે નિઃસ્વાર્થપણે કરવા માગે તે વાનપ્રસ્થ.

સંન્યાસ એટલે નિર્વાણ સ્વ—ને સંપૂર્ણ બુઝાવી દેવાનો, મારું કટુંબ, મારો સમાજ, મારી જાતિ, મારો ધર્મ, મારું મન, મારું ખાવાનું, મારો પૈસો, એવી કોઈ વાત નહીં. એમાંથી કંઈ જ મહત્ત્વનું નહીં. સંન્યાસ એટલે સમદૃષ્ટિ સૂર્યના કિરણ સૌ માટે છે એમ સંન્યાસ પણ સહુ માટે છે. સંન્યાસીએ એક જ ઠેકાણે રહેવાનું નહીં. તે પવનની જેમ જીવન આપતો. વિચરતો રહેશે. સૂર્યની જેમ પવિત્રતા અને પ્રકાશ આપતો રહેશે. ભ્રમણ કરતો રહેશે.

(૧૨) આર્યસંસ્કૃતિમાં પ્રતીકો :

આર્યસંસ્કૃતિમાં સેંકડો પ્રતીકો છે. ફળમાં જેમ વૃક્ષનો વિસ્તાર સમાયેલો હોય છે. એમ પ્રતીકમાં અનંત અર્થ સમાયેલો હોય છે. આર્ય સંસ્કૃતિમાં મુખ્યત્વે સ્વસ્તિક, ઓમ, શંખ, સુદર્શન ચક્ર, ગદા, કમળ, શિવલિંગ, શાલિગ્રામ, તુલસી, નાગ, કાયબો, નંદી, ત્રિશૂળ, ત્રિકોણ, દીપક, બીલીપત્ર, કુંભ, કળશ, ડમરું, ભસ્મ, ગાય, અષ્ટમંગલ, નાળિયેર, ધનુષબાણ, રુદ્રાક્ષ, વડ, ધ્વજ, પીપળો, અશોક—આશોપાલવ, પોપટ, આરતી, હંસ, તિલક, જનોઈ, દુર્વા, મોર, યજ્ઞ, દેવાલય, વાનર, શિખા, છત્ર, ઘંટ, રથ, સિંદૂર, રાખડી, ચરણપાદૂકા, ગરુડ, ચંદ્ર, ચાંદલો, અશ્વ, સિંહ, કૂવો, નટરાજ, નમસ્કારેર, શ્રીગણેશ, લક્ષ્મી, આંબો, અબીલ ગુલાલ, સોપારી વગેરે પ્રતીકો જોવા મળે છે.

આમાંથી કમળ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું મુખ્ય પ્રતીક છે. કમળ એકતાનું પ્રતીક છે. ભગવાન વિષ્ણુની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમળ એ બ્રહ્માનું આશન છે. અને ભગવાન વિષ્ણુ પોતાની ચાર ભુજાઓમાંથી એક ભુજામાં કમળને ધારણ કરે છે.

બીજું મહત્ત્વનું પ્રતીક યજ્ઞ અથવા હવન કોઈપણ સંસ્કાર કે ધાર્મિક વિધિ હોય તો તેમા હવન, યજ્ઞ કરવાનો હોય જ છે. યજ્ઞનો એક અર્થ પૂજા કરવી, બીજો અર્થ ભેગા થવું અને ત્રીજો અર્થ ધન કરવું. અર્પણ કરવું એવો થાય છે.

સ્વસ્તિકનું પ્રતીક આર્ય સંસ્કૃતિમાં લગભગ સર્વવ્યાપી છે. અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવતું આ સ્વસ્તિકનું પ્રતીક કલ્યાણની ભાવના દર્શાવે છે.

ઓમ એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વનું પ્રતીક છે. ઓમ માં ત્રણ અક્ષરો જોડાયેલા છે. 'અ', 'ઉ' અને 'મ', 'અ' સર્જન દર્શાવે છે. 'ઉ' પાલન દર્શાવે છે તથા 'મ' સંહાર દર્શાવે છે. ઓમ કારમાં સર્જન કરનાર બ્રહ્મા, પાલન કરનાર વિષ્ણુ તથા સંહાર કરનાર શિવજી એમ પરમાત્માની શક્તિરૂપે દેવોનો સમાવેશ થતો હોવાથી ઓમનાં ઉચ્ચારણથી ત્રણેય દેવતાની ભક્તિ થાય છે.

તિલક પણ આર્ય સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. કોઈપણ પૂજાવિધિ, સંસ્કારવિધિ તથા મંગલકાર્યમાં તિલક કરાય છે. કુમારિકા તથા સૌભાગ્યવતી નારી કુમકુમનું તિલક કરે છે. તિલક માટે કુમકુમ, કેસર, કસ્તુરી, ચંદન, ગોપીચંદન તથા અક્ષત અને પુષ્પો પણ વપરાય છે.

તુલસીપત્ર... તુલસી એટલે જેની તુલના કશાય સાથે ન થઈ શકે તેવો છોડ. દરેક આર્ય પરિવારના ઘરે તુલસી ક્યારો હોય જ. તુલસી એટલે પવિત્રતા, તુલસીની ઉત્પત્તિ લક્ષ્મીદેવીએ આપેલા બીજમાંથી થઈ હોવાથી તે અત્યંત પવિત્ર ગણાય છે. વળી સમુદ્રમંથન સમયે નિકળેલા અમૃતના બિંદુ પૃથ્વી પર પડવાથી એમાંથી તુલસીનો છોડ ઉત્પન્ન થયો છે. એવું કહેવાય છે. ભગવાન વિષ્ણુની પૂજા ગરીબીમાં ગરીબ માણસ પણ તુલસી વડે કરી શકે છે. તુલસીને નિત્ય ભક્તિ ભાવથી વંદન કરનાર મોક્ષ પામે છે. એના મૂળમાં સર્વ તીર્થો વાસ કરે છે. મધ્યમાં બ્રહ્મા તથા આગળના ભાગમાં વેદો વસે છે. તેના મૂળમાં ભગવાન વિષ્ણુ તથા છાંયડામાં લક્ષ્મીજી વસે છે.

નારિયેળ અત્યંત શુકનવંતુ ફળ હોવાથી તે શ્રીફળ પણ કહેવાય છે. આ નારિયેળને શુકનવંતુ ગણવામાં આવે છે. મંગળ પ્રસંગે નારિયેળ વઘેરવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમયમાં નરબલિ આપવાની પ્રથા હતી. પણ તેને સ્થળે યજ્ઞમાં નાળિયેર હોમવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે. નારિયેળનાં તોરણો પણ શુભ પ્રસંગોએ બાંધવામાં આવે છે. કેટલેક સ્થળે કુળદેવીના સ્થાનકમાં કુળદેવીના સ્થાને નારિયેળ રાખવાનો રિવાજ છે.

(૧૩) આર્યસંસ્કૃતિમાં પર્વોત્સવો :

"કવિ કાલિદાસે કહ્યું છે : 'ઉત્સવશ્રિયાઃ સ્વલુ માનવીઃ' માણસો ઉત્સવ પ્રિય હોય છે. ઉત્સવો એ આર્ય સંસ્કૃતિનું આગવું લક્ષણ છે. ઉત્સવોમાં મનની મોકળાશ મળે, નીરસતા ખંખેરાઈ જાય, હતાશ હૈયામાં પ્રાણનો સંચાર થાય અને ભાવનાની ભીનાશ અનુભવાય. લોકો ધર્મ અને ભક્તિભીના વાતાવરણમાં હળવાફૂલ થઈ જતાં આપણે ત્યાં હજી પણ ઉત્સવોની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોવાય છે. ઉત્સવોની ઉજવણી અમુક પર્વો અને તહેવારો મુજબ થાય છે. જેમ કે, ભગવાનના અવતારોના પ્રાગટ્યદિન, ભક્તોની જન્મજયંતીઓ, બદલાતી ઋતુઓના દિવસો, પવિત્ર તિથિઓ, વગેરે.... આ દરેક પર્વોત્સવમાં કોઈને કોઈ ક્રિયા કે ધાર્મિક વિધિ સંકળાયેલી હોઈ, એ ભારતીય ઉત્સવોની વિશેષતા છે." ^{૩૨}

આર્યસંસ્કૃતિમાં નીચે મુજબ મુખ્ય તહેવારો ઉજવાય છે.

(૧) રામનવમી :

પ્રત્યેક ભારતીય માટે 'શ્રીરામ મર્યાદા પુરુષોત્તમ' છે. આદર્શ પુત્ર, આદર્શ પતિ, અને આદર્શ રાજવીનો ત્રિવેણી સંગમ એમનાં ચરિત્રોમાં સહજ જણાય છે. એક વચન, એક બાણ, અને એક પત્ની એ શ્રી રામચંદ્રજીની વિશેષતા હતી. આવા શ્રીરામનો જન્મ ચૈત્ર સુદ નવમીના દિવસે મધ્યાહને ૧૨ વાગે થયો હતો. તેથી આ દિવસને રામનવમી કહેવાય છે. આ દિવસે ઉપવાસ રામનવમી કહેવાય છે. આ દિવસે ઉપવાસ કરી બપોરે ૧૨ વાગે આરતી કરી રામજન્મને વધાવવામાં આવે છે.

(૨) કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી :

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, યુગાવતાર ! પ્રેમાવતાર ! અને યુદ્ધાવતાર ! ભારતના પ્રત્યેક હિન્દુઓ માટે કૃષ્ણ એક આદર્શ છે. શ્રાવણ વદ આઠમના દિવસે કૃષ્ણજન્મોત્સવ ખૂબ જ ધામધૂમથી ઉજવાય છે. આ દિવસે ઉપવાસ કરવાનો મહિમા છે. રાત્રે બાર વાગ્યે કૃષ્ણ જન્મ સમયે શ્રીકૃષ્ણની આરતી કરવામાં આવે છે.

(૩) ગણેશ ચતુર્થી :

વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે વસતો ભારતીય કોઈપણ શુભ કાર્યના પ્રારંભે સંભારતો હોય એવા એક માત્ર સર્વ મંગલ કરનાર દેવતા એ જ ગણેશજી. આ મંગલકારી દેવનું સ્મરણ આપણે ભાદરવા સુદ-૪ના શુભ દિવસે કરીએ છીએ. તેથી તેને ગણેશચતુર્થી કહેવાય છે. આ દિવસે ગણેશજીની શાસ્ત્રીય વિધિથી પૂજા કરીને તેને મનગમતા લાડુનો ભોગ ધરાવાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં તો ઘરે ઘરે ગણપતિની સ્થાપના થાય, અનુષ્ઠાન થાય અને દસમા દિવસે એટલે કે ચૌદસના દિવસે સમુદ્રમાં ગણપતિની મૂર્તિ વિસર્જિત કરવામાં આવે છે.

(૪) નવરાત્રિ :

ઈશ્વરની દિવ્ય શક્તિઓ જેવી કે અંબા, અંબિકા કે ભવાનીની આરાધના કરવાનો અવસર આસો સુદ-૧ થી આસો સુદ-૯ સુધી 'નવરાત્રિ' તરીકે ઓળખાય છે. માતાજીના ભક્તો આ નવ દિવસનાં ઉપવાસો કે અનુષ્ઠાનો દ્વારા શક્તિની આરાધના કરે છે. આ દિવસોમાં નાની બાળાઓ રાત્રે ચોકમાં ભેગી થઈને માતાજીની સ્તુતિરૂપે ગરબા ગાઈને રાસ રમે છે.

(૫) મહાશિવરાત્રિ :

મહામાસની અંધારી ચૌદશ શિવજીની અતિ પ્રિયરાત્રિ હોવાથી તેને મહાશિવરાત્રિ કહેવાય છે. આ ઉત્સવમાં ખાસ ઉપવાસ પૂજન અને જાગરણનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. 'મહાશિવરાત્રિ એ જ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગની સ્વયંભૂ ઉત્પત્તિ થઈ હતી. વળી દ્વાપરયુગનો પ્રારંભ પણ આજ દિવસે થયેલો, તેથી પણ આ દિવસનો ઘણો મહિમા છે.

(૬) ગુરુપૂર્ણિમા :

આર્ય સંસ્કૃતિએ ગુરુમહિમાનો વિસ્તાર પોતાના ગ્રંથોમાં અપરંપાર કર્યો છે. વર્ષમાં એક દિવસ ગુરુઋણનું સ્મરણ કરવા, ગુરુના ગુણગાન ગાવા અષાઢી પૂર્ણિમાના દિવસે આ ઉત્સવ ભારતભરમાં ઉજવાય છે.

(૭) રક્ષાબંધન :

શ્રાવણી પૂર્ણિમાને સમગ્ર ભારતવર્ષ 'રક્ષાબંધન' ના પવિત્ર પર્વ તરીકે ઉજવે છે. આર્ય સંસ્કૃતિનો આધાર સ્તંભ છે. પરિવાર ! અને આવો જ પારિવારિક ઉત્સવ એટલે રક્ષાબંધન. આ દિવસે બહેન ભાઈની રક્ષા માટે તેને રાખડી બાંધે છે અને ભાઈ પણ બહેનને અનિષ્ટ તત્વોથી રક્ષણનું છત્ર આપવાની બાહેધરી આપે છે. રક્ષાબંધનના દિવસે યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવામાં કે જૂનીના સ્થાને નવી યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવામાં આવે છે. વળી માછીમારો પોતાની રક્ષા માટે દરિયાદેવને પ્રસન્ન કરવા આ દિવસે નાળિયેરથી દરિયાનું પૂજન કરે છે. આ દિવસ નાળિયેરી પૂનમ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

(૮) દિવાળી :

માનવ હંમેશાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી ઘેરાયેલો હોય છે. તેમાંથી તે જ દિવસે મુક્ત થાય એ તેના માટે દિવાળીનો આનંદનો દિવસ બને છે. પ્રાચીન સમયમાં શ્રી રામ લંકા વિજય કરી અયોધ્યા પધાર્યા તથા અસુરોના ત્રાસથી પ્રજા મુક્ત થઈ એટલે બધાએ દીવડાઓ પ્રગટાવી આનંદ વ્યક્ત કર્યો ત્યારથી આ પર્વને દીપોત્સવી કહેવાય છે.

"માનવીઓના કલ્યાણ માટે હિન્દુ જીવન-પદ્ધતિમાં વ્રતોનું વિધાન છે. આથી માનવીઓની આત્મા શુદ્ધ થાય છે અને સંકલ્પ શક્તિ વધે છે. બુદ્ધિ, વિચાર, ચતુરાઈ અને જ્ઞાન-તંતુઓ વિકસિત થાય છે. શરીર નિરોગી થાય છે. કેટલાક તહેવારો મનુષ્યના યમ, નિયમ અને સંકલ્પને પ્રખર કરે છે."^{૩૩}

(૧૪) તીર્થસ્થાનો :

ભારતમાં તીર્થોનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. આપણાં તીર્થસ્થાનોમાં એકાત્માનું દર્શન થાય છે. સંસ્કૃત સુભાષિતમાં કહેવાયું છે કે

અયોધ્યા મથુશ્ચ માયા કાશી કાંચી અવન્તિકા ।

વૈશાલી દ્વાશ્ચિન્ના ધ્યેયા પુશ્ચૈ તક્ષશિલા ગયા ॥ ૬ ॥

પ્રયાગઃ પાટલીપુત્રં વિજયાનગશ્ચ મહત્ ।

ઇન્દ્રપ્રસ્થં સામનાથઃ તથાડમૃતસશ્ચ પ્રિયમ્ ॥ ૭ ॥^{૩૪}

અર્થાત્ અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાંચિ, અવંતિકા, વૈશાલી, દ્વારિકા, જગન્નાથપુરી, તક્ષશિલા અને ગયા તથા પ્રયાગ, પાટલીપુત્ર, મહાન વિજયનગર, ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગર, સોમનાથ તેમજ અમૃતસર પ્રિય છે.

જે રીતે પીયૂષ પ્રવાહિની નદીઓ રાષ્ટ્રના એકાત્મતાની સુદૃઢ કડીઓ છે અને પંચ સરોવર રાષ્ટ્રીય એકતાનું સમર્થન કરવા વાળા છે. તેવી જ રીતે ચારો દિશાઓમાં આદ્ય શંકરાચાર્યથી સ્થાપિત ચારધામો વડે ભારતની એકાત્મતા વધુ સમર્થ થઈ છે.

:૧: બદ્રીનાથ :

ઉત્તરમાં ભારતનું સૌથી પ્રાચીન તીર્થ, નારાયણ પર્વતની તળેટીમાં અલકનંદાના જમણા કિનારા પર સ્થિર છે.

:૨: રામેશ્વરમ્ : (દક્ષિણમાં)

તમિલનાડુનાં રામનાથપુરમ્ જિલ્લામાં, સમુદ્રકિનારા પર સ્થિત ભગવાન શ્રી રામ વડે સ્થાપિત અને પૂજિત શિવલિંગ રામેશ્વરથી આ રામેશ્વરમ્ બન્યું.

:૩: દ્વારકા : (પશ્ચિમમાં)

ગુજરાતના અંતર્ગત સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થિત ભગવાન શ્રી કૃષ્ણવડે સ્થાપિત મોક્ષદાયિની પુરીમાં સ્થિત આ ધામ.

:૪: જગન્નાથપુરી : (પૂર્વમાં)

જગન્નાથ રથ યાત્રાના માટે વિશ્વ પ્રસિદ્ધ અને ઉડીસામાં ગંગા સાગર કિનારા પર સ્થિત છે.

એક ગુજરાતી ભાષાની સુંદર કાવ્ય રચનામાં આ ચારે સ્થાનોને સુંદર રીતે આલેખી છે.

"પૂર્વે જગન્નાથ જાગતા ને

ઊભા પશ્ચિમે દ્વારિકા નાથ રે....

બદ્રી કેદાર છે, ઉત્તરે ને

એની દક્ષિણે રામેશ્વર ધામ રે....

ધન્ય મારી ભારતભૂમિ"^{૩૫}

ચાર ધામની યાત્રા દ્વારા પૂણ્ય કમાવાની ભાવના તથા માન્યતા ભારતીય સમાજમાં પ્રચલિત છે. હરદ્વાર એ હિન્દુ ધર્મ અને આર્ય સંસ્કૃતિની આસ્થાનું પ્રતીક છે. ગંગામાં સ્નાન કરી સર્વ પાપ ધોઈ પૂણ્ય કમાવાની ભાવના તથા મૃત્યુબાદ પણ ગંગામાં અસ્તિ પધરાવી મૃત્યુ પામેલ જીવાત્માના મોક્ષ અને કલ્યાણની કામના કરવામાં આવે છે. કાશીની યાત્રા પણ એટલી જ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. હિન્દુઓ માટે આ નગરી અતૂટ ધાર્મિકતા, પવિત્રતા, પૂણ્ય અને વિદ્યાનું સ્થાનક છે.

(૧૫) પવિત્ર નદીઓ :

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નદીઓનો અપાર મહિમા છે. નદીઓને જો કોઈ ઉપમા આપવી હોય તો માતાથી વિશેષ બીજી કોઈ ઉપમા આપી શકાય નહીં. ભારતમાં નદીઓને માતા ગણી તેની પવિત્રતાનાં ગુણગાન ગવાયાં છે. આપણા જીવનમાં આ લોકમાતાઓનું પ્રાચીનકાળથી મહત્ત્વ રહ્યું છે. નદીઓ પ્રત્યેનો ભારતીય લોકોનો ભક્તિભાવ ખૂબ જાણીતો છે. આમ નદીઓ જનસમાજની માતા છે અને કુદરતના માતૃવાત્સલ્યના અખંડ પ્રવાહનું દર્શન કરાવે છે.

ગંગા સશ્સ્વતી સિંધુશ્ચ બ્રહ્મપુત્રસ્ચ ગણ્ડકી ।

કાવેશ્ચે યમુના શ્ચેન્ના કૃષ્ણા ગોદા મહાનદી ॥ ૫ ॥

ગંગા, સરસ્વતી, સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા, ગંડકી, કાવેરી, યમુના, નર્મદા, કૃષ્ણા, ગોદાવરી અને મહાનદી આ નદીઓ પવિત્ર છે.

ગંગા એ ભારતની અતિ પવિત્ર નદી છે, જે હિમાલયથી વહે છે. કળિયુગમાં ગંગા સ્નાન અતિ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. આ નદીમાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્યના પાપનો નાશ થાય છે. તેવી માન્યતાથી લાખો ભાવિકો હજારો માઈલ દૂરથી પણ ગંગા સ્નાનનો તથા તેના કિનારા પર આવેલાં અનેક તીર્થસ્થાનોનાં દર્શનનો લાભ લઈ અંતર શુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા મેળવે છે.

ભારતમાં ગંગા, સરસ્વતી, સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા, ગંડકી, કાવેરી, યમુના, રેવા, કૃષ્ણા, ગોદાવરી, મહાનદી જેવી નદીઓ પ્રાચીન સમયથી જાણીતી છે. આ નદીઓ ફક્ત નદી ન રહેતા આર્ય સંસ્કૃતિમાં માતાનું સ્થાન પામી છે. આમ નદીઓ એ આર્ય સંસ્કૃતિનો મહામૂલો વારસો છે.

(૧૬) આર્યસંસ્કૃતિમાં બારદર્શનો :

ભારતમાં અનેક દર્શનો પ્રચલિત થયાં છે. જે આર્યસંસ્કૃતિનો જ એક ભાગ છે. આ દર્શનોમાં કોઈનો વિશેષ તો કોઈનો સામાન્ય પ્રભાવ સમાજ ઉપર પડ્યો છે. દર્શનનો અર્થ છે 'જોવું' વસ્તુને પ્રત્યક્ષ નિહાળવી, આપણા ઋષિમુનિઓ માત્ર ફિલોસોફર જ ન હતા. તેઓ દૃષ્ટા હતા. તત્ત્વને માત્ર વિચારનારા જ નહીં પણ તેનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર કરનારા હતા. અનુભવ કરનાર હતા. દર્શનમાં ઘણીવાર ભ્રાંતિ થઈ જતી હોય છે. પણ અહીં આપણે દર્શન એટલે અસંદિગ્ધ, અસંભ્રાન્ત દર્શન જ સમજવાનું છે.

"વિદ્વાનોએ બાર દર્શનોને સવિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે. બાકીના દર્શનોનો તેમાં સમાવેશ, લગભગ થઈ જાય છે. આ બાર દર્શનોને છ—છના બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. છ દર્શનોના એક સમુચ્ચને 'નાસ્તિક દર્શનો' એ નામથી અને બાકીનાં છ ને 'આસ્તિક દર્શનો' ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ નામકરણ વેદાનુયાયીઓએ કરેલું છે. પરંતુ 'નાસ્તિક' શબ્દ સદ્ભાવ વધારવાના પ્રયત્નમાં બાધક બનતો હોઈ 'આસ્તિક' અને 'નાસ્તિક' ની જગ્યાએ 'વૈદિક દર્શનો' અને 'અવૈદિક દર્શનો' એ નામ યોગ્ય રહેશે."^{૩૭}

પ્રથમ છ અવૈદિક દર્શનોનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

- (૧) ચાર્વાક
- (૨) સૌત્રાન્તિક
- (૩) વૈભાષિક
- (૪) યોગાચાર (વિજ્ઞાનવાદ)

(૫) શૂન્યવાદ

(૬) જૈન દર્શન

વૈદિક દર્શનોમાં છ દર્શનોનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

(૧) સાંખ્યદર્શન

(૨) યોગદર્શન

(૩) ન્યાયદર્શન

(૪) વૈશેષિક દર્શન

(૫) પૂર્વમીમાંસા

(૬) ઉત્તર મીમાંસા

'ચર્વાક દર્શન' ઘણું પ્રાચીન છે. એનો આચાર્ય બૃહસ્પતિ છે. આ દર્શનનું માનવું છે કે, જીવાત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં એટલે પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. 'સૌત્રાન્તિક દર્શન' ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશોના પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જુદા જુદા અર્થો કરવાના પરિણામે નીકળેલાં ચાર દર્શનોમાં સૌત્રાન્તિકને પ્રથમ દર્શન માનવામાં આવે છે. 'વૈભાષિક દર્શન' આ મત મને છે કે આપણને બાહ્ય પદાર્થોનો સીધો અનુભવ નથી પણ અંતરમાં તેના પ્રતિબિંબ યા સ્ફૂર્તિનો અનુભવ થાય છે. 'યોગચાર' કહે છે કે વિશ્વની ત્રણે કાળમાં સત્ જ નથી અને માત્ર આત્મા જ ચિત્તધારા છે. 'શૂન્યવાદ' નું માનવું છે કે 'આત્મા કે જગત કશું જ નથી, બધું શૂન્ય જ છે' 'જૈન દર્શન' આ દર્શને માત્ર વ્યાવહારિક પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે.

'સાંખ્ય દર્શન' મહર્ષિ કપિલ દ્વારા નિશ્ચિત આકાર પામેલું આ દર્શન સૌથી પ્રાચીન છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં મૂળમાં તો બે જ તત્ત્વો છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ 'યોગદર્શન' સાંખ્યનું જોડિયું દર્શન તે યોગદર્શન છે. અને તેના રચયિતા મહર્ષિ પતંજલિ છે. 'ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો' ન્યાયના રચયિતા 'ગૌતમ' ઋષિ અને વૈશિષ્ઠકનાં રચયિતા 'કણાદ' ઋષિ છે. આ બન્ને દર્શનો મુખ્યતઃ પ્રમાણ તથા પ્રમેય વસ્તુઓના વિચારને પ્રાધાન્ય આપે છે. 'પૂર્વમીમાંસા દર્શન' આ દર્શનના કર્તા છે. મહર્ષિ જૈમિનિ આ દર્શન સૌથી મોટું અને સોળ અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલું છે. જે વિશેષતઃ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોને જ સ્પર્શે છે. 'ઉત્તરમીમાંસા

દર્શન' વૈદિક પરંપરાનું છઠું અને મહત્ત્વનું દર્શન ઉત્તરમીમાંસા છે તેના રચનાર ઋષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન છે. તેમને વ્યાસ નામથી ઓળખીએ છીએ આ ગ્રંથ ઘણો નાનો છે પણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અતિ વિશાળ છે.

(૧૭) આર્યસંસ્કૃતિનું જ્ઞાન—નિધિ :

ચતુર્વેદા પુશ્વણાનિ સર્વોપનિષદસ્તથા

શ્રમાયણં ભાશ્ત્રં ચ ગીતા સદ્દર્શનાનિ ચ ॥ ૮ ।

અર્થાત્ ચાર વેદો, પુરાણો, બધાં ઉપનિષદો તથા રામાયણ, મહાભારત, ગીતા અને સદ્દર્શનો જૈન આગમો, ત્રિપિટક, ગુરુ ગ્રંથસાહેબ, અન્ય સંતોનાં વચનો... આ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનનો ભંડાર હંમેશાં હૃદયમાં શ્રદ્ધાને પાત્ર હો.

- (૧) ચારવેદો : ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ. આ ઋષિઓના મંત્રોનું સંકલન છે. ઋગ્વેદમાં મુખ્યતઃ દેવોની સ્તુતિ સંબંધી, યજુર્વેદમાં યજ્ઞ સંબંધી, સામવેદમાં સામ સ્વરોમાં ગેય અને અથર્વવેદમાં વિવિધ વિજ્ઞાન વિષયક મંત્ર છે.
- (૨) અઢાર પુરાણ : બ્રહ્મપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, વાયુ પુરાણ, કે શિવ પુરાણ, નારદ પુરાણ, ભાગવતપુરાણ, માર્કન્ડેય પુરાણ, અગ્નિ પુરાણ, ભવિષ્ય પુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ, વરાહ પુરાણ, લિંગ પુરાણ, સ્કન્દ પુરાણ, વામનપુરાણ, કૂર્મ પુરાણ, મત્સ્ય પુરાણ, ગરુડ પુરાણ, બ્રહ્માંડ પુરાણ, પુરાણોમાં ઈતિહાસની સાથે ધર્મ, દર્શન અને આર્ય સંસ્કૃતિનું સમાયોજન પણ છે.
- (૩) ઉપનિષદ : ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડૂક્ય, એતરેય, તૈત્તિરય, છાન્દોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતરે, કૌષી તકી આ બધા ઉપરાંત અનેકો ગ્રંથ ઉપનિષદ નામથી રચવામાં આવેલા છે. જે અપેક્ષાકૃત પછીના માનવામાં આવે છે. પ્રામાણિક ઉપનિષદોનું મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય, બ્રહ્મવિદ્યા છે.
- (૪) રામાયણ : "જ્યાં સુધી આ ધરતી ઉપર પર્વતો સ્થિર રહેશે અને સરિતાઓ સૂકાશે નહીં ત્યાં સુધી રામાયણની કથા લોકોની અંદર જીવતી રહેશે અને ફેલતી રહેશે."^{૩૯}

મુનિ વાલ્મીકિ વડે રચિત રામાયણ—મહાકાવ્ય અન્યાન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં રચવામાં આવી છે. રામાયણ દેશ—વિદેશમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું દીપસ્તંભ બની ગયું છે.

(૫) મહાભારત :

'વેદવ્યાસ' રચિત મહાભારત મહાકાવ્ય ગીતા મહાભારતનો એક અંશ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો કોઈપણ પક્ષ આ મહાગ્રંથમાં ઘૂંટ્યો નથી. આમાં સૌ ઉપઆખ્યાનોનાં મધ્ય મુખ્ય કથા શ્રીકૃષ્ણથી પાંડવોને માધ્યમ બનાવીને ધર્મની સંસ્થાપના અને અધર્મના વિનાશથી સંબંધિત છે.

(૧૮) આર્ય સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણ વ્યવસ્થા :

આર્ય સંસ્કૃતિ અતિ પ્રાચીન છે. વેદને વિશ્વભરમાં પ્રાચીનતમ અને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. હડપ્પા સંસ્કૃતિ આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાની માનવામાં આવે છે. રામાયણ તથા મહાભારત જેવા મહાગ્રંથોનો સમય અને રામાવતાર તથા કૃષ્ણાવતારનો સમય પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનો માનવામાં આવી રહ્યો છે. વેદ એના કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન છે. આ બધી બાબતો ઉપરથી આર્યસંસ્કૃતિની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ મેળવી શકાય છે. આમ આર્ય સંસ્કૃતિને સમજવા માટે તેની શિક્ષણ વ્યવસ્થાના ઇતિહાસને તપાસવો પડે.

શિક્ષણ પ્રણાલી અને ઉદ્દેશ :

વેદકાળ એ આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રાચીનતમ કાળ ગણાય છે. તે સમયના શિક્ષણના ઉદ્દેશને સમજાવતા પરાશર ઋષિ કહે છે કે, "શિક્ષણ માણસને સ્વતંત્ર બનાવે છે" અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા ભગવાનની અનુભૂતિ એટલે સ્વતંત્રતા અહીં સ્વતંત્રતાનો અર્થ આધ્યાત્મિકતા જ નહીં પણ ભૌતિક આવશ્યકતાઓ, વિચારોની સ્વતંત્રતા, દરેક વ્યક્તિની પસંદ—નાપસંદની સ્વતંત્રતા એવો થાય છે"^{૪૦}

પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત એ મુખ્ય ભાષા હતી.

"સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન તેમજ શિષ્ટ સર્જનો, તેમની ગુણવત્તા તેમજ વિપુલતા અને ઉત્કૃષ્ટતાની સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ, તેમની સમર્થ મૌલિકતા, જુસ્સો અને સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ, તેમનું સત્ત્વ, કળા અને રચનાની દૃષ્ટિએ, તેમની ભવ્યતા, યથાર્થતા અને વાઙમાધુર્યની દૃષ્ટિએ, તેમના પ્રાણની ગતિની ઉચ્ચતા અને વિશાળતાની દૃષ્ટિએ, દુનિયાના મહાન સાહિત્ય સર્જનોની આગલી હરોળમાં સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રતિષ્ઠા પામે તેવા છે. યોગ્ય ન્યાય આપી શકે તેવી અધિકાર સંપન્ન વ્યક્તિઓ ને હાથે સર્વ રીતે માન્ય થયેલી સંસ્કૃત ભાષા પણ માનવમને, સાહિત્ય, સર્જનના સાધન તરીકે પુરતા પ્રમાણમાં એક ભવ્ય, પૂર્ણ અને આશ્ચર્યકારક સાધન તરીકે વિકસાવેલી છે. આ ભાષા કેવી તો ગૌરવશાળી, મધુર અને મુલાયમ છે. બળવાન અને સ્પષ્ટ આકારવાળી છે. ભરીભરી, સ્પંદનશીલ અને સૂક્ષ્મ છે! જે આર્ય સંસ્કૃતિનું તે પ્રતિબિંબ માધ્યમ હતી, જે જાતિના માનસને તે અભિવ્યક્ત કરતી હતી, તેની ગુણવત્તા અને લાક્ષણિકતા, તેની પોતાની જ ગુણવત્તા અને લાક્ષણિકતા એક પુરતા પુરાવા—રૂપ હતી."⁴¹

એ સમયની શિક્ષણ પ્રણાલીનું મૂળ વૈદિક શિક્ષણ મનાતું આ શિક્ષણ ગુરુ — શિષ્ય પરંપરાથી પ્રાપ્ત થઈ શકતું. ગુરુ કહેતા અને શિષ્ય સાંભળતા વૈદિક શિક્ષણની પવિત્રતાની રક્ષા માટે અને કાળ તથા પ્રકૃતિની અસરથી બચાવવા માટે પદ, ક્રમ, જટા અને ધન જેવી પ્રણાલિકાઓનું સર્જન થયું.

(૧૯) આર્યસંસ્કૃતિનાં પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય :

આ સમયમાં જ્ઞાનની વિભિન્ન પ્રકારની શાખાઓ તથા ૬૪ કળાઓનો અભ્યાસ થતો હતો. રાજકુમારો મોટા ભાગે વેદ, શાસ્ત્ર તથા દંડનીતિનો અભ્યાસ કરતા ઉપરાંત પુરાણ, ઇતિહાસ, આખ્યાયિકા, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ થતો, સાંખ્યદર્શન, યોગ તથા ધનુર્વેદનો સમાવેશ પણ થતો. ચાર વેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ છંદુ વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, વેદાંત, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, શકુનશાસ્ત્ર, સૂર્ય અને ચંદ્રગ્રહણ, ભૂકંપ, ગણિત, પશુપક્ષીઓની ભાષા વગેરે બાબતો શીખવવામાં આવતી.

આ યુગમાં તક્ષશિલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા તથા વલ્લભી વિશ્વવિદ્યાલયોમાં વૈશ્વિક કક્ષાના અભ્યાસક્રમો ચાલતા આ વિશ્વ વિદ્યાલયોએ ભારતમાં જ નહીં, પરંતુ વિશ્વના અનેક દેશમાં નામના મેળવી હતી. તેની વિદ્યાર્થી પ્રેરાઈને અનેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ લોકો અભ્યાસ કરવા ભારતમાં આવતા.

(૧) તક્ષશિલા :

આ પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય પશ્ચિમ પંજાબ પ્રાંતમાં આવેલું છે. વર્તમાનમાં પાકિસ્તાનમાં સ્થિત છે. આનું નિર્માણ ભરતના પુત્ર પક્ષએ કરાવ્યું હતું. આ ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી થી છઠ્ઠી શતાબ્દી સુધી ઉન્નતિ શીલ રહ્યું. ચીની યાત્રી ફાહયાન એ આનો ઉલ્લેખ પોતાના સાહિત્યમાં કર્યો છે. આ વિશ્વ વિદ્યાલયથી સંબંધિત કેટલાક ઉલ્લેખનીય વ્યક્તિ વ્યાકરણચાર્ય પાણિનિ, મહાન રાજનીતિજ્ઞ ને ન્યાયવિદ્ યાજ્ઞક્ય, આયુર્વેદચાર્ય પંડિત કુમાર જીવક વગેરે રહ્યા છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયનું પતન હુણોનાં આક્રમણથી થયું.

(૨) નાલંદા :

આ ત્રીજીથી બારમી શતાબ્દી સુધી બિહારના પટના નજીક સ્થિત હતું. આમાં ચીન, જાપાની, તિબ્બતી, મ્યાંમાર અને મધ્ય એશિયાના વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા હતા, જેમાં હેનસાંગ ને ઈત્સિંગ ઉલ્લેખનીય છે. ચીની સ્નાયક હેનસાંગ એ તો આ વિશ્વવિદ્યાલયનો ઉલ્લેખ સ્વયં પોતાના સાહિત્યમાં પણ કર્યો છે. અહિંયા બૌદ્ધ, ધર્મ, દર્શન, વેદ, વ્યાકરણ, ચિકિત્સા વગેરેની શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી. અહિંયાના પ્રમુખ અધ્યાપક શીલભદ્ર, ધર્મપાલ, ચંદ્રપાલ, અને શાંતિ લક્ષિત રહ્યા છે. આ તુર્કોના આક્રમણથી નાશ પામી.

(૩) વિક્રમશીલા :

આ ઈસાની આઠમી થી અગિયારમી શતાબ્દી સુધી બિહારના વર્તમાન ભાગલપુરની નજીક પૂર્ણ વૈભવમાં રહ્યું છે. આમાં ધર્મ, દર્શન, સાહિત્યને રત્નોની શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી. આના પ્રમુખ આચાર્ય મહાપંડિત દીપંકર, શ્રીજ્ઞાન, શીલભદ્ર,

ને બૌદ્ધિક ભદ્ર હતા. મોહમ્મદ બિન અબ્દુલ્લાહ બિલજીની સેનાએ આ વિદ્યાપીઠનો નષ્ટ કરી નાખ્યો.

(૪) વલ્લભી વિશ્વવિદ્યાલય :

આ વિદ્યાલય ઈસાની સાતમી શતાબ્દીમાં ગુજરાતના કાઠિયાવાડમાં સ્થિત હતી. આનું વિવરણ ઈતિહાસક સાહિત્યમાં કર્યું.

(૨૦) શિક્ષણની પદ્ધતિ :

શિક્ષણની શરૂઆત અનુષ્ઠાનથી થતી. પાંચ વર્ષના બાળકને અનુષ્ઠાન દ્વારા વિદ્યારંભ સમયે સંસ્કૃત શ્લોકોનું ઉચ્ચારણ થતું. વિદ્યાદેવી સરસ્વતીની આરાધના થતી. અનુષ્ઠાન સમયે ભાષાના અક્ષરોનું જ્ઞાન અપાતું. લિપિ અને સંખ્યાનો અભ્યાસ પણ આ સમય દરમિયાન કરાવાતો ત્યારબાદ ઉપનયન સંસ્કાર થતા. આ સમયને મનુએ દૈહિક અને આધ્યાત્મિક પુનર્જન્મ ગણાવ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ રાત-દિવસ કામ કરતા. દીવા માટે તેલ મળતું તો છાણાં સળગાવીને તેના પ્રકાશે અધ્યયન થતું.

આ યુગમાં માનવજીવનના ચાર ઉદ્દેશ (૧) ધર્મ (સત્ય) (૨) અર્થ (અર્થોપાર્જન) (૩) કામ (ઈચ્છાઓની પૂર્તિ) (૪) મોક્ષ (મુક્તિ). પરમ સત્યના માર્ગ ઉપર ચાલીને મુક્તિ મેળવવા માટે ધર્મની આવશ્યકતા પર ભાર મુકાતો. અર્થ એટલે ફક્ત પૈસા કમાવવા એટલું જ નહીં પણ ધનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તે બધી જ સમૃદ્ધિ મેળવવી. કામનો અર્થ છે. ઈન્દ્રિયોનું સુખપ્રાપ્ત કરવું, તથા ઈચ્છાઓની પૂર્તિ કરવી અર્થ અને કામના ઉદ્દેશોને પ્રાપ્ત કરવા માટે ધર્મના માર્ગે ચાલવું આવશ્યક છે. વિદ્યાભ્યાસ આ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હતું. શિક્ષણથી માણસના જીવનની રહેણીકહેણીમાં પરિવર્તન આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં માતા-પિતાનું ઘર છોડી ગુરુના આશ્રમમાં જ્ઞાન મેળવવા જતા. આ ગુરુએ પિતા તુલ્ય બની જતા.

રામાયણ કાળમાં અયોધ્યા વિદ્યાનું ખૂબ મોટું ધામ ગણાતું. તે મેખલી મહાસંઘ નામે આ ધામ જાણીતું હતું. અયોધ્યામાં ચાલતી આ પાઠશાળાઓમાં પુરાણોનું જ્ઞાન

અપાતું. એ સમયમાં સૌથી મોટો આશ્રમ ગંગા યમુનાના સંગમ પ્રયાગ પર આવેલ હતો. ભારદ્વાજ ઋષિ તેના સંચાલક હતા. એ આશ્રમ એવડો મોટો હતો કે ભરત જ્યારે રામને વનમાં મળવા ગયા ત્યારે આ આશ્રમમાં ભરતની સંપૂર્ણ સેનાને શરણ અપાયું હતું. ઘોડા અને હાથીની ઉછેર શાળાઓ પણ આ આશ્રમમાં હતી. મોટી ઈમારતો અને રાજાઓ માટે અતિથિગૃહ આરામદાયક બેઠકો, વાહન રાખવા માટેની જગ્યાઓ તથા મોટા ભોજનકક્ષ પણ હતા.

રામાયણ યુગમાં આશ્રમો તથા અધ્યન કેન્દ્રો મહાભારતના સમય સુધી ચાલુ રહ્યાં. પાંડવોના વનવાસ સમયે કૃષ્ણઋષિના આશ્રમનું વર્ણન મળે છે.

(૨૧) નારી શિક્ષણ :

વૈદિક કાળમાં યાજ્ઞવાલ્ક્ય ઋષિ તેમની પત્ની મૈત્રેયી અને કાત્યાયનીને બ્રહ્મજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપે છે. ગાર્ગી નામની વિદુષીએ વૈદિક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. આમ વૈદિક યુગમાં મોટી સંખ્યામાં જે નારી શિક્ષણની પરંપરા શરૂ થઈ હતી. તે પૌરાણિક કાળમાં એટલે કે મહાકાવ્ય કાળમાં પણ ચાલુ રહે છે. યુદ્ધ શાસ્ત્રમાં નિપુણતા મેળવવાના કારણે જ કેકયી દશરથ રાજાને યુદ્ધમાં મદદરૂપ થાય છે. દ્રૌપદીના પાંડવો તથા સત્યભામા સાથેના સંવાદો દ્વારા તેની વિદ્વતા પ્રગટે છે. રતિવાસની સ્ત્રીઓ ચોસઠ કલાઓમાં પ્રવીણ હતી. દ્રૌપદી, સાવિત્રી, કુન્તી અને ગાંધારી વગેરેના પરસ્પર તથા અન્યો સાથેના વાર્તાલાપોથી તેઓના જ્ઞાની હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

(૨૨) ગુરુ—શિષ્ય પરંપરા :

આર્ય સંસ્કૃતિમાં ગુરુ અને શિષ્ય પરંપરા દ્વારા શિક્ષણ અપાતું, માતૃદેવોભવ, પિતૃદેવો ભવ, આચાર્યદેવો ભવ, અને અતિથિદેવો ભવ જેવા આદર્શો શીખવવામાં આવતા. શિષ્ય ગુરુની તથા ગુરુપત્નીની તેનાં માતા—પિતા સમાન માની સેવા કરતો. આ યુગમાં પાંચ માતાઓનું વર્ણન મળે છે જેમાં રાજાની પત્ની, મોટાભાઈની પત્ની, ગુરુ પત્ની, સાસુ, તેમજ પોતાની માતા, એ સમયમાં કઠોરતાપૂર્વક વેદાધ્યયન કરાવાતું. શિક્ષા પૂર્ણ કરવામાં ૨૪ થી ૨૮ વર્ષ લાગતાં. ક્યારેક આજીવન શિક્ષણ ચાલતું.

મનુએ ગુરુના બે પ્રકાર દર્શાવ્યા છે.

૧. એવા ગુરુ જે શિક્ષણને પોતાના વ્યવસાયના સ્વરૂપમાં સ્વીકારે, પોતાનું આખું જીવન શિક્ષણમાં વિતાવે.
૨. આ ગુરુ વેદો અને ઉપનિષદો સાથે કલ્પસૂત્રોનું જ્ઞાન પણ વિના મૂલ્યે આપતા જે આચાર્ય કહેવાતા. શિક્ષણ પૂરું થાય ત્યારે શિષ્ય દ્વારા ગુરુને ધન, જમીન, સોનું, ગાય, ઘોડા, છત્રી, ધાન્ય, શાકભાજી, વસ્ત્રો, વગેરેની ભેટ અપાતી. રામે પોતાના ગુરુ વિશ્વામિત્રમાં અખૂટ શ્રદ્ધા રાખી જેથી ગુરુએ તેમને અમૂલ્ય શસ્ત્રો આપ્યાં. ગુરુ વશિષ્ઠ વેદાંતનું જ્ઞાન રામને આપે છે. તો અગત્ય ઋષિએ રામને 'આદિત્ય હૃદયમ્' નામનું શસ્ત્ર આપ્યું.

'ગુરુભક્તિ એટલે છેવટે તો જ્ઞાનભક્તિ જ છે. એ ભુલવું ન જોઈએ. ગુરુની પૂજા સત્યની પૂજા, જ્ઞાનની પૂજા, અનુભવની પૂજા, જ્યાં સુધી મનુષ્યને જ્ઞાનની તરસ છે જ્ઞાન માટે આદર છે ત્યાં સુધી દુનિયામાં ગુરુભક્ત રહેશે"

गुरूर्ब्रह्मा गुर्ध्वर्विष्णुगुक्ष्मेवो महेश्वश्च ।

गुश्च साक्षात् पञ्चब्रह्म तस्मै श्रीगुश्चे नमः ॥ ११ ॥

અર્થાત્ (દુનિયાનાં દુઃખો દૂર કરવાનો માર્ગ બતાવનાર) ગુરુ એ જ બ્રહ્મા છે, એ જ ગુરુ (સર્વ વ્યાપક) વિષ્ણુ ભગવાન છે, એ જ ગુરુ મહાદેવ છે, જ્ઞાન આપનાર ગુરુ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છે. એવા ગુરુને નમસ્કાર કરું છું"^{૪૩}

आर्यसंस्कृतिमां गुरुनुं स्थान परमात्माथी पण श्रेष्ठ रह्युं छे, कभीर कहे छे.

गुश्च गोविंद दोनो खडे किसको लागु पाय,

बलिहाश्च गुश्च आपकी, गोविंद दियो बताय

कभीरज्ज्એ ગુરુનો મહિમા સમજાવતા કહ્યું છે.

सतगुश्च की महिमा अनंत, अनंत किया उपकाश्च

लोचन अनंत उघाडिया, अनंत दिखावन हाश्च^{૪૪}

ગુરુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે આપણો મેળાપ કરાવે છે જે તે જ્ઞાનક્ષેત્રના આ ક્ષણ સુધી વિકસેલા સકળ જ્ઞાન સાથે તે આપણો સંબંધ બાંધી આપે છે, એ આપણને સર્વ ભૂતકાળ

બતાવે છે. વર્તમાનની ઓળખ આપે છે. ભવિષ્યકાળની દિશા કહે છે ગુરુ એટલે આ ક્ષણ સુધીનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન.

"કેવળ વિનમ્ર બનીને આવનારા જ્ઞાનોપાસક શિષ્યના જાત-કુળ ગુરુ પુછતો નથી. ગુરુ તો જ્ઞાન માટેનો તલસાટ એ એક જ વસ્તુ જાણે છે, ખાલી ઘડો લઈને ગુરુ પાસે કોઈપણ આવો, નીચા વળો, ઘડો ભરાઈ જશે."^{૪૫}

(૨૩) ધ્યેયોની પરાકાષ્ઠા :

એકેક સદ્ગુણ માટે, એકેક ધ્યેય માટે સર્વસ્વનું સ્મરણ કરનારી મહાન વિભૂતિઓ આપણને આર્યસંસ્કૃતિમાં જોવા મળે છે. આર્ય સંસ્કૃતિ એટલે વિભૂતિઓનો ઈતિહાસ. 'ઈતિહાસ એટલે મકાન વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રો' એવી એક ઉક્તિ છે. આર્ય સંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ એટલે આર્ય સંતાનો ઈતિહાસ ભગવાન રામે ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે પિતાના વચનપાલન માટે ચૌદ વર્ષ વનવાસ ખેડેલો, સીતા ત્યાગ કર્યો, લક્ષ્મણે ખુદ રામ સાથે વનમાં જઈ ધ્યેય પ્રાપ્તિ કરી. આમ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, સીતા એ આર્ય સંસ્કૃતિને ઘડી છે.

એવી જ રીતે હનુમાન, શુક્રદેવ, ધ્રુવ, ભક્ત પ્રહલાદ, સત્યમૂર્તિ રાજા હરિશ્ચંદ્ર, મહારથી કર્ણ, મહાન બલિરાજા, સતી સાવિત્રી, ગાંધારી, ભગવાન બુદ્ધ, વગેરે... એ આર્યસંસ્કૃતિને ઘડી છે.

એક સંસ્કૃત સુભાષિતમાં કહેવાયું છે કે

શ્રી શ્રમો ભક્ષ્તઃ કૃષ્ણો ભીષ્મો ધર્મસ્તથાર્જુનઃ ।

માર્કણ્ડેયો હશ્ચિન્દ્રઃ પ્રહ્લાદો નાશ્વ્લો ધ્રુવઃ ॥ ૧૨ ॥

હનુમાનજનકો વ્યાસો વસિષ્ઠશ્ચ શુકો બલિઃ ।

દધીચિ-વિશ્વકર્માણૌ પૃથુવાલ્મીકિભાર્ગવાઃ ॥ ૧૩ ॥^{૪૬}

અર્થાત્ શ્રીરામ, ભરત, કૃષ્ણ, ભીષ્મ, ધર્મરાજ તથા અર્જુન, માર્કંડેય ઋષિ, હરિશ્ચંદ્ર, પ્રહલાદ, નારદ, ધ્રુવ, હનુમાન, જનકરાજા, વ્યાસ, વસિષ્ઠ, શુકદેવ, બલિ, દધીચિ, વિશ્વકર્મા, પૃથુ વગેરે મહાપુરુષો આ સમાજને સદા શ્રેષ્ઠગુણો પ્રદાન કરે.

આવી વિશાળ પરંપરા, વિશાળ ધ્યેયપૂજા, આર્યસંસ્કૃતિમાં છે. ભારતના પ્રદેશે પ્રદેશમાં આવા ધ્યેયપૂજક નરનારી રત્નો સતત જન્મ લેતા રહ્યાં છે. આર્ય સંસ્કૃતિમાં આવા અનેક જ્ઞાન-અજ્ઞાત, નામોની પરંપરા જોવા મળે છે, જેણે ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે પોતાની જાત ખપાવી દીધી. આવું ચારિત્ર્ય જ્યાં સુધી જીવે છે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યાં સુધી ભારતવર્ષ જીવે છે. આર્યસંસ્કૃતિ જીવે છે.

(૨૪) અવતાર કલ્પના :

આર્ય સંસ્કૃતિમાં અવતારવાદને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. અવતારવાદ એટલે પારાવાર પ્રયત્ન વાદ, અવતારવાદ એટલે અવિરતકર્મ, અનંત અખંડ ઉદ્યમ, ભગવાનશ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીનૃસિંહ ભગવાન, શ્રી વામનઅવતાર, શ્રી વરાહઅવતાર આ આમ જે – તે સ્વરૂપે જન્મી ઈશ્વરી રૂપ ધારણ કરે છે ને અવતારી મહાપુરુષ ગણાય.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ ગીતામાં કહ્યું છે કે,

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भाश्च

अभ्युत्थानम धर्मस्य तदाऽत्मानं सृजान्यहम् ।।

पश्चिन्नाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।।^{૪૭}

અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું જન્મ ધારણ કરું છું સત્યપુરુષોના રક્ષણ માટે, દુષ્ટોના વિનાશ માટે અને ધર્મની સ્થાપના માટે હું યુગે યુગે પ્રકટું છું.

આર્યસંસ્કૃતિ કહે છે કે મહાપુરુષ જન્મે એવું જો આપણે ઈચ્છતા હોઈએ તો બેસી ન રહેવું જોઈએ. કર્મ કરવું જોઈએ. અવતારી પુરુષ સમગ્ર સૃષ્ટિનું કલ્યાણ કરે છે. આવી વિભૂતિને જોવા આંખો તરકાતી હોય છે. ઈશ્વરનો મહિમા આવી વિભૂતિઓ દ્વારા જ પ્રગટે છે. આ મહાપુરુષો માનવીની શક્તિ બતાવી આપતા હોય છે. આર્ય સંસ્કૃતિ એટલે પ્રયત્નોની પરાકાષ્ઠા, અમર આશાવાદ, કરોડો લોકોનું સહકાર્ય, આ બધી બાબતોનું ચોખ્ખું પ્રતિબિંબ અવતારી સંકલ્પનામાં ઝીલાયું છે.

આર્ય સંસ્કૃતિ અવતાર કલ્પનાની સાથે સાથે અનેક દેવતાઓ — દેવીઓમાં માનનારી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે. ભારતમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ એ મહાન દેવો ઉપરાંત ગણપતિ, હનુમાન, ભગવાન બુદ્ધ, ભગવાન મહાવીર વગેરે દેવતાઓ તથા સરસ્વતી, લક્ષ્મીજી, મહાકાળી, અંબા, દુર્ગા, પાર્વતી જેવી દૈવી શક્તિઓ પૂજનીય ગણાય છે. આ દેવી દેવતાઓને લોકો આસ્થાભેર પૂજે છે.

શ્રીરામ :

ભગવાન વિષ્ણુના અવતાર રૂપમાં પૂજાતા ભારતીય જીવનદર્શનોના મર્યાદા પુરુષોત્તમ, ઈશ્વાકુવંશી દશરથપુત્ર 'રામ' ધર્મવિદ્યાની રાક્ષસોનો વિનાશ કરી ઘરતી પર આદર્શ 'રામરાજ્ય' સ્થાપિત કરવા વાળા સમર્થ રાજા.

શ્રીકૃષ્ણ :

દ્વાપર યુગના અંતિમ ભાગમાં કંસાદિક દુર્જનોના સંહારકર્તા, દુર્યોધન — જરાસંઘાદિ દુષ્ટોના વિનાશ વિદ્યાતક, સજ્જન પરિમાતા, ગીતાજ્ઞાતા, પ્રદાતા, ભગવાન વિષ્ણુના ષોડશ કાલાવતાર રૂપમાં પૂજત, વસુદેવ—દેવકીપુત્ર, યશોદાનંદન શ્રી કૃષ્ણ.

હનુમાન :

સુમેરુના રાજા કેસરી અને અંજનાના પુત્ર, સુગ્રીવના મિત્ર, અને મંત્રી, અનન્ય રામભક્ત, જેમણે સમુદ્ર ઓળંગી સીતાજીની શોધ કરવા જેવું અઘરું કાર્ય કર્યું.

ભગવાન બુદ્ધ :

કપિલવસ્તુના શાક્યગણ પ્રમુખ રાજા શુદ્ધોદનના પુત્ર સિદ્ધાર્થ ગૃહત્યાગ કરીને તપ કર્યા પછી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને બુદ્ધ બની ગયા. બૌદ્ધમતના મુજબ તેમના પૂર્વ પણ અનેકો બુદ્ધ થયા અને આગળ પણ થશે. બુદ્ધને અવિદ્યાજનિત જરા—મરણ વગેરે દુઃખોથી વિચારપૂર્વક મુક્તિપામવા અને જીવનમાં અહિંસાયુક્ત મધ્યમ માર્ગ અપનાવવા માટે જોર આપ્યું.

(૨૫) આર્યસંસ્કૃતિ ઋષિ સંસ્કૃતિ :

પ્રાચીન સમયમાં બ્રહ્મર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય, મહર્ષિ કપિલમુનિ, ત્યાગમૂર્તિ દધિચી, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, દ્રોણ, સાંદીપનિ, પરશુરામ, નારદમુનિ, મુનિ વેદવ્યાસ, વગેરે ઋષિમુનિઓએ પોતાનાં સત્કાર્યો, જ્ઞાન અને તપ દ્વારા ભારતીય સમાજ ઘડતરમાં પોતાનું અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે.

મુનિવેદવ્યાસ :

અઢાર પુરાણો, મહાભારત અને બ્રહ્મસૂત્રના રચનાકાર, જેમના વિષયમાં પ્રસિદ્ધ છે કે વેદમંત્રોને અલગ અલગ સંહિતાબદ્ધ કર્યું. આર્ય સંસ્કૃતિની પરંપરાને સુરક્ષિત કરવામાં વ્યાસમુનિનાં કાર્યો અનન્ય મહત્વનાં છે.

ઋગ્વેદના એક મંત્રદેષ્ટા ઋષિ પુરાણો અને રામાયણ મુજબ સૂર્યવંશી રાજાઓના કુળગુરુ, જેમના સામે વિશ્વામિત્રએ કેટલાક કાળ સુધી સ્પર્ધા માની. મુનિ વસિષ્ઠનું આપેલું અદ્ભૂત આત્મજ્ઞાનોપદેશ 'યોગવાસિષ્ઠ' નામક ગ્રંથના રૂપમાં ઉપલબ્ધ છે.

શુકદેવ :

મહર્ષિ વ્યાસના પુત્ર, જે જન્મના સંસારથી વિરક્ત મહાયોગી હતા. પોતાના પિતાથી વેદાદિ વિદ્યાર્જન કર્યા પછી તે આત્મજ્ઞાનની જિજ્ઞાસાથી મિથિલા નરેશ જનકથી પણ મળ્યા. રાજા પરીક્ષિતને મૃત્યુથી સાત દિવસ પૂર્વ શુકદેવે ભાગવત કથા સંભળાવી.

પરશુરામ :

જમદગ્નિ ઋષિના મહાપરાક્રમીપુત્ર, જેમણે પોતાના પિતાના હત્યારા કાર્તવીર્ય સહસ્રબાહુ સહિત બધા અત્યાચારી રાજાઓનો વધ કરીને પૂરી પૃથ્વી જીતીને પોતાની મંત્ર વિદ્યા ગુરુ કશ્યપઋષિને દાન કરી.

શંકરાચાર્ય :

કેરલના કાલડી ગ્રામમાં શિવગુરુ નમ્બ્રદ્રી અને આર્યામ્બાના ઘેર જન્મેલા મહામેઘાવી બાળ સંન્યાસી, ઉપનિષદ વગેરે વેદાંત ગ્રંથોના મહાન ભાષ્યકાર, અદ્વૈત

વેદાંત દર્શન પ્રણેતા, દિગ્વિજયી વૈદિક મતોદ્ધારક, જે ૩૩ વર્ષની ઉંમરમાં દિવંગત થવાથી પૂર્વ પુરા દેશને સાંસ્કૃતિક એક્યસૂત્રમાં જોડીને રાષ્ટ્રીય એકતાને સ્થાયી આધાર બનાવી ગયા.

પાણિનિ :

અત્યારથી લગભગ અઢી હજાર વર્ષ કે તેનાથી વધુ પૂર્વ લગભગ ભારતના ઉત્તર પશ્ચિમ સીમા-પ્રાંતમાં જન્મેલા મહાન વ્યાકરણ અને ભાષા-વિજ્ઞાની, જેમનાથી રચાયેલું અષ્ટાધ્યાયી હવે સંસ્કૃત વ્યાકરણનો આધાર ગ્રંથ અને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો વિશ્વમાં સૌથી સર્વશ્રેષ્ઠ મૌલિક ગ્રંથ છે. શબ્દાનુશાસન, ધાતુપાઠ, ગણપાઠ, ઉણાદિસૂત્ર, અનેલિંગાનુશાસન પાણિનીયવ્યાકરણના પાંચ ગ્રંથ છે.

વાલ્મીકિ :

રામાયણના રચનાકાર આદિકવિ, જેમની તપઃ પૂત વાણીથી કવિતાના સ્ત્રોત કૌયં પક્ષીના જોડામાંથી એકને પારધી વડે મારવામાં આવેલા, અતિશય કરુણાવશ, અકસ્માત્ કૂટી પડ્યું, ને પછી એ છંદમાં તેમણે નારદથી સાંભળેલું શ્રી રામના ઉજ્જવળ ચરિત્રનું આલેખન કર્યું.

વિશ્વકર્મા :

વિશ્વના આદિ સ્થપતિ અને શિલ્પી, જેમણે દેવલોક અને મનુષ્યલોકમાં નગરો, ઉપકરણો અને સુદર્શન ચક્ર, ત્રિશૂલ, વજ્ર વગેરે શસ્ત્રોનું નિર્માણ કર્યું.

દધીચિ :

દધીચી ઋષિએ અશ્વિની કુમારોને મધુવિદ્યા શીખવાડી હતી. વૃત્રાસુરના આતંકથી પીડિત દેવોની પ્રાર્થના પર દધીચિએ વ્રજ બનાવવા પોતાનાં હાડકાઓ આપ્યાં હતાં.

અગસ્ત્ય :

એક મહાન સામર્થ્યશાળી ઋષિ, જેમણે પોતાના ઋગ્વેદ — સૂક્તથી ઈન્દ્ર અને મરુદગણોના વિવાદ શાંત કરી એમનામાં મિત્રતા કરાવી. પુરાણ કથાનુસાર અમર્યાદિત રૂપથી ઊંચા ઊઠેલા વિન્ધ્ય પર્વતને નતમસ્તક કરી અગસ્ત્ય દક્ષિણ ભારત અને લંકામાં જઈને રહ્યાં. દક્ષિણમાંવૈદિક સંસ્કૃતિનું સમ્યક સંચાર કર્યા પછી સંભવતઃ તે સમુદ્ર પાર કરીને દક્ષિણ પૂર્વમાં જાવા—સુમાત્રા સુધી ગયા જ્યાં અત્યાર સુધી તેમના મંદિરો છે. પુરાણોમાં અગસ્ત્યથી સમુદ્રને પીને શોષી લેવાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

આ ઉપરાંત ...

મશ્વર્ષિઃ કાલિદાસઃ શ્રીભોજો જકણસ્તથા ।

સૂશ્વદાસસ્ત્યાગશ્વજો શ્વસશ્વનાનશ્ચ સત્કવિઃ ॥ ૨૦ ॥”

અર્થાત્ ભરતમુનિ, કાલિદાસ, ભોજ, જકણાર્ય, સૂરદાસ, ત્યાગરાજ, અને રસખાન જેવા કવિઋષિઓ તેમજ

વૈજ્ઞાનનિકાશ્ચ કપિલ, કણાદઃ સુશ્રુતસ્તથા ।

ચશ્ક્રો ભાસ્કશ્ચાર્યો, વશ્વહમિહિશ્ચ સુધીઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થાત્ કપિલ, કણાદને સુશ્રુત તથા ચરક, ભાસ્કારાર્ય અને વિદ્વાન વરાહમિહિર જેવા વૈજ્ઞાનિકઋષિઓની પરંપરાનો વારસો આર્ય સંસ્કૃતિની જીવન વ્યવસ્થાનો અમૂલ્ય વારસો છે.

(૨૬) આર્યસંસ્કૃતિમાં મૂર્તિપૂજા :

આર્ય સંસ્કૃતિએ જે અનેક સાધનોનું નિર્માણ કર્યું છે. તેમાં મૂર્તિપૂજા એક મહાન સાધન છે.

“મૂર્તિ એટલે આકાર, મૂર્તિપૂજા એટલે આકાર પૂજા, પ્રત્યક્ષ પૂજા, આપણી આંખની સામે આપણને વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ દેખાતી હોય છે. આપણે બધા આકારપૂજક છીએ. આપણે એવી મૂર્તિ જોઈએ છે જેને આપણે આંખથી દર્શન કરી શકીએ””

આર્ય સંસ્કૃતિ મૂર્તિપૂજાને વિશ્વપૂજા માને છે મનુષ્યનો જન્મ થયો ત્યારથી મૂર્તિપૂજા શરૂ થઈ. ધર્મ કહે છે કે આપણે વ્યક્તિપૂજાથી આરંભી મૂર્તિમાંથી અમૂર્ત તરફ જતા હોઈએ છીએ. આપણે ગણપતિની પૂજા કરીએ છીએ એવી જ રીતે અન્ય દેવદેવીઓની પણ મૂર્તિપૂજા કરીએ છીએ. આપણા દેશમાં હજારો ગામડાંઓ છે. દરેક ગામમાં હનુમાનજીનું મંદિર તથા રામમંદિર અને શિવમંદિર આવેલાં છે. આ દરેક મંદિરમાં જે તે દેવતાની મૂર્તિ રાખીને તેમની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને તેમની નિત્ય પૂજા-આરાધના કરવામાં આવે છે.

(૨૭) આર્યસંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતા પરિવાર વ્યવસ્થા :

આર્ય સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતાનો માપદંડ પરિવાર વ્યવસ્થા છે. રક્તસંબંધો ધરાવતું એ જીવંત એકમ છે. બિંદુ-બિંદુ મળીને સિન્ધુ બને છે. બિંદુનો ગુણધર્મ સિન્ધુ મેળવે છે. અને સિન્ધુ થકી જ બિન્દુને અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. બિંદુની વિશેષતા સિન્ધુની વિશેષતા બને છે. આમાં અહંકારને ક્યાંય સ્થાન નથી. બન્ને એકબીજાને પૂરક છે. પરિવાર બિન્દુ છે. સંસ્કૃતિ સિન્ધુ છે અને માટે જ પરિવારની મહેકથી રાષ્ટ્ર મહેકે છે. સંસ્કૃતિ મહેકે છે.

કોઈ એક પરિવારનાં પરિવારજનોના વ્યવહારથી જેમ એને પ્રતિષ્ઠા મળે છે... એ કુળની ઓળખ પ્રસ્થાપિત થાય છે તેમજ પરિવાર ગંગોત્રીમાંથી વહેતી સંસ્કારધારાથી સંસ્કૃતિને સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રતિષ્ઠા મળે છે. અને માટે જ સંસ્કૃતિની પ્રતિષ્ઠા, પ્રગતિ અને પ્રતિભા માટે સૌથી જવાબદાર તત્ત્વ પરિબળ કોઈ હોય તો તે છે પરિવાર.

મહાપુરુષો, વીરપુરુષો અને વીરવ્રતીઓ દેશનાં રત્નો છે, સંસ્કૃતિની સાચી મૂડી છે. કેટલાક જન્મજાત ગુણવાન હોય છે. તો કેટલાક કર્મે અને સંસ્કારે ગુણની સુવાસ ફેલાવે છે. આ કર્મ અને સંસ્કાર પરિવારના વાતાવરણમાંથી મળે છે. પરિવાર ક્રાંતિ અને ક્રાંતિકારીઓને જન્મ આપે છે.

આર્ય સંસ્કૃતિ પરિવારના આધારે ઊભી છે. અને પરિવાર પ્રેમ, સહિષ્ણુતા અને વિવેકના આધારે. પરિવાર એક સમૂહ છે. સમૂહ ભાવના વિના પરિવારનો વિકાસ શક્ય નથી. આ સમૂહ ભાવનાનો વિસ્તાર જ મનુષ્યને પરિવાર ગામ — સમાજ — રાષ્ટ્ર —

વિશ્વ – સમસ્ત જડચેતન સૃષ્ટિ – પરમેષ્ઠિ એમ સપ્તપદીની વિસ્તરતી ક્ષિતિજોનાં દર્શન કરાવે છે. એક કુટુંબના સંસ્કાર જ મનુષ્યને વસુદૈવ કુટુંબકમ્નો સાક્ષાત્કાર કરાવવાને સમર્થ છે.

આપણી આ આર્ય સંસ્કૃતિ અગણિત જીવનમૂલ્યોને સમાવીને બેઠી છે. આ જીવનમૂલ્યો જ એની મૂડી છે. એ જ એના સ્પંદન છે. એ જ એનો ધબકાર છે. મૂલ્યોના આધારે એ જીવી રહી છે અને વિકસી રહી છે. સંસ્કૃતિનો આધાર જીવનમૂલ્ય છે, જીવનમૂલ્યનો આધાર મનુષ્યનો વ્યવહાર છે. સંસ્કૃતિ માટે જીવી જાણનારા લોકો ક્યાંથી મળશે ? ઉત્તર સુસ્પષ્ટ છે : પરિવારમાંથી.

સંયુક્ત કુટુંબ એ આર્યસંસ્કૃતિની એક વિશિષ્ટતા છે. કુટુંબ એટલે માત્ર પતિ-પત્ની અને બાળકો જ નહીં, પરંતુ દાદા-દાદી, કાકા-કાકી, ફઈબા તથા અન્યોનો પણ જેમાં સમાવેશ થાય છે તેવું ઘર, ઘરનાં આટલાં બધાં સભ્યો સામૂહિક રીતે પરિવાર ભાવનાથી એક સાથે રહે છે. એકબીજાનું સુખ દુઃખ વહેંચે છે અને હર્ષોલ્લાસ તથા આનંદ કિલ્લોલ દ્વારા જીવન વ્યતીત કરે છે. વિવિધ પ્રસંગો તથા પર્વોની ઉજવણી પણ ઉમંગપૂર્વક સાથે કરે છે. પરિવારનો મહત્ત્વનો પ્રસંગ એટલે પુત્ર કે પુત્રીના લગ્ન.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લગ્નનું બંધન પતિ-પત્ની બન્ને માટે અનેક રીતે ગૌરવપૂર્ણ સાબિત થાય છે. પતિ-પત્ની એ સંસાર રથનાં બે પૈડાં છે. સાચા સાથી છે લગ્ન દ્વારા જોડાઈને પતિ-પત્ની બન્ને ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે સંયુક્ત પ્રયત્ન કરે છે. પત્નીને પતિનું અરધું અંગ એટલે કે અર્ધાંગિની ગણવામાં આવે છે. આ અર્ધાંગિની પોતાની જાતને પોતાના પતિમાં સમાવી દે છે. સ્ત્રી પોતાના જીવનચક્ષુનો આરંભ સાચી રીતે પોતાના પતિ સાથે ઘરસંસાર માંડી કરે છે. અને આ યજ્ઞ તેના મૃત્યુપર્યંત તેની સેવારૂપી આહુતિ દ્વારા પ્રજજવલિત રહે છે તેને ક્યારેય એકલતાનો અહેસાસ ન થવા દઈ પોતાની મર્યાદિત દુનિયામાં પણ સર્વ સુખો અર્પણ કરવાનું કામ પતિ એ કરવાનું હોય છે.

ભારતીય પરિવાર વ્યવસ્થામાં દાદા ખૂબ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તે પરિવારના મુખ્ય વ્યક્તિમોભી છે. જે કુટુંબનું સંચાલન કરે છે. ભારતીય પરિવારમાં દરેક સભ્યનું

આગવું સ્થાન હોય છે. વહુ, દીકરી, મા, દાદી—દાદા, કાકા—કાકી, દીકરો, વગેરે... પરિવારના દરેક સભ્યની કામગીરી પણ જુદી જુદી હોય છે. આમ, પરિવાર વ્યવસ્થા એ આર્યસંસ્કૃતિની સુંદર અને સુશીલ પુત્રી છે.

(૨૮) સોળ સંસ્કાર : આર્યસંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ :

સંસ્કારોએ આર્ય સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ છે, સંસ્કાર જીવનના વિભિન્ન પ્રસંગોને મહત્ત્વ અને પવિત્રતાનું પ્રદાન કરે છે. 'સંસ્કાર' શબ્દનો અર્થ શુદ્ધ કરવું, પવિત્ર કરવું, સંસ્કરણ કરવું એવો થાય છે. આર્ય સંસ્કૃતિમાં સોળ સંસ્કારને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

(૧) ગર્ભધાન સંસ્કાર :

જે કર્મ દ્વારા પુરુષ સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં પોતાનું બીજ સ્થાપિત કરે છે, તેને ગર્ભધાન કહે છે. પ્રજનન કાર્યને સહેતુક બનાવવા માટે ગર્ભધાન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે.

(૨) પુંસવન સંસ્કાર :

ગર્ભધારણનો નિશ્ચય થઈ ગયા પછી ગર્ભસ્થ શિશુનું 'પુંસવન' નામના સંસ્કાર દ્વારા સિંચન કરાય છે. 'પુંસવન' નો શાબ્દિક અર્થ 'છોકરાને જન્મ આપવો' એવો થાય છે. બાળકના નર બાળક બનવા તથા તેના જ્ઞાનોદ્યના પ્રતિરોધને દૂર કરવા આ સંસ્કાર કરાય છે. આ પ્રસંગે ગવાતી ઋચાઓમાં પુત્રનો ખાસ ઉલ્લેખ કરાય છે.

(૩) સીમંતોન્નયન સંસ્કાર :

સીમંતોન્નયનનો અર્થ 'સીમન્ત ઉન્નીયતે યસ્મિન્ત કર્મઙ્ગિ તત સીમન્તોન્નયનમ્' અર્થાત્ 'સગર્ભા સ્ત્રીના વાળ ઊંચા ઓળવાની ક્રિયા' એવો થાય છે. ગર્ભવતીસ્ત્રીને પ્રફુલ્લિત રાખવા માટે તથા ગર્ભમાં રહેલા બાળકના દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાપ્તિનો હેતુ આમાં હતો.

(૪) જાત કર્મ સંસ્કાર :

જાત (સંતાન) નો જન્મ થાય ત્યારે તેના સુરક્ષા અને કલ્યાણ માટે જ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તેને 'જાતકર્મ સંસ્કાર' કહે છે.

(૫) નામકરણ સંસ્કાર :

પ્રસૂતા સ્ત્રી દશમા દિવસે સ્નાન કરે તે પછી માતા પિતા બાળકનું નામ વિધિપૂર્વક પાડે તેને 'નામકરણ સંસ્કાર' કહે છે.

(૬) નિષ્ક્રમણ સંસ્કાર :

નિષ્ક્રમણ એ શિશુને પહેલીવાર વિધિપૂર્વક ઘરની બહાર લાવવાનો સંસ્કાર છે. આ સંસ્કાર પ્રસંગે 'તત્યક્ષુદ્રેવહિમ્' એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ થાય છે.

(૭) અન્નપ્રાશન સંસ્કાર :

બાળક સામાન્ય રીતે પાંચ છ માસનું થાય ત્યાં સુધી માતાના દૂધ પર જીવતું હોય છે. એ પછી બાળકના પોષણ માટે માતાનું દૂધ ઓછું પડતું જાય છે અને બાળકની તંદુરસ્તી માટે તેની ખોરાકની જરૂરિયાત વધતી જાય છે. આ વિધિને પણ ધાર્મિક સંસ્કારનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

(૮) ચૂડીકરણ સંસ્કાર :

ચૂલ (વાળ) નું મુંડન કરી માથાની ટોચ પર શિખા રાખવામાં આવે, તેને 'ચૂડાકરણ' કે 'ચૌલકર્મ' કહે છે. ચૂડાકરણ સંસ્કાર દેવાલયમાં થાય છે.

(૯) કર્ણવેધ સંસ્કાર :

આવશ્યકતા અનુસાર આ સંસ્કારને ધાર્મિક સ્વરૂપ અપાયું છે. રોગ વગેરેથી રક્ષા કરવા તથા ભૂષણ માટે બાળકનો કર્ણવેધ કરાવવાની પ્રથા પ્રાચીન સમયથી ચાલુ હતી.

(૧૦) વિદ્યારંભ સંસ્કાર :

જ્યારે બાળક વિદ્યાગ્રહણ કરવાને યોગ્ય ઉંમરનો થાય ત્યારે તેના શિક્ષણનો આરંભ વિદ્યારંભ સંસ્કાર સાથે કરવામાં આવે છે. અને એને એમાં અક્ષર શીખવામાં આવે છે.

(૧૧) ઉપનયન સંસ્કાર :

ઉપનયન શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપ અર્થાતની નજીક લઈ જવું, દોરી જવું. પરથી બન્યો છે. એનો શાબ્દિક અર્થ 'વિદ્યાર્થીને એના ગુરુ પાસે એના શિક્ષણ માટે લઈ જવો' તે છે. ઉપનયન સંસ્કાર એટલે ઉચ્ચ જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય ઘડતર અને સંસ્કાર સિંચનના ક્ષેત્રનો પ્રવેશ ગણાવી શકાય. આ સંસ્કાર અત્યારે દ્વિજત્વ પ્રાપ્તિનો ધાર્મિક સંસ્કાર બની રહ્યો છે.

(૧૨) વેદારંભ સંસ્કાર :

પ્રાચીન સમયમાં વૈદિક વ્રતોનું અનુષ્ઠાન થતું તે ધીમે ધીમે ઓછું થતું ગયું. આ પ્રાચીન પરંપરાને જાળવી રાખવા એક એવો સંસ્કાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો જેનાથી ઉચ્ચતર શિક્ષણનો આરંભ થયો. આ સંસ્કારને વેદારંભ સંસ્કાર.

(૧૩) સમાવર્તન સંસ્કાર :

વિદ્યાર્થી જીવનની સમાપ્તિનો મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રસંગ છે. સમાવર્તનના સ્નાન સાથે એ વિદ્યા સ્નાતક પણ કહેવાતો સ્નાન પહેલા વિદ્યાર્થી જીવનની સમાપ્તિ માટે ગુરુની અનુમતિ લેવાતી. આ ગુરુદક્ષિણા અપાતી.

(૧૪) વિવાહ સંસ્કાર :

સંસ્કૃતમાં 'વિવાહ' નો અર્થ લગ્ન થાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષના લગ્ન માટે વિવાહ શબ્દ વપરાય છે. બ્રહ્મચાર્યશ્રમનું સમાપન સમાવર્તન સંસ્કારથી થાય છે. અને બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશે છે. જેનો પહેલો સંસ્કાર વિવાહ છે. વ્યક્તિ બ્રહ્મચારી મટી ગૃહસ્થ બને છે ધર્મ, અર્થ અને કામની સાધના કરે છે. આ સંસ્કારથી સામાજિક ગુણો વિકસે અને કામસુખની પૂર્તિ થાય છે.

(૧૫) વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ સંસ્કાર :

સામાજિક, કૌટુંબિક આસક્તિઓથી ધીરે ધીરે દૂર થઈ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવો વનવાસ કરવો અને આસક્તિઓથી મુક્ત થઈ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(૧૬) અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર :

હિંદુઓના જીવનનો અંતિમ સંસ્કાર છે. મરણ પછીની છેલ્લી ક્રિયાને 'અંત્ય ઈષ્ટિ' (છેલ્લો યજ્ઞ) કહે છે. જીવનકાળ દરમ્યાન વિભિન્ન સ્તરે વિવિધ ક્રિયાઓ અને વિધિ વિધાનો આપણે કરીએ છીએ. મૃત્યુબાદ પરલોકમાં ભાવિ સુખ તથા કલ્યાણ માટે તેનો અંતિમ સંસ્કાર કરાય છે. જન્માન્તર સંસ્કાર દ્વારા વ્યક્તિ આ લોકને જીવે છે, તેમજ મરણોત્તર સંસ્કાર દ્વારા વ્યક્તિ પરલોકને જીતે છે.

(૨૮) મૃત્યુ પ્રત્યેનો આર્યસંસ્કૃતિનો અભિગમ :

આર્ય સંસ્કૃતિમાં મૃત્યુ ભીષણ નથી. મૃત્યુ એટલે જીવન વૃક્ષને લાગેલું એક મીઠું ફળ ! મૃત્યુ ઈશ્વરનું જ એક રૂપ છે. જીવન અને મૃત્યુએ બંન પરમ મંગલ ભાવ છે.

મૃત્યુ એટલે મહાયાત્રા, મૃત્યુ એટલે મહાપ્રસ્થાન, મૃત્યુ એટલે મહાનિદ્રા, દરરોજની વિટંબણાઓ, આપત્તિઓ, મથામણો પછી આપણે સૂઈ જઈએ છીએ આ ઊંઘ એટલે મરણ આખા જીવનની દોડધામ પછી આપણે ચિર નિદ્રામાં પોઢી જઈએ છીએ.

મરણ ન હોત તો દુનિયા ભયંકર દેખાઈ હોત, મરણને કારણે સંસારમાં રમણીયતા છે. મરણને કારણે જગતમાં પ્રેમ છે. આપણે બધા જો અમર હોત તો આપણે એક બીજાની કોઈ દરકાર ન કરી હોત, મૃત્યુ છે એટલે આપણે વિચારીએ છીએ કે બધાએ જવાનું જ છે. તો શા માટે ખરાબ વર્તન કરવું !

મરણ એટલે જીવનની અમાસ, શિવની સાથે જીવ ભળી જાય છે. જીવાત્મા પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થાય છે. જીવ દેખાતો નથી કારણ કે તે વિશ્વભરમાં વિલીન થયેલો હોય છે. મૃત્યુ એટલે જીવરૂપી પ્રિયતમાનું શિવરૂપી પ્રિયતમને મળવા જવું. જીવશિવની એકરૂપતાનું સંગીત એટલે મૃત્યુ.

(૩૦) સમાપન :

વિચારનિષ્ઠા એ આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. સાથે સાથે ભૂમિનિષ્ઠા પણ જોવા મળે છે. આથી મહાન વિદ્વાનો, પંડિતો તથા રાષ્ટ્રભક્તો સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ ને મહત્ત્વ આપે છે. ભગવાનશ્રી રામે કહ્યું છે કે "જનની જન્મભૂમિય સ્વર્ગાદપિ મરિયસિ" જનની અને જન્મભૂમિ મને સ્વર્ગથી પણ પ્રિય છે. આપણા ઋષિમુનિઓએ "દુલર્ભમાં ભારતે જન્મ" ની ઘોષણા કરીને એક આગવી જ ભૂમિનિષ્ઠા ઊભી કરી. આ તો યજ્ઞ ભૂમિ છે. અહીં તો સ્થળે સ્થળે અને ધૂળના કણકણમાં યજ્ઞ થયેલો છે.

"આવી ભૂમિનિષ્ઠા નિર્માણ થઈ શકી હતી તેને પરિણામે જ મહાભારતનું યુદ્ધ થયું છતાં આ ભૂમિના ટુકડા ન થયા. એ યુદ્ધમાં પચાસ લાખ કરતાંયે વધુ સૈનિકો લડ્યા હતા. એમની મદદમાં ઊભી રહેલા અન્ય લોકોની સંખ્યા હશે એક દોઢ કરોડ."

વિભિન્ન સંસ્કૃતિના લોકોને એક કરવાની હિંમત ભારતીયોએ દાખવી. આપણો આવો અજોડ ઈતિહાસ છે. આખુંયે યુરોપ એક જ ધર્મનું અનુયાયી હોવા છતાં એક રાષ્ટ્ર ન બની શક્યું. ઈટાલિયન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ સૌની નિષ્ઠા પોતપોતાની ભૂમિ પર જ રહી. જે સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ ગણી શકાય. યુરોપ આખાનો ધર્મ એક હતો, છતાં એ બધા લોકોની નિષ્ઠા એક ન બની શકી, ઉલટા ભૂમિના અનેક ટુકડા થયા પણ ભારતમાં બદરીનારાયણથી રામેશ્વર સુધીના પ્રદેશમાં આ વિશાળ ભૂમિખંડના તમામ લોકોની નિષ્ઠા એક સમાન રહી શકી આજે ભારતમાં જે પણ કંઈ આર્યસંસ્કૃતિ છે તેનું શ્રેય મહાન ઋષિમુનિઓને જ ભાગે જાય છે.

પાઠટીપ

ક્રમ	પુસ્તક	લેખક	આવૃત્તિ	પૃ.નં.
૧.	શ્રી ગુરુજી અને રાષ્ટ્ર અવધારણા	મા.ગો.વૈદ્ય	પ્ર.આ.	૦૫
૨.	Ernest Barker Priniciples of social and political theory			૮૯
૩.	સાધના સાપ્તાહિક (૧૮ જાન્યુ. ૧૯૯૭નો અંક)			૧૨
૪.	અક્ષય તૃતીયા-જન્માષ્ટમી અંક 'અભિયાન' (સામયિકમાંથી ૭-૯-૨૦૦)	અટલ બિહારી વાજપેયી ૧૫-૮-૦૨		૦૬
૫.	ભારતીય સંસ્કૃતિ સાને ગુરુજી અનુવાદ	સંજય શ્રીપાદ ભાવે	૨૦૦૦	૨૧
૬.	વિચાર અને નવનીત-૨૦૦૬			૭૭
૭.	જીવન શિક્ષણ-સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૬			૦૪
૮.	શ્રી ગુરુજી સમગ્ર-૨ અનુ. દોલતભાઈ મહેતા		પ્ર.આ.	૨૧
૯.	સાધના-ભારત ગૌરવ વિશેષાંક		૨૦૦૧	૩૨
૧૦.	શ્રી ગુરુજી સમગ્ર-૩ અનુ. આરતી ઓઝા		પ્ર.આ.	૧૦૬
૧૧.	સ્વદેશી દેશનો પ્રાણ		પ્ર.આ.	૧૦૬
૧૨.	દર્પણ વર્ષ-૧ અંક-૫ (૧૯૯૯)			૦૧
૧૩.	વિજીગીષુ જીવનવાદ	પૂ. પાંડુરંગ શાસ્ત્રી	સતરમી આ.	૨૮
૧૪.	બૃહદ્ ગુજરાતી કોશ ભાગ-૨	કે.કા. શાસ્ત્રી	૧૯૮૧	૨૨૧૪
૧૫.	સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ	નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ	૧૯૪૯	૧૧૪૦

૧૬.	ગુજરાતનું સંસ્કૃતિ દર્શન (લેખમાંથી)			૦૯
૧૭.	ભગવદ્ ગો મંડલ ભાગ-૭	ભગવતસિંહજી	૧૯૪૮	૬૬૭૯
૧૮.	ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝલક	થોમસ પરમાર	૧૯૮૨	૦૧
૧૯.	જીવનનું કાવ્ય (કાકા સાહેબના ઉત્તમ નિબંધો)	સં. ભોળાભાઈ પટેલ	૧૯૮૨	૩૭૬
૨૦.	ગુજરાતનું સંસ્કૃતિ દર્શન	લેખમાંથી		૦૯
૨૧.	ગુજરાતી નિબંધમાં રાષ્ટ્રભાવના અને સંસ્કૃતિની ઝલક (લેખ) 'શબ્દસૃષ્ટિ' સ્વાતંત્ર્ય સુવર્ણ જયંતિ વિશેષાંક વર્ષ-૧૫	ઓગસ્ટ ૧૯૯૮ ડો. બળવંત જાની		૧૨૫
૨૨.	ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા-મહર્ષિ અરવિંદ	૧૯૭૨ પ્ર.આ.		૨૧
૨૩.	ભારતીય હિન્દુ સંસ્કૃતિ		પ્ર.આ.	૦૨
૨૪.	મનુસ્મૃતિ			૨૦
૨૫.	ભારતીય સંસ્કૃતિ સાને ગુરુજી	અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે-૨૦૦૦		૨૩
૨૬.	ભગવદ્ગીતા	અનુ. મગનલાલ પ્રજાપતિ	૧૯૯૫	૩૨૮
૨૭.	ભારતીય સંસ્કૃતિ સાને ગુરુજી	અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે	૨૦૦૦	૫૭
૨૮.	સત્યાર્થ પ્રકાશ	મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી	૨૦૦૨	૨૯
૨૯.	ભારતીય સંસ્કૃતિ સાને ગુરુજી	અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે	૨૦૦૨	૬૫
૩૦.	એકાત્મતા સ્તોત્ર	સાધના પ્રકાશન કર્ણાવતી	પ્ર.આ.	૦૬

૩૧.	ભારતીય સંસ્કૃતિ સાને ગુરુજી	અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે	૨૦૦૨	૧૪૩
૩૨.	આપણા પ્રેરક પર્વોત્સવો	સાધુ વિવેક સાગરદાસ	૨૦૦૨	૦૪
૩૩.	ભારતીય હિન્દુ સંસ્કૃતિ		પ્ર.આ.	૦૫
૩૪.	એકાત્મસ્તોત્ર	સાધના પુસ્તક પ્રકાશન	પ્ર.આ.	૦૫
૩૫.	અંજલિ	સાધના પુસ્તક પ્રકાશન	પ્ર.આ.	૧૫
૩૬.	એકાત્મતા સ્ત્રોત	સાધના પુસ્તક પ્રકાશન	પ્ર.આ.	૦૫
૩૭.	ભારતીય દર્શનો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	૧૯૯૭	૫૮
૩૮.	એકાત્મતા સ્ત્રોત	સાધના પુસ્તક પ્રકાશન	પ્ર.આ.	૦૬
૩૯.	સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિચય	પ્રિ. મનસુખલાલ સાવલિયા	પ્ર.આ.	૧૫
૪૦.	ભારતીય શિક્ષા યુગેયુગે	ડો. સરોજ અગ્રવાલ	૨૦૦૨	૧૩
૪૧.	ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા	શ્રી અરવિંદ	૧૯૭૨	૩૨૨
૪૨.	ભારતીય સંસ્કૃતિ સાને ગુરુજી	અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે	૨૦૦૨	૮૩
૪૩.	જીવ ભાવના		પ્ર.આ.	૧૦
૪૪.	હમારે પ્રતિનિધિ કવિ	વિશ્વમ્મર 'માનવ'	૧૯૬૬	૭૧
૪૫.	ભારતીય સંસ્કૃતિ સાને ગુરુજી	અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે	૨૦૦૦	૮૧
૪૬.	એકાત્મતા સ્તોત્ર	સાધના પુસ્તક પ્રકાશન	પ્ર.આ.	૦૬

૪૭.	શ્રીમદ્ ભગવદગીતા	સે.કૃપાશંકર જાની	પ્ર.આ.	૧૭
૪૮.	એકાત્મતા સ્ત્રોત	સાધના પુસ્તક પ્રકાશન	પ્ર.આ.	૦૭
૪૯.	ભારતીય સંસ્કૃતિ સાને ગુરુજી	અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે	૨૦૦૨	૧૮૪

પ્રકરણ-૩
મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં
રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

(૧) પાટણની પ્રભુતા

(૨) ગુજરાતનો નાથ

(૩) રાજાધિરાજ

(૪) જય સોમનાથ

(૫) પૃથિવીવલ્લભ

(૬) ભગવાનપાદુકા

(૭) ભગવાન કૌટિલ્ય

પ્રકરણ-૩

મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના સ્વપ્નદેષ્ટા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી ગાંધીયુગના સમર્થ અને પ્રભાવશાળી સાહિત્યકાર છે.

ગુજરાતી ગદ્યના આ સમર્થ સર્જકની નવલકથાઓમાં વેગવાન વાર્તાપ્રવાહ, પ્રતાપી પાત્રો, ટૂંકા ચોટદાર સંવાદો, ઊંચી કોટિનો પાત્રગત સંઘર્ષ અને નાટ્યતત્ત્વ સરસ રીતે નિરૂપાયાં છે. તેમનાં પુસ્તકોમાં ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, દેશપ્રેમ, સામાજિક સુધારણા, કેળવણી વગેરે વિષયોને સ્થાન મળ્યું છે.

એક સમર્થ નવલકથાકાર તરીકે તેમની વિભિન્ન નવલકથાઓને જુદા જુદા સંદર્ભમાં જુદા જુદા અભિગમથી તપાસવાનો અને મુલવવાનો પ્રયાસ થયો છે. અહીં તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓને રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં તપાસવાનો ઉપક્રમ છે.

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ :

મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં 'પાટણની પ્રભુતા' (૧૯૧૬) 'ગુજરાતનો નાથ' (૧૯૧૭) 'રાજાધિરાજ' (૧૯૨૨) 'જય સોમનાથ' (૧૯૪૦) 'પૃથિવીવલ્લભ' (૧૯૨૦) 'ભગ્નપાદુકા' (૧૯૫૬) 'ભગવાન કૌટિલ્ય (૧૯૨૩) જેવી કૃતિઓ રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તપાસવા જેવી છે.

(૧) પાટણની પ્રભુતા :

'પાટણની પ્રભુતા' મુનશીની વિખ્યાત ઐતિહાસિક નવલકથાત્રયીમાંની પહેલી નવલકથા છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખાયેલા સોલંકીયુગની આ

કથા છે. તે સમયના વૈભવ વારસો, જાહોજલાલી, ધન-કળા વૈભવ, શૌર્ય, ત્યાગ, બલિદાનની ભાવના, ઉદારતા, અનુકંપા જેવા ભાવો વણી લઈ આ નવલકથામાં તત્કાલીન સમયના ગુજરાતની અસ્મિતા અને ભારતની ભારતીયતા પ્રગટ કરાઈ છે.

'પાટણની પ્રભુતા' માં મીનળદેવીને હાથ પર લઈ ગુજરાતમાં જિનપ્રભુનું શાસન સ્થાપવા રાજકીય કાવાદાવામાં રાયતો અને દેવપ્રસાદની હત્યા કરતો જૈન સાધુ આનંદસૂરિ તથા રાજમાતા મીનળદેવી સામે માથું ઊંચકી બળવો પોકારતી સોલંકી યુગના ગુજરાતના પાટનગર પાટણની જનતા કોઈ ગણતાંત્રિક રાજ્યની સ્વાધીનતા પ્રિય, રાષ્ટ્રભક્ત અને ક્રાંતિકારી પ્રજા હોવાની છાપ ઊભી થાય છે.

શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશીનું ગુજરાતી સાહિત્યને સૌથી મોટું પ્રદાન તેમના દ્વારા સોલંકીઓના ગુજરાત ઉપર લખાયેલી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ છે. ઈ.સ. ૧૯૧૬માં 'ધનશ્યામ' તખલ્લુસ ધારણ કરી તેમણે 'પાટણની પ્રભુતા' નવલકથા લખી ત્યારે તેમને ખ્યાલ પણ ભાગ્યે જ આવ્યો હશે કે તેમની આ પ્રથમ નવલકથા જ તેમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ પંક્તિના નવલકથાકાર તરીકે સ્થાપિત કરશે.

ગણતાંત્રિક પ્રજાની રાષ્ટ્રભક્તિ આ પ્રમાણે જોઈ શકાય છે. રાણી મીનળદેવી ચંદ્રાવતી ગઈ છે ત્યાંથી ત્યાંનું સૈન્ય લાવી પાટણને કબજે કરવા માંગે છે. ચંદ્રાવતીનું સૈન્ય પાટણમાં પેસવાની તૈયારીમાં છે. આવી.. આવી વાતો પાટણના લોકોમાં થવા લાગી. પાટણના લોકોનો જુસ્સો ઉછળી આવ્યો. પરદેશી મીનળદેવીએ પાટણના ગૌરવનું ખંડન કર્યું છે. અને હવે દુષ્ટ રાણી પારકા સૈન્યને આ નગરમાં પેસાડવા માંગે છે. પાટણના નાના-મોટા સહુ લોકો ભેગા થયા અને શાંતિચંદ્ર પાસેથી પાટણના ગઢનો કબજો લઈ લીધો. ગઢના દરવાજા બંધ કરાવ્યા અને પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્રિભુવન પાળને ચાવીઓ સોંપી, પાટણના લોકોને એકત્ર કરવામાં ઉદા મહેતા જેવા સાધુઓનો પણ મહત્ત્વનો ભાગ હતો. અને બધાએ ત્રિભુવનને જ પોતાનો નાયક ગણ્યો. રાણીનો સામનો કરવા પ્રસન્ન અને ઉદો મહેતો નવા કાર્યમાં ઉમંગભરે સહાય કરવા લાગ્યા. ત્રિભુવને જ્યારે પોતાનાં માતા-પિતાનાં કરપીણ મૃત્યુની વાત સાંભળી ત્યારે તો એ ઊકળી ઉઠ્યો. એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે "મારા જીવતા મીનળદેવી પાટણમાં પ્રવેશી નહીં શકે" આમ

પાટણના દરવાજા રાણી માટે બંધ થયા. નક્કી કર્યા પ્રમાણે બીજે દિવસે સાંજે મીનળદેવી પાટણના દરવાજે આવી અને જ્યારે એણે આપેલા સંકેત પ્રમાણે દરવાજા ખૂલ્યા નહીં ત્યારે જ એને પોતાની ગંભીર ભૂલનું ભાન થયું. પાટણને સૂનું મૂકીને બહાર નીકળવામાં પોતે કેવું ખોટું અને ઉતાવળિયું પગલું ભર્યું હતું તે એને હવે સમજાયું એ મૂંઝાઈ અને પાટણથી થોડે દૂર પડાવ નાંખીને રહી એની સાથે ચંદ્રાવતીથી આવેલું લશ્કર હતું. પણ લશ્કરની મદદથી પાટણને ઘેરો ઘાલવામાં પોતાના પુત્રની પાટણની ગાદી હંમેશને માટે જાય એવો સંભવ હતો. બીજે દિવસે પાટણના લોકોએ સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, 'રાણી પાટણમાં પ્રવેશી શકશે નહિ.'

'પાટણની પ્રભુતા' ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપર આધારિત નવલકથા છે. અગિયારમી સદીના ગુજરાત ઉપર આ નવલકથા પ્રકાશ ફેંકે છે. કર્ણદેવનું મૃત્યુ, માળવાની ગુજરાત પર ચઢાઈ, પટણીઓનો પ્રતિકાર, રાણી મીનળ દ્વારા પાટણમાં ચંદ્રાવતીનું વર્યસ્વ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન, તે સામે પાટણના અગ્રેસરોનો વિરોધ, જૈનો અને રજપૂતો વચ્ચેનો સત્તા માટેનો ગજગ્રાહ આ બધી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ છે. કર્ણદેવ, મુંજાલ, દેવપ્રસાદ, ત્રિભુવનપાલ, કાક વગેરે ઐતિહાસિક પાત્રો છે. પાટણ, ચંદ્રાવતી, કર્ણાવતી પ્રભાસપાટણ વગેરે ઐતિહાસિક સ્થળોનો નવલકથામાં ઉલ્લેખ છે. વળી રાજ્યના વહીવટકારોનાં નામ, દુર્ગપાલ, દંડનાયક, સંઘિવિગ્રહ, મંડલેશ્વર, અમાત્ય, મહાઅમાત્ય, નાયક વગેરે પણ અગિયારમી સદીના દેશકાલને જીવંત બનાવવામાં સુંદર ફાળો આપે છે."^૧

આર્ય સંસ્કૃતિ માતાના પ્રેમને ઉત્તમોત્તમ પ્રેમ ગણાવે છે. આ પ્રેમ 'પાટણની પ્રભુતા' નવલકથામાં હંસા ત્રિભુવન (માતા-પુત્ર) નો જોવા મળે છે. જે આ પ્રમાણે છે.

પાટણનો નગર શેઠ હતો, તેનું નામ હતું મુંજાલ, તે યુવાન વયમાં વેપારાર્થે ચંદ્રપુર ગયો હતો. ત્યારે ૧૬ વર્ષની રાજકન્યા મીનળદેવી અને મુંજાલ વચ્ચે મધુર સ્નેહસંબંધ બંધાયો; પોતે પોતાના પ્રિય પાત્ર મુંજાલની આંખો સામે રહી શકે તે માટે મીનળદેવી ગુજરાતમાં પરણવા ઉત્સુક હતી. આથી મુંજાલે મીનળનાં લગ્ન પાટણના સોલંકી રાજા કર્ણદેવ સાથે કરાવ્યાં હતાં.

મુંજાલ મીનળદેવી અને એના પુત્ર જયદેવનું રાજ્ય સારી રીતે અને સુરક્ષિત ચાલે તે માટે તે પાટણનો મંત્રી અને દુર્ગપાલ બન્યો હતો. અને આ કાર્ય પાર પાડવા માટે મુંજાલે પોતાની પત્ની અને પુત્રની અવગણના કરી એમને મરવા દીધાં. પોતાની બહેન હંસાને વર્ષો સુધી ગુપ્ત કારાવાસમાં પૂરી દીધી. અને પોતાના બહેની દેવપ્રસાદ (મંડલેશ્વર) સાથે દુશ્મનાવટ આદરી હતી.

પોતાની પ્રિય પત્નીની શોધમાં દેવપ્રસાદે આકાશપાતાળ એક કરેલા છતાં, બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ રહ્યા. પરંતુ મૃત્યુની પથારી પર પડેલા રાજા કણદેવે વર્ષોથી છુપાવી રાખેલું રહસ્ય જણાવતા કહ્યું "હંસા જીવે છે" દેવપ્રસાદ ભારે હૈયે ઘેર આવ્યા. તેના મગજમાં ત્રણ જ શબ્દો અથડાયા કરે છે કે, 'હંસા જીવે છે' પોતાનો દીકરો ત્રિભુવન અડધી રાત્રે જાગતો હતો, દેવપ્રસાદે પોતાનો હાથ ત્રિભુવનના ખભા પર મૂક્યો અને કહ્યું બેટા ! 'તારી મા જીવે છે' 'ક્યાં છે મારી મા' તેના હૃદયમાં મરેલી મા માટે સંઘરી રાખેલી ઊર્મિઓ ઉછળી પડી. મીનળકાકી અને મુંજાલ બન્નેએ ભેગા મળીને હંસાને ક્યાંક છુપાવી રાખી છે.

ત્રિભુવન વિચારમાં પડી ગયો અને કહ્યું : બાપુજી એક રસ્તો છે. હું મામાને મળ્યો જ નથી. હું જઈને તેમની પાસે વિનંતી કરું. જોઈએ મામા માને છે. ત્રિભુવન મુંજાલમામાને મળવા માટે જાય છે. ત્રિભુવન તેમના પિતા કરતાં પણ હોશિયાર હતો. તેમણે પોતાના ઉક્ળતા હૃદયને શાંત કર્યું. મુંજાલના ગુમાસ્તા બેસતા ત્યાં આવ્યો અને કહ્યું, મંત્રી મુંજાલને મળવું છે. અંદર આવવા માટે રજા મળે છે. ત્રિભુવન અંદર ગયો. ઘુજતે અવાજે પૂછે છે – 'ઓળખો છો મામા' 'કોણ' હંસાનો ત્રિભુવન જવાબ મળ્યો 'હા', હું હંસાનો ત્રિભુવન મામાના કાવાદાવા જાણતો હોવા છતાં ભાણેજ નમસ્કાર કરવાનું ભૂલતો નથી. 'નમસ્કાર' કરીને ગાદીની નીચે બેસતા બેસતા ત્રિભુવન બોલ્યો. 'મામા એક ભીખ માગવા આવ્યો છું'. "ભીખ" મારી બહેનનો છોકરો મારા જીવતા ભીખ માગે ? 'હા ! મામા જે કહો તે' પણ મને મારી જનેતા આપો.

"સત્તર વર્ષ સુધી મારું જીવન અને રસ વિહિન લાગતું હતું. આજે મને ખ્યાલ આવ્યો કે તે સાથી નીરસ છે. મામા ! મારાથી મારી મા વિના રહેવાતું નથી."²

મુંજાલે જવાબ આપતા કહ્યું કે, બેટા તું ગાંડો છે. તારીમા ક્યારનાં સ્વર્ગધામ થઈ ગયાં છે. મામા ! ખોટું ન બોલો 'જોનારે તેને નજરોનજર જોઈ છે: અને કહેનારે ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહ્યું છે'

'જન્મ લઈ મેં માનો ખોળો જોયો નથી, જન્મ લઈ હેત ઊભરાતે નયને માડીના મોંઘા બોલ ઉપાડયા નથી મામા ! તમને રડતા કકળતા બાળકની દયા નથી આવતી; તમારા હૈયામાં હોંશભરી બહેન માટે જરા પણ જગ્યા નથી. છ મહિનાના કોડીલા કુંવર પાસેથી તમે મારી માને લઈ ગયા એ માતાએ ફરી મને જોયો નથી. 'કૃષ્ણને પણ એક મામા હતા. તેના જેવા કેમ થાવ છો?'

મામાની આંખોમાંથી આંસુઓ વહેતાં હતાં. છતાં પણ તે ખોટું બોલે છે કે, 'તે બધું મિથ્યા છે. છોકરા તને શપ્ત શબ્દો વાપરતા સારા આવડે છે' મામા ! જેટલા શપ્ત શબ્દો છે. એટલા સાચા પણ છે.

આમ, ત્રિભુવન માતાને મળવામાં અસફળ બને છે. છતાં, તેમનામાં માતા પ્રત્યેનો પ્રેમ અનન્ય તરી આવતો જણાય છે. જાણે કે, આર્યસંસ્કૃતિનો સુપુત્ર છે.

(૨) ગુજરાતનો નાથ :

'પાટણની પ્રભુતા' નું કથાતંતુ 'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથામાં આગળ ચાલે છે. જયસિંહ વયસ્ક થઈ ગયો છે. મીનળના જોબનના નીર આછર્યા છે. ખાસ તો સત્તાલાલસામાંથી જન્મતો, મુંજાલ સાથેનો એના વ્યક્તિત્વનો સંઘર્ષ શાન્ત થઈ ગયો છે, ને એ બેની વચ્ચે એક પ્રકારની સમજણ સ્થપાઈ ગઈ છે. જયસિંહ ગુજરાતની રાજગાદી પર આરૂઢ તો થયો છે : પણ રાજકાજનાં સૂત્રો હજી મુંજાલના હાથમાં છે. મુંજાલ એને વાત્સલ્યપૂર્વક ઘડી રહ્યો છે. પણ જયસિંહ ક્યારેક ક્યારેક અકળાઈ જઈને સ્વતંત્ર થવા અધીરો થઈ જતો હોય છે. સામંતો અને મંડલેશ્વરો અંકુશમાં આવી ગયા છે. પણ ગુજરાત પર એક તરફથી માળવાના અને બીજી તરફથી જૂનાગઢના રા'નવઘણના આક્રમણનો ભય તોળાઈ રહ્યો છે. એ વખતે ભરૂચથી ત્રિભુવનપાલનો સંદેશો લઈને ત્રિભુવનપાલનો ખાસ માણસ 'કાક' પાટણ આવે છે. ને એ પણ પાટણના રાજકારણમાં

પોતાનો એકડો પુરાવાના કામમાં લાગી જાય છે. જયસિંહ જુવાન, બિનઅનુભવી અને મહત્વાકાંક્ષી છે. એ જોઈ કાક પાટણમાં પગ મૂકતા વેત તેનો જમણો હાથ બની જવા મથે છે. પણ બે એક વાર મુંજાલનો હાથે તે માત થાય છે ત્યારે એને મુંજાલના પ્રભાવનો ખ્યાલ આવે છે ને પાટણનો સાચો સત્તાધીશ મુંજાલ છે એ સમજાવતાં એ કૂદાકૂદ કરવી છોડી દઈ, મુંજાલનો પક્ષકાર બની જાય છે: અને તે એટલે સુધી કે કીર્તિદેવની નિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, સહૃદયતા અને વિશાળ દૃષ્ટિથી એ પ્રભાવિત થયો હોવા છતાં કાવતરાં બાજોની 'ગુપ્ત' સભા મળી હોય છે. ત્યારે એ કીર્તિદેવની બાજી ધૂળમાં મેળવે છે. ને મુંજાલને વિજયી બનાવે છે.

'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથાની કેન્દ્રવર્તી ઘટના છે કાક અને મંજરીનો સ્નેહસંબંધ પંડિત પિતાની પુત્રી મંજરી સંસ્કૃતના અજ્ઞાની એવા કાકને શરૂઆતમાં ધૂતકારે છે, તિરસ્કારે છે. મંજરીનો તિરસ્કાર કાકને સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરીને પંડિત થવાની નહીં. પણ પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યથી, સાહસિકતાથી, ને શૌર્યથી ગુજરાતના રાજકીય જીવનમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થાને પહોંચીને મંજરીના હૃદયમાં સ્નેહ અને સહાનુભૂતિ જીતવાની પ્રેરણા આપે છે.

કીર્તિદેવ અવંતીના સંધિવિગ્રાહક તરીકે પાટણના મંત્રી મુંજાલ મહેતાને મળે છે. તે ઘટના પ્રસંગનું આલેખન સચોટ અને ધારદાર છે. સમગ્ર ભરતખંડને બચાવવા અને દુશ્મનોનો સંહાર કરવા માટે, કુસંપી બનેલાં રાજ્યોની વચ્ચે સંધિ કરીને આર્યાવર્તના છિન્ન—ભિન્ન થઈ ગયેલા રાષ્ટ્રને એક કરવા માટેની મદદ માગવા કીર્તિદેવ મુંજાલ પાસે આવે છે.

અશક્યને શક્ય બનાવવાની કીર્તિદેવની સમજાવટ મુંજાલને અશક્ય લાગે છે. ત્યારે કીર્તિદેવ ગુસ્સો કરતા કહે છે કે "આર્યાવર્ત ભસ્મીભૂત થશે, રાજ્ય દુશ્મનોના હાથમાં જશે અને તમારું આ પાટણ પાધર બનશે. તમારી સ્વાર્થી રાજનીતિ નહીં ચાલે, સત્યનો જ વિજય થશે"

એ પછી કીર્તિદેવ ઊભો થઈ ચાલતો થાય છે, ત્યારે કીર્તિદેવને જતો જોઈ મુંજાલના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડે છે. "શો છોકરો! શો પ્રભાવ! એવો પુત્ર હોય તો ઈકોતેર પેઢી તારે."^૩

અહીં કીર્તિદેવનું સ્વપ્નસેવી, જાજવલ્યમાન, પ્રતાપી અને આર્યાવર્તહિતચિંતક તેમજ અશક્યને શક્યમાં પલટાવવા મથતા ભાવનાવાદી રાષ્ટ્રપ્રેમી યુવાન તરીકેનું વ્યક્તિત્વ ઊપસે છે, તો એ સાથે મુંજાલ મહેતાનું પ્રભાવશાળી, વ્યવહારકુશળ અને મુત્સદી રાજપુરુષ તરીકેનું ચરિત્રાલેખન રજૂ થયું છે.

"પાટણની રાજકથાની દૃષ્ટિએ આ નવલ કથાની મુખ્ય ઘટનાઓ બે પાટણ પર ચઢી આવેલા અવંતીના સેનાપતિ ઉબક સાથે સંજોગવસાત્ સંધિ, અને પાટણની ભિડાયેલી સ્થિતિનો લાગ લઈ ભીંસ દેવા માગતા સોરઠના રા'નવઘણનો પરાજય, તેમજ ઉબક સાથે આવેલ યુવાન યોદ્ધો કીર્તિદેવ, નવઘણના ગુપ્તચર તરીકે 'કૃષ્ણદેવ' ને નામે આવેલ તેનો કુંવર ખેંગાર, આ સૌની પરસ્પર સંબંધોની રચાતી સંકુલ જાળ એ જ આ કથાનો મુખ્ય વિસ્તાર બની રહે છે."

'ગુજરાતનોનાથ' શ્રી મુનશીની કીર્તિદા રચનાને મહિમાવંત ગુજરાતી નવલકથાઓની સગોત્ર ગણાવાનું બહુમાન મળ્યું છે. ચાર વિભાગ અને પોણી સો જેટલાં પ્રકરણોના પથરાટવાળી આ દળદાર નવલકથામાં પાટણ અને પટણીઓનો, બૃહદ્ ગુજરાતમાં વ્યાપવા મથતો અને તેનીય સરહદો વળોટી આયાવર્તમાં એકાધિકાર સ્થાપવા સંઘર્ષ તો, પ્રભુતાજુવાળ અહીં આલેખાયો છે.

પાટણનું રાજકારણ, મુંજાલનું હૃદયકારણ અને કાક મંજરીનું પરિણયકારણ આ ત્રણ એની મુખ્ય ધારાઓ છે. એ ત્રિવેણીધારા અમળાતી—વમળાતી એકમેકમાં ગૂંથાતી અને અન્ય ગૌણ કથાધારાઓને લપેટમાં લેતી સતત વહેતી રહે છે અને નવલકથાને અખિલાઈ બક્ષે છે. એક બાજુ રાજદ્વારી ખટપટની પ્રગટ ધીરતા અને બીજી બાજુ તેમાં સંડોવાયેલાં પાત્રોની અંતઃસેતા હૃદયસંપદક આ બે ભિન્ન સ્તરોને ભીંજવતા કથાજલને મુનશીએ ઘસમસતાં રાખ્યાં છે.

"મહામહેનતે મેં મારી ઝૂંપડી ઊભી કરી છે. આર્યાવર્તનો મહેલ ચણવા જાઉં તો એ ઝૂંપડી ચગદાઈ જાય... તમને જે મહેલ બાંધવાની હોશ છે તે તમે ભલે બાંધો: મુંજાલ તો એની મદુલી જ સંભાળશે."

મુંજાલના વહેવારુ સલામત પ્રદેશવાદી રાજ્યદર્શન સાથે માલવી યોદ્ધા કીર્તિદેવના અખંડ આર્યાવર્તના સ્વપ્નને મુનશીએ ટકરાવ્યું છે. પરધર્મી આક્રમણ સામે ભારતની સ્ખલનશીલતાને કીર્તિદેવે પૂરા ગાંભીર્યથી પ્રમાણી છે. આપસઆપસના કલહના કેફમાં જુદાં જુદાં રાજ્યો, સંભવિત આવી પડનારી ભીષણ પાયમાલી વિશે બેતમા બન્યાં હોવાનું એણે જોયું છે. તેથી માંહોમાંહેનાં વેર ભૂલી, સંપ કરી, બહારના આક્રમણ સામે સઘળાં રાજ્યોનો એક સંઘ રચવાના જીવનકાર્યને ફળીભૂત કરવા એ મથી રહ્યો છે. અખિલ આર્યાવર્તનું નેતૃત્વ સંભાળવાની ક્ષમતા મુંજાલમાં છે. તેવું એ હૃદયથી માને છે. પરંતુ મુંજાલને આવી યોજનામાં શ્રદ્ધા નથી. વળી તેના અમલીકરણમાં એને ગુજરાતનું અસ્તિત્વ જોખમમાં લાગે છે. મથીને સિદ્ધ કરેલું પોતાનું જીવન સ્વપ્ન રોળાઈ જવાની એની ભીતિને મુનશીએ માર્મિક વાચા આપી છે.

કીર્તિદેવ મુંજાલનો પુત્ર છે પણ શ્રી મુનશીનું એ માનસસંતાન છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ કીર્તિદેવના મનોરથોમાં મુનશીની જ ભાવનાઓનો પડઘો ઝિલાયો હોવાનું અનુમાની શકાય.

"કોઈ કૃતિની કલાત્મકતા સૌન્દર્યશાસ્ત્રના ધોરણે મપાતી હોય છે, પણ તેની મહાનતા તો તેમાં આલેખાયેલા જીવન સંદર્ભની મહત્તાથી જ પ્રમાણી શકાય. 'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથામાં આપણા સર્વકાલીન પ્રગટ દોષ કુસંપને પરહરી અખંડ આર્યાવર્તના જવલંત સ્વપ્નની ઝાંખી કરાવી છે."

વળી 'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથામાં મુખ્ય પાત્રો અંગત લાગણીનાં કૂંડાળાને ભેદી વ્યાપક મૂલ્યની પરિણતિ માટે મથનારાં આલેખાયાં છે. મુંજાલ અંગત લાગણીઓ પર શિલા મૂકીને ગુજરાતને જ ભજે છે. કાક સંનિષ્ઠ વફાદારીથી ચડિયાતા નિર્વ્યાજ પ્રેમનું ગૌરવ પ્રમાણી રા'બેંગાર રાણકને સલામત ભાગી જવાની સુવિધા કરી આપે છે. કીર્તિદેવ અવિભાજ્ય સશક્ત રાષ્ટ્રમાં સ્વપ્નને ચરિતાર્થ કરવા સઘળું ઓળઘોળ કરી બેઠો છે. આ નિર્દર્શનો માહાત્મ્યની પ્રતીજ કરાવનારા છે.

કુસંપ આપણો ગંભીર રાષ્ટ્ર રોગ છે. એને લીધે આપણે અનેક રીતે ગુણાઢય, સંસ્કારસંપન્ન ને મહાન હોવા છતાં, આપણી દષ્ટિએ અસંસ્કૃત, અતિ અલ્પ ગણાય

તેવાઓથી પરાજય પામતા આવ્યા છીએ. ચાણક્ય સારસ્વત મુનશીએ આ સર્વકાલીન રાષ્ટ્રરોગ કુસંપને 'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથામાં વેદિક રીતે અનાવૃત્ત કર્યો છે. માહોમાંહે વૈમનસ્ય રાખનારાં રજવાડાંઓને એક તાંતણો બાંધી શક્તિશાળી અવિભાજ્ય રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરે તેવો મુત્સદી રાજનીતિજ્ઞ નેતા એમને અભિપ્રેત છે. આ નેતાગીરીનો મુંજાલ પ્રતિનિધિ છે. ભૂતકાળનો, કાક પ્રતિનિધિ છે. તત્કાળનો અને કીર્તિદેવ પ્રતિનિધિ છે ભવિષ્ય કાળનો. અખંડ આર્યાવર્તનું મુનશીનું દર્શન સાંપ્રતકાળમાં પણ એટલું જ, બલ્કે એથી ય અદકેરું, મહત્ત્વ ધારણ કરનારું છે. આમ, અર્વાચીન દર્શનથી અતીતની ઘટનાઓને અનુપ્રાણિત કરીને મુનશીને 'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથાને ચિરંતનતા અર્પી છે.

તેમજ વ્યંજનાગર્ભ મર્માળી ઉક્તિઓ: "સત્ય કહેવાની રજા ન હોય તો સલાહ લેવી નહીં."^૭

"શક્તિ વિના શિક્ષા નહીં કરવી. શક્તિહીણની શિક્ષા અને નિર્ધનનું ધન એ બંનેને અંતે હાંસી."^૮

"મહા વદ બારશ પાંચાલેશ્વરની જય"^{૧૦}

જેવી સૂક્તિઓ 'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથામાં મુનશીના તદ્વિષયક દષ્ટિબિંદુનો તેમજ રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિનો અપ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવે છે.

આ નવલકથામાં મુંજાલ સાવ એકાકી છે. ગુજરાતને ઘાટ આપવાના આકરા જીવનચક્રમાં એનાં પત્ની અને ભગિની હોમાયાં છે અને એકના એક સંતાનનો વિજોગ વેઠવાનો વારો આવ્યો છે. એના હૈયાની વેરાન ભવ્યતાને 'મુંજાલ મહેતાનું હૃદય', 'સ્મરણ સૃષ્ટિનો અનુભવ', 'હૃદયચક્ર' જેવાં પ્રકરણોમાં મુનશીએ ભાવ વિભોર અભિવ્યક્તિ આપી છે. "મારે હૈયું જ નથી. કોઈક વખત હૈયું સજીવન થાય છે, દહે છે."^{૧૧} તો વળી "મુંજાલને સંતાન કેવું ? મારું સંતાન પાટણ"^{૧૨} જેવા ઉદ્ગારોમાં રાષ્ટ્રને સ્થાને રાજ્યને મહત્ત્વ વધારે મળ્યું છે. મુંજાલના વ્યક્તિત્વમાં ભારતભક્તિને સ્થાને ગુજરાત ભક્તિ જોવા મળે છે. જે નોંધ લેવી ઘટે.

કવિકુલશિરોમણિની પુત્રી અને કાકની અર્ધાંગના મંજરી 'ગુજરાતનો નાથ' નું અદ્વિતીય સ્ત્રીપાત્ર છે. તે સૌન્દર્ય, સંસ્કારિતા, વિદ્વતા અને ગર્વિષ્ટતાના સંયય સમી છે. તેની સંસ્કારિતા તેનાં સૌન્દર્યને દીપાવે છે. સૌન્દર્ય અને સંસ્કારિતાની સાથે સરળતાનો સુમેળ સઘાતાં, મંજરી નાનાંમોટા સર્વને પ્રિય બને છે. તે સરસ્વતીના અવતાર સમી છે. તેનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે. તે સંસ્કૃતમાં વાતો કરી જાણે છે. સંસ્કૃત શ્લોકો તો તેની જીભને ટેરવે રમે છે.

પોતાના કુળનું તેને ખૂબ અભિમાન હતું. જ્યારે એની માતા શ્રાવકને પરણવા માટે એને આગ્રહ કરે છે, ત્યારે એ ઊંચા સંસ્કારવાળી અભિમાની નારી, મોહક તેજ વેરતી વાણીમાં પોતાની માને ઠપકો આપે છે અને કહે છે,

"માતા ! માતા ! તે મને જન્મ આપ્યો પણ તું મને ઓળખતી નથી. હું શ્રાવકને પરણું ? હું ! હું ! કવિ કુલશિરોમણિની આત્મજા હું એનું પાણિગ્રહણ કરું ? એની માતા તે શ્રાવકના વૈભવ વિશે, તેની પદવી વિશે વાત કરે છે. ત્યારે એ ગુસ્સે થઈ ઊઠે છે. એ કહે છે "એ કોણ છે ? ભલે દુનિયાનો માલિક હોય, મારે મન કોણ છે ? કહું ? મારા પાદ પૂજવાનો પણ તે અધિકારી નથી મા ! મા ! રુદ્રદત વાયસ્પતિની અર્ધાંગના થઈ છતાં તારો ઉદ્ધાર નહીં થયો કે તું આજે શ્રાવક બની ગઈ છે. અને શ્રાવક સાથે મને પરણાવવા તૈયાર થઈ છે ? અને શી પદવીની લાલચે ? કવિકુલશિરોમણિ જેવાની હું છોકરી મારે મન મહારાજાધિરાજનો હિસાબ નથી, તો તારા આજકાલના ધનાઢયનો શો હિસાબ ? આ રીતે, મંજરીની સંસ્કારિતા સાથે સત્યપ્રિયતા, ઉત્કૃષ્ટ રીતે જોવા મળે છે.

(૩) રાજાધિરાજ :

નવલત્રયીના ત્રીજા ભાગ 'રાજાધિરાજ' માં પાટણ અને જૂનાગઢ વચ્ચેના યુદ્ધનાં વર્ણનની વાત વણી લેવાઈ છે. પાટણ અને જૂનાગઢ વચ્ચે વર્ષો સુધી યુદ્ધ ચાલ્યાં કરે છે. પણ જૂનાગઢ પડતું નથી. એટલે કાકને ભરૂચથી જૂનાગઢ મોકલવામાં આવે છે. કાક જૂનાગઢ જાય છે. ને લાટમાં પાટણની સત્તામાંથી મુક્ત થઈ જવા માટે બળવો થાય છે. મંજરી ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) ના કિલ્લાનો વીરતાપૂર્વક બચાવ કરે છે. જયસિંહને મનમાં ઊંડે

ઊંડે કાક પ્રત્યે દ્વેષ છે તેમજ જૂનાગઢનું કાક વિના પતે તેમ નથી એમ લાગે છે. એટલે લાટમાં બળવો થયો છે ને મંજરી એકલે હાથે કિલ્લાનું રક્ષણ કરી રહી છે તે વાત એ કાકના કાન સુધી પહોંચવા દેતો નથી. કાક જૂનાગઢનો કિલ્લો તોડે છે, રા'બેંગાર વીરગતિ પામે છે. જયસિંહ રાણકને ઉપાડીને પાટણ લઈ જવા નીકળે છે. વઢવાણ પહોંચે છે કાક જયસિંહને રાણકને પરાણો ન લઈ જવા સમજાવે છે. જયસિંહ માનતો નથી. એટલે કાક એને એક ભોંયરામાં પુરી દે છે. એ જ વખતે મીનળદેવી અને જયસિંહની રાણી લીલાદેવી આવી ચડે છે. કાકનું કાર્ય સરળ થઈ જાય છે. રાણકદેવી રા'નું માથું પોતાના ખોળામાં લઈ ભોગાવાને તીરે સતી થાય છે. ત્યાં કાકને મંજરી ભૃગુકચ્છના કિલ્લામાં ઘેરાઈ ગઈ છે એ સમાચાર મળે છે. કાક દોડમોઢે ભૃગુકચ્છ જાય છે. પણ એ કિલ્લામાં પ્રવેશ કરે તે પહેલા મંજરી ભૂખમરાને લીધે મરણને શરણ થઈ હોય છે. કાક દુઃખી થાય છે. બળવાખોરોના હાથમાંથી કિલ્લો છોડાવે છે. અને મુંજાલ, કાક તથા અન્ય મંત્રીઓ સાથે રાજા જયસિંહ ભૃગુકચ્છમાં વિજય પ્રવેશ કરે છે.

"આ નવલત્રયીમાં મુનશીએ બળ અને બુદ્ધિની સાઠમારીનું મનોરંજક વર્ણન કરીને જે કથારસ જમાવ્યો છે એનું આકર્ષણ નકારી શકાય તેમ નથી. આ આકર્ષણ કથામાં નિરૂપાયેલા જીવન વિશેનું નથી, કથા ભેગો ઈતિહાસ વાંચતા હોઈએ એમ પણ નથી લાગતું, રોકી રાખે એવા વિચારો કે ખ્યાલો પણ નથી સાંપડતા, નમૂનેદાર બનતું ગદ્ય પણ નથી અને સૌન્દર્યની અનુભૂતિ કરાવતી ક્ષણો તો શોધવી જ પડે, તો પણ આ કથાલેખક પર એક પ્રબળ વ્યક્તિત્વની પકડ છે, એવું લાગ્યા કરે છે. મુનશીનું મહત્ત્વ સામાન્ય વાચક માટે તો આજેય માત્ર ઐતિહાસિક નથી. કાર્યવેગ અને રહસ્યમયતાનું નિરૂપણ એમની કૃતિઓની વાચન ક્ષમતાને ટકાવી રાખશે."^{૧૩}

"રાજાધિરાજ' કથાનાં પાત્રો તેમ જ પ્રવાહ પ્રૌઢ થાય છે. સોરઠવિજય એ મુખ્ય વસ્તુ છે, તો કાકની ગેરહાજરીમાં ભૃગુકચ્છમાં ઉઠતું લાટને સ્વતંત્ર કરવા માગતા રેવાપાલનું બંડ એ વસ્તુનું બીજું કેન્દ્ર છે. બે કેન્દ્રોમાં વહેંચાયેલી કથામાં પથરાટ, વર્ણનાત્મકતા અને કથનપ્રાધાન્ય વધ્યું છે, નાટ્યાત્મક પ્રસંગો ઘટે છે, પ્રસંગવશાત્ નિરૂપણરીતિ બદલાઈ જણાય છે."^{૧૪}

'રાજાધિરાજ' નવલકથામાં 'કાક' અને 'રેવાપાલ' ની દેશભક્તિ જોવા મળે છે. સાથસે આર્ય સંસ્કૃતિનો સમન્વય અર્થાત્ સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ જોઈ શકાય છે.

કાક અને રેવાપાલ બન્ને નાનપણના મિત્રો હતા. ત્યારે ભૃગુ કચ્છ (ભરૂચ) સ્વતંત્ર હતું. ત્રિભુવનપાલે (સિદ્ધરાજનો પિતરાઈ ભાઈ) લાડ પ્રદેશ જીત્યો. ત્યારે રેવાપાલની મિત્રતા તોડીને કાક પાટણની સત્તા સ્વીકારે છે. અને મિત્ર સાથેનો સંબંધ પૂરો કરે છે. જ્યારે જૂનાગઢને ઘેરો ઘાલી સિદ્ધરાજ બેઠો હોય છે. એ વખતે સિદ્ધરાજ કાકને બોલાવે છે. તે જાણે છે કે, એમના જવાથી લાટમાં બંડ થાશે, અને પોતાની પત્ની અને બાળકોનો જીવ મુશ્કેલીમાં આવશે છતાંયે પાટણ પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ અને વફાદારીને કારણે ત્યાં જાય છે. અને પોતાની પત્નીને ગુમાવે છે.

રેવાપાલ—પાતાનો ભૂ—પ્રદેશ, પાટણના આધિપત્યમાં હોવા છતાં, સ્વીકારવા તૈયાર નથી તેથી પોતાના ગુરુની દોરવણી નીચે લાટને પાછું મેળવવાની ઝંખના સેવે છે. તે કાકની ગેરહાજરીમાં પોતાના વિખરાયેલા સૈન્યને એકઠું કરીને બળવો કરે છે. અને લાટ પ્રદેશ પાછો મેળવે છે કાક આવે છે ત્યારે તેમની સાથે સંઘર્ષ થાય છે અને પોતાનો જીવ ગુમાવે છે.

કાક અને રા'બેંગારની મિત્રતા અદ્ભુત છે. કાક પાટણના મહારાજાનો સેવક છે અને સિદ્ધરાજ એ 'રા'બેંગાર' નો દુશ્મન છે. છતાંય, કાક પોતાની દેશભક્તિની સાથે—સાથે મિત્રતા પણ નીભાવે છે.

મંજરી પતિની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવા માટે લાટમાં બળવો થાય છે, ત્યારે પણ ભૃગુકચ્છનાં નવા કિલ્લામાં ભરાઈને અનાજની અછત હોવા છતાં, દિવસમાં એક સમયનું ભોજન લઈને અંતે પોતાના પ્રાણ ગુમાવીને પતિની પ્રતિષ્ઠા સાચવે છે.

રા'બેંગાર સિદ્ધરાજ સાથે સંધિ કરવા તૈયાર થાય છે. ત્યારે રાણકદેવી ના પાડે છે. અને સિદ્ધરાજ તેને ઉપાડી જાય છે. ત્યારે પણ તેના મુખમાં રા'બેંગારનું જ નામ હોય છે. અંતે પોતાના પતિનું મસ્તક લઈને રાણક સતી થાય છે અને સિદ્ધરાજની જાહોજલાલીને જાહેરમાં ઠોકર મારે છે.

'રાજાધિરાજ' નવલકથામાં રાજાને વિચારવા લાયક એક સુભાષિત કહેવામાં આવ્યું છે.

ધન્યસ્ત્વં ન ત્વયા, તુલ્યં પશ્યામિ જગતીતલે ।

અયત્નાદાગતં શ્રજ્યં યતસ્ત્વં ત્યક્તુમિચ્છસિ ॥

"ધન્ય છે તને, તારા તુલ્ય દુનિયામાં કોઈ મેં જોયો નથી. કેમ કે યત્ન વગર આવેલું રાજ્ય પણ તું છોડવા માગે છે."^{૧૫}

'ભરતે વગર યત્ને આવેલું રાજ્ય ત્યાગ્યું. માટે ભૂતલમાં તે અદ્વિતીય રહ્યો.

તેમજ

“કાશ્મીશ્વન્ ગન્તુકામસ્ય શાશ્વાદાશ્વઘનેચ્છયા ।

યાત્રા ભૂત પુનરૂક્તા મે વીષ્ય ત્વાં શાશ્વાદામહિ ॥”

શારદાના આરાધનની ઈચ્છાથી કાશ્મીર જવાની મારી ઈચ્છા હતી. પણ તમે પોતે શારદા છો. તેને અહીંથી જોઈને મારી યાત્રાનું પ્રયોજન રહેતું નથી."^{૧૬}

આમ, આર્યોની સમર્થ ભાષા સંસ્કૃતને આ નવલકથામાં ઉત્કૃષ્ટ રીતે સ્થાન મળ્યું છે. તેમજ ભારતીય આર્યસંસ્કૃતિ નદીને માતાનું સ્વરૂપ માને છે. એ માતા તરીકેના ભાવો મંજરી દ્વારા આ રીતે વ્યક્ત થયા છે.

“નર્મદા સશ્ચિતા શ્રેષ્ઠા રૂદ્રદેહાદ્વિનિઃસૃતા ।

તાશ્ચેત્સર્વ ભૂતાનિ સ્થાવશ્ચણિ ચશ્ચણિ ચ ।

સર્વ દેવાધિદેવેન ત્વીશ્વશ્ચેણ મહાત્મના ।

કથિતા ઋષિસંઘેભ્યો હ્યસ્માકં ચ વિશેષતઃ ॥

મુનિભિઃ સંસ્તુતા હ્યેષા નર્મદા પ્રવેશ નદી ।

રૂદ્રદેહાદ્વિનિષ્ક્રાન્તા લોકાનાં હિતકામ્યયા ॥

સર્વપાપહશ્ચ નિત્યં સર્વદેવનમસ્કૃતા ॥

સંસ્તુતા દેવગન્ધર્વૈ શ્વસશ્ચેભિસ્તથૈવ ચ ।

નમઃ પુણ્યજલે હ્યદ્યે નમઃ સાગશ્ચામિનિ ॥

નમસ્તે પાપશમનિ નમો દેવા વશ્ચનને ॥

નમોઽસ્તુ તે ઋષિગણસિદ્ધસેવિતે નમોઽસ્તુ તે શંકશ્ચ્ચેહનિઃસૃતે ।

નમોઽસ્તુ તે ધર્મભૂતાં વશ્ચ્રદે નમોઽસ્તુ તે સર્વપવિત્રપાવને ॥^{૧૭}

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લગ્નજીવનનું ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. સંસાર—સાગર, પતિ—પત્ની દ્વારા એક સાથે ચાલે, બન્ને રથનાં પૈડાંની માફક ગતિ કરે અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ તરફ પ્રયાણ કરે, એ મહત્ત્વનું છે. 'રાજાધિરાજ' નવલકથામાં ચોથા વિભાગમાં ત્રીજા પ્રકરણમાં 'અર્ધાંગના' ની ભૂમિકા ચરિતાર્થ કરતી મંજરીના શબ્દો આ પ્રમાણે છે.

"મા મા મા શા માટે મા થવું ? મારા બાલપણથી મેં કાલ્પનિક પતિનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં. મારા મનથી હું જન્મી ત્યારથી મારા વીરની અર્ધાંગના છું. મારો વીર આખરે આવ્યો, મને પ્રાણથી પણ પ્રિય ગણી, મારું જીવન સફલ થયું. મારાં સ્વપ્નાં સિદ્ધ થયાં. વીર અંગની હું અર્ધાંગના થઈ. હું એની અર્ધાંગના છું. બીજું કશું થવા માંગતી નથી. બાલુડાં ! વહાલાં ! તમારી મા પછી — મારા વીરની અર્ધાંગના પહેલાં, હું મંજરી કાકની પત્ની બીજું કંઈ નહિ' તેણે આંસુ લૂછ્યાં, 'મારા નાથ' ! આ ભવે ને ભવોભવ કંઈ જ નહીં. હા મારા નાથની વીરાંગના!' તે ઊભી થઈ ગઈ."^{૧૮}

(૪) જય સોમનાથ :

'જય સોમનાથ' માં મુનશીની મહત્ત્વાકાંક્ષી વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વ સંઘર્ષ કે પ્રભાવ આલેખવાની રીતિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. પ્રભાવાકાંક્ષી વ્યક્તિઓના સામર્થ્ય સંગ્રામને કારણે વ્યક્તિત્વોની કથા બની જતી તેમની નવલકથા અહીં વ્યાપક ઐતિહાસિક સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં વિસ્તરે છે.

"આ નવલકથામાં કોઈ મુંજાલ, મુંજ કે ચાણક્ય અથવા પરશુરામ જેવા મહામાનવ કેન્દ્રમાં નથી. અહીં કેન્દ્રમાં તો છે. સોમનાથ, પણ તે અહીં કેવળ એક દેવસ્થાન કે મૂર્તિ ન રહેતાં સમગ્ર રાજપૂત સંસ્કૃતિનું તમામ રાજપૂત રાજ્યોનું ભાવનાકેન્દ્ર બની જાય છે."^{૧૯}

'જય સોમનાથ' એક મંત્ર જેવો ઉદ્ગાર બની જાય છે. અને સોમનાથના ધ્વંસનું પ્રકરણ ઇતિહાસની એક મોટી કરવટબદલનું આલેખન બની રહે છે. સમગ્ર ઇતિહાસને મોટો વળાંક દિશા પરિવર્તન આપતા મિજાગરા જેવો આ પ્રસંગ મોટી સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. 'જય સોમનાથ' આ ઘટનાના ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધા, વીરત્વ અને કરુણતાના રંગો સહિત સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આમાંના 'ઘોઘાગઢ', 'રણ અને આંધી' અથવા ચૌલાના અંતિમ નૃત્યનાં વર્ણનો વર્ણનાત્મક ગુજરાતી ગદ્યનાં ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણો ગણાય.

'જય સોમનાથ' સાંપ્રદાયિક કથા નથી. રાષ્ટ્રકથા છે. એના લેખનનો હેતુ લેખકની ધર્મનિષ્ઠા છે. મુનશીએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે "ગઝનીના અપ્રતિહત વિજેતા સુલતાન મહમૂદે સોમનાથ પર ચડાઈ કરી ત્યારે હિંદની અને ખાસ કરીને ગુજરાતની શી દશા હતી તે ચીતરવાનો આમાં કંઈક પ્રયત્ન છે."^{૨૦}

આ નવલકથામાં ગિઝનીના મહમૂદે સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે રજપૂતોએ એકત્ર થઈને સંરક્ષણ કર્યું તે શૌર્ય કથાની ભૂમિકા પર ભીમદેવ સોલંકી અને ચૌલાના પ્રેમની કથાનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. સોમનાથનો ઘેરો, સંરક્ષણ અને વિધ્વંશની આ કથાને ભીમ બાણાવળી અને સ્વપ્નશીલ દેવનર્તકી ચૌલાની પ્રેમકથા સાથે વણીને તથા ઘોઘાબાપાનું કથાનક, સજ્જન સામંતનાં પરાક્રમો, ત્રિપુરસુંદરીની પૂજા તથા શિવરાત્રિની પ્રવૃત્તિઓ વગેરેથી પુષ્ટ કરીને મુનશીએ સંકુલ કથાસંયોજન નિપજાવ્યું છે. સોમનાથના ધ્વંસ પછી ઉત્તરાર્ધમાં નિરૂપિત ભાવનાભગ્ન ભાવશૂન્ય એવી એ નિર્ભ્રાન્ત નારીની, એના ભગવાનની પુનઃ સ્થાપનાના મુહૂર્તની રાહ જોતી અને એમ આત્મવિલોપનની અંતિમ શ્રણની પ્રતીક્ષા કરતી કરુણામૂર્તિનું આલેખન આ નવલકથાને અંતે જ ઘેરા વિષાદનો અનુભવ કરાવે છે તે કદાચ આ નવલકથામાં મુનશીની કલાનું સર્વોચ્ચ સર્જન છે.

ચૌલાના અંતિમ સમર્પણના દશ્યની ગંભીર કરુણતાનું આલેખન અસાધારણ અનુભવનું કારણ નીવડે છે. એની વિશેષતા તો એ છે કે એ દશ્યની કરુણતા ચૌલાના મૃત્યુમાં નથી, મૃત્યુમાં તો એક દીર્ઘ કરુણતાની મૂંગી નિગૂઢ વેદનાની પૂર્ણાહુતિ છે. કરુણતા તો છે. સોમનાથના ધ્વંસની સ્વપ્નભગ્ન અને ભીમદેવના દીઠેલા દેવાંશી

વ્યક્તિત્વની બ્રાન્તિના નિરસનથી હતહૃદય ચૌલાની મૂક મનોવેદનામાં સોમનાથના ધ્વંસ કરતાં આ ધ્વંસ અધિક કરુણ છે. સોમનાથના મહાલયના ખંડેર કરતાં આ ખંડેર વધુ વ્યથા ઉપજાવે તેવું છે. ને ભાવના ભગ્ન આ મૂર્તિ સાથે, એવા જ સર્વસ્તશૂન્ય છે. વીરત્વના પ્રેત સમા સામંતનો અવ્યક્ત સ્નેહપૂર્ણ સથવારો એ કરુણતાને અધિક ઘૂંટે છે, ઘેરી બનાવે છે એકમેકના આધારે જીવતા શ્રદ્ધા અને શૌર્યનાં આ ખંડેરોનું આલેખન મુનશીની સર્જન પ્રતિભાના ઉત્તમ નિર્માણ છે.

"તત્કાલીન સાંસ્કૃતિક સંદર્ભે વિચારતા 'જય સોમનાથ' વિશિષ્ટ કૃતિ જણાય છે. આ કથાનું કેન્દ્ર છે. ભગવાન સોમનાથ ! ભગવાન સોમનાથ પણ અહીં એક દેવ—દેવળ કે તીર્થસ્થળ નહીં પણ બધા રજપૂતોને એક કરતું ભાવનાત્મક પ્રેરક પ્રતીક બની રહે છે. બર્બરતાનું આક્રમણ ઝીલતું સંસ્કૃતિ કેન્દ્ર થઈ રહે છે. આથી સમગ્ર સંઘર્ષને વ્યાપક સંદર્ભમાં નવો જ અર્થ વિસ્તાર નવું જ પરિણામ લાવે છે."^{૨૧}

પોતાને પાર્વતી માનતી ચૌલા ભીમદેવના પ્રેમમાં પડે છે. અને ભીમમાં શિવનું દર્શન કરે છે. પછી લગ્ન કરે છે અને પુત્રને જન્મ આપ્યા પછી ધ્વસ્ત થયેલ શિવમંદિરને ફરીથી જોવા તલસે છે અને ભીમમાં શિવને જોયાના અનુભવને ભ્રમ માને છે. ચૌલા વળી પાછી પ્રેમમાંથી ભક્તિ તરફ વળે છે. અહીં એનો માતૃત્વ ભાવ કુંઠિત રહી ગયો છે. અને એના વ્યક્તિત્વના સંદર્ભમાં અપ્રતીતિકર પણ લાગે છે.

" પોતે પાર્વતી નહોતી, ભીમદેવ શંભુ નહોતો, શંભુને તે નહોતી પરણી, પણ તેના ભગવાનને છેહ દઈ, ચંચલ ઘેલછાને વશ થઈ, એક મનુષ્યને પરણી હતી. હવે તેના પુત્રની માતા થવાની હતી"^{૨૨}

'જય સોમનાથ' નવલકથા 'પાટણની પ્રભુતા', 'ગુજરાતનો નાથ', 'રાજાધિરાજ' નું પુરસંસધાન છે. દેવાલયના નૃત્યશાળાના નિયમ પ્રમાણે અઢાર નૃત્યશાસ્ત્ર, બાર, અભિનયશાસ્ત્ર ને સાત સંગીતશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત એવી અઢાર વર્ષની બાલનર્તકીને કાર્તિકી એકાદશીની આરતી સમયે પહેલી વાર દેવ આગળ નૃત્ય કરવાનો અધિકાર મળતો, આ નવલકથામાં સંસ્કૃતિના રક્ષણાર્થે વ્યક્તિઓના સામર્થ્ય સંગ્રામની મહાકથાનો પ્રતિરોધ દર્શાવાયો છે.

બાર જ્યોતિર્લિંગ માંહેનું એક પૌરાણિક સાંસ્કૃતિક સ્થળ : સોમનાથ, સોમનાથનું શિવાલય નહોતું આલય, નહોતું શહેરને, નહોતો સ્વસ્થપ્રદેશ, સદીઓની શ્રદ્ધા એ તેને દેવભૂમિ સમું સમૃદ્ધ અને મોક્ષદાયી બનાવી મૂક્યું હતું.

દ્વાપરને કલિની સંધ્યામાં યાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે સોળ હજાર એક સો ને આઠ પત્ની સહિત આ લિંગની આરાધના કરી નરોત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરેલું તે સમયે એમણે ચંદનકાષ્ઠનું મંદિર કરાવ્યું. આ જ્યોતિર્લિંગ પર દિવસરાત રુદ્રી થતી. તેમની સામે સભામંડપમાં સૂર્યોદયથી મધ્યરાત્રિ સુધી સતત નૃત્ય થતું.

"યુગો વહી ગયા લંકાધિપતિ રાવણે જગતનું આધિપત્ય હાથ કરવા અહીંયા ઉગ્ર તપશ્ચર્યા માંડી. શંભુને રિઝવવા એણે વારાફરતી માથા કાપીને સોમનાથને ચરણે ધર્યા આખરે છેલ્લુ માથું કાપવાને એ તૈયાર થયો ત્યારે કૃપાના સાગર એવા શંભુ પ્રસન્ન થયા, અને દશે માથાં પાછાં ફરી બેસાડી જગત જીતવાનો રાવણને પરવાનો આવ્યો. ત્યારે દશાનનેસ આ ઠેકાણે રૂપાનું મંદિર કરાવ્યું."^{૨૩}

(પ) પૃથિવીવલ્લભ :

'પૃથિવીવલ્લભ' નવલકથામાં વિક્રમની અગિયારમી સદીનું વાતાવરણ, નિરૂપતા મુનશી લખે છે. કે "હિન્દુમાંથી પ્રતાપ પરવર્યો નહોતો તેથી સંસ્કૃતિને આત્મરક્ષણ માટે નિશ્વલતા સ્વીકારવી પડી નહોતી. સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી આર્યાવર્ત સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાસ્થ્યનાં આનંદો અનુભવતુ હતું.

'પૃથિવીવલ્લભ' માં એક જીવનદૃષ્ટિનો બીજો જીવનદૃષ્ટિ પાસે કારમો પરાજય લેખકે આલેખ્યો છે. ત્યાગ, તપસ્યા સંયમ સખત નિયંત્રિતતા આ બધું માનવમનને સાહજિક કે બંધબેસતું નથી. એ નકારાત્મક તત્ત્વ છે. એવો પણ લેખકનો અભિપ્રાય સમજાય છે. જ્યારે સુખ, આનંદ, રસ, પ્રીતિ ને રતિ માનવમનના હકારાત્મક અને મહાન અવિષ્કારો છે. તે બન્ને વચ્ચે સંઘર્ષ અને વિરોધ સ્વાભાવિક છે પણ અંતે નકારાત્મક તત્ત્વ હારી જાય છે. લેખકનો આ ઉપક્રમ નવલકથામાં છે'

"કથાનાયક મુંજ - પૃથિવીવલ્લભ એક ભવ્ય અને ઉદાત્ત નાયક છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો આદર્શ જીવનમુક્તિ, સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને નિષ્કામ કર્મણ્યતાની પોતાની સમજ તેમાં ઉમેરી છે. અને પરિણામે ઉભય સિદ્ધાંતોના સંવાદથી 'મુંજ' સરજાયો લાગે છે." ^{૨૪}

મુંજ જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણને જીવી લેવામાં માને છે. આધુનિક અસ્તિત્વવાદી કે નાસ્તિક ચાર્વાકવાદી પણ તેનામાં પ્રતિબિંબિત થતો જોઈ શકાય. તે સારા અને ખરાબ, પાપ અને પુણ્ય, નીતિ અને અનીતિનાં દ્વંદ્વોથી પર ગયેલો છે, તેનું આ ધોરણ ભયાનક ઉથલપાથલમાં પણ મોતની ક્ષેય અક્ષીણ રહેતું તેનું ગૌરવ અને અક્ષુબ્ધ શાંતિ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના 'જીવન્મુક્ત' ની નીપજ લાગે છે.

'પૃથિવીવલ્લભ' નવલકથાનું નવમું પ્રકરણ 'પહેલો મેળાપ' માં મુંજના વ્યક્તિત્વનો પરિચય તેમજ તેમની વાક્યાતુરી અને અડગતા અને તેમનું ગૌરવ જોઈ શકાય છે.

"મુંજ સૂતો હતો. તેણે હાથ માથા નીચે રાખ્યો હતો. અને પગની આંટી વાળી હતી. તેના એકએક અંગની અપૂર્વતા નજરે પડતી, સ્નાયુએ સ્નાયુનો ખૂબીદાર મરોડ સ્પષ્ટ થઈ રહ્યો હતો. પ્રચંડ શરીર, અંગોની તેજોમયતા, રંગની નિર્મળતા આ બધાં સાથે કંઈક ન સમજાય એવું તેના શરીરમાં, તેની સૂવાની છટામાં હતું, ઓરડીના અંધકારરૂપી શેષ પર શયન કરતા લક્ષ્મીવર જેવો તે લાગતો.

મૃણાલ બારણામાં પળ વાર ઊભી રહી અને મુંજને તીક્ષ્ણ નજરે જોઈ રહી તેણે ચિંતાતુર, ગર્વભંગથી, નિરાધાર બનેલા મુંજને જોવાની આશા રાખી હતી.

આંખમાં ગભરાટ નહોતો, પણ આનંદ હતો. હાસ્યમાં ક્ષોભ નહોતો, મોહિની હતી.

મુંજની આંખો ગમ્મતમાં નાચતી, તેના હોઠ હસી રહ્યા, એટલું જ નહીં, પણ તેનું આખું મુખ આકર્ષક આહ્લાદક, બની રહ્યું.

મૃણાલવતી ! આવ્યાં છો તો જરા ઊભાં તો રહો!

મુંજના અવાજમાં મૃદુતા હતી, નિખાલસપણું હતું મૈત્રીભાવ હતો. અનંત સુખનો લહાવો હતો. સર્વને સ્નેહલની નજરે જોતા કોઈ સંતોષી વિરલાનો જ અવાજ આવો હોઈ શકે.

જે આનંદ હું વિજયમાં અનુભવતો હતો તે જ હું પરાજયમાં માનું છું. પૃથિવીનો જેવો વલ્લભ હું ત્યારે હતો તેવો જ હાલ છું.

નફ્ફટ ! આ તો મન ખુશ રાખવાનાં ફાંફાં કહેવાય !

પૃથિવીવલ્લભે ટટાર થઈ કહ્યું, 'સૃષ્ટિનો રસ ચાખતાં નથી એક પળ મારી દુઃખમય ગઈ, પ્રસંગે પ્રસંગમાંથી પળેપળમાંથી મેં રસ ખેંચ્યો છે. જ્યારે એ રસ ચૂસવાની શક્તિ જશે ત્યારે તો જુદી વાત, પણ જ્યાં સુધી તે છે ત્યાં સુધી તો હું પૃથ્વીનો વલ્લભ જ.

મુંજ ! ત્યારે તું મને ઓળખતો નથી !

મારે ઓળખવાની શી જરૂર ? જે છે તે મારે મન પૂરતાં છો.'

મને વશ કરવા આવ્યાં હતાં — વશ થઈને જાઓ છો.

તું મને વશ કરવા માગે છે ?

ના, તમે વશ થવા માગો છો.

ધીમેથી મીઠા સ્વરે મુંજરાજે કહ્યું : 'મારી પાસે આવ્યાં કે સજીવન થયા વિના રહેવાનાં નથી.'"^{૨૫}

મુંજની વર્તણૂક, તેનું આત્મગૌરવ અને નિરપેક્ષ સ્વામિત્વ 'વિદેહી' કે 'પૂર્ણયોગી' જેવાં છે. કેદી તરીકે તેનો માન્યખેટમાં પ્રવેશ તૈલપનો નહીં પણ તેનો વિજયપ્રવેશ બની જાય છે. જોઈએ નવલકથાના શબ્દોમાં જ.

"ડંકાઓએ દિશાઓ ગજાવી ને શરણાઈઓના સૂરે ગગન ભેદાઈ રહ્યું, અને સવારી આવી.

રાજમહેલની અટારી પર રંગબેરંગી લૂગડાંથી સજજ થયેલી સ્ત્રીઓ શોભી રહી.

મૃણાલવતી બહાર અટારીમાં આવી. તેણે વલ્કલ છોડી સફેદ સાદું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું.

તેની પાછળ જ કલા, લક્ષ્મી અને વિલાસ આવ્યાં.

શૂરવીર બંદીજનો અત્યારે વિજય મેળવી, હસતે મોંએ સવારીમાં ચાલતા હતાં.

તેમની પાછળ પચાસ—સાઠ કેદીઓ સાદાં વસ્ત્રમાં આવ્યાં.

લક્ષ્મીદેવીએ વિલાસનું ધ્યાન ખેંચ્યું આ પેલા કવિઓ.

પૃથિવીવલ્લભને લડાઈમાં પણ કવિઓ વિના ન ચાલ્યું? આ માણસની હિંમત!' તિરસ્કારથી મૃણાલે કહ્યું.

તૈલપ મહારાજની જય! રસ્તેથી પોકારની ગર્જના આગળને આગળ આવી બધાં ધ્યાન દઈ જોવા લાગ્યાં.

તૈલેપના હાથી પાછળ ચાલતાં સૈનિકોનો કોટ બનાવી તેમાં થોડીક જગ્યા ખુલ્લી રહેવા દીધી હતી. આ ખુલ્લી જગ્યામાં એક જ બંદીવાન ચાલતો હતો. લોકો ટીકીટીકી જોતા હતા. શું આ માળવાનો મુંજ?

એનું કદ પ્રચંડ હતું, એનો ઘાટ અપૂર્વ હતો, તેનું મુખ મોહક હતું, તેના લાંબા કાળા વાળ સુરસરિતાના જલ સમા તેના શંકર શા વિશાળ ખભા પર પથરાઈ રહી, મુખના તેજને ભભકભર્યું બનાવતા ડંખ ભરવા પાછળ ખેંચેલી ફણીઘરની ફણાની માફક તેની ભરેલી લાંબી ડોક, અને પાછળ નાખેલું માથું ગર્વ અને બેપરવાઈથી જગતનો તિરસ્કાર કરતાં હોય એમ લાગતું હતું. પાછળ જકડાયેલા હાથને લીધે, આગળ આવેલા વિશાળ છાતીના સંગેમરમરનાં ચોરસા જેવા સ્પષ્ટ સ્નાયુવાળા વિભાગો દૈવી વક્ષસ્ત્રાણની ગરજ સારી, તેની દુર્ઘર્ષતા અને પ્રતાપ દાખવી, દુનિયાને ડારતા હોય તેમ દેખાતું હતું અને ઘાટીલી પાની પર રચેલા, ઘરણી ધ્રુજાવતા બે પગો સ્તંભની માફક કરના મથાળા પર ઉપલા શરીરને ધારી રહ્યા હતા.

બા ! વિલાસથી ન રહેવાયું, કેવો અદ્ભુત પુરુષ છે!

મુંજે ઊંચું જોયું;

અટારીમાં ઊભેલી રમણીઓ તરફ નજર નાખી

એકે એક સ્ત્રી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ;

મુંજે એક સર્વગ્રાહી નજર વિલાસ પર નાખી

પછી વારાફરતી દરેક સુંદરી પર નાખી,

અને આખરે મૃણાલ પર ઠેરવી
 અને તે હસ્યો
 મુંજનું સુંદર મુખ જોઈ મૃણાલ બધું ભૂલી ગઈ.
 માત્ર જોઈ જ રહી.
 મુખ પર એકે રેખા અઘૂરી નહોતી,
 એકે ભાવનો અભાવ નહોતો,
 વદન પર હાસ્યમાં સ્પષ્ટ દેખાતો વિજય
 બધી સ્ત્રીઓ ઘેલી થઈ ગઈ
 મૃણાલ પળવાર એક જ પળવાર સ્તબ્ધ બની રહી.^{૨૬}

કાષ્ઠપિંજરમાં મુંજને રિબાવી તેને અલ્પતાનો અનુભવ કરાવવાની ચાલબાજી પણ નિષ્ફળ નીવડે છે. મુંજ આનંદી કાગડો બનીને મૃણાલને ખીજવે છે. તૈલપની નગરી ઉપર જોડકણાં રચી લોકો પાસે ગવરાવે છે, મૃણાલ તેને જોવા અટારીએ આવે છે. પણ લજિજત થઈને, ગુસ્સામાં અંદર પુરાઈ જાય છે. મુંજ કાષ્ઠપિંજરમાં પણ મુક્ત જ રહે છે. ફરી તેને ભોંયરામાં લાવવાની આજ્ઞા કરે છે. અને બહુ ઝડપથી તેને મળવા, પાઠ શીખવવા અઘીરી બનીને ભોંયરામાં જાય છે. મુંજ તેનું સ્વાગત કરે છે. 'આવો ! હું તમારી જ વાટ જોતો હતો, જાણે સર્વજ્ઞ સિદ્ધપુરુષ મૃણાલે સાથે તે ગુરુની છટાથી, ભવ્ય અદાથી અને મીઠા ભીના અવાજે, માર્દવ ને વાત્સલ્યથી તેને પોતાની સમજ અને જીવનનો અર્થ સમજાવે છે. મૃણાલ તેને હઠપૂર્વક 'નિષ્કલંક જીવન' શીખવવા માગે છે. 'જે કલંક જાણતા હોય તેને નિષ્કલંક થવાની પરવા હોય. સત્તામાં પોતાને પૂર્ણ માની બેઠેલા, વૈરાગ્યના અભિમાનમાં ફાલેલાં, તમે મને કેમ શીખવશો? ઘણી જ મમતાથી મુંજે પૂછ્યું : 'દરેક જણમાં બુદ્ધિ હોય તો શીખી શકે.'

મુંજ પાછો હસ્યો, 'શીખવાનું કોને હોય કે જે દુઃખી હોય, અઘૂરો હોય તેને મને દુઃખ સ્પર્શતું નથી. અપૂર્ણતા હું અનુભવતો નથી.

તમે ભલે માનો પણ મારી કથા તમે ક્યાં જાણો છો ? કોઈ અનાથનો ત્યાગેલો છોકરો છું. આજે પૃથિવીનો વલ્લભ છું મને સિંહણોએ દૂધ પાયાં છે. ને ગજરાજોએ પવન

નાખ્યો છે. મેં ભીખ માંગી છે અને સિંહાસનો દાનમાં દીધાં છે. મેં રમણીઓના રસભંડારો લૂંટ્યા છે. ને લક્ષ્મી સમાન લલિતાઓના શિરચ્છેદ કર્યા છે. શ્રુતિવાક્યનો પાઠ કરતાં દેવને પણ દુર્લભ એવી તપશ્ચર્યા આદરી છે, ને શૃંગારસૂત્રોને ગુંજતા બીભત્સરસનો પણ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે.

પરંતુ પૃથિવીવલ્લભની મહામાનવતા, પરમોચ્ચ ક્ષણ તો અંત પહેલાનાં ભવ્ય સ્વાસ્થ્ય અને તૈલપ સાથેના રોમહર્ષક સંવાદોમાં છે :

"સાત દિવસ સુધી મુંજે ભિક્ષા માગી ને પોતાનો દિગ્વિજય કર્યો :

પણ આ વખતે તૈલપ છેતરાય તેમ નહોતો. ઢંઢેરો પિટાવી તેણે જગતને જાહેર કર્યું કે સાતમે દિવસે સવારે પાપાચારી મુંજને, મૃણાલવતી પાસે છેલ્લી ભિક્ષા મંગાવી રહ્યા પછી હાથીને પગે કચરવામાં આવશે. અને આ વિજયમહોત્સવમાં ભાગ લેવા તેણે આખા દેશને નિમંત્રણ આપ્યું.

'આખો દેશ દિગ્ગ થઈ ગયો. હજારો અંતરમાંથી રોષના ને તિરસ્કારના ઉદ્ગારો બહાર પડ્યા. હજારો નયનોમાં આંસુ આવ્યાં :

વચ્ચે ખુલ્લી રાખેલી જગ્યામાં એક મદોન્મત્ત ગજરાજ ડોલતો હતો તેને નશાથી ચકચૂર બનાવ્યો હતો.

ખંચાયા વિના, કોઈના કહ્યા વિના તે સીધો મૃણાલ ઊભી હતી ત્યાં આવ્યો ને હસ્યો. તેનું હાસ્ય અત્યારે પણ સદાના જેવું મોહક હતું.

કેમ મૃણાલવતી !

હવે શાનું દાન આપશો ?

જે હતું તે તો ક્યારનું આપી દીધું !

મૃણાલવતી આ શબ્દો સાંભળી ઘેલી બની ગઈ.

'ક્ષમા કરો, મહારાજ! પૃથિવીવલ્લભ! મેં તમને જીવતા માર્યા કહી મૃણાલે મુંજના પગની રજ માથા પર મૂકી.

'તમે ? મારું મૃત્યુ તો હું જન્મ્યો ત્યારનું નક્કી થયું હતું તેમાં તમે શું કરી શકો? ઉઠો'.

આ જોઈ તૈલપ ઓટલા પરથી કૂદો ને મૃણાલનો હાથ પકડી તેને છૂટી પાડી.

'મૂર્ખ, કંઈ નજરે સૂઝે છે? અવંતીના સિંહાસન પર સિંહ સમો મારો ભોજ ગર્જે છે અને સ્પૂનદેશમાં ભિલ્લમ તારું વેર વાળવા તલસે છે. તારી બહેનને તારી પ્રજા તારી નથી રહી મારી બની છે, વિજય કોનો ? મારો કે તારો ?

ગૌરવભર્યા ડગ ભરતો તે ગજરાજ તરફ ચાલ્યો.

હાથીની સૂંઢ પાસે બે ડગલાં તે આગળ ગયો.

ત્યાં જઈ તે ખંચાઈ ઊભો.

તૈલપને જોઈતી તક મળી 'કેમ ગભરાયો' ?

પૃથિવીવલ્લભ ગભરાય તો પૃથિવી રસાતલ જાય.

ગાંડા ! એ તો માત્ર એક વિચાર આવ્યો.'

'શો?'

'એટલો જ' ગર્વથી મુંજે માથું ઊંચું કર્યું, તેની આંખો જરા સ્નેહભીની થઈ, કે બિચારી સરસ્વતીનું શું થશે?

“લક્ષ્મીર્યાસ્યતિ ગોવિંદે વીશ્વપ્રીર્વીશ્વેશ્મનિ ।

ગતે મુંજે યશઃ પુંજે નિશ્ચલમ્બા સશ્ચ્વતી ॥”

લક્ષ્મી તો ગોવિંદને ત્યાં જશે, કીર્તિ વીરોને ત્યાં જશે, પણ યશના પુંજ રૂપ મુંજરાજ મરતા બિચારી સરસ્વતી નિરાધાર થઈ રહેશે.”

(૬) ભગ્નપાદુકા :

'જય સોમનાથ' પછી પંદર વર્ષ પછી ગુજરાતના છેલ્લા રજપૂત રાજા કર્ણદેવ વાઘેલા પર અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ કરેલ આક્રમણની ઘટનાને વસ્તુ તરીકે લઈ રચાયેલી 'ભગ્નપાદુકા' મુનશીની છેલ્લી ઐતિહાસિક નવલકથા તરીકે નોંધપાત્ર છે. આ અગાઉની 'જય સોમનાથ' અને આ 'ભગ્ન પાદુકા' બંનેનું વસ્તુ, સોલંકીઓના ગુજરાત પર ગઝની અને અલાઉદ્દીનના આક્રમણનું (બંનેએ સોમનાથનો ધ્વંસ કરેલો!) અને ગુજરાતના

સોલંકી રાજાના પરાજયમાં પરિણમતું હોઈ સમાનતા ધરાવે છે. પહેલીમાં સોલંકીઓના સુવર્ણયુગનું પૂર્વમુહૂર્ત છે, જ્યારે બીજામાં તેની પૂર્ણાહુતિ છે!

ભારતના કોમી ધોરણે ભાગલા પડ્યા અને આઝાદી મળી તેનાં સાત વર્ષ પછી ૧૯૫૫માં 'ભગ્નપાદુકા' નવલકથા લખાઈ. તો સાંપ્રતકાળના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણની પ્રેરણા કોઈક રીતે આ રચનાઓના ઉદ્ભવ પાછળ હશે.

"વિશેષ નોંધપાત્ર તો એ છે કે કોમી વિદ્વેષને કારણે કોમી દષ્ટિએ ધૂંધવાયેલા દેશના વાતાવરણમાં નવલકથામાંથી ક્યાંય સાંપ્રત કોમી વાતાવરણમાં સંક્ષોભક પથ્થર પડે તેવી અસર નીપજતી નથી. તે, પ્રેમ અને પરાક્રમની વાતોમાં અને ઐતિહાસિક વાતાવરણમાં એક 'ગતકાલીન ઘટના' જ બની રહે છે અને છતાં ભારતની સાંસ્કૃતિક ચેતનાને જગાવે છે.

"ભગ્નપાદુકાનું વસ્તુ 'ગુજરાતના છેલ્લા રજપૂત રાજાને લગતું જ છે, પણ પાત્રોના ખ્યાલ મુનશીના પોતાના છે. ઇતિહાસમાંથી પ્રેતરૂપે આવીને પાત્રો ખુદ લેખકને જ પોતાની વાત કહે છે. વાર્તા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં કહેવાઈ છે. કથનકાર (નેરેટર) મુનશી પોતે બનીને કથાના પાત્રરૂપે રજૂ થયા હોય એવી ભ્રાન્તિ જગવે છે. જેમની ભગ્નપાદુકાની વાત છે એ ગુરુદેવ કલ્પિત પાત્ર છે. એ દ્વારા તેરમી સદીના તપસ્વી બ્રાહ્મણની ભવ્યતાની ઝાંખી કરાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. મુનશીના સમગ્ર લેખનમાં એક પરાક્રમી અને તપસ્વી બ્રાહ્મણ ભટકી રહ્યો છે." ^{૨૭}

આ નવલકથાનો ઉદ્દેશ કરણધેલાની પડતી, અલાઉદ્દીન ખીલજીની જીત, કે મલેક કાફુરની ચતુરાઈ દર્શાવવાનો નથી. વાર્તાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પરધર્મીઓના આક્રમણ સામે લોકો કેવું બળ દાખવે છે, પોતાની વિનાશકતા વહોરી લઈને પણ પોતાના ધર્મનું કેવું રક્ષણ કરે છે, તે દર્શાવવાનો છે. ધોર વિનાશકતાની સામે અસહકાર, આત્મસમર્પણ ને સ્વશાસનને વળગી રહેવા મક્કમતાના અજય કોટ ચણે છે. પરધર્મીઓની સામે લડત આપવાની પ્રેરણા લોકોને સાધુઓ અને બાવાઓ પાસેથી મળી રહે છે. એ બાવાઓ અને સાધુઓની સૃષ્ટિ લોકોને ધર્મ અને સંસ્કારનું રક્ષણ કરવા માટેની નૈતિક હિંમત પ્રેરે છે. એ સૃષ્ટિના પ્રતીક રૂપ બડા મહારાજને મુનશીએ આ નવલકથામાં આલેખ્યા છે. મલિક

કાકુરને પણ જેના પ્રત્યે માન હતું એ બાડા મહારાજ નવલકથાનું કલ્પિત પાત્ર છે. મુનશીએ પોતાની કલમ વડે એ પાત્રને ભવ્ય, અનેક પરાક્રમો કરતું દર્શાવ્યું છે. બાડા મહારાજ અનેક ચમત્કારો સર્જે છે. ઉલૂઘખાના એમની આસપાસ ઈંટો ચણી લે છે. ત્યારે ઈંટોની વચ્ચેથી પણ એ અદૃશ્ય થાય છે, ઉલૂઘખાન સોમનાથના મંદિરને તોડવા ઘસે છે ત્યારે એ નાગા બાવાઓના ઝૂંડ સાથે ઉપસ્થિત થાય છે.

આ નવલકથામાં સમકાલીન યુગની ભાવનાઓને પણ મુનશીએ વણી લીધી છે. જે જમાનામાંલોકો મહેતરની પુત્રી ભગવાનના દર્શન કરવા મંદિરમાં પ્રવેશ કરે તો મંદિરને ભ્રષ્ટ થયેલું ગણે છે. આખો ભંગીવાડો સળગાવી મૂકે છે. ભંગીઓને અસ્પૃશ્ય ગણે છે. એવા સંકુચિત માનસવાળા ધર્મચુસ્ત લોકોની વચ્ચે બાડા મહારાજ ભદ્રા પરમારને બચાવે છે. એના પર હેત દાખવે છે. એને ઘેર જઈ એની સારવાર કરે છે. પરમાર ભંગી હોવા છતાં બાડા મહારાજ એને અસ્પૃશ્ય ગણતા નથી. અનંગના જેવી મહેતરની પુત્રી સાથે પ્રેમ સંબંધ બાંધીને, એને હાથે ભગવાનની મહાપૂજા કરાવવાનું વચન આપ્યા પછી પોતે ભ્રષ્ટ થયા એમ માને છે. પણ પોતાની ભ્રષ્ટતા બદલ જેટલો પશ્ચાત્તાપ એ કરે છે એના કરતાં વધુ પશ્ચાત્તાપ તો સમાજને બેવફા બની આંગીના ભગવાનની પૂજાના કોડ પોતે પૂરા ન કરી શકે તે માટે કરે છે. એમના શબ્દો છે : "આંગી, જન્મે તું ગમે તે હોય, સંસ્કારે ભક્તિભીની છે. ભગવાનની પૂજાના તને કોડ જાગ્યા છે. તું મારી પ્રિયતમા છે, તારા પ્રાણ મારામાં ભળ્યા, તારો દેહ મારામાં સમાયો તે જન્મધરી પૂજાનાં વ્રત લીધાં તને હું દગો દઉં, હતાશ કરું. મોક્ષની તારી અભિલાષાને ડામી દઉં?" બાડા મહારાજના પાત્રમાં નિરૂપેલી આ ભાવના તે સમયના ન્યાત જાતના વાડામાં બંધાઈને સંકુચિત થઈ ગયેલા માનસમાં કેવી રીતે ઉદ્ભવી શકે? એ ભાવના તે યુગની છે.

બાડા મહારાજ પોતાનો ધર્મ સાચવવામાં વિજયી બને છે. સોમનાથ બાણ તોડવાની તુરકાણની અભિલાષા ધૂળમાં મળે છે. બાડા મહારાજ પોત જ પોતાના હાથે 'જય સોમનાથ' ના ધ્વનિ સાથે સમુદ્રમાં એ બાણનું વિસર્જન કરે છે. મલેચ્છો અને મલેચ્છોને વેચાઈ ગયેલા હજાર દિનારી કપુરિયો પણ સ્તબ્ધ બનીને એ જોઈ રહે છે.

"બાડા મહારાજ બહુ વિદ્વાન હતા. બધાં શાસ્ત્રો એમને કંઠસ્થ હતાં. એમને જ્યોતિષને વૈદું બંને સરસ આવડતાં. સહસ્ત્રલિંગ પર રહેતા પંડિતો એમનો સત્કાર કરતા પણ રાજગઢની બહાર એ ભાગ્યે જ જતા. કાં તો સોમેશ્વર મહાદેવની રુદ્રી કર્યા કરે કે અંબાજીના મંદિરમાં પૂજા કર્યા કરે, બાકીનો વખત વના મહેતા, મારા પિતા, બા કે મારી જોડે કાઢતા.

બાડા મહારાજ કથા બહુ સરસ કહેતા અમને બધાને એ દ્રૌપદી, સીતા, ને સાવિત્રીની કથા કહેતા. માજીએ ત્રિપુરાસુર કેમ માર્યો એની કથા કહેતા ત્યારે મારા પિતાને બહુ શૂર ચઢતું અને મને ચંડી બનવાનાં સ્વપ્નાં આવ્યાં જ કરતાં."

મુનશીએ બાડા મહારાજના પાત્રનું અને એના દ્વારા આત્મસંસ્કૃતિરક્ષક પ્રતિકારનું ગૌરવ કર્યું છે. બાડા મહારાજને ઢાળતા મુનશીને માનવીના આંતરસત્ત્વની દ્યોતક ચારિત્ર્ય શુદ્ધિને તથા શિયળરક્ષા માટે નારીની મૃત્યુ જયી વીરતાને પ્રજાની ચૈતન્યદાયી બનાવવાની ભાવનાએ પ્રેર્યા છે.

હિંસાથી પ્રબળ એવા અહિંસક બળથી સમસ્ત જનસમુદાયે વિદેશી અને વિદેશીઓનો પ્રતિરોધ કર્યો અને ધર્મ, નીતિ અને સામાન્ય વ્યવસ્થા સાચવ્યાં. ઘોર વિનાશકતાની સામે અસહકાર, આત્મસમર્પણને સ્વસંસ્કારને વળગી રહેવા મક્કમતાના અજખ્ય કોટ ચણ્યાં, તેને પરિણામે અત્યાર સુધી ધર્મ, સંસ્કાર, સાહિત્ય, પ્રજ્ઞાલિકા, આદર્શ ને આત્મસિદ્ધિના આપણા માર્ગો સુરક્ષિત રાખ્યા.

"ગજાનન તમને રસ્તો બતાવે તે પહેલા હું જ તમને રસ્તો બનાવી દઉં: "ગુરુદેવે કહ્યું" જ્યારે મ્હેચ્છ સૈન્ય આવે ત્યારે આ ગામને ચેતાવી ભીમને એના માણસો વહાણવાટે અહીંયાંથી ભૃગુકચ્છ જવાના છે તેમાં સાથે શ્યામલ પણ જઈ શકે છે. જગત વિશાળ છે. કોઈ ઠેકાણે કોઈ ઓળખે નહીં ત્યાં ભીમ, તું શ્યામલ સાથે રહી શકે છે. તું બહાદુર છે. કોઈ રાજાની ચાકરી કરી ધનવૈભવ મેળવી શકશે. પણ યાદ રાખજો, દિવસને રાત તમારાથી એકબીજાની સામે જોવાવાનું નથી. ભીમ! તું કર્તવ્ય છોડી, દેશ છોડી નાસી ગયો તેનો કારી ઘા તારા હૈયામાં રુઝાવાનો નથી. શ્યામલ ખાતર તારે વીરોને છાજતું કર્તવ્ય ત્યાગવું પડ્યું એ ડંખે તને શ્યામલનું મોં ધીમે ધીમે અકારું થશે ને શ્યામલ, મારી

વીરાંગના શ્રેષ્ઠ દીકરી ! દીકરી ! ગુરુદેવ કહ્યું. 'તારે શિર તું પરસ્પર્શનું આળ લઈ ફરશે. વીરતાવિહોણા તારા પતિના હૈયામાં તું વસવાની નથી, તે શૌર્ય બતાવ્યું તેનો ગર્વ જતો રહેશે અને તું કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઈ નાસી ગઈને સાથે પતિને પણ કર્તવ્યભ્રષ્ટ બનાવી સાથે લઈ ગઈ તેના વિષથી તમારી રગોમાં અંગારા ઉઠશે."

લોકોએ સ્વરક્ષણ માટે સમસ્ત ઐક્યભાવ રાખ્યો. જે ઐક્યભાવ ગજાનન પંડિત દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. આમ, ઐક્યભાવ અને સ્વરક્ષણ રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદ્ઘોષક હોવાથી આ વાર્તા પ્રાદેશિક ન રહેતા રાષ્ટ્રીય બની રહે છે.

(૭) ભગવાન કૌટિલ્ય :

બ્રાહ્મણદેષી, આર્યત્વોચ્છેદક નંદોના ઉન્મૂલન અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની રાજપ્રતિષ્ઠા માટે રાજ્યપરિવર્તનના ભગવાન કૌટિલ્ય એટલે કે આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત યાણક્યના પ્રયંડ ઉદ્યમનો પ્રથમાધ્યાય આ નવલકથામાં નિરૂપાયો છે 'મુદ્રારાક્ષસ' જેવી કૃતિઓ દ્વારા લોકપરિચિત 'અર્થશાસ્ત્ર' ના રચયિતા મુત્સદ્દી અને મહર્ષિ કૌટિલ્યની જે વ્યક્તિત્વ મુદ્રા તે જ આ નવલકથામાં પણ પ્રભાવ કેન્દ્ર છે. વસ્તુ તેમજ તદનુસાર નિરૂપણરીતિની દૃષ્ટિએ આ નવલકથા સ્પષ્ટ રીતે પૂવાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. પૂર્વાર્ધમાં નંદ દ્વારાશ અપમાનિત આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તની પાટલિપુત્રને ખળભળાવતી રાજ્યકાન્તિલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ પ્રધાન છે તો ઉત્તરાર્ધમાં પુરાણપરિચિત નૈમિષારણ્યનું વાતાવરણ અને ભગવાન વેદ વ્યાસના પુણ્યપ્રભાવથી પ્રેરિત પૌરાણિક ઋષિ સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

"કેટલાંક પૂર્વ પરિચિત પાત્રોની સ્મૃતિઓ જગાવી જતાં હોવા છતાં વિષ્ણુગુપ્ત અને પ્રકનાસ, ચંદ્રગુપ્ત અને સેનાજિત, ગૌરી અને મૈનાકી જેવાં પાત્રો, મુનશી દ્વારા આલેખાયલાં સ્મરણીય પાત્રોની યાદીમાં વધારો કરે છે. ખાસ કરીને વિષ્ણુગુપ્ત યાણક્ય." ^{૩૦}

યાણક્ય પોતાના જીવનસર્વસ્વના રહસ્યનું દર્શન કરાવતા હતા. તેમના વ્યક્તિત્વમાંથી પ્રદીપ્ત ભાવનાઓના શબ્દતણખા ઉડવા લાગ્યા :

"તાત ! તને હું રાજદંડ હાથમાં લેતો જોઉં છું ત્યારે સર્વ ધર્મના આશ્રયરૂપ વિદ્યા તને પ્રેરતી જોઉં છું. પ્રજ્ઞા, વાક્યને ક્રિયામાં તને વિશારદ કરતી જોઉં છું : લોકકલ્યાણમાં તને મચ્છો રાખતી જોઉં છું. ત્રણે વેદો વડે લોકને રક્ષતો, વર્ણશ્રમને સાચવતો, આર્ય મર્યાદાઓને જાળવતો, સ્વધર્મમાં પ્રજાને પ્રવૃત્ત રાખી તેને સ્વર્ગ ને આનંત્ય અપાવતો હું તને જોઉં છું. હું તને ખેતી વધારતો, પશુને પાળતો, વાણિજ્યથી વૈભવને વિચારતો જોઉં છું. લોકયાત્રાનાં આધારરૂપ દંડનીતિથી અલબ્ધનો લાભ મેળવતો. લબ્ધને રક્ષતો રક્ષિતને વધારતો વધારાને સુયોગ્યમાં વહેંચતો હું તને જોઉં છું અને મૌર્યશ્રેષ્ઠ ચારે વિદ્યાથી રાજયચક્ર ચલાવતો, તારા ચક્ર નીચે અનેક રાષ્ટ્રોને ગણો સંઘરતો, આર્યોના ધર્મો વડે લોકસંગ્રહને ઉદ્ધારતો, મહર્ષિઓના જીવનમંત્રોને સનાતન કરતો, અવનિને આર્યાવર્તની સીમાઓ એક કરી નાખતો હું તને જોઉં છું. મૌર્ય ! આ મારો સ્વાર્થ !

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભર્યું, હાથ જોડ્યા તે ચાણક્ય આગળ પડ્યો અને માથું તેના પગ પર મૂક્યું.

આચાર્ય દેવ ! તમારો સ્વાર્થ તે મારો ધર્મ હું તૈયાર છું.

ચંદ્રગુપ્ત ! યાદ રાખજે જ્યારે મારા આ સ્વાર્થની સામે જશે તે દહાડે તું જીવથી જશે.

ગુરુદેવ ! રડતે અવાજે ચંદ્રગુપ્તે કહ્યું, 'તમારો સ્વાર્થ વીસરતા પહેલાં હું પોતે જીવથી જઈશ.

શંતમ્ જીવ તાત !"^{૩૧}

રાષ્ટ્ર જીવનમાં પોતાના જીવનનું પ્રતિબિંબ જોતા ચાણક્ય અન્યાય અને અસત્યને કેમ પચાવી શકે, માટે તેઓ પ્રતિજ્ઞા કરે છે :

"નંઈ હું હમણા જાઉં છું. પાછો ફરી આવીશ પણ મારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળતો જા. જ્યારે ભૂતલ પરથી નંદોને ઉખેડી કાઢશે ત્યારે કૌટિલ્ય તારી છોડેલી આ શિખા બાંધશે"^{૩૨}

ભારતીય આર્યસંસ્કૃતિમાં સૂર્યનારાયણને 'દેવો' માં સ્થાન છે. તેમજ તેમની પૂજા આરાધના પણ કરવામાં આવે છે :

"સૂર્યકિરણો વૃક્ષનાં શિખરોને સ્પર્શ્યા : વન ઝળહળતા પ્રકાશથી તેજસ્વી બન્યું તે ઊભા રહ્યા, આંખો મીંચી : ઓમ તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ, ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ । સૂર્યનારાયણનો પ્રતાપ આ સનાતન શબ્દોમાં પૂજ્યભાવે સ્મરતાં તેમનું અંતર નમ્ર થયું." ^{૩૩}

સૂર્યપૂજા માટેનો ગાયત્રીમંત્ર પૂજ્યભાવે સ્મરતાં શ્રેષ્ઠતા, શક્તિ, શૌર્યતા, સત્યતા જેવા ગુણો આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે. જે નવલકથામાં આપણે સુપેરે જોઈ શકીએ છીએ.

"વિદ્યા ને ઈન્દ્રિયજન નૈમિષારણ્યે ક્યારના સેવ્યા હતા. છતાં નંદો એક ચક્ર પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતા હતા. અ ને ઉ નો સાક્ષાત્કાર તેને થયો તેથી શું ?

એકાગ્ર ચિત્તે વિદ્યાને વિનયનું ધ્યાન કરતાં વિષ્ણુગુપ્ત ચાલતા ચાલતા અટક્યા." ^{૩૪}

આચાર્ય ચાણક્ય આધ્યાત્મજીવ હોવા છતાં, રાષ્ટ્રચિંતક છે. તેમના મતે રાષ્ટ્રથી ઉપર કોઈ જણાતું નથી. તેથી જ અ અને ઉ નો સાક્ષાત્કાર થયો હોવા છતાં નંદના વંશનું નિકંદન કાઢવું જ રહ્યું.

"અ'કાર ને 'ઉ' કાર અદૃષ્ટ થયાં... બિંદુને બદલે ગુલાબી ને સૌમ્ય પ્રણવ જ રહ્યો.

ઓમકાર અદૃષ્ટ થયો ને વિપલ વાર નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રસરી રહી." ^{૩૫}

ભારતીય આર્યસંસ્કૃતિમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો જે વિચાર છે તેમાં ઉપરોક્ત સ્થિતિ મોક્ષની છે. તેમજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની છે જે આ નવલકથામાં યોગ્ય રીતે જોઈ શકાય છે.

સમાપ્ત :

ક.મા.મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ પ્રભાવક રીતે વણી લેવામાં આવેલ છે. એક બાબત નોંધપાત્ર છે કે, 'જય સમોનાથ' પ્રભાસના સોમનાથ – મંદિરના મહામૂદ ગઝનીએ કરેલા વિનાશની ઘટનાને આલેખવાની સાથે રજપૂતોએ કરેલા તેના સપ્રાણ સામના પર અને સોમનાથ મંદિરના પુનરુદ્ધાર પર ભાર મૂકે છે.

સોમનાથ મંદિરનો વિનાશ: કોઈ વ્યક્તિ કે રાજ્યનો પ્રશ્ન ન રહેતાં, દેશ અને સંસ્કૃતિનો પ્રશ્ન વધારે રહે છે. આ ભારતભક્તિએ જ મુનશી પાસે 'જય સોમનાથ', અને 'ભગ્નપાદુકા' લખાવી હોય એમ જણાય છે.

'ભગવાન કૌટિલ્ય' નવલકથામાં આચાર્ય ચાણક્ય સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદના પ્રણેતા તરીકે ઊપસી આવે છે. જે તેની વાણી, વર્તન અને વ્યવહાર દ્વારા જોઈ શકાય છે! તેમના મતે રાષ્ટ્રથી ઉપર કોઈ જણાતું નથી. અને પોતાને નિજી સ્વાર્થ ન રહેતા, રાષ્ટ્રની પ્રગતિ, ઉન્નતિ, અને લોકકલ્યાણ જ પોતાને સ્વાર્થ હોવાનું જણાવે છે.

'ભગવાન કૌટિલ્ય' ની જેમ 'પૃથિવીવલ્લભ' પણ મુનશીની વિજિગીષા અને ઉત્સાહપૂર્ણ અને પૌરુષપૂર્ણ જીવનદૃષ્ટિ આલેખે છે. જીવનનો માર્ગ આવા પુરુષર્ષભો સર કરે છે, શક્તિ અને મુક્તિ જીવન જીતવાની ચાવી છે. એ મુનશીનો ગુપ્ત પ્રગટ અભિગ્રહ છે'

દેવળદેવીનો કોઈ પણ રીતે સંપર્ક સાધી તેમને ઉગારવા માટે જ તેમજ શિષ્યોએ જમનાતીરે સ્થાપેલી એમની ભગ્નપાદુકા સેંકડો વર્ષ સુધી દેવળ અને મલિક કાઠુરના પ્રેતાત્માઓની પૂજા પામી, એવા નિરૂપણની યુક્તિથી મુનશીએ બાડા મહારાજના પાત્રનું અને એના દ્વારા ભારતના આત્મસંસ્કૃતિરક્ષક પ્રતિકારનું ગૌરવ કર્યું છે.

કુસંપ આપણો ગંભીર રાષ્ટ્ર રોગ છે, એને લીધે આપણે અનેક રીતે ગુણાઢ્ય, સંસ્કારસંપન્ન ને મહાન હોવા છતાં, આપણી દૃષ્ટિએ અસંસ્કૃત, અતિ અલ્પ ગણાય તેવાઓથી પરાજય પામતા આવ્યા છીએ. મુનશીએ આ સર્વકાલીન રાષ્ટ્રરોગ, કુસંપને 'ગુજરાતનો નાથ' માં વેધ રીતે અનાવૃત્ત કર્યો છે.

માંહોમાંહે વૈમનસ્ય રાખનારાં રજવાડાઓને એક તાંતણો બાંધી શક્તિશાળી અવિભાજ્ય રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરે તેવો મુત્સદી રાજનીતિજ્ઞ નેતા એમને અભિપ્રેત છે આ નેતાગરીનો કીર્તિદેવ પ્રતિનિધિ છે. અખંડ આર્યાવર્તનું મુનશીનું દર્શન સાંપ્રતકાળમાં પણ એટલું જ, બલકે એથી ય અદકેરું, મહત્ત્વ ધારણ કરનારું છે. આમ, અર્વાચીન દર્શનથી અતીતની ઘટનાઓને અનુપ્રાણિત કરીને મુનશીએ 'ગુજરાતનો નાથ' ને ચિરંતનતા અર્પી છે.

લોકોએ સ્વરક્ષણ માટે સમસ્ત ઐક્યભાવ રાખ્યો જે ઐક્યભાવ ગજાનન પંડિત દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. આમ, ઐક્યભાવ અને સ્વરક્ષણ રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદ્ઘોષક હોવાથી 'ભગ્નપાદુકા' નવલકથા પ્રાદેશિક ન રહેતા રાષ્ટ્રીય બની રહે છે. એ જ પ્રકારે માથું ઊંચકી બળવો પોકારતી સોલંકી યુગના ગુજરાતના પાટનગર પાટણની જનતા કોઈ ગણતાંત્રિક રાજ્યની સ્વાધીનતાપ્રિય, રાષ્ટ્રભક્ત અને ક્રાંતિકારી પ્રજા હોવાની છાપ ઊભી થાય છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસના સુવર્ણયુગ તેમજ પતનયુગનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાના મહાપ્રયત્ન સમાન સાત ઐતિહાસિક નવલકથામાં વિસ્તરતી આ રાષ્ટ્રગાથા ગુજરાતી નવલકથાક્ષેત્રે મુનશીનું ઉત્તમ અને ગૌરવશાળી પ્રદાન છે.

પાદટીપ :

ક્રમ	પુસ્તક	લેખક	આવૃત્તિ	પૃ.નં.
૧.	કનૈયાલાલ મુનશી : વ્યક્તિત્વ અને વાઙ્મય	—	પ્ર.આ.	૯૧
૨.	પાટણની પ્રભુતા	ક.મા.મુનશી	ચૌદમી	૩૮
૩.	મુનશી ગ્રંથાવલી-૪	ક.મા.મુનશી	જ.શ.આ.	૨૧૫
૪.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ ગ્રંથ-૪	ગુ.સા.પ.	પ્ર.આ.	૧૬૭
૫.	ગુજરાતનો નાથ	ક.મા.મુનશી	પ્ર.આ.	૩૦૯
૬.	ક.મા.મુનશી જન્મ શતાબ્દી	અધ્યયન ગ્રંથ	પ્ર.આ.	૧૦૨
૭.	ગુજરાનો નાથ	ક.મા.મુનશી	પ્ર.આ.	૫૩
૮.	એજન	"	"	૪૪
૯.	એજન	"	"	૨૪૨
૧૦.	એજન	"	"	૮૨
૧૧.	એજન	"	"	૧૮૨
૧૨.	એજન	"	"	૧૭૭
૧૩.	ગુજરાતી નવલકથા	રઘુવીર ચૌધરી રાધેશ્યામ શર્મા	૧૯૯૧	૧૨૩
૧૪.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ ગ્રંથ-૪	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-અમદાવાદ	પ્ર.આ.	૧૬૭
૧૫.	મુનશી ગ્રંથાવલિ-૫	ક.મા.મુનશી	પ્ર.આ.	૭૫
૧૬.	એજન	"	"	૧૦૨
૧૭.	એજન	"	"	૨૨૭
૧૮.	એજન	"	"	૩૭૫
૧૯.	મુનશી	વિનોદ અધ્વર્યુ	પ્ર.આ.	૨૩

૨૦.	ગુજરાતી નવલકથા	રઘુવીર ચૌધરી, રાધેશ્યામ શર્મા	પ્ર.આ.	૧૭૩
૨૧.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	પ્ર.આ.	૧૬૪
૨૨.	જય સોમનાથ	ક.મા.મુનશી	પ્ર.આ.	૩૩૩
૨૩.	જય સોમનાથ	ક.મા.મુનશી	પ્ર.આ.	૦૪
૨૪.	ક.મા.મુનશી જન્મ શતાબ્દી અધ્યયન ગ્રંથ	(ગુ) સમિતિ ભરૂચ	પ્ર.આ.	૬૫
૨૫.	પૃથિવીવલ્લભ	ક.મા.મુનશી	પ્ર.આ.	૫૬
૨૬.	એજન	ક.મા.મુનશી	પ્ર.આ.	૨૩
૨૭.	ગુજરાતી નવલકથા	રઘુવીર ચૌધરી, રાધેશ્યામ શર્મા	પ્ર.આ.	૧૨
૨૮.	ભગ્ન પાદુકા	ક.મા.મુનશી	પ્ર.આ.	૦૮
૨૯.	એજન	"	"	૧૧૬
૩૦.	મુનશી	વિનોદ અધ્વર્યુ	"	૨૭
૩૧.	ભગવાન કૌટિલ્ય	ક.મા.મુનશી	"	૧૨૪
૩૨.	એજન	"	"	૧૪૦
૩૩.	એજન	"	"	૧૭૨
૩૪.	એજન	"	"	૧૭૫
૩૫.	એજન	"	"	૧૭૬

પ્રકરણ-૪
મુનશીની પૌરાણિક નવલકથાઓમાં
રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

(૧) લોપામુદ્રાખંડ-૧	(૧૯૩૩)
(૨) લોમહર્ષિણી	(૧૯૪૫)
(૩) ભગવાન પરશુરામ	(૧૯૪૬)
(૪) કૃષ્ણાવતાર ખંડ ૧ થી ૮	(૧૯૬૩-૧૯૭૪)

પ્રકરણ-૪

મુનશીની પૌરાણિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

કનૈયાલાલ મુનશી અર્વાચીન ભારતના ઘડવૈયાઓમાં, અગ્રણીઓમાંના એક ગણાય. આ સદીના બીજા દાયકાથી શરુ થઈ પચાસેક વર્ષોના પ્રલંબ સમય વિસ્તાર પર પ્રસરેલી તેમની સક્રિય અને સમૃદ્ધ તેમજ સફળ કારકિર્દી અર્વાચીન ભારત અને ગુજરાતની ઘડતર કથાનું એક યશસ્વી પ્રકરણ છે.

મુનશીનાં અનેક પાશ્વી અને ક્રિયાશીલ વ્યક્તિત્વનો આવિષ્કાર વિવિધક્ષેત્રે વિવિધરૂપે થાય છે, પરંતુ તેમનું કેન્દ્રવર્તી વ્યક્તિત્વ તો સાહિત્યકારનું જ રહ્યું છે.

નવલકથા—નવલિકા,—નાટક વગેરે ઉપરાંત, નિબંધ, વિવેચન, આત્મકથા, ચરિત્ર, ઇતિહાસ વગેરેમાં તેમણે કરેલા માતબર પ્રદાનથી, તેમજ સાહિત્ય સંસદ, સાહિત્યપરિષદ, 'ગુજરાત', 'સમર્પણ' વગેરે દ્વારા તેમણે કરેલી સાહિત્યસેવાને પરિણામે તે કેવળ આદરણીય સર્જક જ નહીં પણ પ્રેરક પ્રભાવક પરિબળ પણ બની રહ્યા છે.

અહીં તેમની પૌરાણિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં તપાસવાનો ઉપક્રમ છે.

♦ પૌરાણિક નવલકથાઓ :

મુનશીની પૌરાણિક નવલકથાઓ આ પ્રમાણે છે :

(૧) લોપામુદ્રા ખંડ-૧	(૧૯૩૩)
(૨) લોમહર્ષિણી	(૧૯૪૫)
(૩) ભગવાન પરશુરામ	(૧૯૪૬)
(૪) કૃષ્ણાવતાર ખંડ ૧ થી ૮	(૧૯૬૩-૧૯૭૪)

(૧) લોપામુદ્રાખંડ-૧ :

લોપામુદ્રા ભા. ૧-૪ શ્રી મુનશીનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્યસર્જન છે. એનો પહેલો ભાગ પ્રસ્તાવના રૂપે છે. એટલે શ્રી મુનશીએ તે વાર્તા રૂપે નવલકથા રૂપે, લખવાનું ઠીક માન્યું. તેથી 'લોપામુદ્રા' ભા.૧ 'વિશ્વરથ' ની નવલકથા રૂપે લખાયું. પછી 'શંબર કન્યા', 'દેવે દીધેલી' અને 'વિશ્વામિત્ર ઋષિ' એ ત્રણ નાટકો 'લોપામુદ્રા' ભા.૧ ની કથાના અનુસંધાનમાં લખાયાં. આ ત્રણે નાટકો બાર નાટકોના મહાનાટકના એક ભાગ રૂપે છે. સાથે સાથે એ ત્રણે નાટકો એક એક વિષયવસ્તુને ન્યાય આપે છે. એટલે સ્વયંસંપૂર્ણ પણ છે. અલબત્ત, અત્રે 'લોપામુદ્રા ખંડ-૧' ને નજર સમક્ષ રાખીને તેમાં આર્યસંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રાર્યન જોવાનો ઉપક્રમ છે.

આર્યોની તૃત્સુ, ભરત, શૃંજય વગેરે જાતિઓનું સંગઠન અગત્યના નેતૃત્વ હેઠળ સમાધય છે અને હસ્યુઓના બળવાન રાજા શંબરને હરાવી તેને મારી નાખવામાં આવે છે. આ હકીકત 'લોપામુદ્રા' ના પ્રથમ વિભાગના કથાવસ્તુનો વિષય બને છે.

ઋગ્વેદ પ્રમાણે લોપામુદ્રા એક ઋષિ હતાં, તેમણે અગત્યને લલચાવીને પતિ કર્યા. એ પ્રસંગે એમણે રચેલા મંત્રો ઋગ્વેદમાં છે. ઋગ્વેદસંહિતામાં દશ મંડળો છે. દરેક મંડળમાં અનેક સૂત્રો છે અને દરેક સૂત્રમાં મંત્રો છે. એ બધાની ભાષા પાણિનિના સંસ્કૃતથી અનેક સૈકાઓ પહેલાં બોલાતી પ્રાચીન ભાષા છે.

'લોપામુદ્રા' કૃતિમાં હિન્દુસ્તાનના પહેલ વહેલા ખરા બનાવો વણ્યા છે. એ બનાવો આ પ્રમાણે છે.

આ બનાવો 'લોપામુદ્રા ખંડ' ૧ માં 'વિશ્વરથ' નાં પાંચ પ્રકરણો દ્વારા વ્યક્ત થયાં છે જેમાં બાલ્યકાળ, ગુરુને આશ્રમ જેમાં વિશ્વરથ ભરતોનો રાજા બને છે છતાં વસિષ્ઠને પહોંચી શકતો નથી, શમ્બરના પૂરમાં, શમ્બરકન્યા.

"સરસ્વતીને દક્ષિણ તીરે ભૃગુઓ વસ્યા, ઉત્તર તીરે ભરતો તો હતા જ. બંને જાતિઓ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી થઈ. બંનેએ સાથે અનેક વિજયપ્રસ્થાન કર્યો. ભરતોની કીર્તિ હતી તેનાથીયે વધી.

મહિનાઓ ચાલી ગયા. થોડા દહાડાને અંતરે ઘોષા અને સત્યવતી બંનેને પુત્રો આવ્યા. ભરતોને ભૃગુઓમાં આનંદોત્સવ થઈ રહ્યા.

મામા ભાણેજ એક જ ઘરમાં ઉછરવા માંડ્યા. મામાનું નામ વિશ્વરથ ને ભાણેજનું નામ જનમદગ્નિ રાખવામાં આવ્યું."^૧

"બંને છસાત વર્ષોના થયા ત્યારે માલાયોની મુશ્કેલી વધી ગઈ. ભરતશ્રેષ્ઠને રાજા થવું. ભૃગુશ્રેષ્ઠને ઋષિ થવાનું બંનેનો ક્રમ જુદો, કેળવણી જુદી ને કાર્યક્ષેત્ર જુદા પણ કરવું શું ? એકના વગર બીજો શીખે નહીં. આખરે બે છોકરાઓ પોતાની મેળે નવો જ રસ્તો શોધી કાઢ્યો. બંનેએ બંને પ્રકારનું શીખવા માંડ્યું. બંનેનાં માતપિતાને નહીં હસવાનું સૂઝે ને નહીં રડવાનું સૂઝે."^૨

ઉપરોક્ત બનાવો પ્રકરણ-૧ 'બાલ્યકાળ' માં દર્શાવાય છે. જેમાં દ્વારા આર્યસંસ્કૃતિકાળની શિક્ષણવ્યવસ્થા જાણી શકાય છે.

'વિશ્વરથ' અને 'જનમદગ્નિ' ગુરુ પાસે અભ્યાસાર્થે જાય છે. બન્ને ચંચળ અને તોફાની હતા. સૂર્યાસ્તે બંને છોકરાઓને ઉઠાડી, નવાડી, ગુરુની ઝૂંપડી પાસે વેદી હતી ત્યાં લઈ ગયા અને ગુરુએ અગ્નિ સ્થાપ્યો. વરુણનું આહ્વાહન કર્યું અને મંત્રોચ્ચાર કર્યો. વિશ્વરથ એના ગુરુને જ જોઈ રહ્યો હતો. પછી ગુરુએ બંને છોકરાઓને નવાં મૃગયર્મ પહેરાવ્યાં. ઉપર મુંજનો કંદોરો બાંધ્યો, હાથમાં દંડ આપ્યો, ને કપાળે ભસ્મ કરી.

બીજે દહાડે ગુરુએ વિશ્વરથ અને જનમદગ્નિ બંનેને બોલાવી જુદા જુદા આચાર્યોને સોંપ્યા. એકની પાસે એમને વાણી શીખવાની, બીજા પાસે મંત્ર વિદ્યા, ત્રીજા પાસે યજ્ઞક્રિયા અને ચોથા પાસે શસ્ત્રવિદ્યા, એમ વ્યવસ્થા થઈ.

'ગુરુને આશ્રમે' પ્રકરણ-૨ માં અગત્યના આશ્રમ પર્ણકુટિમાં ધનુવિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. તથા અગત્ય આર્ય ઋષિઓમાં મહાપ્રતાપી, મૌનવ્રત જેને પ્રિય છે. એવા, અનેક રાજાઓ અને પુરોહિતો પર તપ અને વાણીથી શાસન ચલાવતા ગુરુ છે. તેમણે બાળકોની ધનુર્વિદ્યાની પરીક્ષા લીધી ફરતી મટકીઓને વિશ્વરથ તોડે છે. કદી કોઈએ નહીં જોયેલી એવી ત્વરાથી અગત્ય દોડે છે અને વિશ્વરથને જમીન પરથી ઊંચકી છાતી સાથે દાબે છે.

ભરતો પર વિપત્તિ આવી પડે છે. કુશિકના પુત્ર અને ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગાથી આજે યમલોકમાં સંચર્યા છે. એક મહિનો થઈ ગયો. અને ભરતકુલનું રાજ્ય કેમ ચલાવવું એ પ્રશ્ન બધાને પજવી રહ્યો છે. ત્યારપછી વિશ્વરથ ભારતોનો રાજા બને છે.

આર્યો પાંચ જાતિમાં વહેંચાયેલા હતા અને તેઓ સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં રહેતા હતા. તેમના દેવ વરુણ હતા. ઈન્દ્ર યુદ્ધોના દેવ મધવા તરીકે ઓળખાતા. અગ્નિ, વરુણ ને સોમ અન્ય લોકપ્રિય દેવો હતા.

આ આર્યો જુદાં જુદાં ગામોમાં વસતાં ગામોમાં જેમની ગાયો એક ઠેકાણે બંધાતી તેમને એક ગોત્રના ગણવામાં આવતા. આ ગ્રામો સ્વાવલંબી હતાં. ચોખા, જવ, તલ સામાન્ય ખોરાક હતો. દૂધ, ઘી, ભરપેટખવાતું આર્યો સૂતર કે ઉનનાં કપડાં પહેરતા અથવા મૃગચર્મ વીંટતા. ગાયો એમને પ્રિય હતી. વર્ણવ્યવસ્થા હજી દાખલ નહોતી થઈ. રાજા કે સ્ત્રીઋષિ બની શકતાં. રાજપદ કે ઋષિપદ જન્મથી નહીં પણ કર્મથી મળતું.

ભરત નામની પ્રતાપી જાતિમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ થયા. એ કુશિકના વંશજ અને ગાથીનોની દિવ્ય વિદ્યાના વારસ હતા. એમની અને વસિષ્ઠની વચ્ચે વેર થયું. વિશ્વામિત્ર તૃત્સુઓના પુરોહિત બન્યા. તે જમદગ્નિના મિત્ર હતા. તેમણે ગાયત્રીમંત્ર રચ્યો. વિશ્વામિત્રના પિતા ગાધિ હતા. તેણે પુત્રી સત્યવતી ભૃગુઋષિ ઋચિકને આપી. દેવની કૃપાથી એક જ વખતે ગાધિને વિશ્વરથ અને ઋચિકને જમદગ્નિ એમ પુત્રો થયા. બંને મામા-ભાણેજ મિત્રો હતા અને મિત્રોરૂપે સંસ્કાર શિક્ષણ મેળવી ઋષિ બન્યા ઋગ્વેદ પ્રમાણે લોપામુદ્રા એક ઋષિ હતાં. તેમણે અગત્યને લલચાવીને પતિ કર્યા.

આજ વખતે એક સમસ્યા પેદા થઈ અને તે હતી કે ઘણા કેદ પકડાયેલા દસ્યુઓને આર્યોએ દાસ બનાવ્યાં. તો એ જીતાયેલા દસ્યુઓનું શું કરવું? દાસીપુત્રનું કુટુંબમાં સ્થાન શું? આ પ્રશ્ન અંગે જ વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચે વેર થયું.

વસિષ્ઠ શુદ્ધિના પ્રતિનિધિ હતા. વિશ્વામિત્ર માનતા કે જન્મથી આર્યત્વ નથી આવતું પણ ગાયત્રીમંત્રથી શુદ્ધ થઈ, સત્ય અને ઋત્તથી પ્રેરાઈ જનોઈ ધારણ કરવાથી ગમે તે માણસ દ્વિજ બની આર્ય બને છે. આ મંત્રને પરિણામે દેશમાંથી રંગભેદ ગયા. અને સંસ્કારભેદ પ્રમાણે પ્રજાના વિભાગો પડ્યા. જે વિપ્રનું કાર્ય કરતા તે બ્રાહ્મણ કહેવાયા.

રાજન્યો ક્ષત્રિય કહેવાયા. સામાન્ય પ્રજા વિશઃમાંવહેંચાઈ હતી, તે વૈશ્ય નામે ઓળખાઈ અને જે દ્વિજ નહોતા તે શુદ્રને નામે ઓળખાયા.

આમ 'લોપામુદ્રા' એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પૌરાણિક નવલકથા છે. તેમાં રજૂ થયેલી ઋગ્વેદકાલીન સાહિત્યક સામગ્રી છે. જેમાં આર્યસંસ્કૃતિ ઉદ્ભવની વિગતો મળી રહે છે. તથા આર્ય શબ્દની સ્પષ્ટતા પણ મળી રહે છે. જેમાં આર્ય એટલે જાતિવાચક શબ્દ નહીં, પણ ગુણવાચક શબ્દ છે.

(૨) લોમહર્ષિણી :

શ્રી મુનશીને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને ગૌરવ છે. તેઓ પ્રાચીન ભવ્ય ભારતના ભૂતકાળમાંથી વર્તમાન માટે પણ પ્રેરણા મેળવે છે. ઋગ્વેદકાળના આર્યો સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં વસ્યા, ત્યારનું આર્યજીવન કેવું હતું. તે વખતે અનાર્યોના સંપર્કે આર્યોમાં કેવાં મંથનો પેદા કર્યા વગેરેનું નિરૂપણ શ્રી મુનશીએ ઋગ્વેદમાં સમાયેલા મુનિ વસિષ્ઠ અને મહર્ષિ વિશ્વામિત્રના મંત્રો જે કાળમાં બોલાયેલા જેને ખરો ઋગ્વેદકાળ કહેવાય તે સમયની 'લોમહર્ષિણી' કથા રજૂ કરે છે.

કથાનો આરંભ ત્યાંથી થાય છે, જ્યાં તૃત્સુઓના રાજા દિવોદાસી વિશ્વામિત્રનું પુરોહિતપદ છોડી વસિષ્ઠને પુરોહિતપદે સ્થાપે છે. વિશ્વામિત્ર આર્ય અનાર્ય વચ્ચે યોગ્યતાને ધોરણે સંબંધો સ્થપાય તેના હિમાયતી છે. પોતે પણ દસ્યૂ કન્યા ઉગ્રા સાથે સંબંધથી જોડાયેલા તેનો પુત્ર આગળ શુનઃશેસપ રૂપે પ્રગટ થાય છે. વિશ્વામિત્ર પરુષણી નદીને કાંઠે આશ્રમ બાંધીને રહેતા. તેમના હાથ નીચેની ભરત જાતિ પણ તૃત્સુઓ સાથે મિત્રાચારીથી રહેતી. તેમના ભાણેજ ઋષિ જમદગ્નિએપણ પરુષણીને તીરે બીજો આશ્રમ સ્થાપ્યો, તેઓ સામે તીરે વસતી અનુ અને દુહયુ જાતિના પુરોહિત હતા. મહર્ષિ અગત્ય પોતાની ભાર્યા લોપામુદ્રાને લઈ મહિલાતના પુત્ર અર્જુનના આમંત્રણની નર્મદા ઓળંગી દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા હતા.

સુદાસ વસિષ્ઠને આર્યોની વિશુદ્ધિ જાળવવા પુરોહિત તરીકે બોલાવે છે. તેમના સમયમાં ઘણા અનાર્યો આર્ય સ્ત્રીઓના સંસર્ગમાં આવેલા, રાજાશંબરનો પુત્ર ભેદ,

સેનાપતિ હર્યશ્વની પુત્રવધૂ શશિયસીના પ્રેમમાં હતો. વસિષ્ઠ, રાજાની બહેન લોમહર્ષિણીને અર્જુન વીતહાય સાથે પરણાવી આર્યોનું સંગઠન મજબૂત બનાવવા માગતા હતા. આ વખતે વિશ્વામિત્ર, રાજા હરિશચંદ્રને વરુણદેવના શાપમાંથી મુક્ત કરવા નરમેઘ યજ્ઞ કરવાની તૈયારીમાં પડ્યા હતાં.

તે જ સમયે સુદાસના નિમંત્રણને માન આપી વસિષ્ઠે તૃત્સુઓનું પુરોહિતપદ સ્વીકાર્યું. તે જ દિવસે વસિષ્ઠનું વિશુદ્ધિ માટેનું ફરમાન ફરી વળ્યું કે અનાર્ય આર્યા સાથે સંબંધ રાખશે તો તેનો વધ થશે. ભેદ આની સામે માથું ઉઠાવી સેનાપતિ હર્યશ્વની પુત્રવધૂ શશિયસીને ઉઠાવી ભાગી ગયો. તૃત્સુઓ આ સામે ઉપરતળે થઈ ગયા. ગામે ગામ અનાર્યો ઉપર ત્રાસ વર્તી રહ્યો.

આ જ વખતે રામ અને લોમહર્ષિણી વિશ્વામિત્ર પાસે હોય છે. તેઓને વસિષ્ઠનું શાસન પસંદ નથી. ભૃગુઆશ્રમમાં વૃદ્ધાના હાથે વૃદ્ધ કવિ ચાચમાનના હાથે રામ-પરશુરામ મંત્રો તેમજ શસ્ત્રો અંગેનું શિક્ષણ મેળવે છે. યુવાન તૃત્સુઓનો અગ્રણી કર્દમ ભેદ સાથે આર્યા શશિયસીનો સંબંધ જોઈ ભેદનો વધ કરવા તૈયાર થયો છે.

લોમા આ વખતે યુવતી હોય છે પણ સ્વતંત્ર મિજાજની હોય છે. તે વસિષ્ઠના પુરોહિત પદનો વિશ્વામિત્ર સ્વીકાર ન કરે તે માટે વિશ્વામિત્રને સમજાવવા જાય છે. રામ પણ તેની સાથે હોય છે. હર્યશ્વ લોમાને અટકાવી સૂચના કરે છે કે તેનાં લગ્ન તો અર્જુન વીત હવ્ય સાથે થવાનાં છે. લોમા તેનો વિરોધ કરે છે તે તો રામમય થતી જાય છે. રામને વધુ તાલીમ માટે વૃદ્ધ કવિ ચાચમાન પાસેથી લેવામાં આવે છે. વૃદ્ધ કવિ ત્યાં ભૃગુઆશ્રમે રિસાઈને ચાલ્યા જાય છે. રામ ત્યાં પહોંચવા એકલો નીકળી જાય છે. પણ રસ્તામાં વરુના હાથે પકડ્યા છે. ત્યાંથી આદિવાસી લોકોના હાથમાં પકડ્યા છે અને તેમના વધસ્થાને જઈ ભાગી છૂટે છે. રસ્તામાં શુન:શેપ અંજિર્ગત અંગિરાના પુત્ર તરીકે મળે છે.

આ શુન:શેપને તેનો બાપ નરમેઘ યજ્ઞ માટે વેચે છે. અને વિશ્વામિત્ર પાસે શુન:શેપ તેમનો દીકરો છે એ રહસ્યમય ઘટના અંગે સ્ફોટ કરે છે. વિશ્વામિત્ર શુન:શેપનો વધ ન કરવા નિશ્ચય કરે છે. યજ્ઞ કરતાં કરતાં વરુણ પ્રસન્ન થાય છે. શુન:શેપ મંત્રોચ્ચાર

કરી બધા ઋષિજનો અને આર્યજનોને પ્રસન્ન કરે છે. શુન:શેપનો વિશ્વામિત્ર સ્વીકાર કરે છે. અજિર્ગતને શાપમુક્ત કરે છે.

ત્યાં સમાચાર આવી મળે છે. લોમાને લેવા હર્યસ્વ આવી પહોંચ્યો છે. વિશ્વામિત્રે આ સમય દરમિયાન પોતાના દીકરા દેવદત્તને ભરતોના રાજા તરીકે જાહેર કર્યો છે. જમદગ્નિ તે જ વખતે અર્જુન લોમાને પરણે તે ભૃગુશ્રેષ્ઠની આજ્ઞા છે. એમ કહી લોમાને પરણતો અટકાવવા માટે મોટો અવરોધ ઊભો કરે છે. હર્યસ્વ પચાસ ઘોડેસવાર સાથે આવ્યો છે. ત્યાં તો લોમા રોહિણી સાથે ભૃગુઆશ્રમ તરફ રવાના થાય છે પણ સાહસપ્રિય અર્જુનના હાથમાં રામ સાથે કેદ પકડાય છે. અર્જુન દિવોદાસના તૃત્સુગામમાં પહોંચતાં સુધી તો લોમા રામના પ્રેમમાં પડી ચૂકી છે. પણ રામ હજી તેર વરસનો બાળક છે.

બીજી તરફ જેને ઋષિકન્યા તરીકે માનેલી લોમા રાજાની બહેન છે. ત્યારે તે તેને લઈને માહિષ્મતી તરફ ચાલ્યો જાય છે. રામ પણ સાથે ભદ્રશ્રેયના ગુરુ તરીકે જાય છે. આ તરફ વસિષ્ઠ અર્જુનના આ પગલાને નાપસંદ કરે છે.

પણ આનાર્યોને પહેલાં ખતમ કરી વસિષ્ઠ આર્યોની વિશુદ્ધિ જાળવવા માગે છે. વિશ્વામિત્ર પણ આર્ય અનાર્ય સંપર્કમાં રહેલા ગેરલાભ કરતાં લાભ વધુ જોઈ વસિષ્ઠ અને તૃત્સુઓ સામે થયા.

આટલી દીર્ઘ પૌરાણિક કથાને શ્રી મુનશીએ 'લોમહર્ષિણી' ના ચાર ખંડોમાં વહેંચી નાખી છે. કથામાં વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનાં પાત્રો જુદા જુદા આદર્શોના પ્રતિનિધિ રૂપે આલેખાયાં છે. લોમા અને રામ બાળવયમાં પણ તેજસ્વીતા ધરાવતાં પાત્રો રૂપે રજૂ થયાં છે. વૃદ્ધ કવિ ચાપમાનનું પાત્ર પણ આપણી સહાનુભૂતિ જીતી લે છે.

"પાંચ મહિનામાં તો મુનિવર વસિષ્ઠે આખું આર્યાવર્ત હલમચાવી મૂક્યું. એ જાતે રાજાઓને ત્યાં જઈ આવ્યા, તેમને કર્તવ્યનો બોધ આપ્યો. આર્યાવર્તની અવનતિનાં દર્શન કરાવ્યાં, ઉદ્ધારના માર્ગો સમજાવ્યા. યુદ્ધમાં રહેલો લાભ દેખાડ્યો અને મુનિ તરીકે જવલંત શબ્દોમાં ભયંકર પરિણામોની આગાહી કરી. જો આર્યો એમના સાદને ન અનુસરે તો મુનિના તીર જેવા શબ્દો આર્યોના હૃદયો વીંધી રહ્યા."³

ધર્મયુદ્ધનાં રણશિંગાં વાગ્યાં, મુનિ વસિષ્ઠ અને રાજા સુહાસના નેતૃત્વ નીચે આર્યો કટિબદ્ધ થયા. શ્વેત અશ્વ પર ચઢીને મુનિ વસિષ્ઠ રાજાઓ અને સેનાપતિઓને પ્રેરણા મંત્ર આપી રહ્યા.

આજનો દિન, એ તો દેવે નિર્દેશેલો, આપણે તો નિમિત્તમાત્ર છીએ. આર્યત્વનું સંરક્ષણ એ જ આપણું કર્તવ્ય. આર્યો વિશુદ્ધ બનો વિશુદ્ધ રહે એ જ આપણી નેમ. આર્યાવર્ત આર્યોની શક્તિથી રક્ષાયેલું, એ જ આપણું ભાવિ. અનાર્યત્વનો ઉચ્છેદ એ જ આપણો ધર્મ.

આ શબ્દો ઉચ્ચારી મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ઘોડાને એડ મારી, અને અનાર્યત્વના સંહાર કાજે તૃત્સુઓ, શૃંજયો આદિનું આર્ય સૈન્ય દાસો પર તૂટી પડ્યું.

કથામાં પૌરાણિક પ્રસંગોનું વફાદારીથી આલેખન કરવામાં લેખકને કલ્પનાશક્તિના વૈભવનો ઉપયોગ કરવામાં ખૂબ ઓછી છૂટ મળી છે આથી સત્યતા જળવાઈ રહે છે. ભૃગુશ્રેષ્ઠ કવિ ચાયમાન, જમદગ્નિ અને વાળવપમાં પણ તેજસ્વી પરશુરામના આલેખનમાં મુનશી ખૂબ જ સફળ બને છે.

(૩) ભગવાન પરશુરામ :

'ભગવાન પરશુરામ' નવલકથા આર્યત્વ અને આર્યાવર્તનું દર્શન અને નિરૂપણ કરવાની શ્રી મુનશીની ઉલ્લાસમય તપશ્ચર્યા કે વાડમય યજ્ઞની પૂર્ણાહૂતિનું શ્રીફળ છે.

ભૃગુશ્રેષ્ઠ પરશુરામ શ્રી મુનશીની આ નવલકથાના નાયક છે. ભગવાન પરશુરામના જવનના પૂર્વધના ત્રીસી વરસ સુધી જ કથા વિસ્તરે છે. આ કથા એકંદરે પૌરાણિક નવલકથા લોમહર્ષિણીના કથાવસ્તુને આગળ વિસ્તારી પૂર્ણ કરે છે.

માહિષ્મતી નગરીનો હૈહયરાજ સહસ્ત્રાર્જુન લોમહર્ષિણી અને રામ જામદગ્ન્યેયને પકડી દ્વારાવતીને દરિયા કિનારે ઉતરે છે. ત્યાંથી ભગવાન પરશુરામની કથાનો આરંભ થાય છે. રામ જામદગ્ન્યેય યાદવોને સંસ્કાર આપી શાર્યાતોના ભયમાંથી મુક્ત કરે છે. નાગ લોકો જે યાદવોના હાથમાં પકડાતા તેમના પ્રત્યેનો વર્તાવ પણ સુધારે છે. અઘોરીનો માનવ તિરસ્કાર દૂર કરે છે. અને તેમના ગુરુ ડડનાથનો પ્રેમ મેળવે છે. સહસ્ત્રાર્જુનની

રાણી મૃગાનો ઉદ્ધાર કરે છે અને રામ જામદગ્ન્યેય મટી ભગવાન જામદગ્ન્યેય બને છે. સહસ્ત્રાર્જુનના ત્રાસમાંથી બચવા તેઓ યાદવો અને ભાર્ગવોનું સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાંથી પંજાબ તરફ મહાભિનિસ્સરણ કરાવે છે. ત્યાં જમદગ્નિના ભવ્ય અને પ્રતાપી વારસ ભગવાન પરશુરામ સહસ્ત્રાર્જુનની અકારણ દુષ્ટતાને ફરસી વડે વધ કરી દૂર કરે છે.

આ કથાવસ્તુ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે.

- (૧) પહેલા વિભાગમાં રામ જમદગ્ન્યેયના હાથે યાદવોનું સંસ્કરણ થાય છે તેમજ નાગલોકો પ્રત્યેનો વ્યવહાર સુધરે છે અને શાર્યાતોનું નિકંદન થાય છે.
- (૨) બીજા ખંડમાં રામ માહિષ્મતી નગરીમાં અને ત્યાર બાદ નર્મદાને તીરે અઘોરીના અડનાથને ત્યાં જાય છે. ત્યાં મૃગારાણી અને તેના ગુરુ મૃકંડ ઉપર રામનો પ્રભાવ પડે છે. તેમજ સહસ્ત્રાર્જુનના ત્રાસથી બચવા યાદવો અને ભૃગુઓનો મહાભિનિસ્સરણની યોજના વિચારાય છે.
- (૩) ત્રીજા ખંડમાં એ મહાભિનિસ્સરણ પૂર્ણ થાય છે.

સહસ્ત્રાર્જુનના સેનાપતિ સાથે યુદ્ધ થાય છે. અંતમાં દશરાજ વિગ્રહ પૂર્ણ થતો દેખાડાય છે. તેમજ વિશ્વામિત્રનો દેહવિલય તેમજ રેણુકાવધને પણ અભિનવ દૃષ્ટિથી નિરૂપવામાં આવ્યા છે. સમગ્ર નવલકથામાં ભગવાન પરશુરામના નેતૃત્વ હેઠળ આર્યાવર્તે આદરેલો પુરુષાર્થ તેમજ સહસ્ત્રાર્જુને ફેલાવેલો ત્રાસ તેમજ તેનો વધ કથાના પ્રસંગો બની રહે છે. ભગવાન પરશુરામનું મહાન વ્યક્તિત્વ ત્રણે વિભાગોમાં મુખ્ય આકર્ષણ બની રહે છે.

પરશુરામ શ્રી મુનશીને હાથ આલેખાયેલા પ્રતાપી નરપુંગવ છે. એ જ્યાં જાય છે. ત્યાં એમનો પ્રતાપી પ્રભાવ ફેલાય છે અને દુશ્મનો પણ જિતાઈ જાય છે. તેઓ યજ્ઞ કરી દેવો અને પિતરોને પ્રાર્થી શકે છે. તેમને આર્યોની વિશુદ્ધિનું અને એમના ધર્મનું ઘણું અભિમાન છે. યાદવોમાં માહિષ્મતી નગરીમાં અને અઘોરીમાં તેઓ આર્યોના સંસ્કાર અને શુદ્ધ આચાર ફેલાવે છે, આ રીતે તેઓ લોકઅગ્રેસર બની રહે છે.

પરશુરામ યુદ્ધશાસ્ત્ર વિશારદ છે. તેથી ઘોડાનું મહત્ત્વ સમજે છે. એ અપ્રતિમ અને દુર્ધર્ષ વીર છે. સહેજ પણ ખંચકાટ અનુભવ્યા સિવાય તેઓ અનિવાર્ય હિંસા આચરી

શકે છે. પણ જરૂર પડ્યે અહિંસક રહી પોતાને મારવા તલસતા જ્યામધ સામે છાતી ઘરે છે. એટલું જ નહીં પણ તેને ત્રણ વાર બચાવે છે. સહસ્ત્રાર્જુનને પણ આરંભમાં દ્વારવતીના સમુદ્રમાંથી બચાવે છે. પણ જ્યારે એ દુષ્ટ બની જમદગ્નિને મારી નાખે છે. ત્યારે તેમની ફરસી આતતાયીનો વિનાશ કરે છે. તેઓ વિશ્વામિત્રની ઉદારતાભરી માનવતાથી ભરેલી દસ્યુ સહિષ્ણુતા અને મહર્ષિ વસિષ્ઠની વિશુદ્ધિનો આગ્રહ બંને ધરાવે છે. આ રીતે શ્રી મુનશીના 'પરશુરામ' અનેક પાત્રો પૈકીનું સમર્થ પાત્ર છે.

શ્રી મુનશીએ દૂરના ભૂતકાળ વેદકાલીન અને પૌરાણિક દેશકાળ અને વાતાવરણનો જે અભ્યાસ કર્યો છે તેની અભ્યાસમૂલક સામગ્રી આ નવલકથામાં સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાઈ છે. તેમણે લખ્યું છે. "માનવજીવનના મારા આદર્શો અને મારી જે કાંઈ સર્જકશક્તિ છે. તેનાથી જ આ ચણતર થયું છે" રેણુકાવધને પણ આ નવલકથામાં બને તેટલો હળવો અને સહ્ય બનાવ્યો છે. સહસ્ત્રાર્જુનના પાત્ર ચિત્રણમાંથી પરશુરામના પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરવાના પરાક્રમનો બુદ્ધિગમ્ય ખુલાસો મળે છે.

એવી જ રીતે દાશરાજ વિગ્રહને અંતે વિશ્વામિત્રનું કથામાં નિરૂપાતું મૃત્યુ, વસિષ્ઠ – વિશ્વામિત્રનો સુંદર સંવાદ વગેરેનું નિરૂપણ કરી લેખકે બંને ઋષિવર્યોની જીવનદૃષ્ટિ તેમજ કાર્યનું સુંદર આલેખન કર્યું છે. પ્રાચીન આર્યસામગ્રીનો ઉપયોગ કરી આધુનિક ભાવ નિરૂપતી કૃતિ: વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, જમદગ્નિ, રેણુકા, સહસ્ત્રાર્જુન, ડકનાથ, મૃગારાણી જેવાં મુખ્ય પાત્રો તેમજ ભદ્રદ્રેષ્ઠ્ય, પ્રતીપ, મૃકંડ, કલ્વિણી, તાલબાહ, વૃશ્ચિક, ઋક્ષ આદિ ગૌણ પાત્રોનું જીવંત આલેખન આ મહાનવલની સિદ્ધિ છે.

પરંતુ શ્રી મુનશીનો મુખ્ય હેતુ તો વેદકાળના પ્રચંડ માનવીઓનું આલેખન કરવાનો છે. એમના જ પોતાના શબ્દોમાં, 'એવા ગગનસ્પર્શી માનવતા વિના સનાતન આર્ય સંસ્કૃતિનો પાયો નંખાયો ન હતો. આર્યત્વ અને આર્યાવર્ત બંનેનાં દર્શન મને એમની દ્વારા થયાં છે.' આવા પ્રસ્તાવનામાં રજૂ થયેલા ઉદ્ગાર તેમજ "ભારતીય કલ્પનાએ હજારો વર્ષ આ મહત્તાના આદર્શો સજીવ રાખ્યા છે. એ સજીવતામાં અર્વાચીન જમાનાને યોગ્ય હું અણુમાત્ર પણ ઉમેરો કરી જાઉં તો મારી પા સદીની ઉલ્લાસમય તપશ્ચર્યા હું પૂરેપૂરી સફળ થયેલી માનીશ" થયેલા ઉદ્ગાર નવલકથાના મુખ્ય હેતુને સ્પષ્ટ કરે છે.

આર્યાવર્તને આંતરવિગ્રહની યુદ્ધજવાળામાં નવડાવનાર વસિષ્ઠના દાશરાજ વિગ્રહ માટે પ્રેરતી ભાવના હતી. મત્ર આર્યોની વિશુદ્ધિ, દસ્યુદ્વેષ નહીં પણ આર્યોના સ્ત્રીપુરુષોના ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિનો આગ્રહ.

જમદગ્નિ અને રેણુકાનાં પાત્રો વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રની ભાવનાનાં વાહક પાત્રો છે. રેણુકાના પાત્ર દ્વારા આર્યત્વની ભાવનાને એક ડગલું આગળ લઈ જવામાં આવી છે. રોગપીડિત ગંધર્વોની મા બની તેની સેવાશુશ્રૂષા કરવા માટે એમને મૂકી ચાલી આવવા પતિએ કરેલી આજ્ઞા લોપવામાં આર્યા રેણુકાએ વસિષ્ઠ જેવાની જીભેથી 'અમ્બ' એવું સંબોધન સાર્થક રીતે મેળવ્યું છે. શ્રી પરશુરામમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અને રેણુકા ત્રણેના સદ્ગુણોનો ત્રિવેણી સંગમ થયેલો જોવા મળે છે. વસિષ્ઠ જેવા વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યના આગ્રહી હોવાથી પરશુરામ પોતાના પતિનું ઘર છોડી પરપુરુષનું ઘર સેવનાર સોમને શિક્ષા કરે છે. પોતાની ઉપર મુગ્ધ થનાર કલ્પિણીને ચાબૂક ફટકારે છે. મૃગારાણીને સહસ્ત્રાર્જુનની પત્ની થવા આદેશ આપે છે. વિશ્વામિત્ર જેવો ઉદાર માનવપ્રેમ હોવાથીતેઓ નાગ, અઘોરી અને દશ્યુ જાતિના લોકો પ્રત્યે માયાળુ વ્યવહાર રાખે છે. અને બીજાને રાખવા સૂચવે છે. રેણુકાને પિતૃ આજ્ઞાથી મારવા તત્પર થતા એ રેણુકાની વાત સાંભળી, એના ભવ્ય વ્યવહારનું અભિવાદન કરી પિતાને ખરું આર્યત્વ સમજાવે છે.

દાશરાજ વિગ્રહને અંત આર્યાવર્ત એક થયું. આર્યો અને દસ્યુઓનો દ્વેષ ટળ્યો. વસિષ્ઠ — વિશ્વામિત્રના ઝઘડાનું પરિણામ આર્યાવર્તની એકતામાં આવ્યું. ભગવાન પરશુરામ આર્યત્વને સિંધુથી સિંહલ સુધી લઈ ગયા. એમાં આડખીલી રૂપ નીવડનાર સહસ્ત્રાર્જુનનો વધ આ નવલકથાનો ભવ્ય અંત લાવનાર પ્રસંગ બને છે.

'વચ્ચલું અંતર કાપી કૂદીને તે, સહસ્ત્રાર્જુન વિમદને પકડી રહ્યો હતો ત્યાં આવી પડયાં. તે ક્યારે ભોંયને સ્પર્શ્યાને ક્યારે ફરી કૂદ્યા તે કોઈએ જોયું નહીં. એમના હાથ લૂલા રી તે વડે એમણે અર્જુનના મુખ પર ઝપાટા માર્યા. અર્જુનની આંખો ભયમાં ફાટી ગઈ. ભાર્ગવના નખ અર્જુનની ગળચીમાં ભોંકાઈ ગયા. રુધિરના ફુવારા ફૂટ્યા. અર્જુનનું માથું ઘડથી જુદું ચિરાઈ ગયું ને દૂર ફેંકાઈ ગયું.'"^{૧૪}

દ્વેષોન્મૂલનની ભાવના આ નવલકથામાં મધ્ય સ્થાને પ્રતિષ્ઠિત છે તેથી તો જ્યામધ સામે પરશુરામ સત્યાગ્રહી બની છાતી ઘરે છે. અને તેને દ્વેષ મૂકી દેવા વિનવે છે. સહસ્ત્રાર્જુનને પણ સમુદ્રમાંથી બચાવી દ્વેષ મૂકી દેશે એવી આશા પરશુરામ સેવે છે. આખરે દ્વેષોન્મૂલન સાચું અનિવાર્ય આપદદર્મ થઈ પડ્યાં તેમણે સહસ્ત્રાર્જુનનો વધ કર્યો છે. દ્વેષ છે. ત્યાં સુધી હિંસા અને દ્વેષને દૂર કરવામાં ઓછામાં ઓછી હિંસાની જરૂર પડવાની એ ઉદ્ગારો શ્રીમુનશીની જીવન ફિલસૂફી રજૂ કરે છે. આમ દ્વેષોન્મૂલનની ભાવનાં આર્યત્વનું એક અંગ હતું.

આર્યત્વ અને આર્યાવર્તનું દર્શન કરવા માટે લખાયેલી આ કથા આર્યાવર્તની મહાકથા બની છે. મોટા પ્રમાણમાં ભાર્ગવોની અને ભાર્ગવશ્રેષ્ઠ પરશુરામની કથા પણ બની જ છે. મુનશી પોતે પણ ભાર્ગવ છે. તેથી તેમને હાથે પૂર્વજપૂજા કે ગોત્ર ગૌરવગાન થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી, વૈદિક અને પુરાણ કાળનાં દર્શન કરવાનો અને કરાવવાનો નથી. પ્રચંડ માનવીઓ અને પ્રચંડ પ્રસંગોનાં સ્વપ્નાં એમાં આલેખવાનો, બીજા શબ્દોમાં આર્યાવર્ત અને આર્યત્વની મહાકથા કહેવાનો પ્રયત્ન મુનશીએ કર્યો છે.

(૪) કૃષ્ણાવતાર :

મહાભારત એ ભારતીય આર્યસંસ્કૃતિનો મહામૂલો ગ્રંથ છે. એ ખુશીની વાત છે કે અનેક વિદ્વાનો આવા કિંમતી ગ્રંથને પોતાની ભાષામાં દેશકાળ અનુસાર વારંવાર પ્રજા પાસે મૂકતા રહ્યા છે. વળી પોતાનાં સંતાનોના ભાવિ ઘડતરની દૃષ્ટિએ અનેક માબાપો તથા વિચારવંત શિક્ષકો આધુનિક શૈલીએ લખાયેલ મહાભારત રામાયણ જેવા ઉપયોગી ગ્રંથો શોધતા જ હોય છે. જેવો જ એક ઉપયોગી ગ્રંથ શ્રી મુનશીએ 'કૃષ્ણાવતાર' ભાગ-૧ થી ૮ આપ્યો છે. જેની ભાષા ગુજરાતી છે. કથા ભારતની છે.

આર્ય સંસ્કૃતિનું સર્વોત્તમ શિખર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ છે. મુનશીએ 'કૃષ્ણાવતાર' ભાગ ૧ થી ૮ નામ આપ્યું છે. આખીયે નવલકથા પૌરાણિક છે. તેમાં રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રીયતા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થયો છે. અને રાષ્ટ્રથી ઉપર કોઈ નથી એવું સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે. 'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાના પ્રથમ ખંડનું નામ 'મોહક વાંસળી'

આપ્યું છે. જેમાં કૃષ્ણનું બાળપણ વાંસળી સાથે સંકળાયેલું છે. આ વાંસળીએ માનવો, પશુઓ, પંખીઓ બધા પર એક સરખા કામણ કર્યા છે.

આ નવલકથામાં મુનશીએ શ્રીકૃષ્ણની કથા માંડી છે. 'કૃષ્ણાવતાર' લખવા માટે પોતે શા માટે પ્રેરાયા તે દર્શાવતા મુનશી કહે છે.

"બાળપણનાં સ્મરણો જ્યારથી સચવાયેલાં છે ત્યારથી શ્રીકૃષ્ણ મારી કલ્પનામાં મઢાઈ ગયાં છે. મને એમનાં જીવન અને પરાક્રમોની કથા નવેસરથી રચવાની વારંવાર ઈચ્છા રહ્યા કરતી હતી. આ કાર્ય અશક્ય હતું. છતાં ભારતના અસંખ્ય સાહિત્યકારોની માફક હું પણ મારી પાસે જે કંઈ કલ્પના તથા રચનાત્મક સર્જનશક્તિ છે એ વડે એમને નાનીશી અંજલિ આપ્યા વિના રહી શકતો નથી"

ક્યારેક ભક્તિ ક્યારેક આદર, ક્યારેક અવતાર ક્યારેક મુત્સદી માનવનું આલેખન, એમ રંગો બદલી, શ્રીકૃષ્ણને આરાધવાનો અને મનુષ્ય તરીકે ઓળખવાનો બેવડો પ્રયત્ન કરતી આ નવલકથા શ્રીકૃષ્ણને ભક્તિપૂર્વક છતાં વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન છે.

"નવલકથાકાર મુનશીની ભારતીય દૃષ્ટિ પાછળ જે જવાબદાર પરિબળો છે એમાં હિંદી મહાસભા ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની સ્થાપના, મહર્ષિ અરવિંદ જેવા અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપકનો સંસર્ગ, ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષની વ્યાપક મોહિનીનો અનુભવ, દાદાભાઈ નવરોજી, લોકમાન્ય ટિળક, રાસ બિહારી ઘોષ અને લાલા લજપતરાય જેવા દેશપ્રેમીઓ અને રાષ્ટ્રભક્તોનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંપર્ક અને પ્રભાવ, ફેન્ય ક્રાંતિના ઇતિહાસની અને ફેન્ય સાહિત્યકારોની અસર, સાથે સાથે ભગવદગીતા અને યોગવસિષ્ઠનો અભ્યાસ કરવાનો અવસર આ બધાં પરિબળોનો પ્રભાવ મુનશી ઝીલે છે અને એમાંથી એક સંસ્કૃતિ પુરુષ, રાષ્ટ્રપુરુષ જન્મે છે તે મુનશી."

"મુનશીની મહામાનવની કલ્પના જેમાં સર્વાંશે સાકાર થતી જણાય તેવું પાત્ર તો છે. શ્રીકૃષ્ણ એ કૃષ્ણચરિત્રનું આલેખન મુનશીના જીવન અને સર્જનનો અંતિમ અધ્યાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવત મહાભારત – હરિવંશ પુરાણોમાં વિસ્તરેલું આ પૂર્ણાવતારનું

પુણ્યચરિત્ર નવલકથામાં આલેખન યોગ્ય અનેક પ્રસંગો, પરાક્રમો, ઊર્મિસભરતા અને વીરતા, ભવ્યતા, અને દિવ્યતાભર્યા અનેક કથાનકોથી સભર છે''°

ક્યારેક ભગવદ્ સ્વરૂપે ભક્તિ, ક્યારેક મહામાનવ તરીકે આદર, ક્યારેક ચમત્કારપૂર્ણ લોકોત્તરતાનું તો ક્યારેક લોકપ્રિયતા ચમત્કારકથાઓનું બૌદ્ધિક અર્થપૂર્ણ અર્થઘટનાત્મક નિરૂપણ, એમ વિવિધરંગે આલેખાયેલા આ અવતાર અને લોકપુરુષની, અર્વાચીન પુરાણ સમી કથા, જાહેર ગ્રંથાલયોના ગ્રંથપાલોના અહેવાલ મુજબ સૌથી વધુ લોકપ્રિયતા પામી છે. અલબત્ત તેમાં ચરિત્રનાયક અને ચરિત્રલેખક બંને 'કનૈયા' યશ ભાગી છે.

શ્રીકૃષ્ણની સૌથી મોટી ખૂબી એ છે કે, તેઓ કોઈનેય પરાયા પારકા નથી લાગતા બાળકને શ્રીકૃષ્ણની નટખટતા ગમે છે. રસિકજનોને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાઓ ગમે છે. યોદ્ધાઓને શ્રીકૃષ્ણનું સારથિપણું પસંદ છે. ગોપીભાવ ધરાવતી મહિલાઓને શ્રીકૃષ્ણની પવિત્ર છેડછાડ ગમે છે, યોગશાસ્ત્રીઓને શ્રીકૃષ્ણના કર્મયોગમાં રુચિ છે, સાધુ-સંતોને શ્રીકૃષ્ણનાં વચનામૃતો પ્રેરણા આપે છે. મૃત્યુના આરે ઊભેલો લોકોને શ્રીકૃષ્ણની 'આત્મા અમર છે' વાત આશ્વાસન આપે છે.

'મહાભારત' એ આ જ્ઞાનસમૃદ્ધ દેશનો મહાન શાસ્ત્રગ્રંથ તેમ જ ઈતિહાસ ગ્રંથ છે. 'મહાભારત' કથા એ લોકસંસ્કારનો પણ મહાન ગંથ છે. જે આપણી આર્યસંસ્કૃતિનો ધર્મગ્રંથ છે. 'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાનું વિષયવસ્તુ પાંચ હજાર વર્ષ જૂનું છે. જેમાં મુનશીએ પોતાની યશસ્વી કલમ દ્વારા પોતાના આદર્શ એવા શ્રીકૃષ્ણનું તેમજ સમગ્ર કથાનું આલેખન સુંદર રીતે કર્યું છે.

શ્રી કૃષ્ણ શાણા અને શૂર હતા. સ્નેહાળ અને સ્નેહભાજન હતા, દૂરંદર્શી તેમજ ક્ષણેક્ષણે જીવનના ઉલ્લાસથી તરબોળ હતા. એમની જીવનચર્યા અદ્ભુત હતી, છતાં પૂર્ણ માનવની પ્રફુલ્લતા એમનામાં હતી શ્રીકૃષ્ણના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ દેવી હતો. એમના જીવનના પ્રથમ ખંડને મુનશીએ 'મોહક વાંસળી' નું શીર્ષક આપ્યું છે.

કંસની દુષ્ટતા વધી રહી છે. મથુરાની પ્રજા ત્રાહીમામ પોકારી રહી છે. છતાં એનો કોઈ વિરોધ કરી શકતું નથી. ભારતમાં અધમમાં અધમ રાજપુત્ર હતા. મથુરાના રાજા

ઉગ્રસેનનો પુત્ર કંસ, ઉદ્ધત, અભિમાની, કપટી, વેરઝેરથી ભરેલો અને જિદી, શક્તિશાળી રાજાઓનો એને સાથ હતો. મિત્રો અને વેરીઓ બંને એનાથી ત્રાસતા દેવ કે મનુષ્ય બેમાંથી એકેનું નિયંત્રણ એને માન્ય ન હતું. પ્રાજ્ઞ પુરુષોની એ અવહેલના કરતો, સાધુસંતોની ઠેકડી ઉડાવતો અને પ્રભુના ભક્તોનો દ્વેષ કરતો. નારદ મુનિએ કંસને પાપને પંથેથી પાછા વળવા સમજાવ્યો. એમણે કહ્યું "ધર્મનાં શાસનોને અવગણે તેને અત્રે કદી વિજય મળતો નથી." જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે તેની પુનઃસ્થાપના કરવા માટે ઈશ્વર પોતે પૃથ્વી પર અવતાર લે છે.

કંસે તિરસ્કારથી કહ્યું 'મને આંગળી અડકાડવાની પણ કોની હિંમત છે' ? એક ક્ષણ નારદ મુનિ ધ્યાનગ્રસ્ત થયા અને પછી એમણે કહ્યું :

"કુમાર, તને તારા બળનું અભિમાન છે, પણ હું જાણું છું કે ઈશ્વરે તારો વિનાશ નિર્મ્યો છે. તારા કાકાની પુત્રી દેવકીનું આઠમું બાળક તારો સંહાર કરશે'."

વસુદેવ—દેવકીનાં લગ્ન થતાં જ કંસે તેમને કેદી બનાવ્યાં. મુનિશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણદ્વૈપાયન મથુરા પધારે છે. લાગણીથી કંપતા અવાજે દેવકી બોલી ઉઠી :

"હે મુનિવર, મારે આપના આશીર્વાદ જોઈએ છે. આપના દર્શન પણ મંગલસૂચક છે, મુનિએ કહ્યું 'પતિપરાયણ નારીનું હંમેશા કલ્યાણ જ થાય છે. પુત્રી, એટલું, હંમેશાં યાદ રાખજે કે વિપદમાં ધૈર્ય રાખવાથી જ ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય છે.'"

શૂરોના સરદાર વસુદેવની ધર્મપત્ની દેવકીની કૂખે આઠમું સંતાન અવતરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. જેમ જેમ પ્રસૂતિનો સમય પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ વસંતકાળના પુષ્પની પેઠે દેવકી દિવસે દિવસે પ્રફૂલ્લ બનતી ગઈ, અને અત્યાર સુધી કદી ન અનુભવેલા એવા આનંદથી એનાં તન અને મન દીપી રહ્યાં. જાગતાં અને ઉંઘતાં, દરેક વખતે, એને ભગવાનનાં દર્શન થતાં અને એની આંખોમાં ભક્તિની ચમક ઊભરાઈ આવતી.

શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. એ દિવસે, આખો વખત, મેઘગર્જનાઓ અને વીજળીના ચમકારા સાથે ઘોઘમાર વરસાદ અને પવનના ઝપાટા ચાલુ રહ્યા. પ્રસૂતિની વેદનાને દબાવીને એ બોલી ઊઠી, 'પ્રભુના અવતારની વેળા

આવી ગઈ છે. સ્વામી' એના પ્રેમાળ પતિ વસુદેવે ખૂબ ઉમળકાથી એને બાજુના ખંડમાં લઈ ગયા. એ વખતે, પૂર્વાકાશમાં અભિજિત નક્ષત્રનો યોગ થયો હતો. ત્યારે આનંદસમાધિનો અનુભવ કરતી દેવકીએ, વિના કષ્ટે, એક બાળકને જન્મ આપ્યો. બાળકના અંગેઅંગ સપ્રમાણ હતાં અને વર્ણ નીલકમલ જેવો હતો.

"વસુદેવ બાળક સામે જોઈ રહ્યા અને આત્મા બની ગયા. એક ક્ષણ માટે એમણે શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ હાથમાં ધારણ કરીને, અપૂર્વ તેજ અને વૈભવથી દેદીપ્યમાન ભગવાન વિષ્ણુને પોતાની સાથે ઊભેલા જોયા."^{૧૦}

પછી દેવકી પાસે જઈને વસુદેવે બાળકને સ્નાન કરાવ્યું. મધની વાટ બનાવીને બાળકને તે ચૂસવા માટે આપી અને એને એક કરંડિયામાં સુવાડયો અને તેના પર એક નાની ચટાઈ ઢાંકી મોમાં પગનો અંગૂઠો રાખીને નવજાત બાળક શાંતિથી કરંડિયામાં સૂતો હતો. અને ત્યાં એક ચમત્કાર થયો. વસુદેવે જોયું તો, વરસાદ અટકી ગયો હતો. નદીના અત્યંત વેગવાન પ્રવાહ છતાં, એ માર્ગે થઈને વસુદેવ ઝડપભેર યમુના ઓળંગી ગયા સામે કિનારે એક વૃક્ષની નીચે ગોકુળના યાદવોના અગ્રેસર નંદ અને ગુરુ ગર્ગાચાર્ય ઊભા હતા.

તારણહારનું આગમન થઈ ચૂક્યું હતું !

"બાળકના નામકરણ માટેના સંસ્કાર વિધિનો દિવસ વ્રજના લોકો માટે પર્વના દિવસ જેવો બની ગયો. નંદનું આંગણું કેળના થાંભલા રોપી શણગારવામાં આવ્યું. એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી આંબાના પાનનાં તોરણ લટકાવવામાં આવ્યાં. જમીન પર ચંદન કેસરનો છંટકાવ કરવામાં આવ્યો. આંગણાની વચ્ચે એક ઉપર એક પિત્તળનાં ચમક ચમક થતાં બેડાંઓ ગોઠવવામાં આવ્યાં."^{૧૧}

ગર્ગાચાર્યે બાળકને ઘી ભાત ખવડાવ્યાં અને પછી વિધિપુરઃસર એનું 'કૃષ્ણ' એવું નામ પાડ્યું, બાર મહિના વીતી ગયા. વ્રજવાસીઓએ યમુનાને કાંઠે, જ્યાં ગોપનાથ મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર આવેલું હતું ત્યાં શ્રીકૃષ્ણનો પ્રથમ જન્મદિન ઉજવ્યો. નંદે બ્રાહ્મણોને બોલાવીને ભોજન કરાવ્યું. ભોજન સમારંભમાં ગોપગોપીઓને પણ નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. પોતાના નાનકડા બાળકને હાથમાં લઈને યશોદાએ સ્મિતપૂર્વક સૌનો સત્કાર કર્યો.

છ વર્ષનો બાળક કૃષ્ણ વિચાર કરે છે આપણે તો બસ આનંદ, આનંદને આનંદ જ છે. ત્યાર પછીના ક્રમશઃ પ્રસંગોમાં 'વસ્ત્રહરણ', યમલાર્જુનનો પ્રસંગ, વસુદેવ દેવકીની યાત્રા, રાધા, ઝેરી કુંડમાનો કાલિય, ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કંસનું તેડું, કૃષ્ણનું મથુરા પ્રતિ પ્રયાણ, અંધકની ચેતવણી, ત્રિવકા, દેવી ધનુષ્ય, ગજપાલ અંગારક, મદોન્મત્ત ગજરાજ કુવલયાપીડ, મહામલ્લ ચાણૂર, આકાશવાણી સાચી ઠરી અને એ ક્ષણ આવી પહોંચી હતી !

"બધો જ શોર શમી ગયો. બધા લોકો, પ્રથમ તો સ્તબ્ધ બની ગયા, પણ પછી, શું બની ગયું છે. તેનો સૌને ખ્યાલ આવ્યો. તેઓએ જોયું કે વસુદેવનો પુત્ર એક હાથમાં તલવાર લઈ જુલમી કંસના કપાયેલા દેહ પર ઊભો છે અને વિજયનો શંખનાદ કરી રહ્યો છે"^{૧૨}

પ્રથમખંડમાં : લગ્નવિધિ, ધર્મપત્ની, સંતાનપ્રાપ્તિ પુત્ર પ્રેમ, માનવપ્રેમ, સામાજિક જીવન, પ્રકૃતિપ્રેમ, સૌન્દર્યપ્રેમ, વગેરે બાબતો આર્યસંસ્કૃતિનો સુપેરે પરિચય આપે છે. તથા, દુષ્ટરાજા કંસનો વધ કરીને પ્રજાને ત્રાસમાંથી મુક્તિ અપાવવી એ રાષ્ટ્રભક્તિનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

બીજો ખંડ 'સમ્રાટનો પ્રકોપ' તેમાં મગધના સમ્રાટ જરાસંઘના શ્રીકૃષ્ણે કરેલા સફળ પ્રતિકારની ઘટના પ્રધાનપણે આલેખાઈ છે.

"કૃષ્ણ, બળરામ અને ઉદ્ધવ ગુરુ સાંદીપનિના આશ્રમમાં રહ્યા અને ત્યાં એમણે શસ્ત્રવિદ્યાની તાલીમ લીધી. સાંદીપનિના આશ્રમમાં રહેતા હતા ત્યારે કૃષ્ણે ગુરુના પુત્ર પુનર્દતને યમત્કારિક પરાક્રમ કરીને યમલોકમાંથી છોડાવ્યો હતો."

જ્યારે જરાસંઘને ખબર પડી કે કૃષ્ણ તેના જમાઈ કંસનો વધ કર્યો છે ત્યારે એણે વેર લેવા માટે મથુરા પર ચડાઈ કરી. આવા પ્રયંડ શત્રુ સામે મથુરા ટકી નહીં શકે એમ લાગતાં કૃષ્ણ અને બળરામ, એક રાતે મથુરામાંથી ચાલી ગયા અને સહાદ્રિ પાર કરી ગોમંતકમાં ગરુડ જાતિના લોકો સાથે જઈ વસ્યા.

જરાસંઘે ગોમંતક સુધી કૃષ્ણ અને બળરામનો પીછો કર્યો પરંતુ ગોમંતક પાસે જરાસંઘને આ બે ઉછરતા ભાઈઓએ યાદગાર પરાજય આપ્યો.

જરાસંઘના પરાજયથી કૃષ્ણ અને બળરામની કીર્તિ આર્યાવર્તમાં પ્રસરી ગઈ. બંને ભાઈઓ વિજેતા બની મથુરા પાછા ફર્યા. ત્યાં તેમના નેતૃત્વ હેઠળ યાદવો વધારે દૃઢ અને સંયમી બન્યાં.

મથુરાના યાદવોનો સર્વનાશ કરવા માટે જરાસંઘો વિદર્ભના રાજા ભીષ્મક અને ચેદિના રાજા દમઘોષ જોડે સંધિ કરવાનો વિચાર કર્યો. એણે ભીષ્મકની પુત્રી રુકમણીના લગ્ન રાજા દમઘોષના પુત્ર શિશુપાળ સાથે કરવાની અને ભીષ્મકના પુત્ર રુક્મીને પોતાની પૌત્રી વરાવવાની યોજના કરી.

આ કાવતરું પાર પાડવા જરાસંઘે વિદર્ભના પાટનગર કુંડિનપુરમાં રુકમિણી સ્વયંવરની યોજના કરી પરંતુ ખરી રીતે આ સ્વયંવર નહોતો. એમાં રુકમિણી પાસે શિશુપાળના કંઠમાં વરમાળા આરોપવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ ન હતો ! આ મિથ્યા સ્વયંવરને તોડી પાડવા માટે કૃષ્ણ અને કેટલાક યાદવ નાયકો વિના આમંત્રણે કુંડિનપુર ગયા અને એમણે રાજા ભીષ્મકને સ્વયંવર મોકૂફ રાખવા કહ્યું.

કૃષ્ણના પ્રભાવને સૌ કોઈ જાણતું હતું. અને તેનામાં ચમત્કારિક શક્તિઓ છે એમ મનાતું હતું એની વાત કોઈ ટાળી ન શક્યું.

પરંતુ જરાસંઘ આ બીજા પરાજયને ભૂલી ન શક્યો, એણે મથુરાના યાદવોનો નાશ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. આ કાર્યમાં એકેય આર્ય રાજાને બદલે એણે સિંધુપારના પ્રદેશના રાજા કાલયવનની જોડે સંધિ કરી. યવન પશ્ચિમમાંથી યાદવો પર ઘસવાનો હતો. જરાસંઘ પૂર્વમાંથી કૂચ લઈ આવવાનો હતો, અને યાદવોનો સર્વનાશ કરીને મથુરાને ભસ્મીભૂત કરવાનો એમણે નિર્ણય કર્યો હતો.

કૃષ્ણને આ કાવતરાની ગંધ મળતાં જ તેમને લાગ્યું કે આ બે શત્રુઓ સામે યાદવોના ભુકકા બોલી જશે. આથી તેઓ પ્રજાને સૌરાષ્ટ્ર તરફ દોરી ગયા. ત્યાંના રાજા કુકુમિનની પુત્રી રેવતીના લગ્ન બળરામ જોડે થયાં અને એ રાજ્યમાં યાદવો સ્થિર થયાં તેઓનું પાટનગર દ્વારકા ધીકતું બંદર હતું.

કાલયવન મથુરા ન પહોંચી શક્યો બિચારો માર્ગમાં જ મુચુકુંદ ઋષિના કોધનો ભોગ બની ગયો !

જરાસંઘ મથુરા પહોચ્યો તો ખરો, પણ ત્યાંની સ્થિતિ જોઈને તે હતાશ થઈ ગયો. યાદવો ત્યાંથી નાસી છૂટયા હતાં એણે એનો વંધ્ય ક્રોધ મથુરાનાં સૂનાં મહાલયોને ભસ્મીભૂત કરવામાં વાપરી નાખ્યો !

હવે જરાસંઘે ફરી એકવાર ચેદિ અને વિદર્ભના રાજાઓ સાથે જોડાણ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે રુકમિણીસ્વયંવર યોજવાની આજ્ઞા કરી, રુકમિણીના શિશુપાળ સાથે લગ્ન કરવાનાં ચક્રો ફરી ગતિમાન થયાં.

પરંતુ એકાએક કૃષ્ણ કુંડિનપુર જઈ પહોંચ્યા. તેઓ રુકમિણીનું હરણ કરી એને સૌરાષ્ટ્રના પાટનગર દ્વારકામાં લઈ ગયા અને ત્યાં એમણે તેની સાથે લગ્ન કર્યા.

"એ પછી લગ્નનો ઉત્સવ આવ્યો. આખુંયે દ્વારકા ઉલ્લાસમાં આવી ગયું. યાદવો સરસ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ ફરવા લાગ્યા. બધા ઘરો શણગારાયેલાં હતાં. બાળકો આવ્યાં અને આનંદથી નાચવા – ગાવા લાગ્યાં. નાવિકો પણ ટોળે વળી 'ભગવાન' ની ઝલક મેળવવા માટે તત્પર બન્યાં હતાં. પવિત્ર વેદી પાસે શ્વેત દાઢી ફરફરાવતા ગર્ગિયાર્ય બુલંદ સ્વરે વેદમંત્રો ઉચ્ચારી રહ્યા હતા. હસ્તમેળાપ થયો. ગોવિંદનો કરસ્પર્શ અનુભવી એ ધન્યતા અનુભવી રહી. ગોવિંદ સાથે એ સાત પગલાં ચાલી. આ સપ્તપદીએ એને ગોવિંદ સાથે એક કરી એ દેવો અને મનુષ્યોની સાક્ષીએ એના 'નાથ' ની અર્ધાંગના બની"^{૧૩}

બીજાખંડ (સમ્રાટનો પ્રકોપ) માં ગુરુ પરંપરા, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, તેમજ કૃષ્ણએ રુકમિણી સાથે લગ્ન કરીને લગ્ન વ્યવસ્થામાં કાંતિ આણી જે આર્યસંસ્કૃતિ સાથે અવિનાભાવી સ્વરૂપે જોડાયેલા પ્રસંગો છે. તેમજ સમ્રાટ જરાસંઘની માનવતા વિરોધી દુષ્ટ નીતિનો પડકાર ઝીલીને કૃષ્ણે રાષ્ટ્રભક્તિ દર્શાવી છે.

ત્રીજોખંડ 'પાંચ પાંડવો' એ શીર્ષક આપ્યું છે. આર્યાવર્તમાં ભરતો અને પાંચાલો સૌથી વધુ શક્તિશાળી ગણાતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં ભરતો આર્યાવર્તના બધા જ રાજાઓ પર ચક્રવર્તીપદ ભોગવતા હતા. તેઓના રાજા ભરતને સૌથી મહાન ચક્રવર્તી તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો. આ ચક્રવર્તી ભરતના એક વંશજ હસ્તિએ ગંગા નદીના તટે હસ્તિનાપુરની સ્થાપના કરી હતી.

એ પછીના દિવસમાં ભરતો કુરુઓ તરીકે પણ ઓળખાવા લાગ્યા અને કેટલાયે રાજાઓ પર આધિપત્ય મેળવી ચક્રવર્તીપદ ભોગવતા રહ્યા. વિદ્યાવાન અને પ્રતાપી આર્યાવર્તના મોટા ભાગના પ્રદેશમાં કુરુઓ અને એમના પ્રતિસ્પર્ધી પાંચાલોનું શાસન હતું.

પાંચાલના રાજા યજ્ઞસેન દ્રુપદે એક વેળાના પોતાના મિત્ર અને સહપાઠી દ્રોણાચાર્યનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની મદદ લઈ પાંચાલનો ઉત્તર ભાગ એની પાસેથી પડાવી લીધો હતો અને એને અપમાનિત કર્યો હતો. પોતાનું વેર લેવા માટે એણે આર્યવર્તના શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાને પોતાની પુત્રી વરાવવાને નિર્ણય કર્યો હતો. અને એ રીતે આર્યાવર્તના અપ્રતિમ વીરની કીર્તિને વરેલા યાદવ સરદાર કૃષ્ણ વાસુદેવ સાથે પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કરવા વિચાર કર્યો, કૃષ્ણે દ્રુપદની આ વાત ન સ્વીકારી, પણ કાંપિલ્યની મુલાકાતે પોતે આવશે એવું વચન આપ્યું.

હસ્તિનાપુરના યુવરાજ યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને આંમત્રણ આપ્યું અને કૃષ્ણે પોતાના ફોઈના પુત્રોને મળવા ઉત્તર દિશામાં પ્રસ્થાન કર્યું પરંતુ પ્રસ્થાન કરતાં પહેલાં જ એમને ખબર પડી ગઈ કે પાંડવોને ધૃતરાષ્ટ્રના જયેષ્ઠ પુત્ર દુર્યોધનના કહેવાથી દેશવટો અપાયો હતો અને તેઓને વારણાવત મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા.

એ હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા ત્યારે વધુ દુઃખદાયક અને નિરાશાજનક સમાચાર મળ્યા કે વારણાવતના લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોને ઉતારો અપાયો હતો અને આ લાક્ષાગૃહ સળગી જતાં પાંડવો એમાં બળી ગયા હતા.

હસ્તિનાપુરથી કૃષ્ણ કાંપિલ્ય ગયા. દ્રુપદે દ્રૌપદીનો હાથ સોંપવા બતાવેલી તત્પરતાનો કૃષ્ણે સ્વીકાર ન કર્યો, પરંતુ દ્રૌપદીના પતિ તરીકે આર્યાવર્તના શ્રેષ્ઠવીરને પસંદ કરવામાં સહાયતા કરવાનું વચન આપ્યું.

કૃષ્ણે પોતાના મિત્ર ઉદ્ધવને પાંડવોના મૃત્યુના રહસ્યની શોધ કરવા મોકલ્યો. આ શોધ કરતાં કરતાં ઉદ્ધવ નાગફૂટ ગયો. ત્યાં એના મોસાળદાદા રાજા આર્યકનું રાજ્ય હતું. અહીં એને ખબર પડી કે પાંડવો જીવે છે અને રાક્ષસાવર્તના જંગલમાં રહે છે.

ઉદ્ધવે આટલા સગડના આધારે વધુ તપાસ કરી અને શોધી કાઢ્યું કે પાંડવોમાંના બીજા ભાઈ ભીમે રાક્ષસાવર્તના રાજા હિડિંબને મારી નાખી તેની બહેન હિડિંબા સાથે લગ્ન કર્યા હતાં. અને રજા વૃકોદરના નામે એ રાક્ષસાવર્તનો રાજા બની ગયો હતો. પાંડવો ભગવાન વેદવ્યાસ તથા કૃષ્ણ તરફથી કોઈ સંદેશો ન મળે ત્યાં સુધી રાક્ષસાવર્તમાંથી બહાર આવવા તૈયાર ન હતા.

ઉદ્ધવે આ વાત હસ્તિનાપુરના સચિવ વિદુરને કરી વિદુરે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા પાંડુની માતામહી સત્યવતીને જઈ આ સંદેશ આપ્યો. સત્યવતીએ પોતાના પુત્ર અને આર્યાવર્તમાં મહર્ષિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયેલા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસને બોલાવી કહ્યું કે, પાંડવોને રાક્ષસાવર્ત છોડી કાંપિલ્યમાં દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં હાજરી આપવાની આજ્ઞા કરો. કુરુ રાજકુમારો પણ દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં જવા થનગની રહ્યા હતા. દુર્યોધન, કુરુઓના સેનાપતિ દ્રોણાચાર્યની સલાહને અવગણીને પણ, દ્રૌપદીને પરણવા ઝંખતો હતો.

મગધનો સમ્રાટ જરાસંઘ પણ આ સ્વયંવરમાં આવ્યો હતો એની નેમ પોતાના પુત્ર મેઘસંઘિ જોડે દ્રૌપદીનાં લગ્ન કરવાની હતી. જો રાજા દ્રુપદ મેઘસંઘિ જોડે દ્રૌપદીને ન વરાવે તો એનું અપહરણ કરવા સુધીની તૈયારી સમ્રાટે કરી હતી. દરમિયાન પાંડવો બ્રાહ્મણોના વેશે કાંપિલ્ય આવી પહોંચ્યા અને એમણે એક પ્રજાપતિના ઘેર ઉતારો કર્યો.

રાજા દ્રુપદ, તેના પુત્રો અને દ્રૌપદી સામે બે મૂંઝવણો હતી. એક તો જરાસંઘ દ્રૌપદીનું હરણ કરી જાય એ શક્યતાથી તેઓ અકળાઈ ગયાં હતાં. બીજી કુશળ ધનુર્ધારી દુર્યોધન સ્વયંવરમાં વિજયી બને તો શું થાય એ પ્રશ્ન પણ તેઓને મૂંઝવતો હતો. કૃષ્ણ પોતાના પુરાણા શત્રુ જરાસંઘને એક મધરાતે મળ્યા અને એને એમણે સ્વયંવરમાં ભાગ ન લેવાની અને કાંપિલ્ય છોડી દેવાની ફરજ પાડી.

સ્વયંવરમાં એક પછી એક રાજવીઓ નક્કી કરેલી કસોટીમાં નિષ્ફળ ગયા. દુર્યોધન અને અશ્વત્થામા પણ હાર્યા. પરંતુ બ્રાહ્મણના વેશે અર્જુન પટમાં આવ્યો. એણે લક્ષ્યવેધ કર્યો અને દ્રૌપદીએ તેના કંઠમાં વરમાળા આરોપી.

અર્જુન કઈ સુંદર ભિક્ષા લઈને આવ્યો છે એ જાણ્યા વિના કુંતીએ પાંચે ભાઈઓને એ વહેંચી લેવા માટે સૂચના આપી. પાંડવોએ માના વચનનું પાલન કરવા વ્રત લીધું હતું

એટલે પાંચાલી પાંચે ભાઈઓને પરણે એ વાતથી પ્રથમ સૌ કોઈને આંચકો લાગ્યો. પણ ભગવાન વેદવ્યાસે આ પરિસ્થિતિમાં જે કંઈ વિકલ્પો હતા એ બધા દ્રૌપદી આગળ સ્પષ્ટ કર્યા અને દ્રૌપદીને જ નિર્ણય કરવાનું કહ્યું. દ્રૌપદીએ પાંચે ભાઈઓ સાથે લગ્ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

હસ્તિનાપુરમાં પાંડવો જીવે છે અને પાંચાલીને વર્યા છે એવા સમાચાર સાંભળતા જ ભીષ્મ પિતામહ તથા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરને પાંડવોને તેડી લાવવા માટે કાંપિલ્ય મોકલ્યા. પાંડવો સાથે કૃષ્ણ અને બળરામને પણ હસ્તિનાપુર લઈ આવવા તેમને સૂચના અપાઈ.

કૃષ્ણાવતાર ખંડ-૩ માં ગુરુ અને શિષ્ય, ગૌરીપૂજા, પિતાપરાયણ પુત્રી, ભાનુમતીની ભક્તિ, ધર્મ શું છે ? ધર્મનો જય, વગેરે પ્રકરણોમાં ઉપરોક્ત રીતે આર્યસંસ્કૃત સંગ્રંથિત થયેલ છે.

કૃષ્ણાવતાર ખંડ-૪ 'ભીમનું કથાનક' તેમાં શ્રીકૃષ્ણના માર્ગદર્શન નીચે ભીમ અને અન્ય પાંડવો ખાંડવપ્રસ્થ પ્રતિ પ્રયાણ કરે છે. અને યુધિષ્ઠિરના વચન પાલન સાથે પૂરો થાય છે. પાંચ પાંડવો અને સો કૌરવો એક જ પરિવારના સભ્યો છે. રાજસત્તા માટે તેઓની વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે. પાંડવો સત્ય અને ધર્માચરણમાં માને છે. કૌરવો અધર્મ માર્ગે, છળકપટથી સત્તા અને સંપત્તિ હાંસલ કરવા માગે છે. અસત્યનો આરંભમાં વિજય થતો દેખાય છે. પણ પરિણામે સાચો વિજય સત્યનો જ છે. એ ન્યાયે છેવટે પાંડવોનો વિજય થાય છે. 'સત્યથી મોટો બીજો કોઈ ધર્મ નથી' અને 'સત્યનો જ હંમેશાં વિજય થાય છે' સત્યના આવા સ્થિર પાયાઓ ઉપર મહાભારતનો મહાલય બંધાયો છે. તેથી એ ટકી રહ્યો છે.' કૃષ્ણાવતાર, જીવનની કઠોર વાસ્તવિકતાઓની મહાકથા છે.

હકીકતમાં હસ્તિનાપુરના રાજ્યનો અધિકાર, નિયમ મુજબ પાંડુનો હતો, તેથી રાજગાદી ભોગવવાની સત્તા પાંડવોને હતી. પરંતુ પાંડુના અવસાન પછી ધૃતરાષ્ટ્રે અને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસેથી 'દુર્યોધન અને તેની મંડળી' ? એ સત્તાનો દોર હાથમાં લઈ લીધો. પાંડવોને માતા કુંતી સાથે નવા રાજ્ય 'વારણાવત' માં મોકલી આપ્યા. અર્જુનેપોતાના ભુજબળથી અને શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી ખાંડવવન બાળ્યું અને ત્યાં ઈન્દ્રપ્રસ્થ નામનું નગર

વસાવ્યું. જુદા રાજ્યના માલિક હોવા છતાં કૌરવોને પાંડવો કાંટાની જેમ ખૂંચતા. અને કોઈપણ ભોગે પાંડવોને મારીને નિષ્કંટક એકચક્રી શાસન કરવાની દુર્યોધનની ઈચ્છા હતી જળમાં ડૂબાડવા, ઝેર આપવું. લાક્ષાગૃહમાં બાળી નાખવા વગેરે અનેક ષડયંત્રો દુર્યોધને કર્યા, પરંતુ પાંડવો આબાદ રીતે બચી ગયા. અંતે પાંડવોને જુગારમાં હરાવીને વનમાં મોકલવા અને વનમાંથી ક્યારેય પણ વતનમાં પાછા ન ફરી શકે તેવી કપળજાળ દુર્યોધને અને શકુનિએ મળીને ફેલાવી.

દુર્યોધન ઈર્ષ્યાનું મોટું વૃક્ષ છે. અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર તેનું મૂળ છે. શકુનિ એનું થડ છે. કર્ણ વગેરે તેની ડાળીઓ છે. આવાં વૃક્ષોમાં તો મહાવિનાશનું ઝેરી ફળ જ આવે ને ? મહાભારતનું યુદ્ધ અને કુરુકુળનો મહાસંહાર આ ઈર્ષ્યાના બીજમાંથી જ થયો છે. તો સામા પક્ષે યુધિષ્ઠિર ધર્મનો આદર કરનારો છે. યુધિષ્ઠિર ધર્મનું મહાન વૃક્ષ છે. પાંડવોનો વિજય થયો તેના મૂળમાં આ ધર્માચરણનું બીજ છે. 'ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી ધર્મ પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે. અને ધર્મનો નાશ કરવાથી પ્રજાનો નાશ થાય છે. આ વાત મહાભારતમાં પાંડવ કૌરવના યુદ્ધ દ્વારા વ્યાસે વ્યક્ત કરી છે.

પાંડુ મોટા હતા. પરંતુ અકાળે અવસાન થવાથી, સત્તાનો દોર આંધળો હોવા છતાં ધૃતરાષ્ટ્રે સંભાળ્યો. આખા મહાભારતમાં ઉપરા ઉપરથી સારો દેખાતો ધૃતરાષ્ટ્ર અંદરથી અત્યંત સ્વાર્થી, ઈર્ષાળુ અને લોભી છે. એ અંધ છે તે પણ પ્રતીકાત્મક છે. આંખો હોવા છતાં જે સત્ય અસત્ય પારખી ન શકે અને પોતાને ગમતા વિષયોમાં તલલીન રહે તે જ અંધ છે. જે વિષયલોલુપ છે તે જ આંધળો છે. ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની સમજદાર છે. સાચું, ખોટું જાણવાની તેમનામાં અદ્ભુત આવડત છે. પરંતુ તેણે આંખે પાટા બાંધી લીધા છે. પતિ આંધળો છે તેથી એક સતી તરીકે તેને આંખોનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર નથી. આ એક પ્રકારની આત્મવંચના છે! પતિ ધૃતરાષ્ટ્ર જેવું વિચારે છે અને આચરે છે તે ખોટું હોવા છતાં ગાંધારી તે સ્વીકારી લે છે. જો ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીએ આંધળી મમતાથી પોતાના પુત્ર દુર્યોધનનાં દુષ્કૃત્યોનો બચાવ ન કર્યો હોત અને તેને અસત્યના માર્ગેથી વાળીને સત્યના માર્ગે ચડાવ્યો હોત તો મહાભારતની કથા જુદી જ હોત. જેમ ગાઢ જંગલમાં એક જ સૂકાયેલા કુવૃક્ષણી આગ લાગીને આખું જંગલ બળી જાય છે. તેમ સમગ્ર કુરુકુળ એક જ

કુપુત્ર દુર્યોધનને કારણે નાશ પામ્યું. અને સૂકા સાથે જેમ લીલું બળે તેમ તે કાળનો સમૃદ્ધ અને સુવિકસિત સમાજ પણ મહાવિનાશમાં હોમાઈ ગયો !

"શાંતનુ મત્સ્યગંધા નામની માછીકન્યાના પ્રેમમાં પડ્યા હતા. એ અપૂર્વ સુંદર યુવતી હતી. પરંતુ એના પિતાએ એવી શરત મૂકી હતી કે, મારી પુત્રીનો પુત્ર જ કુરુઓનો ગાદીવારસ બને તો જ મારી પુત્રી રાજાજીને વરે.

આ કૂર અને અન્યાયી માંગણી હતી. એમ શાંતનુને લાગ્યું હતું ગાંગેય પોતાનો અનુગામી બને એમ તેઓ ઈચ્છતા હતા. પરંતુ મત્સ્યગંધા વિના તેઓ જીવી શકે એમ ન હતા. પુત્રનું અહિત પણ ન થઈ શકે, પ્રેમને ભૂલી પણ ન શકે એવી મૂંઝવણભરી પરિસ્થિતિમાં તેઓ મુકાઈ ગયા.

પરંતુ ગાંગેયને એ ક્ષણે જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજાઈ ગયું. એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. હું કદી લગ્ન નહીં કરું. હું કદી રાજ્યાસને નહીં બેસું. હસ્તિનાપુરની ગાદી પર જે કોઈ આવે એની મહત્તા અને કીર્તિ ટકાવી રાખવી એ જ મારું જીવનકાર્ય. આ રીતે પિતાના મત્સ્યગંધા સાથે લગ્ન થયાં.

આ ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા હતી. એ પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેમણે જીવનનો પ્રવાહ બદલી નાખ્યો. એમણે લગ્ન ન કર્યા, વિલાસ અને સુખ ભોગોને તિલાંજલિ આપી, વાસના અને સ્વાર્થની વૃત્તિઓને કચડી નાખી એ હસ્તિનાપુરની શક્તિની આધારશિલા બની રહ્યા એમના પ્રચંડ વ્યક્તિત્વને જોઈ સૌ કોઈ એમને ભીષ્મના નામે ઓળખવા લાગ્યો."^{૧૪}

ત્યારબાદ મુનશી ભીષ્મના મુખેથી આ પ્રકારના શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરાવે છે.

"માતા, આપણે ધર્મથી નાસી ન શકીએ, ભીષ્મે ઉદાર સ્વરે કહ્યું આપણે ધર્મના રક્ષણ માટે પ્રાણાંત સુધી મથવું જોઈએ. જો આપણી હારી ન હોય અને હસ્તિનાપુરમાં દુર્યોધન, દુઃશાસન, કર્ણ અને અશ્વત્થામાનું રાજ્ય ચાલવાનું હોય, તો ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા ન રહે. વડીલોની મર્યાદા લોપાય, ગાયોની પૂજા બંધ પડે, આશ્રમોની પવિત્રતા નષ્ટ થાય, કદાચ વેદો પણ ન ટકે, ધર્મ ભાંગીને ભુકકો બની જાય."^{૧૫}

ઉપરોક્ત બન્ને કથનો પરથી એ તાત્પર્યપર આવી શકીએ અને પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે, દાદા ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા 'ધર્મ' નું રક્ષણ કરવામાં ઉપયોગી સિદ્ધ થાય છે. જો થાય છે તો પ્રશ્ન નથી અન્યથા દાદાની પ્રતિજ્ઞા એ વિચારવાનો વિષય બની રહેશે.

જ્યારે 'ધર્મ' ને નજર સમક્ષ રાખી ને ચાલીએ ત્યારે આ જ ભાગમાં મુનશી ભીમના મુખબિંદુમાંથી 'ધર્મ' યુક્ત શાબ્દિક ઉચ્ચારણો કરાવે છે.

"હું કોણ ? તું જાણતો નથી ? હું તારો મોટો ભાઈ છું. ભીમે એકઠા થયેલા લોકો સાંભળે એટલા મોટા અવાજે કહ્યું. તારે મારા માટે વધારે સાંભળવું છે ? હું રાક્ષસોનો રાજા વૃકોદર છું. સમ્રાટ ભરતનો વંશજ છું અને ધર્મની રક્ષા કરવાનું કર્તવ્ય મને સોંપાયું છે."^{૧૬}

કૃષ્ણાવતાર નવલકથાનો પાંચમો ખંડ 'સત્યભામાનું કથાનક' છે. આ ખંડમાં મુનશીએ વિવિધ પુરાણોમાં વર્ણવેલી સ્વમંતક મણિની ઘટના, જે કૃષ્ણના જીવન સાથે અનેરી રીતે સંકળાયેલી છે. પ્રતીતિકારક સ્વરૂપમાં રજૂ કરી છે. સત્યભામાના શ્રીકૃષ્ણ સાથેના લગ્નથી આ ભાગ પૂર્ણ થાય છે.

'યાદવોની રાજસભા' નામના પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, "ધર્મને ખાતર જે સંપત્તિને તજવાની આપણી ગુંજાયશ ન હોય એ અનિષ્ટરૂપ જ છે."^{૧૭}

તેમજ સરદારે પૂછ્યું શ્રીકૃષ્ણને કે,

"મને લાગે છે કે સંપત્તિ અને સદ્ગુણ સાથે નથી વસતાં પોતાના પાસે અઢળક સંપત્તિ હોય એટલા ખાતર જ પોતાને ઈશ્વર મનાવે એવા માણસને તમે શું કહેશો ? એક સરદારે પૂછ્યું. સત્રાજિતનો હિસ્સો પૂરો કરવા જતાં આ સરદારે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવું પડ્યું હતું.

એ અસુર હોય કે દેવ, એનાથી શો ફરક પડે ? પાંડવોને શ્રીમંત બનાવવા જતાં અમે તો ગરીબ થયા જ' પેલા વૃદ્ધ સરદારે કહ્યું"^{૧૮}

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ધર્મ અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યને મહત્ત્વ આપતા જણાવે છે કે

"તમે ભૂલ કરો છો. આપણે પાંડવોને જે કાંઈ આપ્યું છે. એ નીતિની થાપણ છે આપણે એ હિસ્સો આપી ધર્મના સામ્રજયના ભાગીદાર થયા છીએ બાકી જે સંપત્તિનો

ઉપયોગ વ્યક્તિનું મહત્ત્વ વધારવા કે વ્યક્તિનો વિલાસ વધારવા થતો હોય એ તો ચોરી છે, ચોરી!"^{૧૯}

શ્રીકૃષ્ણએ આ બાબતે વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું કે દ્વારકાના યાદવોએ આર્યપરંપરાને દેઢ કરવા માટે થોડી મિલકતનું રોકાણ કર્યું છે.

સત્રાજિત અને શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ ખૂબ જ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિ બિંદુએ મહત્ત્વ ધરાવે છે. 'સત્રોજિત સારું કરે છે' નામના પ્રકરણમાં આ સંવાદ — રોચક શૈલીમાં દર્શાવાયો છે. જે આ પ્રમાણે છે.

"હું એક જ વાર વિચારું છું, બીજી વાર વિચાર કરવામાં હું માનતો નથી. મારી સંપત્તિ મારી છે, બીજું કોઈ એ મારી પાસેથી લઈ શકે નહીં, સત્રાજિતે કહ્યું એની આંખો ગોળગોળ ફરવા લાગી. એનાં જડબાં દેઢપણે બિડાઈ ગયાં.

તમે તમારા સિવાય બીજા કશાનો ક્યારેય વિચાર નહીં કરો ? કૃષ્ણે શાંતિથી પૂછ્યું.

મારે શા માટે બીજાનો વિચાર કરવો જોઈએ? સત્રાજિતે પૂછ્યું.

તમારે મન તમારા સુખથી વિશેષ મહત્ત્વની કોઈ વસ્તુ આ દુનિયામાં નથી ખરું ને ? કૃષ્ણે પૂછ્યું તેમના અવાજમાં ગંભીરતા હતી,

હું કેવળ મારા સુખની જ ચિંતા કરું છું. બીજા ભલે પોતાના સુખનો ખ્યાલ રાખે.

શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું 'હું ક્યારેય સંપત્તિનો તિરસ્કાર કરતો નથી, હું તો પોતાની સંપત્તિનો ઉપયોગ માત્ર પોતાના જ સુખને માટે કરનારાઓનો તિરસ્કાર કરું છું. અંગત સ્વાર્થ માટે જ સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવો એમાં મને બુદ્ધિમત્તા દેખાતી નથી. કદાચ તમે સંમત થશો કે પ્રભુની કૃપાથી આપણને મળેલી સંપત્તિ પર ધર્મનો પણ દાવો છે.

મારો ધર્મ મારી સંપત્તિને પારાવાર વધારવાનો છે. જેથી બીજી કોઈપણ કરતાં હું જીવનનો ઉપભોગ વધારે કરી શકું સત્રાજિતે ગર્વથી કહ્યું.

કૃષ્ણ એક ક્ષણ શાંત રહ્યા, તેમના ચહેરા પરનું સ્મિત અદૃશ્ય થઈ ગયું. તમારા અહમ્ને પોષવા કરતાં કંઈક વધારે સૂક્ષ્મ. વધારે ઉન્નત વસ્તુ કોઈ હશે, એમ તમને નથી લાગતું ? તેમણે ગંભીરપણે પૂછ્યું.

આમ કૃષ્ણના જવાબો 'આંસુરી સંપદ' વાળી વ્યક્તિઓ સમક્ષ સત્રાજિત જેવી વ્યક્તિઓ સમક્ષ મૂક્યો છે. જે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના '૧૬' માં અધ્યાયમાં જોવા મળે છે.

કૃષ્ણની ચાહના, કૃષ્ણ પ્રત્યેનો માનવનો પ્રેમ એટલા માટે છ કારણ કે તેઓ ધર્મના રક્ષણ માટે જીવતા હતા.

"તમે સૌ મને ચાહો છો, કારણ કે હું ધર્મમાં જીવું છું. રાત અને દિવસ હું ધર્મની પ્રતિષ્ઠા માટે જીવું છું. એટલે જો હું ધર્મનો દ્રોહ કરું તો હું જીવવાને પાત્ર નથી."^{૨૦}

તેમજ આ પ્રકરણમાં સુભદ્રાએ સત્યાને ગીત સંભળાવ્યું. 'વીરપત્નીએ આપેલી વિદાય' અત્યાએ એ આખું ગીત યાદ રાખી લીધું.

"ધર્મ અગર લલકારે તો રણયુદ્ધે ચડજો,

હું નહીં રોકું નાથ!

હું રોકીશ તો નાથ, સાથીઓ હાંસી કરશે,

કુળલલનાઓ જોઈ આપને લાજ મરશે.

હૃદય પ્રફુલ્લ પરાક્રમથી હો,

સભર સભર, હે નાથ !

ક્ષાત્રધર્મનો અહીં અમૂલો છે.

અવરસ, હે નાથ !

રણમેદાને ઝળહળશે તવ કીર્તિપતાકા,

પૂર્વજના ગૌરવની ઉજ્જવલ બનશે ગાથા

ધર્મતણો જપ થશે નાથ, રણયુદ્ધે ચડજો,

દળ અપાર શત્રુનાં

ને હો એકલવીર રણાંગણ,

ચંદ્ર હંમેશાં એક, અને લખ તારકના ઘણ,

કવચિત, શત્રુની અસિ વડે મસ્તક છેદાશે,

ઘડની કોઈ અપૂર્વ પરાક્રમગાઘથા

દુનિયા ગાશે.

નાથ, તમે મારા સ્મરણે ના વિહવળ બનજો,

હું ય તમારી સાથ રહીશ, એ શ્રદ્ધા ધરજો!"^{૨૧}

છઠ્ઠા ખંડનું શીર્ષક 'મહામુનિ વ્યાસ' નામ છે. પુરાણ—સાહિત્યમાં પણ વ્યાસનો ઘણો મોટો હિસ્સો છે. મોટા ભાગનાં પુરાણો વ્યાસમુનિએ રચેલાં કહેવાય છે. આ બધામાં વ્યાસના જીવનની કેટલીક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે. અને કેટલીક વાર તો આ ઉલ્લેખ પરસ્પર વિરોધી હોય છે. આમ છતાં, સમગ્રપણે જીવનકાળ દરમિયાન જ તેઓ ધર્મના શિલ્પી તરીકે અને ભગવાન વેદવ્યાસના નામે પ્રકીર્તિત થયા હતા.

મહામુનિના જન્મથી આ ખંડની શરૂઆત થાય છે.

"એ છોકરો શ્યામ વર્ણનો અને બેઠી દડીનો હતો. એનો ભાલ પ્રદેશ વિશાળ હતો. એની આંખો શ્યામ અને ચમકતી હતી. એનું વ્યક્તિત્વ સોહામણું હતું."^{૨૨}

પરાશરઋષિ અને તેમના શિષ્યો સ્નાન કરવા ગયા કૃષ્ણ પણ તેઓની સાથે ગયા. સ્નાન કર્યા પછી પરાશરે નદીમાં જ ઊભા રહી ભગવાન સવિતાનારાયણને અર્ધ આપ્યો. કૃષ્ણે પણ ફરી વાર સ્નાન કરી પિતાની માફક જ બધો વિધિ કર્યો, અને પિતાએ જે સ્વરભાર અને છટાથી મંત્રો ઉચ્ચાર્યા એ યાદ રાખીને એ મંત્રોનું પુનરુચ્ચારણ કર્યું. દૈવી મંત્રોનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ બાળક કૃષ્ણ સહજતાથી કરી શકતા હતા પરંતુ પિતાની આજ્ઞાથી આ દૈવી મંત્રો સ્મરણમાં સંગ્રહી રાખવા જણાવ્યું.

દ્વૈપને એકમાત્ર આતુરતા હતી પિતા ક્યારે પોતાને યજ્ઞોપવીત આપે, અને ક્યારે પોતે દ્વિજ બને!

મુનિએ દ્વૈપનો વાંસો થાબડ્યો અને કહ્યું: 'મંત્રોએ માત્ર ઉચ્ચારણો નથી. એ તો દેવતાઓ છે. એની સાથે જીવન તદ્દાતાર કરી દઈશ ત્યારે વરુણદેવના ઋતનું રહસ્ય તારી સમક્ષ પ્રગટ થશે.

"મારા દાદા વસિષ્ઠ આર્યાવર્તના તમામ ઋષિઓના કુલગુરુ હતા. તેઓ દેવો સાથે વાત કરતા અને દેવો શ્રુતિને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ અને સ્વરભાર સાથે ઉચ્ચારતા....

હું મારી માતાના ગર્ભમાં હતો ત્યારે મારા દાદાને મેં મંત્રોચ્ચાર કરતાં સાંભળ્યા હતા' મુનિએ કહ્યું.

આમ પુત્રની જિજ્ઞાસા જ્ઞાનતરફ અભિમુખ હતી અને એ જ્ઞાન પચાવવાની શક્તિ કૃષ્ણમાં પડી હતી.

આ નવલકથાનાં ૪ ખંડમાં 'દ્વેપાયન દ્વિજ બને છે' મુનિ પરાશરનો પુત્ર દ્વેપાયન દ્વિજ બને છે.

"હે સૂર્યદેવ ! આ બાળક તમારો બ્રહ્મચારી છે, એ તમારો પુત્ર છે. એનું રક્ષણ કરો!

એની સત્યધર્મની યાત્રા પૂરી થાય એવું દીર્ઘ આયુષ્ય એને આપો. પછી દ્વેપે આચાર્યે લેવડાવી એ પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી.

"આ મારી પ્રતિજ્ઞાઓ છે :

હું શુભને સ્મરણમાં રાખીશ, અને અશુભને વીસરી જઈશ

હું આસ્થાને આચારમાં મૂકીશ, અને અનાસ્થાને ટકવા દઈશ નહીં,

હું જ્ઞાનનો આદર કરીશ અને અજ્ઞાનને ટકવા દઈશ નહીં.

હું સત્યને અનુસરીશ અને અસત્યને ટકવા દઈશ નહીં.

હું પવિત્ર જીવન જીવીશ અને વિલાસને ટકવા દઈશ નહીં"^{૨૩}

પછી દ્વેપે પિતાએ લેવડાવી એ પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી.

"હું કોઈને ઈજા પહોંચાડીશ નહીં.

હું અન્ય કોઈને સંપત્તિ ગ્રહણ કરીશ નહીં.

હું હંમેશાં સત્ય બોલીશ

હું મારી પાસે જે કંઈ હશે એનું હું સુપાત્રને દાન કરીશ.

યુવતીઓ સાથે હું વાર્તાલાપ નહીં કરું.

હું વાસના અને લોભથી હંમેશા મુક્ત રહીશ

દેવો અને પૂર્વજોની હું પૂજા કરીશ.

હું શ્રુતિ માટે જીવીશ

શ્રુતિને ધરાવનાર દેવોની હું કૃપા યાચીશ."^{૨૪}

આમ, આર્યસંસ્કૃતિમાં ઋષિ પરંપરા તથા દ્વિજ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ એ જીવન સાથેનો અનુબંધ છે.

ખંડ-૭ 'યુધિષ્ઠિરનું કથાનક' નામના આ સાતમો ખંડ, શકુનિના પ્રપંચથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ધૂતમાં પરાભવ પામે છે અને પાંચ પાંડવો, બાર વર્ષ સુધીના અરણ્યવાસ માટે હસ્તિનાપુરનો ત્યાગ કરે છે. એ પ્રસંગ સાથે પૂરો થાય છે.

જુગાર માટે મેલી પાંડવ કૌરવની સભાનું તથા તેમાં ખેલવામાં આવેલ જુગારનું વર્ણન છે. યુધિષ્ઠિરની નબળી કળીએ હતી કે તે ધર્મપુત્ર હોવા છતાં જુગારના રસિયા હતા, અને કમનસીબી એ હતી કે જુગાર રમવાની ચાલાકી ન હતી. 'જો મને કોઈ જુગાર રમવાનું આમંત્રણ આપે તો હું પાછો ન વળું' યુધિષ્ઠિરની આ મનોવૃત્તિએ જ મુશ્કેલી સર્જે છે. બીજી તરફ શકુનિ, જે દુર્યોધન વતી રમે છે તે જુગારવિદ્યાને અઠંગ ખેલાડી છે તેનો જુગાર કપટનો જુગાર છે અને તેથી એક પણ બાજી યુધિષ્ઠિર જીતતો નથી.

જો જુગારમાં કપટ ન હોત તો અમુક બાજી તો યુધિષ્ઠિર અવશ્ય જીતી જાત. કારણ કે ચોપાટનાં પાસાંઓ ગમે તેવા કુશળ ખેલાડીના પણ વશમાં નથી રહેતાં. યુધિષ્ઠિર રાજ્ય, સત્તા, સંપત્તિ, સર્વસ્વ હારી ગયો. રમવા માટે કશું ન રહ્યું ત્યારે પોતાની ધર્મપત્ની દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી અને તેને પણ હારી ગયો અને તે પછી બીજીવાર માંડવામાં આવેલ બાજીમાં શરત હતી કે 'જે પક્ષ હારે તે બાર વરસ વનમાં અને તેરમા વરસે અજ્ઞાતવાસમાં રહે અને તે અજ્ઞાતવાસમાં જો ઓળખાઈ જાય તો વળી પાછા બાર વરસ વનમાં રહેવાનું ! દુર્યોધન અને શકુનિ જાણતા હતા કે યુધિષ્ઠિર જ હારવાનો છે અને બાર વરસ વનવાસી ભોગવવાનો છે. અને તેરમા વર્ષે પાંડવો અજ્ઞાતવાસમાં ગમે

ત્યાં છૂપાશે તેને ઓળખી કાઢવામાં આવશે. અને ફરી પાછા તેને બાર વરસ વનમાં રહેવું પડશે.

આમ, પચીસ વરસ વનમાં ભટકીને તેઓ વગર યુદ્ધે નાશ પામશે. બીજી વખતે રમાયેલા જુગારમાં પણ યુધિષ્ઠિર હાર્યા અને પાંચ પાંડવો, દ્રૌપદી અને માતા કુંતીને વનમાં જવું પડ્યું. વનપર્વમાં પાંડવોના વનવાસની કથા છે. બાર વરસનો કષ્ટદાયક વનવાસ નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ કરીને એક વરસ અજ્ઞાતવેશે રહેવા માટે, વિરાટ નગરને પસંદ કરે છે. અને રાજા વિરાટના મહેલમાં જુદા જુદા વેશ ધારણ કરીને રહે છે.

અજ્ઞાતવાસ પૂરો કર્યા પછી પાંડવો હસ્તિનાપુર આવે છે. અને દુર્યોધન પાસે રાજ્યના ભાગની માંગણી કરે છે પણ મંત્રણા પડી ભાંગે છે. દુર્યોધન, બિલકુલ ભાગ આપવા માંગતો નથી. પરિણામે ધર્મક્ષેત્ર એવા કુરુક્ષેત્રમાં પાંડવ અને કૌરવોની સેના સામસામા મોરચા માંડે છે અને અઢાર દિવસમાં અઢાર અઘૌહિણી સેનાનો મહાવિનાશ થાય એવું ભયાનક વિશ્વયુદ્ધ થાય છે.

ખંડ-૮ 'કુરુક્ષેત્રનું કથાનક' જેમાં કુરુક્ષેત્રના રણમાં શાશ્વત ધર્મગોપ્તા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને વિશ્વરૂપદર્શન કરાવે છે ત્યાં સુધી લઈ જવાની છે.

સાતમો ખંડ લખાયા બાદ મુનશીજીની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહેવા માંડી, આઠમા ખંડનું તેરમું પ્રકરણ એમણે ૧૯૭૧ના જાન્યુઆરીમાં લખ્યું. પરંતુ પ્રકૃતિ અતિશય અસ્વસ્થ થઈ એટલે 'કૃષ્ણાવતાર' નું વધુ લેખનકાર્ય ત્યાં જ અટક્યું. તા.૮મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૧ને દિને મુનશીજીનો દેહવિલય થયો અને આઠમો ખંડ અપૂર્ણ રહ્યો ! આ ખંડનું નામાભિધાન એમણે રાખ્યું હતું 'કુરુક્ષેત્રનું કથાનક'. 'કૃષ્ણાવતારની' સારીયે ગ્રંથશ્રેણીને, કુરુક્ષેત્રના ધર્મક્ષેત્રમાં અર્જુનનો રથ આણી ભગવદ્ગીતાના સંબોધન દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને વિશ્વરૂપદર્શન કરાવે છે. ત્યાં સુધી વિસ્તારી સમાપ્ત કરવાનો મુનશીએ નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ વિધિને આ ન રુચ્યું ! આઠમા ખંડની સંપૂર્ણ ભૂમિકા એમણે માનસિક રીતે

તૈયાર કરી રાખી હતી અને એ પરત્વે એમણે ઘણી અગત્યની નોંધો પણ તૈયાર કરાવી હતી.

સમાપન :

મુનશીની પૌરાણિક કૃતિઓનું વિશ્લેષણ કરતાં જણાશે કે તેમાં પ્રાચીનતા પૂજક મુનશી અને અર્વાચીનતાના આરાધક મુનશી એક સાથે ઓળખાશે વસ્તુ, વાર્તા, બાહ્ય સ્વરૂપાદિમાં તે કૃતિઓ જેટલી સાંસ્કૃતિક લાગશે તેટલી જ વિચારો, વર્તન, પાત્રમાનસ, આકાંક્ષાઓ, આશયો અને ઉપાયોમાં તે અર્વાચીન લાગશે. અગત્ય ને લોપામુદ્રા, વસિષ્ઠ અને અરુંધતી, પરશુરામ અને લોમહર્ષિણી, દેવયાની, મૃગા કે સુકન્યા, શુકાચાર્યનો મંત્ર, વિશ્વામિત્રની પતિતોદ્ધારક ભાવના કે પરશુરામના યાદવોને સુરક્ષિત અને એક કરવાના પ્રયાસોનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં હકિકત સ્પષ્ટ થશે વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર, સહસ્ત્રાર્જુન અને પરશુરામ, વગેરેનાં આલેખનોમાં આર્ય સંસ્કૃતિના ભૂતકાળ પ્રત્યેનું તેમનું આકર્ષણ ઓળખી શકાશે સૌથી વધારે તો 'કૃષ્ણાવતાર' માંનાં આલેખનોમાં.

'પૌરાણિક નવલકથાઓમાં મુનશીએ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉગમકાળને નિરૂપ્યો છે. 'સંસ્કૃતિ' સિદ્ધ થતી આવે છે, આર્ય પ્રજાનું સાંસ્કૃતિક વક્તવ્ય આકાર ધારણ કરતું લાગે છે. આર્ય પ્રજા અને સંસ્કૃતિ આર્ય સંસ્કૃતિની 'અસ્મિતા' નો આવિષ્કાર તેમાં ચિત્રિત થયો છે. એ આ નવલકથાઓને વિશિષ્ટતા અર્પે છે. પણ એ કશુંય ન વિચારીએ તો પણ, આપણી રાષ્ટ્રીયતાને સાંસ્કૃતિક અસ્મિતાની સમાનતાથી પુષ્ટ કરવાનું અને તે સાથે સરસ વાર્તાઓ આપવાનું તો મુનશીએ કર્યું જ છે. એ ઓછું ન ગણાય.'"^{૨૫}

માનવેતર શક્તિવાળા નરયુંગવો વિશેનું મુનશીનું આકર્ષણ અને એમાં આર્યત્વ માટેનું અભિમાન ભળે છે. 'ગગન સ્પર્શી માનવતા વિના આર્ય સંસ્કૃતિનો પાયો નંખાયો ન હતો, એ માન્યતા સાથે તેમણે સાહિત્યમાં આર્યત્વ અને આર્યવર્તનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. આર્યત્વની અસ્મિતાથી પ્રેરાઈને ભગવાન પરશુરામ તથા અન્ય પૌરાણિક રચનાઓ આપી તેમનાં પ્રતાપી પૌરાણિક પાત્રો આર્યત્વ અને આર્યવર્તની એકતા સાધવા મથતા આર્ય

સંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ ફરકાવનારા મહામાનવો છે. તો ઐતિહાસિક પાત્રો ગુજરાતની એકતા અને અસ્મિતાનો પ્રભાવ પાડનારા પ્રતાપી પુરુષો છે.

માનવપ્રેમી શ્રીકૃષ્ણનું પાત્ર સુંદર રીતે નિરૂપીને મુનશીએ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યને ઉત્તમ સ્થાન પોતાના જીવનમાં આપ્યું હોય તેમ જણાય છે.

આમ, મુનશી ધર્મ, કલા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજનીતિ, કેળવણી વગેરે ક્ષેત્રે પોતાની લેખિની ચલાવે છે. પરિણામ સ્વરૂપે પૌરાણિક નવલકથાઓમાં આર્યત્વ અને આર્યસંસ્કૃતિની એકતા સાધવા મથતા આર્યસંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ ફરકાવનારા મહામાનવો દેશ્યમાન થાય છે. તેના કેન્દ્રમાં આર્યસંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રભક્તિ જ જોવા મળે છે.

પાઠટીપ

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	આવૃત્તિ	પૃ.નં.
૧.	મુનશી ગ્રંથાવલિ-૭	ક. મા. મુનશી	જ. સા. આવૃત્તિ	૦૯
૨.	એજન	"	"	૧૦
૩.	એજન	"	"	૧૪૮
૪.	ભગવાન પરશુરામ	"	આઠમી	૧૨
૫.	એજન	"	"	૨૮૦
૬.	અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ	ડો. રમેશ ત્રિવેદી	૧૯૯૩- ૯૪	૧૭૯
૭.	મુનશી	વિનોદ અધ્વર્યુ	૧૯૮૪	૩૫
૮.	મુનશી ગ્રંથાવલિ-૭	ક. મા. મુનશી	૧૯૯૦	૦૭
૯.	એજન	"	"	૨૨
૧૦.	એજન	"	"	૪૩
૧૧.	એજન	"	"	૫૪
૧૨.	એજન	"	"	૨૪૨
૧૩.	એજન	"	"	૩૫૬
૧૪.	ખંડ-૪ ભીમનું કથાનક	"	"	૭૦
૧૫.	"	"	"	૭૭
૧૬.	"	"	"	૧૩૭
૧૭.	કૃષ્ણાવતાર ખંડ-૫	"	"	૩૦
૧૮.	એજન	"	"	૩૧
૧૯.	એજન	"	"	૩૧
૨૦.	એજન	"	"	૭૧

૨૧.	એજન	"	"	૫૨
૨૨.	કૃષ્ણવતાર ખંડ-૬	"	"	૦૯
૨૩.	એજન	"	"	૩૭
૨૪.	એજન	"	"	૩૯
૨૫.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ-૪	ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ	૧૯૮૧	૧૮૦

પ્રકરણ-૫
મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓમાં
રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

(૧) વેરની વસૂલાત

(૨) કોનો વાંક

(૩) સ્વપ્નદૃષ્ટા

(૪) તપસ્વિની ભા. ૧,૨

પ્રકરણ-૫

મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ અને લોકપ્રિય લેખક છે. એમનાં સર્જનો પણ એમના ભીતરમાં રહેલી આ સાંસ્કૃતિક અસ્મિતાને પ્રગટાવવાની વૃત્તિનું જ પરિણામ છે. એમનાં અન્ય સર્જનસ્વરૂપો કરતાં નવલકથા અને નાટક તે બે સ્વરૂપો પ્રત્યે એમને પક્ષપાત છે, કદાચ એમનો સ્નેહ તે બે સ્વરૂપો ઉપર જ છલકાયો છે અને એમના સર્જન વ્યક્તિત્વનું પ્રાગટ્ય પણ મુખ્યત્વે તે બે સ્વરૂપોમાં જ થયું છે. શ્રી મુનશીની ખ્યાતિ – લોકપ્રિયતા વિશેષતઃ એમની નવલકથાઓ પર જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે. મુનશીએ નવલકથા લેખનનો પ્રારંભ કર્યો સામાજિક નવલકથાઓથી 'ઘનશ્યામ' ઉપનામથી સૌ પ્રથમ નવલકથા 'વેરની વસૂલાત' તેઓએ લખી.

શ્રી મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓમાં 'રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ' આ વિષયે તેમની સામાજિક નવલકથાઓને તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. તેમની સામાજિક નવલકથાઓ આ પ્રમાણે છે.

મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓ :

- (૧) વેરની વસૂલાત (૧૯૧૩)
- (૨) કોનો વાંક (૧૯૧૫)
- (૩) સ્વપ્નદૃષ્ટા (૧૯૨૪)
- (૪) તપસ્વિની ભા. ૧,૨ (૧૯૫૭-૧૯૫૮)

(૧) વેરની વસૂલાત :

'વેરની વસૂલાત' તે એમની પ્રથમ સામાજિક નવલકથા છે. જગત અને તનમનની કરુણાન્ત સ્નેહકથાને રજવાડાના ખટપટી વાતાવરણની ભૂમિકા પર રજૂ કરતી એ વાર્તામાંનાં જગત — તનમનની પ્રણયોર્મિઓ અને અનંતાનંદની ભાવનાશીલતાના રંગદર્શી અને કૌતુકરાગી નિરૂપણે, તેની નવીને આકર્ષક શૈલીથી તેના અજ્ઞાત લેખક 'ધનશ્યામ' ને પ્રથમ પ્રયત્ને જ લોકપ્રિય વાર્તાલેખક બનાવી દીધા !

શ્રી મુનશીએ આ નવલકથા મુંબઈના સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી' માં ક્રમશઃ છપાવી, પોતાનું નામ પણ પ્રગટ કર્યું નહીં, પણ સાહિત્યરસિકોનું ધ્યાન આ નવલકથા તરફ ખેંચાયું તે તેમાં રજૂ થયેલાં જીવંત પાત્રોને કારણે ગોવર્ધનરામની 'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથા પછી ગુજરાતીઓને પોતાની વચ્ચે હરતાં ફરતાં જીવંત લાગે તેવાં પાત્રો 'વેરની વસૂલાત' માં જોવા મળે છે. તેની નાયિકા 'તનમન' ગુજરાતની સાહિત્યરસિક જનતા સમક્ષ રજૂ થઈ ત્યારથી તેણે સહૃદય વાચકોના મન હરી લીધા. શ્રી મુનશી આ નવલકથા કેવો સત્કાર મેળવશે એ અંગે શક્તિહૃદયી હતા. તેથી જ તેમણે 'ધનશ્યામ' તખલ્લુસ ધારણ કરી આ નવલકથા પ્રસિદ્ધ કરી.

નવલકથામાં 'વેરની વસૂલાત' કેન્દ્રીય ભાવના છે. રઘુભાઈએ નિરાધાર ગુણવંતી ઉપર હુમલો કર્યો તેથી જગતકિશોરનો વૈરાગિનિ જાગ્રત થયો. જ્યારે રઘુભાઈના હાથનો સ્પર્શ થતાં જ ગુણવંતી પ્રબળા બની રઘુભાઈને તમાચો લગાવી દે છે. તનમનને ચાહનાર જગતકિશોર તેની નાની બહેન જેવી રમાને પરણે છે. જગતકિશોર અનુભવની શાળામાં ઘડાયેલો છે. 'તનમન' અણગમતા પતિ સાથે સંસાર ચલાવવા કરતાં મરવું વધારે પસંદ કરે છે. 'તનમન' બંડ કરી સંસારની હોળી સળગાવે છે. શ્રી મુનશીએ 'તનમન' ના દૃષ્ટાંતથી બતાવ્યું કે અયોગ્ય પતિને પતિ જ માનવો નહીં એવાં લગ્ન તે લગ્ન નથી જ.

'વેરની વસૂલાત' માં જગતકિશોરની માતાનું ગુણવંતીનું રઘુભાઈ ભયંકર અપમાન કરે છે. તથા તેની પ્રિયતમા 'તનમન' ને ગુલાબ અને શ્યામલાલ તેના હાથમાંથી ઝૂંટવી લે છે. તેથી જગતકિશોર આ ત્રણે ઉપર વેર લેવાનો નિશ્ચય કરે છે. તે જ અરસામાં તેને અનંતાનંદ નામનો સાધુ મળે છે. તે તેને પોતાનો વારસ-શિષ્ય બનાવે છે અને

પોતાના જીવનનો ભોગ આપી તેને મૃત્યુના મુખમાં જતો બચાવે છે. આ પ્રમાણે નવલકથામાં વેરનું તત્ત્વ મુખ્ય છે.

'વેરની વસૂલાત' માં જગતકિશોરના દુશ્મનોને દેવી નિયમો પ્રમાણે જ શિક્ષા થાય છે. જગતનો પોતાનો તેમાં કાંઈ હાજ નથી તે માટે એક જ દૃષ્ટાંત બસ થશે: અને તે ભીખો અથવા અરુણ ગુલાબ અને શ્યામલાલ વચ્ચેના પાપી સંબંધના પરિણામે જન્મ્યો હતો. તે જગતકિશોરના આશ્રય નીચે આવે છે. પણ તે અકસ્માત સંયોગોનું પરિણામ છે. વળી જગતકિશોર આ બાળકની મારફત પોતાના વેરની તૃપ્તિ કરતો નથી. વિશ્વનો નિયમ વેર નહીં પણ પ્રેમ છે. એમ આ નવલકથા કહેવા માગે છે. આથી આર્યસંસ્કૃતિનું સુંદર મજાનું તત્ત્વ અહીં ઉમેરાતું જોવા મળે છે.

જગતકિશોર શ્યામલાલ અને ગુલાબ પર વેર લેવા જતાં અરુણ અને 'તનમન' તરફના પ્રેમના માર્ગે ગુલાબ તરફ લાગણીવાળો થઈ તેને બચાવવા માટે તૈયાર થાય છે. રમાની પાસે ખુલાસો કરતાં જગત કહે છે "મેં દેવીનું વેર લેવા નિશ્ચય કર્યો. કામ, ક્રોધ, બીજા વિષયો દૂર કર્યા. ફક્ત દેવીના દુશ્મનોનો સંહાર કરવા સોગંદ લીધા, એ જ મારી ભૂલ થઈ, સ્વામીજીએ કહ્યું આખરે બાર વર્ષે મારી મતિમાં ભ્રમ પેઠો. અભિમાનમાં મેં ધાર્યું કે તે વેર લેવું એ જ સૃષ્ટિકર્મનો ન્યાયસિદ્ધ કરવા જેવું છે. તું જાણે છે કે અંત શો આવ્યો. મંડળ જાત હું જાત અને શા માટે ? એક શ્યામલાલ અને ગુલાબ જેવાં મગતરાં મારવા હું શીખ્યો. મારો ગર્વ ઉતર્યો પણ કિંમત ભારે આપવી પડી મારા સ્વામી જીએ બોધ શીખવ્યો. 'વેરની વસૂલાત' એની મેળે જ થાય છે. દુઃખ કરવું અને થવું એ જુદાં નથી એક જ વસ્તુનાં અડધિયાં છે.

આ નવલકથામાં શ્યામલાલ અને રઘુભાઈ સ્વાર્થપરાયણ છે. જ્યારે અનન્તાનંદનો આગ્રહ પરાર્થપરાયણ છે. અનન્તાનંદ પોતાના પ્રભાવથી પ્રતિસ્પર્ધીઓને નમાવે છે. જગતકિશોર કરમદાસ શેઠને ટેબલ પર પછાડી ટેબલ ભાંગી નાખે છે. શ્રી મુનશીનાં સ્ત્રી પાત્રો પણ માત્ર કોમળ નથી. ચંપા, તનમન, શિરીન, રમા એ પાત્રો પ્રતાપી દેખાય છે. જગતમાં તે માત્ર મુકાવે તેવાં છે. ચંપાની પાસે રત્નગઢનો રાજા જસુભા ને રેણુભા પણ દબાઈ જાય છે. શિરીન જગતભરના મરદોને બાયલા આદમ ગણે

છે. રમાની ધમકીથી ઘણા ઘણા આત્મા બની જાય છે. તનમન તો અદ્ભુત છે. એનો ઘણી થતો બિયારો કરમદાસ તો એને જોઈને ગભરાઈ જ જાય છે. સ્વતંત્ર સ્ત્રી તો એકલી એ જ. પણ આ માનિનીઓ બહાદુર નર પાસે પોતાનું માન મૂકી દે છે. જગત પાસે બંનેનો ગર્વ ગળી જાય છે. ચંપા જેવી પ્રગલ્ભા પણ અનંતાનંદ જેવા પુરુષશ્રેષ્ઠ પાસે સીધી દોર થઈ જાય છે. આ રીતે મુનશીનાં સ્ત્રીપાત્રોનો પ્રભાવ ત્યાં સુધી ટકે છે. જ્યાં સુધી કોઈ ચડિયાતા ગુણવાનો પુરુષ આવી પહોંચતો નથી. પણ તનમન તેમાં અપવાદ રૂપ છે તે જગતકિશોરને ચાહે છે પણ બરોબરિયા તરીકે જગત તેને દેવી કહે છે. ત્યારે તે તો તેને 'કિશોર' જ કહે છે. દેવ નહીં વળી તે કિશોરને હંમેશાં એકવચનથી સંબોધે છે. જગતનું એક જ વાક્ય તેની કિંમત આંકવા બસ છે, શિરીન ! તેના મોઢા આગળ તમે બધાં માટીનાં પૂતળાં છો. તે તો સ્વર્ગેથી સદેહે ઉતરી આવી હતી"

'દિયરજી માટે કન્યાની શોધ' નામના પ્રકરણમાં જે આધ્યાત્મિકતા દર્શાવવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે છે. "જગતે ઊંડો વિચાર કર્યો. સાંજ પડી ત્યારે તે વિચારમાં જ બેઠો હતો. તેનો ગર્વ, તેના વેરનું ઝનૂન નષ્ટ થયાં હતાં. તેણે સ્વામીજીએ કહેલું સત્ય જોયું ગમે તેવા અભ્યાસબળે તેણે અંતરની વાસના ઉખેડી કાઢી. છતાં પણ આખરે તેનામાં ઊભરાતી સ્નેહભરી માનવતા હતી. તેણે યોગપદ્ધતિનો ખરો અર્થ જોયો. પોતાની માનવતા નિર્વિકારી બનાવી ખીલવવી તે તે ખીલવતાં હંમેશાં કુમાશ નમ્રતાની તેને જરૂર હતી. સંસ્કારી સ્ત્રી સિવાય તે ક્યાંથી આવે ? વળી મંડળનો વિચાર આવ્યો. તેના ભવિષ્યમાં આ ઉછરતી સંસ્થાને લાયક થવાનું નિર્માણ થયું હતું. સમાજને જીવતો, પ્રત્યક્ષ સંસ્કારી યોગીનો નમૂનો દેખાડી, ખરા વિજયી મનુષ્યત્વને માર્ગે ચઢાવવાનો છે. કુવારો રહે તો પોતે સમાજ બહાર જ જશે, સંસારી થઈ પોતે સમાજના હૃદયમાં પેસી શકશે. જો પરણવું એ વિશ્વનિયમ જ હોય તો રમા જેવી સંસ્કારી, કોમળ, પ્રેમાળ સ્ત્રી તેની અપૂર્ણતા પૂરવા જ સરજાયેલું અડધિયું ક્યાં મળશે ? આખરે વિચાર વમળમાં ગૂંચવાયો ને થાક્યો 'વિશ્વ ! સમય ! ભવિષ્ય ! તમારે શું જોઈએ છે ? સંન્યાસી કે સંસારી ? તેણે મોટેથી પૂછ્યું 'કર્મસંન્યાસાત કર્મયોગી વિશિષ્યતે' કર્મયોગી જનકવિદેહી, શ્રીકૃષ્ણ, અનંતાનંદ શું કહેશે? સ્વામીજી ખરા હતા.

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્ધંસો યથા કુર્વન્તિ ભાશ્વત્ત ।

કર્યાદ્ધિવાંશ્રસ્તથાસક્તાશ્ચિકીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥

હા ! સમયને અનંતાનંદ નથી જોઈતા, જનકો જોઈએ છે. ઠીક રમા ! તારું અને મારું જીવન મળવાનું હશે' જગત ઉઠયો સવાર પડવા આવી હતી. તેણે કપડાં પહેર્યા અને બોરીબંદરનો રસ્તો લીધો."^૧

આપણે આર્યસંસ્કૃતિમાં જાણીએ છીએ કે મહાત્મા જનક 'રાજા' હોવા છતાં, પોતાની આધ્યાત્મિકતાને કારણે સર્વવિખ્યાત 'મહાત્મા' છે. જનકનું જીવન ઋષિ સમાન હતું. તેઓ સુખ અને દુઃખથી પર હતા. જીવન જીવવા માટેની સુંદર દૃષ્ટિ તેમનામાં હતી. હું મારા માટે ક્યારનો મરી ચૂક્યો છું. હવે તો માત્ર ઈશ્વરીય કાર્ય માટે જીવું છું. એવું સતત ચિંતન તેમની સામે રહેતું હતું.

આજ નવલકથાના ૧૩મા પ્રકરણમાં 'બુદ્ધિનો સહચાર' માં હિંદુ આર્ય સંસ્કૃતિનું નીતિશાસ્ત્ર વિશે દર્શાવાયું છે કે,

"અમારા જ્ઞાનીઓનાં જ્ઞાન પણ મોટાં છે, તેમના વિચારો પૂજ્ય છે, પણ અમારા નીતિશાસ્ત્રની મહત્તા આગળ તે વિચારોનો હિસાબ નથી. આખી દુનિયા દુઃખમય છે. તે દુઃખ શમવાથી આવતી પૂર્ણતા, અને એ પૂર્ણતા લાવવાનો સરલ માર્ગ, એ જે વિચારો છે તેના મોઢા આગળ બીજા બધા વિચારો નાના બાળકના જેવા છે."^૨

દેશભક્તિ અને લોકોતર મનુષ્યની ભાવના આ નવલકથામાં પ્રમુખ ભાવનાઓ રૂપે પ્રતિષ્ઠિત છે. પ્રજામાંથી દીનતા દૂર કરવા કોઈ મહામાનવ અગ્રેસર બહાર પડવો જોઈએ. અનંતાનંદ આવો મહામાનવ છે. મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓમાં આ કથાની ભાવનાને શ્રેષ્ઠ સ્થાને મૂકી શકાય તેમ છે.

"સ્વામીજી ! જગતે કહ્યું, 'હવે અમે' તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં 'તમે વિજયી થશો. બેટા ! આર્ય દેશનું ભાગ્ય મારા જેવા અલ્પ પ્રયાસ પર ટકી રહેલું નથી ! તેના ભવિષ્યનું પ્રકાશવંત પાનું લખાઈ ચૂક્યું છે. જ્યાં યોગીની ભાવના કૃષ્ણ સમી પૂર્ણ હોય જ્યાં ઉત્સાહના પ્રભાવશાળી અર્જુનો હોય 'તમ શ્રીર્વિજયો મૂર્તિધ્રુવા નીતિર્મસતિર્મમ' સૃષ્ટિ વાટ જોઈ રહી છે. નિરાશ થવાનું કોઈ કારણ નથી."^૩

'છેલ્લી આશિષ' નામના પ્રકરણમાં ઉપરોક્ત ભવિષ્ય કથનનું નિરૂપણ થયેલું છે. જેમાં સ્વામીજી જગતને આર્યદેશનું ભાવિ કોના હાથમાં છે તેની સ્પષ્ટતા કરે છે.

મુનશી પોતાના બાળપણથી મનમાં રમી રહેલાં ચિત્રો કેટલીક ભાવનાઓ અને કેટલીક પ્રતાપી વ્યક્તિઓને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપવા મથે છે. અને તેની આસપાસ વાતોના તાણાવાણાને ગૂંથે છે. નવલકથાનું શીર્ષક સૂચવે છે. તેમ કથાનાયક જગતને રઘુભાઈ પ્રત્યે વેર લેવું છે. માતાના મૃત્યુના વેરની વસૂલાત કરવી છે. જગતના પિતા નીલકંઠરાયે જ રઘુભાઈને રત્નગઢના કોટવાળપદે પહોંચાડ્યા હતા. તે નીલકંઠરાયને ત્યાં જ રહેતા ને ઘરનો ભાર પણ તેમણે જ ઉપાડી લીધો હતો. જગતને નાને મૂકી નીલકંઠરાય મૃત્યુ પામે છે. રઘુભાઈ ગુણવંતી તથા જગતને આશ્રય આપે છે. અને ત્યાં જ જગતને પડોશમાં રહેવા આવેલી તનમનનો પરિચય થાય છે. શૈશવથી જ જગત અને તનમન વચ્ચે સ્નેહ પ્રગટે છે. અને જગતની તે 'દેવી' બની જાય છે. ત્યાં જ તનમનના પિતાની બદલી થતાં જગત એટલો પડે છે. રઘુભાઈ મોહાંધ બની ગુણવંતી પર બળાત્કારનો પ્રયત્ન કરે છે. અને ગુણવંતીને રત્નગઢ છોડી સૂરત જવું પડે છે. પછી તો ડુમ્મસમાં 'દેવી' નું મિલન, જીવનભરના સ્નેહસહચારના સંકલ્પો, તનમનની સાવકી મા અને મામાની ખટપટ તથા તનમનના રુગ્ણ પિતાની લાચારી અને સામાજિક દીવાલને કારણે તનમનના વૃદ્ધકરમદાસ સાથે લગ્ન, જગતને પ્રાપ્ત થતો તનમનનો આખરી પત્ર તનમનનું મૃત્યુ, ઘટનાઓની આ બધી ભરમાર આલેખાય છે. તનમનના મૃત્યુની જાણ જગતને આઘાત આપે છે. ને તે વેરન વસૂલાતનો સંકલ્પ કરે છે. 'સિદ્ધનાથ' બને છે તો ય તેનામાં વેરની વસૂલાતની વૃત્તિ પ્રબળ હોય છે.

"બધા આર્યતનુજોને આપણા સહચરો બનાવવા છે, અને બધા સંન્યાસી થાય તો પછી શી વલે થાય ? બ્રહ્માને સ્ત્રી વગર ચાલે તારે હવે વિષ્ણુરૂપે રહેવાનું છે. લક્ષ્મી વગર ક્ષીરસાગર શૂન્ય રહે, ખબર છે ? તારા હૃદયની પીડા હું જાણું છું. કાંઈ નહીં. ભવિષ્યનાં જીવનમાં કોઈયે સંસ્કારી જીવ સાથે થશે જો મંડળનો અધ્યક્ષ તેને બનાવવા ન ચાહતો હોય તો શરીરને પરણવા ક્યારનોય હુકમ કરત કાંઈ ઉતાવળ નથી, પણ એમ થાય તો સારું.

જા હવે બેટા ! "નિરાશી નિર્મમો ભૂત્વા. યુદ્ધસ્વ વિમતઃ" કહી સ્વામીજીએ જગતને આલિંગન આપ્યું."

આમ, ઉપરોક્ત નવલકથામાં વેરની વસૂલાત શીર્ષક દ્વારા લેખકે આત્મિક અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વ દર્શાવી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ સર્જ્યું છે. માનવજીવન વેરમાં માનનાર અને બોલનાર જીવન છે. આ જીવનને છેલ્લે સમજાય છે કે જગતનું સમગ્ર સંચાલન ઈશ્વરદત્ત છે. વેર લેનાર અનસે કર્મનું સમોતલન જાળવનાર તત્ત્વ એ ઈશ્વર છે. અને ઈશ્વરજ ખરાબ કર્મની સજા અર્પે છે. જે નવલકથાનો પ્રમુખ સ્વર છે. જે આર્યત્વ અને આર્ય સંસ્કૃતિની ઈશ્વર પ્રત્યેની દષ્ટિને અવલંબિત જણાય છે. આમ નવલકથામાં આર્યદષ્ટિ કેન્દ્રસ્થ ભાવ છે, તેમ કહી શકાય.

(૨) કોનો વાંક :

'કોનો વાંક' માં રજવાડી વાતાવરણ અને તેને આનુષંગિક લક્ષણો દૂર થયાં. બંડખોર સમાજલક્ષિતા આગળ પડતી થઈ રહી. મણિ અને મુચ્છુન્દની વ્યથા વિટંબણા અને સમાજવિદ્રોહની આ વાત સમાજના વાસ્તવિક ચિત્રને ઉમદા સુધારવાદી દષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરતી, પૂરા અર્થમાં 'સાંસ્કૃતિક' બની રહી.

'કોનો વાંક' મુનશીએ 'વેરની વસૂલાત' પછી લખેલી સામાજિક નવલકથા છે. સમાજની વાસ્તવિકતા રજૂ કરનારી ખરા અર્થમાં 'સામાજિક' નવલકથા છે. સંસ્કૃતિ એટલે જીવન જીવવાની રીત જ્યારે સમાજે કેટલાંક ધોરણો પોતાની રીતે સ્વીકારી લીધાં હોય છે. અને ખોટી રૂઢિ કે પરંપરા બની જાય છે. ત્યારે તે સાંસ્કૃતિક ધોરણે પરિવર્તન પામવા જરૂરી છે. આ નવલકથામાં વિધવાવિવાહનો નિષેધ તથા સ્ત્રીસ્વમાનની ઝાંખપ જોવા મળે છે. જ્યારે આર્યસંસ્કૃતિ 'યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજયંતે શ્મંતે તત્ર દેવતા' જેવા સાંસ્કૃતિક બિંદુઓને મુનશીએ આલેખ્યા છે.

નવલકથાના જ શબ્દોમાં જોઈએ "શાસ્ત્રે કહ્યું છે કે સંસારમાં દુઃખ તો છે જ, પણ મોટું દુઃખ છોડી નાનું દુઃખ સ્વીકારવામાં જ વિવેકબુદ્ધિ જણાય છે.

"નારીનિંદા નહીં કરો, નારી રત્નની ખાણ,

તેમાં સૌ પેદા થયાં, ધ્રુવ પ્રહલાદ સમાન"^૫

શ્રી મુનશીએ આર્ય સંસ્કૃતિનો આંતરિક હાર્દને પકડીને નવલકથાને સુંદર રૂપ આપ્યું છે, અને કહે છે :

"બધા કરતાં વિધવાની સ્થિતિમાં જે વિમલતા છે તે શામાં છે ? નિશ્ચય તપ તપતી તે માતાઓ તો અવનિના આધારરૂપ છે. તે જ ખરી વેદાંતી છે. તેમની કુટુંબજાળમાં એક કુટુંબ નથી, પણ આખી વસુધા છે. તેમને એક ઘરનાં આંસુ લૂછવાનાં નથી પણ આખી દુનિયાનાં દુઃખ વિસરાવવાં છે. અને તેની એકતાના સગાંવહાલાં સાથે નથી પણ આખા જગત જોડે છે, અવિનાશી પ્રભુ જોડે છે.

સંસારીનું સુખ કાયું, ઝાંઝવાના નીર જેવું,

તેને તુચ્છ કરીએ રે.

સંસારીનું સુખ કેવું, પરણીને રંડાવું પાછું,

તેને ઘેર શીદ જઈએ રે,

પરણું તો પ્રતિમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો,

રાંડવાનો ભય ટાળ્યો રે

મીરાબાઈ બલિહારી, આશા મને એક તારી,

હવે હું તો બડભાગી રે.

મોહન તારા મુખડાની માયા લાગી રે"^૬

ઉપરોક્ત વિષયને શ્રી મુનશીએ ગહન અર્થમાં વિસ્તારીને, પોતાની કલમનો કસબ બતાવ્યો છે તે ઉપરાંત, સંસ્કૃત સુભાષિતોને આલેખીને પણ તેમણે આર્યસંસ્કૃતિને દૃષ્ટિગોચર કરી છે. અને ભગવદ્ ગીતાનું સુંદર સુભાષિત ટાંક્યું છે.

“અધર્માભિભવોત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુભસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ષ્ણેય જાયતે વર્ણસંકશ્ચ ॥

સંકશ્ચે નશ્વકાયૈવ કુલધ્વાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિતશ્ચે ધ્યેષાં લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ॥

દોષેષ્વૈ: કુલઘ્નાનાં વર્ણ સંકશ્ચક્રાશ્ચ કૈ: ।
 ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્મ: કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતા: ॥

અધર્મે ઘેરતાં થાયે દુષ્ટાચારી કુલસ્ત્રીઓ,
 સ્ત્રીઓ દુષ્ટ થતાં, કૃષ્ણ ! જન્મે છે વર્ણસંકર,
 કુલને કુલઘાતીને નાખે સંકર નર્કમાં;
 પડે જ તેમના પિત્રી લોપતાં પિંડ તર્પણ,
 વર્ણસંકરકારી આ દોષથી કુલઘાતીના;
 ડૂબે છે જાતિધર્મો, ને કુલધર્મોય શાશ્વત
 કુલધર્મો ડૂબ્યા જેના, તે જનોનો જનાર્દન !
 સદાનો નર્કમાં વાસ થાય એમ સુણેલું છે"^૭

ઉપરોક્ત સુભાષિતમાં કુલ ધર્મ વિષે મુનશીએ છણાવટ કરી છે. ત્યાર પછી આપણા સંસારની રચના કેવા પ્રકારની છે. એ બાબતે સુસ્પષ્ટતા કરતા કહે છે કે

"સુખ દુઃખ એ મનનું કારણ છે"

પણ એ મન મરાય કેમ?

સદ્વ્યોગથી, સત્સંગથી"^૮

મુચકુંદમાં બે વસ્તુઓ પ્રધાનપણે હતી, એક જે સત્ય હોય તે કરવાની ઉત્કંઠા, બીજું કોઈને પણ દુઃખ ન થાય એની ચિંતા. હાલની કેળવણીથી પેદા થતું કર્તવ્યદક્ષતા વિનાનું બુદ્ધિપ્રાબલ્ય આ બન્ને વસ્તુઓને પોષતું અને તેથી કર્તવ્યપરાયણતાના ભીષ્મ પ્રસંગો તેને વિચારવા રુચિકર લાગતા, પણ અનુભવની હોંશ નહોતી, આજે એવા એક પ્રસંગનો અનુભવ થતાં તો થયો. જાણે અજાણે પ્રસંગ કેળવાયો, જેમ કે :

"અત્યાર સુધીના અભ્યાસે ચારિત્ર્ય મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, ન્યાય, નીતિ, સ્વાતંત્ર્યને હિંમતના આદર્શો વાંચ્યા, અનુસરવા તલસ્યા કર્યું તેને અનુસરવા મેં પહેલું પગલું લીધું: 'મને રાખીને?' હા, અને દુનિયા સાથે આથડયો. આમ હારી જાઉં તો મારા

આદર્શો ક્યાં ? મારી હિંમત ક્યાં ? ત્યારે ઊંચું ચારિત્ર્ય, અડગ હિંમત, નિસ્વાર્થ જીવન એ બધા સ્વપ્નાં ખોટાં, ભણીગણી આખરે આ અઘઃપાત ! પ્રભુ !"^૯

ઉપરોક્ત કથનમાં 'આદર્શ જીવન' શૈલી વિશેનાં પોતાનાં મંતવ્યો અને સ્થાન દર્શાવાયાં છે. પરંતુ એ મુચ્કુંદના વિચારો અને જીવનશૈલી વિશે મણિએ જે વિધાનો ઉચ્ચાર્યા છે તે સમજવા લાયક છે.

"દુનિયા સાથે દરેક જણ આથડે છે ને આખરે હારે છે.

એટલે મારા આદર્શો

કોઈના રહ્યા છે કે તમારા રહે?"^{૧૦}

આમ, સમાજનું સાચું સ્વરૂપ દર્શાવવાનો યથાયોગ્ય પ્રયત્ન મુનશીએ કર્યો છે. સંસ્કૃતિ – સમાજ અને પરિવાર સુધી કેટલા અંશે પહોંચી છે, એ ભાવ કેન્દ્રસ્થ હોવો ઘટે. નારી સન્માન અને સમાજ જાગૃતિ બન્ને બાબતોએ આ નવલકથા ક્રાન્તિકારી ઢબે લખાયેલી એક વૈચારિક આવિષ્કૃતિ છે. શ્રી મુનશીએ આર્યસંસ્કૃતિનો આંતરિક હાર્દ પકડીને નવલકથાને સુંદર રૂપ આપ્યું છે. અને 'આર્ય' ગુણવાચક શબ્દને આ નવલકથા દ્વારા વૈચારિક અનુમોદન મળ્યું છે.

(૩) સ્વપ્નદૃષ્ટા :

'સ્વપ્નદૃષ્ટા' મુનશીની આગળની બન્ને નવલકથાઓ કરતાં જુદી પડે છે.

"ભારતને વિદેશી સત્તાના દાસત્વમાંથી મુક્ત કરવાની ઝંખના આ નવલકથાનો વિષય છે. લેખક આ નવલકથા દ્વારા જાણે કે પોતાના જ વિચારો વ્યક્ત કરવા માગતા હોય એવું લાગે છે. તેથી આ નવલકથાના નાયક મુનશી પોતે જ હોય એવો ભાસ થાય છે."^{૧૧}

કથાનો નાયક સુદર્શન ઓગણીસેક વર્ષનો ભાવનાશાળી યુવાન છે. તે વડોદરા કોલેજમાં સિનિયર બી.એ. માં ભણે છે. લોર્ડ કર્ઝને ૧૯૦૫ માં બંગાળના ભાગલા પાડ્યા ત્યાર પછી જે સ્વદેશી હિલચાલ શરૂ થઈને ભારતીય રાષ્ટ્રીયતા જન્મી, તેની અસર માત્ર બંગાળ પૂરતી જ સીમિત ન રહી પણ આખા દેશમાં પ્રસરી, વડોદરા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ

એના પ્રભાવકના કાંઈક વિશેષ આવ્યા, કારણ કે પોતાની વિદ્વતાથી વિદ્યાર્થીઓના પૂજ્ય અને પ્રિય બની ગયેલા પ્રોફેસર અરવિંદ ઘોષ, આ જાગૃતિને પરિણામે, વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી કલકત્તા દેશસેવાના કાર્યમાં જોડાવા જઈ રહ્યા હતા.

સુદર્શન અને તેના મિત્રો દેશ ભક્તિના ઉત્સાહથી ઘેલા થાય છે. દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે એક મંડળી કાઢે છે. દરેક સભ્ય એક વર્ષ પૂરેપૂરો વિચાર કરીને પોતાની યોજના તૈયાર કરીને એક વર્ષ પછી વડોદરામાં ફરીથી મળે તેવો નિર્ણય કરી, બધા છુટા પડે છે. વર્ષ દરમિયાન સુસ્તમાં ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ મળે છે. તેમાં જહાલો અને મવાળો વચ્ચે સમાધાન થતું અટકાવવા સુદર્શન અને તેના મિત્રો એક કાવતરું કરે છે ને તે કાવતરું સફળ પણ થાય છે. આ વર્ષ દરમિયાન સુદર્શનના એક એક મિત્રનો રાજકારણમાંથી રસ ઊડી જાય છે. તેથી હતાશ થયેલા સુદર્શન બેરિસ્ટર થવા વિલાયત જાય છે. ત્રણ વર્ષે પાછો આવે છે. પોતાના મિત્રોની તપાસ કરે છે. બધા મિત્રોની સ્વપ્નશીલતા અને ભાવના પરાયણતા ઝાકળની માફક ઊડી ગઈ છે. સંસારે સૌને સીધા કરી નાખ્યા છે. સુદર્શન પણ ડાહ્યોડમરો થઈ સંસારની ઘરેડમાં ગોઠવાઈ જવા તૈયાર થાય છે.

નવલકથામાં વર્ણવાયેલા ભારતની સ્વતંત્રતાની ભાવના તથા મહર્ષિ અરવિંદ, ફિરોજશાહ મહેતા, ગોખેલે તિલક, લાલા લજપતરાય જેવા ભારતના સપૂતોના વર્ણનમાં ભારતીયતા અભિવ્યક્ત થાય છે. આમ તો આખી નવલકથા ઉપહાસરૂપે રજૂ થઈ છે. પરંતુ મૂળમાં મુનશીની ભાવના રાષ્ટ્રભક્તિ અને દેશપ્રેમ રૂપે વ્યક્ત થઈ છે.

"અરવિંદ ઘોષ અને લોકમાન્ય ટિળકની જે અસર થઈ અને વિચાર — ભાવનાની આબોહવા બંધાઈ તેનું આલેખન 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' માં કરી મુનશીએ સામ્પ્રતતા સાથેનો સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રભાવનાનો અનુબંધ જાળવ્યો છે."^{૧૨}

ગુજરાતી નવલકથામાં રઘુવીર ચૌધરી નોંધે છે. " 'સ્વપ્નદૃષ્ટા', 'તપસ્વિની' આદિ સામાજિક કહેવાતી નવલકથાઓની ચર્ચા ઓછી થઈ છે. રાજકીય પરિસ્થિતિનું સઘન ચિત્ર મુનશી પાસેથી મળે એ ગુજરાતી વાચકને ગમ્યું હોત. પણ સમય સાથે છૂટ

લેવાની જૂની ટેવને લીધે દસ્તાવેજી મહત્ત્વ ધરાવતી હોવાની સાથે નવલકથા બનતી 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' કક્ષાની સામાજિક રાજકીય કૃતિઓ એ આપી ન શક્યા."^{૧૩}

" 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' માં રાષ્ટ્રીયતાના ઉછળતા જુવાળમાં આદર્શધિલો, અવાસ્તવિક સ્વપ્નોમાં રાયતા અને અંતે વાસ્તવિકતાના કઠોર ભૌતિક સ્પર્શે નિર્ભ્રાન્તિ થતા યુવાન સુદર્શનની કથાના નિમિત્તે, આ સદીના પ્રથમ દશકની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ અને વાતાવરણનો અને ખાસ કરીને, શ્રી અરવિંદ ઘોષ, લોકમાન્ય ટિળક વગેરે મહાનુભાવોના પ્રભાવ નીચે આવેલા યુવાનોની મનોદશાનો સુંદર ચિતાર રજૂ થયો છે. 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' માં નું 'ભારતની આત્મકથા' નું પ્રકરણ અને તેમાં રજૂ થયેલો મહામાનવનો આદર્શ તેમ જ પ્રા. કાપડિયા દ્વારા રજૂ થયેલા દૃષ્ટિબિંદુ, મુનશીની ભાવનાસૃષ્ટિ અને દૃષ્ટિબિંદુને સમજવાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના ગણાય"^{૧૪}

આમ સમગ્ર રીતે જોતા 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' સ્વતંત્ર ભારતની ચળવળ અને ઝંખના પ્રગટ કરતી આદર્શ ભારતીય કૃતિ બની રહે છે. ભારતીય યુવાનની દેશદાઝ અને મુક્તિની ઝંખના પ્રગટ કરવાનો આશય અહીં મહદંશે સફળ થતો જોવા મળે છે એ દૃષ્ટિએ દેશદાઝ વ્યક્ત કરતી આ કૃતિમાં રહેલી ભારતીય ભાવના અને ભારત પ્રેમ વ્યક્ત થયેલો જોઈ શકાય છે.

પ્રથમ પંક્તિની નવલકથા તો છેવટે લેખકની આત્મકથા રૂપ હોય છે. સુંદર નવલકથા આખરે તો માનવસુલભ વેશસજ્જામાં તો આત્મકથા જ હોય છે. 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' નવલકથા પણ આત્મકથાના ઘણા ઘણા અંશો રજૂ કરે છે. 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' ના સંકુભાઈ તે કનુભાઈ મુનશી પ્રમોદરાય તે મુનશીના પિતા માણેકલાલ મુનશી કલેક્ટર દ્વારા પિતાનો સ્વમાનભંગ તેનો પ્રત્યાઘાત, રાષ્ટ્રીય આંદોલન તરફ અભિમુખ થવું. ૧૯૦૫ ની આજુબાજુનાં વરસોમાં જે રાષ્ટ્રીય આંદોલનનું વાતાવરણ હતું તે વાતાવરણની સુંદર રજૂઆત શ્રી મુનશીએ નવલકથામાં કરી છે.

'સ્વપ્નદૃષ્ટા' સુદર્શનની વીસમી સદીના આરંભમાં સંસ્કાર અને જાગ્રતિની કથા બને છે. ૧૯૦૫ ના સમયના ભારતમાં રાજકીય પશ્ચાદભૂમિમાં ગોઠવાયેલા થોડા મુગ્ધ ભાવનાશીલ યુવાનોના વિપ્લવપ્રેમમાં આવેલા ભરતી અને ઓટની એ કથા છે. ભારતીય

યુવાનો કોલેજ કાળ દરમિયાન સેવેલા આદર્શો ઝડપથી સંસારની વિષમતામાં ભૂલી જાય છે, નિર્બળ બની સંસાર સાથે સમાધાન કરી લે છે. તેના પ્રતીક રૂપે જ સુદર્શન રજૂ થાય છે. એક નિરાશ બનેલા આવા યુવાનોના પ્રતિનિધિરૂપે.

'સ્વપ્નદૃષ્ટા' નવલકથા શ્રી મુનશીની તે સમયની વિકસેલી સમજ રજૂ કરે છે. તે જમાનામાં મનાતું કે દેશભક્ત થવું હોય તો હૃદયની દેશ પ્રત્યેની ભાવના હોવી જોઈએ. જ્ઞાન એકલું જ પૂરતું નથી. આ હકીકત કેટલી બ્રામક છે તે શ્રી મુનશી સૂચવે છે.

'સ્વપ્નદૃષ્ટા' માં રજૂ થયેલા ભારતીય યુવાનોમાં જ્ઞાન નથી. તેઓ ભારતની સ્વતંત્રતા ક્યે માર્ગે લાવી શકશે એ અંગે સાચો ખ્યાલ નથી ધરાવતા. બધા ઊર્મિલ બની કોઈને કોઈ બાલિશ યોજના પાછળ ઘસડાય છે. કોઈ અખાડો ચલાવે છે. કોઈ ગરુકુળમાં બેસે છે. કોઈ વેપારમાં પૈસા કમાઈ દેશસેવા કરવા માગે છે. નારણભાઈ અને ગિરિજાશંકર તો જ્ઞાનશૂન્ય ઊર્મિલતામાં ગાંડપણની કક્ષાએ પહોંચે છે. આ બધામાં જે ભક્તિ છે તે પણ બાહ્ય અધિક છે. એકલી આંતરિક ભક્તિ તો સુદર્શનમાં છે, કારણ કે તેણે માત્રોમ ભારતીનું દર્શન કર્યું છે. જગમોહન, પાઠક અને પ્રોફેસર કાપડિયાનાં કથનો તેને ગળેપડતાં નથી. પણ તેમની આગાહીઓ સાચી પડતાં તે ભ્રમણ મુક્ત બને છે. પણ તેથી તો તે નૈરાશ્યનો ભોગ બની હૈયાવરાળ કાઢે છે.

આ રીતે સુદર્શનના પાત્રમાં મુનશીએ પોતાની જ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી છે. એનાં દુઃખ, વેદના, મુનશીનાં દુઃખ, દર્દ અને વેદના છે. સુદર્શન જ્યારે સાંભળે છે કે 'તમે મેઝિની જેવાં સ્વપ્નો રચો છો, પણ આ ઈટલી નથી હિંદ છે. આપણા લોકોમાં વિપ્લવ કરવાનું મીઠું નથી. ને આપણામાં સ્વપ્નાં સેવવાની કે સાચવવાની શક્તિ નથી ત્યારે એમાં કડક પૃથ્થકરણ કરનાર પરીક્ષકનો બુલંદ સૂર સંભળાય છે. મોટેભાગે તો રાષ્ટ્રરોગનું નિદાન પ્રો. કાપડિયાનાં ઉચ્ચારણોમાં રજૂ થાય છે. એટલે યુવાન મુનશી સુદર્શન, અને પ્રૌઢમુનશી એટલે પ્રો. કાપડિયા એમ શ્રી મુનશીનાં બે રૂપો આ નવલકથામાં નિહાળવા મળે છે.

'સ્વપ્નદૃષ્ટા' માં રાષ્ટ્રભાવના તેમજ આર્યસંસ્કૃતિ બન્નેનું નિરૂપણ થયું છે. શ્રી અનંતરાય રાવળ લખે છે "સ્વપ્નદૃષ્ટામાં વાસ્તવની ભોંય પર બિનઅનુભવી ભાવના

ભક્તિનું દ્વિરંગી ચિત્ર અહીં આલેખાયું છે. તેમાં દેશદાઝ અને માત્રોમ પ્રત્યેની શ્રી મુનશીની ઉત્કટ ભક્તિ રજૂ થાય છે. તેમાં એમની શક્તિપૂજા પણ ભળી ગઈ છે"

'સ્વપ્નદેષ્ટા' માં સુદર્શનને ભારતના ઇતિહાસમાં ગૌતમ આકર્ષતા નથી. પણ ઔર્વ અને યાજ્ઞક્ય આકર્ષે છે. 'ભારતીની આત્મકથા' માં મુનશી લખે છે.

"દેવી ! કૌટિલ્યે બ્રહ્મકુટિ ચડાવીને મને કહ્યું, તમે આ શું લઈ બેઠાં છો? તમારા પ્રાણનાં સંસ્મરણો વિસારે મૂક્યાં ? શું તેની વાટ જોવાનું માંડી વાળ્યું ? શું પ્રાણયદ્રોહી વિધવાની માફક તમે સતીત્વને સાધુતામાં જ શોધવા માંડ્યું ? દેવી ? નિર્બલ હોય તે વિસ્મૃતિની શાંતિ શોધે, દેવોને દુર્લભ એવી તમારા જેવી જમનીને એ શોભે? ચાલો પાછાં ઘેર તમારા પ્રાણ પાછા આવશે. તો શું તેને અપાસરામાં શયનાલયમાં ઉતારશો? તેને પિતૃયજ્ઞ કરવો હશે તો શું યવનને ચીનસંઘના પાદસ્પર્શથી ગલીય થયેલી વેદી બતાવશો? તેને તમારી કુંજોમાં તમારું સૌંદર્ય નીરખવાનું મન થશે તો શું વ્રતથી શૃષ્ક થયેલા શરીરનો ઉપહાર ધરશો? પાછા ચાલો અમે તમારા નાથને પાછા લઈ આવીશું ને તમે તમારું આંગણું અમારી તૈયાર થાઓ"^{૧૫}

મા ભારતીને કૌટિલ્યે હિંમત આપી અને તેમના કાર્યમાં જીવન સમર્પિત કર્યું. જે સુદર્શનને આકર્ષી ગયું.

'સ્વપ્નદેષ્ટા' માં લેખકને બંગલંગ સમયના ભારતના વાતાવરણનું નિરૂપણ કરવું હતું તેમજ રાજકીય નિદાન રજૂ કરવું હતું. વાતાવરણ નિરૂપણમાં તો મુનશી સફળતાને વર્યા છે.

"કલકત્તામાં સ્વદેશી વ્રત માટે યુવકો પ્રાણ આપતા હતા. વિદેશી કાપડ ખરીદવા જનાર સુંદરીઓના પગ આગળ આડા પડી તેમને તે સ્વદેશી પ્રાર્થતા હતા. અને 'વંદે માતરમ્' ઉચ્ચારવા માટે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા થતી, નિશાળોને આપવામાં આવતી મદદ છીનવી લેવામાં આવતી, અને લોકોને ડરાવવા પોલીસોને સ્કૂલમાં ને ગુરખાઓને ગામમાં બેસાડવામાં આવતા. સરકારે સરકયુલર કાઢી 'વંદે માતરમ્' ઉચ્ચારવાને ગુનો ઠેરવ્યો. 'વંદેમાતરમ્' ઉચ્ચારવા બંગ યુવકોએ 'એન્ટી સરકયુલર' સમિતિ કાઢી 'સ્વદેશી' નો પવન બંગાલમાંથી ચારે દિશામાં પ્રયો. સ્વદેશી આચાર, સ્વદેશી વસ્તુ, સ્વદેશી ભાષા આ બધાં

આદરણીય લેખાવા લાગ્યાં. સુદર્શનને 'મા' પોતાનું ગૌરવ ફરીથી પ્રાપ્ત કરતી દેખાઈ, પુત્રો 'મા' ને ઓળખી રહ્યાં લાગ્યા."¹⁵

'મા ભારતી' ની મુક્તિ વિષે વિચારનાર અને યોજના કરનાર સુદર્શન અને તેનું મિત્રમંડળ ભાવનાશૂન્ય વિલાસી સુલોચના સુદર્શનને આઈ.સી.એસ. બનાવવા માગતા સરકારભક્ત પિતા પ્રમોદરાય અને સ્વપ્નોની દુનિયામાં રાયતો સુદર્શન દેશભક્ત ભક્તિથી જ્ઞાનથી નહીં એવું મંતવ્ય રજૂ કરે છે. અને પોતાની આંતરિક દેશભક્તિ બાહ્ય લાવે છે.

માનસિક ઊંડાણ તો એકલા સુદર્શનનાં વ્યવહાર, વર્તનમાં જ રજૂ થયાં છે. સમગ્ર 'સ્વપ્નદેષ્ટા' નવલકથાનો સ્વપ્નદેષ્ટા તે બને છે. શ્રી મુનશીની આ નવલકથામાં વિશિષ્ટ સિદ્ધિ છે. એ જેટલી સાહજિકતા અને સરળતાથી માભાઈનો ખુશામત પ્રસંગ હાસ્યમય રીતે વર્ણવે છે. એટલી જ સ્વાભાવિકતા અને સરળતાથી ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિની ગંભીર વિચારણા પણ રજૂ કરે છે. જેટલી સહૃદયતાથી અને ખુલ્લા હૃદયે નારણભાઈ અને શુક્લની લીલા વર્ણવે છે. તેટલી જ સરળતાથી સુદર્શનના મનોરાજ્ય અને સ્વપ્નદર્શનોને પણ શબ્દદેહ આપે છે. જેટલી નૈસર્ગિક રીતે તે સુલોચનાને અને તેના મિત્રોને નિરૂપે છે. તેટલી જ સાહજિક રીતે માભારતીના સુદર્શનને થતાં દર્શનને કાવ્યમય વાણીમાં રજૂ કરે છે.

" 'મા' ની ભાવના અપરિચિત ને આકર્ષક હતી. એ અત્યાર સુધી તેના મગજમાં કેમ ન ઉદ્ભવી એ વિચિત્ર લાગ્યું. તેનાથી જ અંધકાર પર પ્રકાશ ઝળહળતો પડ્યો હતો. તેની આંખના પડત ખૂલી ગયાં. જે ન જોવાતું તે તેણે જોયું. જે ન સમજાતું તે સમજાયું. અંતરની આશાઓ ને ઊર્મિઓ કેન્દ્ર થઈ. સ્વદેશ એ દેશ નહોતો પણ જીવંત વ્યક્તિ હતી. તે માત્ર વ્યક્તિ નહોતી પણ દુઃખાર્ત માતા હતી. હિંદીઓ માણસો નહોતા પણ માતાના શરીરનાં પરમાણુ હતાં 'સ્વદેશી વ્રત' એ વ્રત નહોતું ને પડારે નહોતો એ તો માતાના આત્માનું દર્શન હતું. જેમ જેમ તે વિચારતો ગયો તેમ તેમ 'માતા' નું દર્શન સ્પષ્ટ થતું ગયું 'સુજલામ સુફલામ માતરમ્...' તે બોલ્યે જતો. એક પરમ તેજસ્વી વ્યક્તિ તેની આંખ આગળ રમી રહી"¹⁶

'સ્વપ્નદૃષ્ટા' નવલકથામાં 'ભારતીની આત્મકથા નામના પ્રકરણમાં મા ભારતી પોતાની વ્યથા વ્યક્ત કરે છે અને એ વ્યથાયુક્ત પરિચય દેશભક્તોની દેશભક્તિને પ્રજ્જવલિત કરે છે.

"ઘણાં વર્ષો થયાં એ વાતને, 'હું જન્મી હતી, કલ્લોલતી સરસ્વતીને રમણીય તીરે પણ મારાં માબાપને હું પિછાનતી નથી. ભાન આવ્યું ત્યારથી ગગનવિહારી ગિરિરાજ હિમાલયને મેં પિતા લેખ્યા છે, વિશાળદૃઢયી સિંધુદેવીને માતા માની છે. વસિષ્ઠને અરુંધતીએ મારા લાડકોડ પૂર્યા, તેમની પર્ણકુટિની છાયામાં હું મોટી થઈ. પતિએ મને પવિત્રતાના પાઠ ભણાવ્યા, સ્ત્રીએ મને શ્રદ્ધાના સંસ્કાર દીધા. વસિષ્ઠના તપની ભવ્યતા ને અરુંધતીના આત્મસમર્પણની મહત્તા બંનેની પ્રેરણા હું પામી. તેમના મમતાભર્યા સરંક્ષણમાં હું વધતી ચાલી — કોડીલી ને આશાભરી."¹

ઉપરોક્ત કથન ભારતમાતાના સુવર્ણયુગનાં જોવા મળે છે. સમગ્ર દુનિયામાં ભારતમાતા સર્વશ્રેષ્ઠ પવિત્ર અને પ્યારી હતી. એ યુગનું ચિત્ર જોવા મળે છે. માતા ભારતીને જોઈને બધા મોહ પામતાં. ને એકમેક તરફ ગર્વથી જોતા. માતાને જોઈને બાળકો આનંદથી હર્ષ પામતાં. વૃદ્ધો જીવનની સફલતા સિદ્ધ થઈ સમજતા. અને માતાનું ગૌરવ વધારવામાં માતાના પ્યારા પુત્રો પ્રાણની પણ પરવા રાખતા નહીં. મારાપુત્રો મારી આર્યતાથી એ આર્ય થતા. માતાના પુત્રોથી પૃથ્વી પરાક્રમોથી ગાજતી.

"મારા કંથની દેવી હું — ભરતશ્રેષ્ઠ પરથી ભારતી લેખાઈ, મારા અસંખ્ય પુત્રોના ગર્વનું નિધાન હું ભારતમાતા કહેવાઈ. ગૌરવને સત્તાથી ચક્ર્યૂર બનેલી હું મારી મોહિનીથી ત્રણ ભુવનને ગાંડા કરી રહી. મારે આંગણે દેવોના દેવ અવતાર ધરી આવવા લાગ્યા, મારામાં વિશ્વ વિજેત્રીની મહત્ત્વાકાંક્ષા આવી. જગજનનીની અતુલ શક્તિ આવી, અને છતાં મારી રગમાં ઉછળતા પ્રણયમાં ભરતી આવ્યાં જ કરતી ને મારી દૃષ્ટિ જ્યાં પડતી ત્યાં સૌન્દર્યના અદ્ભુત રંગો વિસ્તરતા મને લાગ્યું કે મારા વિજયપ્રાણને મર્યાદા નહોતી. મારા પ્રેરણાબળથી ખંડોને દ્વીપોની સરહદો હતી ન હતી થઈ ગઈ."²

સુદર્શને માતાનું વર્ણન સાંભળ્યું ખરું ! પણ રહસ્ય સમજ્યો નહીં. માતાના અવાજમાં વિજયી ઉલ્લાસના ધ્વનિ સાંભળ્યા છતાં અપરિચિત જીવનકથા લાગી છતાં

જીવનકથાથી જાણે પોતે પરિચિત હોય એમ લાગતું. સુદર્શન દ્વિધામાં પડ્યો. છતાં માતાના શ્રદ્ધાયુક્ત શબ્દોથી દૂર ન જઈ શક્યો. અને માતાએ એમના કમનસીબની વાત કરતાં કહ્યું, હું વિયોગિની જ રહી. વિયોગિની માતાને જ્ઞાનગંભીર એવા દ્વૈપાયન નામના મહાત્માએ શ્રદ્ધાવાન બનવાનું કહ્યું.

" 'બેટા' ! શ્રદ્ધાવાન કદી આશા ખોતું નથી.' તેની ભલનમનસાઈથી આકર્ષાઈ મેં તેનેમારી કરુણ કથની કહી સંભળાવી જ્ઞાનભીની હૃદયના ઔદાર્યથી દ્વૈપાયને મને કહ્યું 'સંભળ ! આશા વિના શ્રદ્ધા શક્ય નથી', શ્રદ્ધા વિના સિદ્ધિ સંભવતી નથી. 'સ્મરણોના સેવનથી જ શ્રદ્ધા નિશ્ચલ બને છે, બેટા!'"^{૨૦}

શ્રી મુનશીએ આ નવલકથાનો કેન્દ્રસ્થ ભાવ 'રાષ્ટ્રભાવના લોક હૃદયમાં પ્રગટે' એ અર્થે લીધો છે. બંગાળમાં જે સ્વદેશી ચળવળ અને અંગ્રેજો સામે આંદોલનો થયાં એ સમયની આ નવલકથા છે. ત્યારે જે જે રાષ્ટ્રભક્તોએ કામ કર્યું છે અને કરાવ્યું છે. એમનો માતા પ્રત્યેનો પ્રેમ જણાય આવે છે. શ્રી મુનશી એ પનોતા પુત્રોમાંહેના એક હતા. સાહિત્ય દ્વારા દેશ ભક્તોને જાગ્રત કરવાનું કામ તેમણે કર્યું છે. આથી 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' નવલકથા એ મુનશીનું 'ભાવિ ભારતનું સ્વપ્ન' છે. બંગલંગ પહેલાં વિદ્યાર્થીઓમાં બે પક્ષ હતા. એક સુધારક પક્ષ ને બીજો સંરક્ષક પક્ષ. બેરીસાલ કોન્ફરન્સમાં ભાષણ થયું. તેમાં રાષ્ટ્રધર્મનાં સૂત્રો તેમણે ઉચ્ચાર્યાં. કોલેજના બધા વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષાયા. પ્રો. અરવિંદ ઘોષ નોકરી છોડી અને કલકત્તા દેશસેવા કરવા જાય છે તરત જ કોલેજમાં અરવિંદ ઘોષની ભક્તિ સિવાય બીજી કંઈ કોઈ વાત કરતું એમ લાગ્યું નહીં.

નવલકથામાં 'સંસ્કાર જાગૃતિ' નામના પ્રકરણમાં સુદર્શનનો જન્મ અને અભ્યાસ તથા વર્તન અને વિચારો, સ્વપ્નો દર્શાવાયાં છે. જેમાં અંગ્રેજી સામ્રાજ્ય ને ઉખેડીને સ્વદેશને સાચવી રાખવાની તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

"ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં, વળી કાળા કેર ગયા કરનાર,
એ ઉપકાર ગણી ઈશ્વરનો, હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન."^{૨૧}

સુદર્શનને મન વિશ્વામિત્ર, પરશુરામને સાગરનો અનુજ અને સંગ, પ્રતાપને શિવાજીનો ભક્ત એવો નાનકડો બાળ સુદર્શન સદીઓની અપૂર્વ સંસ્કૃતિના પોતાના વારસાને વિશ્વવિજયી કરવાનાં સ્વપ્ન સેવી રહ્યો હતો.

સુદર્શન માત્ર સામાન્ય વિદ્યાર્થી નહોતો, પણ બાળપણથી સ્વપ્નાં જોવાની એને કુટેવ હતી. સુરેન્દ્રનાથ તેની આંખે સ્વદેશનેતા દેખાયા નહીં પણ સ્વદેશની મૂર્તિ દેખાયા અને સુદર્શને ગીત સંભળાયું:

"ગાઓ ભારતનો જય,

શું ભય – શું ભય"^{૨૨}

સુદર્શનની વૃત્તિઓ બધી ગાનના પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ. તેની રગેરગ ગુંજવા લાગી. શું ભય ! શું ભય ! સુરેન્દ્રનાથના ભાષણે તેને અકળાવ્યો હતો. તે સુરેન્દ્રનાથ અને સ્વદેશનો ભક્ત બન્યો હતો. છતાં પણ સુદર્શનને પ્રશ્નો ઉદભવ્યાં. અમદાવાદ જેવી કોંગ્રેસો રોજ મળે તેથી શું ? ઓ સુરેન્દ્રનાથો રોજ ભાષણ કરે તોયે શું ? કોઈ દેશ એવા પ્રયોગે સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે ?

यदा यदा हि धर्मस्य,

ग्लानिर्भवति भाश्न ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य

तदात्मानं सुजाम्यहम् ॥^{૨૩}

સુદર્શનની દૃષ્ટિએ દેશ, જાતિ કે ધર્મની સીમા રહી નહીં 'હિંદની એકતા' ના સ્વપ્નામાં સુદર્શન પલવાર મુગ્ધ થઈ જતો.

૧૯૦૪માં બંગલંગ યોજના થઈ. યુનિવર્સિટીઓ એ સ્વાતંત્ર્ય ખોલ્યું. ૧૯૦૪ ની કોંગ્રેસમાં મુંબઈમાં તોફાનની ઝાંખી થઈ. ૧૯૦૫ ની ૧૧મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે કર્જને હિંદીઓને જુઠાં કઢ્યાં, ૧૦ મી જુલાઈએ બંગના ભંગનો ઠરાવ બહાર પડ્યો, ૭મી ઓગસ્ટે આખા બંગાળે સ્વદેશી વ્રત લીધું, ૧લી સપ્ટેમ્બરે નવા પ્રાંતનું જાહેરનામું બહાર પડ્યું. જાણે અંગ કપાતું હોય તેમ બંગાળને હિંદને વેદના થઈ.

નેતાઓ વીફર્યા, યુવકો નવે ચેતને પ્રેરાયા. સુરેન્દ્રનાથની જીભ પર સંજીવની મંત્ર આવી વસ્યો. અને રાષ્ટ્ર જાગ્યું. ઉગ્ર ને ભયંકર તેની અસ્મિતાએ સ્વરૂપ લીધું સ્વદેશીનું.

૧૬મી ઓક્ટોબરે બંગાળ અમલમાં આવ્યો તે દહાડે બંગાળાએ શોક સજ્યો. 'વંદેમાતરમ્' ના ગીતે કલકત્તા ગાજ્યું. બંગવાસીઓ એકમેકને સ્વદેશીવ્રતનું રક્ષાબંધન કરી રહ્યાં. અને બંગાળાએ પડકાર કર્યો. જેણે ઈતિહાસને સંસ્કારે એક કર્યો છે. તેને ખંડિત કરવાની મગદૂર કોની ?

સુદર્શનને સ્વદેશી વ્રતનો ખ્યાલ આવ્યો ને 'વંદેમાતરમ્' નું ગીત વાંચ્યું ત્યારે એની આંખ નવો પ્રકાશ સહન કરી શકી નહીં.

'ભારતીની આત્મકથા' માં ભારતમાતાએ સુદર્શનને પોતાની વ્યથા કહી સંભળાવી અને માતા પ્રાણહિન બની, સુદર્શને કહ્યું હું તમારા પ્રાણને શોધી આપીશ. પરંતુ એ કેમ ઓળખાશે ? અને માતા પોતાના પ્રાણની ઓળખ આપતા કહે છે.

"બેટા, એને પિછાનવો સહેલ છે, કેમ કે સૃષ્ટિમાં એનો કોઈ સમોવડિયો નથી.

જ્યારે ગગનવિહારી ને મહત્ત્વાકાંક્ષી માનવતા જુએ જ્યારે રૌદ્રસપ્રેમીને વિમાશવિલાસી પ્રભાવ જુએ જ્યારે સર્વાંગસંપૂર્ણ વ્યવસ્થાત્મક સર્જકતા જુએ ત્યારે ઓળખજે એ મારા પ્રાણને.

જ્યારે મર્યાદા વિહોણું ને ભ્રાંતિ વિનાનું જ્ઞાન જુએ જ્યારે સૂક્ષ્મ વિશાળ દૃષ્ટિ જુએ જ્યારે અંધકાર ભેદભાવની સતત ઉત્કંઠા જુએ ત્યારે ઓળખજે મારા પ્રાણને.

જ્યારે આચારને વિચારની બેપરવાઈ જુએ સમય અને સ્થિતિનું સ્વામિત્વ મેળવવાનો નિશ્ચય જુએ ત્યારે ઓળખજે એ મારા પ્રાણને.

જ્યારે મનોહર ભાવનાની સતત સેવા જુએ જ્યારે સ્થૂળ સૂક્ષ્મ સૌન્દર્યની અવિરત ભક્તિ જુએ જ્યારે તેને વ્યક્ત કરવાની સર્વભક્ષી મહેચ્છા જુએ ત્યારે ઓળખજે મારા એ પ્રાણને.

જ્યારે દુષપ્રાપ્ય કીર્તિની વૈશ્વાનરસમી ભૂખ જુએ જ્યારે સર્વોપરી સત્તાનો સીમા વિનાનો મોહ જુએ જ્યારે અપાર સમૃદ્ધિ સરજાવવાનો ને સંચય કરવાનો શોખ જુએ ત્યારે ઓળખજે એ મારા પ્રાણને.

જયારે રસઘેલી મસ્તીનો મોહક નશો જુએ જયારે ક્ષણે ક્ષણનો વિલાસ અનુભવવાની અધીરતા જુએ જયારે કાળને દેહના ભેદ છતાં મેળવેલી પ્રેમની પરમ સિદ્ધિ જુએ ત્યારે ઓળખજે એ મારા પ્રાણને.

જયારે દેશને જાતિથી પર એવો ન્યાય જુએ જયારે વર્ણને યોનિથી પર એવું ઔદાર્ય જુએ જયારે દાનનો જ નિરંકુશ લોભ જુએ ત્યારે ઓળખજે એ મારા પ્રાણને.

જ્યાં આ બધાં લક્ષણો એકાગ્ર થાય જ્યાં પળેપળમાં જીવનનો રસ જણાય. જ્યાં પ્રાપ્તિ કર્તવ્યને ઉપભોગમાં જ પળેપળની તપશ્ચર્યા સમાપ્ત થતી જણાય જ્યાં પ્રફુલ્લ શક્તિનો નિષ્કામ આવિર્ભાવ જણાય ત્યાં જડશે એ મારા પ્રાણ !"^{૨૪}

મુનશી આપણા રાજકીય અને જાહેર જીવનમાં ખૂબજ સક્રિય હતા. તત્કાલીન રાષ્ટ્રીય પ્રવાહોના રંગે આપણો સમાજ કેવો રંગાયો હતો, સ્વાતંત્ર્યની ચળવળનાં વર્ષો દરમ્યાન યુવાનવર્ગ કેવો સ્વપ્નઘેલો બનીને રાયતો હતો તેનું ચિત્ર મુનશી 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' માં આલેખે છે. અનેક રીતે વિશિષ્ટ એવી આ નવલકથાને મુનશી 'રાષ્ટ્રીય બળો' મઢવાના પહેલા યત્ન તરીકે ઓળખાવે છે. રાષ્ટ્રીયતાના રંગે રંગાઈ તેઓ પણ તેવી જ ભાવના વ્યક્ત કરતાં ચિત્રો આ નવલકથામાં આલેખે છે.

સ્વાતંત્ર્યની ચળવળના અંતે અખંડભારતના ભાગલા પાડવાની સ્વાર્થી હવા રાજકારણમાં ચાલતી હતી તેવા સંજોગોમાં 'આર્યાવર્તની એકતા' અને ભવ્ય ભૂતકાળની રક્ષા કાજે તેઓ એકલા અટૂલા યોદ્ધાની જેમ કલમ ઉપાડે છે. સાહિત્ય સ્વરૂપો દ્વારા કલાનો સાક્ષાત્કાર કે આકાર અને આકૃતિનો મહિમા કર્યો સિવાય 'કલા ખાતર કલા' ના વાદનો પુરસ્કાર કરી. અર્વાચીન સમાજજીવનની નાડ પારખી, પ્રજાજીવનના પ્રવાહો નીરખી આપણને આપણા પૂર્વજોનાં સંસ્કાર અને પ્રાણવાન ચેતના તત્ત્વથી કેવા ભરપૂર હતાં.' એમ કહી મુનશી વાસ્તવિક સમાજ અને આદર્શ સમાજને તાદ્રશ કરી આપે છે.

"ભીમનાથના તળાવને આરે સ્થપાયેલા મંડળ વિશે તે અનેક વાર રોજ વિચાર કરતો, અને તેના સભ્યોની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કેન્દ્રસ્થ થઈ દેશમાં રાષ્ટ્રીયતા ને સ્વાતંત્ર્ય લાવે. તેનો તે વિચાર કર્યા જ કરતો. તેને એક ખ્યાલ આવ્યો હતો. મંડળનો બીજો દરેક સભ્ય એકદેશીય દૃષ્ટિથી રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન વિચારતો હતો. માત્ર તે પોતે એકલોજ તે બધી

દષ્ટિઓને સમગ્ર રીતે જોઈ શકતો હતો. અને માત્ર તેની જ યોજના સર્વગ્રાહી હતી. દરેક સભ્યની એક દેશીય પ્રવૃત્તિ બીજાની પ્રવૃત્તિ જોડે મેળવી એક સર્વદેશીય ચળવળ કેમ પ્રગટે તેનો વિચાર તે કર્યા કરતો હતો. આ વિચારો કરતાં સ્વપ્નાં અનુભવવાની તેની શક્તિ પર અંકુશ મુકાયો. દરેક પ્રવૃત્તિ પોષવાને માટે જોઈતાં સાધનો કેવાં જોઈએ ને તે કેમ મેળવાય. તેનો વિચાર કરતાં સ્વપ્નો વિસ્તાર વ્યવહાર મર્યાદામાં આવવા લાગ્યા."^{૨૫}

પ્રોફેસર કાપડિયાના શબ્દોએ સુદર્શનને આઘાત પહોંચાડ્યો હતો. કારણ કે પ્રો. કાપડિયાનું કહેવું છે. કે 'મા' ના પ્રાણ પાછા મળવાના નથી. 'હિંદી નિર્ધન, ભાવનાશીલ, સ્વપ્નદૃષ્ટા ને મહાદ્વેષી થવાને અશક્ત હતા.

સુદર્શન ધનીને જુદા જુદા પ્રસંગો વર્ણવતો, અર્વાચીન દેશભક્તોનાં જીવનની માહિતી આપતો, તેને પોતાના બાળપણનાં સ્વપ્નાં કહેતો ને કોલેજમાં સેવેલાં સ્વપ્નાની રેખાઓ કંઈક દર્શાવતો હતો. સ્ત્રીની આગળ હૃદય ખોલવું એ પુરુષને મોક્ષથી પણ વધારે આકર્ષક છે. સચ્ચિદાનંદથી પણ વધારે આહ્લાદક છે. આવું કંઈક સુદર્શનને થયું તેના વિચારોને સ્વપ્નાંઓ આ નાની અણસમજું છોકરી આગળ વ્યક્ત કરતાં તેને પોતાની માનવતાનું માપ જડ્યું અને પોતે પયગંબર થવા સર્જાયો હોય એવો કંઈ ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. અને ધનીનું દૈવી સ્વરૂપ તેને દેખાયું.

અઠવાડિયામાં બે દિવસ લો કલાસમાંથી પાછાં ફરતાં ફણસવાડી નાકેથી સુદર્શન 'વંદે માતરમ્' ખરીદી ઘેર આવતો ત્યારે અંબેલાલની નાની રૂમમાં રાષ્ટ્રીય મહોત્સવ થતો. અંબેલાલ કે સુદર્શન મોટેથી આખું પત્ર વાંચી જતા. જો ખાવાનું તૈયાર હોય તો કોઈ વાર જમતાં જમતાં બે કોળિયા વચ્ચે પણ તેના ફકરાઓ અધીરા દેશભક્તો વાંચતા ત્યારે અરવિંદ બાબુની સંજીવની ભાષ્યનો તેઓ પ્રસાદ ચાખતા, બંગાળામાં જામેલા રાષ્ટ્રીય પૂરની છોળોથી તે ભીંજાતાં, રાષ્ટ્રીય ઊર્મિઓ, તેમના હૃદયમાં તોફાન મચાવતી. દેશભક્તિથી ઘેલા બની તે મૂંગા બેસતા, નહીં તો તેને દર્શાવવાના માર્ગ શોધતા, અંગ્રેજો તરફ તેમનો દ્વેષ વિષથી વધારે હળાહળ થઈ જતો ને 'મા' અમેય અંતરથી સ્વસંસ્કારને આત્મ સિદ્ધિના સંદેશા સ્પષ્ટ રીતે તેમને સંભળાવતી. સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬માં સુરેન્દ્રબાબુએ અભિષેક કરાવ્યો હતો. વિદ્યાર્થી વર્ગે તેને રાજ્યાભિષેક માન્યો હતો.

"કોલેજિયનોમાં ભાવનાશીલતા વધી રહી છે. જિંદગી તેમને મન રમત થઈ રહી છે. તે બધા ભારતમાતાની ભક્તિમાં તલ્લીન થઈ ગયા છે. આપનું જ્ઞાન ગણતરીવાળું છે. તેમનું જ્ઞાન પ્રેરણાનું છે. અને સ્વતંત્રને સ્વાધીન થવા તત્પર થયેલી પરમ પ્રબળ 'માતા' તેમને પ્રેરી રહી છે." ^{૨૬}

સુદર્શનના મને રાષ્ટ્રવાદ એ ધર્મ જ છે. 'મા' ને સ્વતંત્ર કરીશું. રાષ્ટ્રવાદ પ્રબળ થતો જતો હતો. લોકો Nation રાષ્ટ્ર, Liberty સ્વાતંત્ર્યને Independence સ્વાધીનતાની ઠેકઠેકાણે ચર્ચા કરતા હતાં.

સવારે બધા સુરત શહેરની શોભા જોવા નીકળ્યા. કીડીઓની માફક ચાલતા. પરદેશીઓથી રસ્તા ઊભરાતા હતા. કોઈક કોઈક ઠેકાણે 'વંદેમાતરમ્' 'તિલક મહારાજકી જય' 'લાલ, બાલ, પાલકી જય' ના ઘોષ થતા હતા. સુદર્શન નેતાઓને સાંભળવા ને તેમના મુખમાંથી ઝરતું પ્રેરણાઅમૃત પીતો, લજપતરાયનાં શાંત વચનો, અજિતસિંહના જવાલા સમા શબ્દો, તિલકનાં મહેણા ને આક્ષેપો, અરવિંદનું અંતરવેધક ઊર્મિઓથી ભરેલું વાગ્યાટવ તેને જુદા જુદા ભાવોને હીંચોળે હીંચાળ્યા કરતું.

સુદર્શનના હૃદયની વ્યથા જરા દૂર થઈ તેને ઉત્સાહનો ચેપ લાગ્યો. તેને આ કોંગ્રેસ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ સમી દેખાઈ એના પર દેશના ઉદ્ધારનો ભાર રહ્યો. એવી એને ખાતરી થઈ. ધીમે ધીમે તે પોતાના મંડળની વાત વીસરી ગયો ને કોંગ્રેસમય થઈ ગયો.

અરવિંદ બાબુના ભાષણે અંતરો ઉછાળ્યો. તેની આંખમાં ભવિષ્યવેત્તાની ચમક હતી. તેના શબ્દોમાં રુદ્રના શાસન સમી નિશ્ચલતા હતી. અને કહ્યું 'અમે અમારું જીવનસર્વસ્વ આપ્યું છે. ડિસેમ્બરની રજામાં મોજ કરવા આવનારની મગદૂર શી હતી કે અમારો કાર્યક્રમ રાધે?' સુદર્શને પ્રા.અરવિંદ બાબુને સાંભળ્યા, અને જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની પ્રેરણા તેના હૈયામાં થઈ. બંગાલના પ્રશ્નો સ્વદેશી, બોયકોટને રાષ્ટ્રીય કેળવણી ને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો કરવાની તેણે પ્રાર્થના કરી. સુદર્શનની આંખોમાં પાણી આવ્યાં.

"અભ્યંકર ! આટલું યાદ રાખજે કે આપણી આર્યસંસ્કૃતિનો આધાર આપણા ચારિત્ર્ય પર છે. ને આપણા ચારિત્ર્યનો આધાર આપણા સંયમ પર છે. ને સંયમનો

આધાર આપણા સંચિત પર છે. આ જો ! રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દની મોહિની કંઈ બાકી છે ? આથી જ કહ્યું છે. 'સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયન્તે! ખરું કે નહીં અભ્યંકર.'"^{૨૭}

'સુરતની કોંગ્રેસ' નામના પ્રકરણમાં વંદેમાતરમ્ 'શિવાજી મહારાજ કી જય' ચારે તરફ જય ઘોષ થયો ને તિલક, ખાપરડે, અરવિંદ બાબુને મોતીલાલ ઘોષ આવ્યા. બધાની આંખો અરવિંદ બાબુને નીરખવાને તત્પર થઈ શી સાદાઈ, શું બુદ્ધિનું તેજ, આંખમાં શી દૈવી ચમક ! જાણે દેવ ! ચરિત્રાણાય સાધુનાય વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ' ઉતરી આવેલો અવતાર ! વંદે માતરમ્' લાલાજી કી જય ! લાલા લજપતરાયકી જય ! લાલ-લાલ-પાલકી જય ! વંદેમાતરમ્ પંજાબનો સિંહ દેશનાયક - લાલાજીની જય' આવા જયઘોષ સાથે સભા ગાજી રહી.

ધીરજવાન અરવિંદ બાબુ મૂંગે મોઢે જોઈ રહ્યા. તેની આંખો જાણે શ્રીકૃષ્ણને જોયા કરતી હોય તેવી ધ્યાનસ્થ દેખાતી એને અકળામણ નહોતું, એને અશ્રદ્ધા નહોતી. એ તો એક જ દર્શન કરતા. અજબ, અદ્વિતીય ભારતરાષ્ટ્ર, તે એક જ પદ્ધતિમાં માનતા નિષ્કામ કર્મ.

અરવિંદ બાબુ મુંબઈ આવ્યા. બંને મિત્રોએ તેનાં દર્શન કરી અને ભાષણો સાંભળી પોતાના ઉત્સાહને પાનો ચડાવ્યો. તેના રાષ્ટ્રધર્મના મંત્રો સુદર્શનના કાનમાં સંભળાઈ રહ્યા. 'રાષ્ટ્રધર્મ ઈશ્વર પાસેથી આવે છે. રાષ્ટ્રધર્મ મરતો નથી. કારણ કે ઈશ્વર જ બંગાળને પ્રેરે છે. ઈશ્વરને મારી શકાય નહીં. ઈશ્વરને જેલમાં મોકલાય નહીં. તેવી પ્રાર્થના 'મા' પાસે સુદર્શન કરવા લાગ્યો. 'મા' પ્રેરણા આપો ! શક્તિ આપો ! તેણે પ્રાર્થના કરી.

હિંદી પ્રજા એટલે જુદા જુદા આદર્શોથી આકર્ષાતા જનસમૂહો જ્યાં સુધી એક સશક્ત સમૂહ એક પ્રબલ આદર્શ બીજા બધા પર ન આરોપે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય એકતાનાં દર્શન અશક્ય છે. 'એક પ્રબળ આદર્શ તે રાષ્ટ્રધર્મ' રાષ્ટ્રધર્મ એટલે નિશ્ચયાત્મક, સાંસ્કૃતિક જીવનમૂલ્યોથી ઓતપ્રોત એવો મહાન ધર્મ તે ધર્મનો દવ એક જ 'ભારતમાતા' તેમા મુક્તિ બે પ્રકારની : 'મા' નો ઉદ્ધાર કે વ્યક્તિનું મરણ. તેનાં સાધનો, જે ઉપયોગી લાગે તે, આ રાષ્ટ્રધર્મ એક સશક્ત સમૂહ સ્વીકારવો જોઈએ, એ સમૂહ સશક્ત જોઈએ,

તેમાં સંપૂર્ણ એકતાનાં દર્શન, અસ્મિતા અને વ્યક્તિત્વ જોઈએ, હજારો માણસોનો એક પુરુષ જોઈએ. ત્યારે રાષ્ટ્રધર્મ બને છે.

"મા ! મા ! મને જવાબ આપ. મારી અંબા ! જનેતા ! ભારતી ! એક વાર દર્શન દે મને કહે હું શું કરું ? તું મને મળતી ને હું પ્રેરાયો ! તું આજ્ઞા કરતી ને હું પાળતો ! તું સતી ને હું પ્રફૂલ્લ થતો ! મા ! તારા 'પ્રાણ' પાછા લાવવાનું મારું વચન હું ભૂલ્યો નથી. હું નિર્માલ્ય હોઈશ, નકામો હોઈશ, પણ મેં બનતું કર્યું, મા ! તેનીઆંખોમાંથી ચોધાર આંસુ પડતાં હતાં 'મા ! એક વખત દર્શન તો દે ! મને એક વખત સ્વપ્ન તો આપ ! મને સૂઝતું નથી. હું અંધકારમાં છું. તારા વગર આંધળો છું મને છેક છોડયો ? અંબા ! જગજનનની ! એક પળવાર મને દર્શન આપી બચાવ ! મા ! મા ! તે ઘુસ્કે ઘુસ્કે રડવા લાગ્યો. ચારે તરફ તેની આસુભીની આંખો 'મા' શોધી રહી."''

સુદર્શન 'મા' નાં દર્શન માટે તલસી રહ્યો. તે માતાનું કામ હજી સુધી પૂર્ણ કરી શક્યો નથી તેની હૃદયવેદના નામના શબ્દોમાં જણાય આવે છે. આમ, રાષ્ટ્રયુવક 'સુદર્શન' પોતાનાથી શક્યએટલા પ્રયત્નો માતૃભૂમિની આઝાદી માટે કરી ચૂક્યો અને જીવન સમર્પિત કર્યું.

(૪) તપસ્વિની :

પ્રથમ ત્રણ ભાગમાં અને ત્યારબાદ બે ભાગમાં પ્રગટ થયેલી 'તપસ્વિની' મુનશીની સામાજિક નવલકથા છે. મુનશી પોતે કહે છે તે પ્રમાણે તેમની નેમ 'ગુજરાતી જીવનના ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૭ સુધીના સામાજિક તેમ જ રાજકીય પ્રવાહોને પ્રતિબિંબિત' કરવાની છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ૧૯૨૦ માં નાગપુર કોંગ્રેસમાં ગાંધીજીનું વર્યસ્વ કોંગ્રેસ પર અને કોંગ્રેસનું વર્યસ્વ દેશની જનતા પર સ્થપાયું ને મુનશી કોંગ્રેસથી છુટા થયા ત્યારથી શરૂ કરીને ૧૯૩૭ માં કોંગ્રેસ ધારાસભા પ્રવેશ કર્યોને મુનશી મુંબઈ રાજ્યના ગૃહપ્રધાન થયા ત્યાર સુધીના સમયમાં ગુજરાતના સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં જે પલટાઓ આવ્યા તેનું આલેખન આ નવલકથામાં કરવાનો મુનશીનો આશય હતો.

કનૈયાલાલ મુનશી ગાંધીયુગના રાષ્ટ્રીય સ્તરના રાજપુરુષ હતા. સક્રિય રાજકારણ ઉપરાંત સાહિત્ય, શિક્ષણ અને પત્રકારિત્વનાં ક્ષેત્રોનો એમનો જાત અનુભવ હતો. એમના જીવનના તારુણ્યકાળથી તેઓ દેશના રાજકારણની ગતિવિધિઓ અને પ્રજા જીવનના પ્રવાહો નિહાળતા આવ્યા હતા. તેથી રાષ્ટ્રીય રાજકારણ અને પ્રજા જીવનના બાહ્યાંતરનાં જાણતલ તરીકે તેમની પાસે જે કાંઈ મૂડી હતી તેનેઆધારે આ 'તપસ્વિની' નવલકથા તેમણે લખી છે. એ કાળની કેટલીય સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓ અને બાબતોનું નિરૂપણ એમાં થયું છે. કોંગ્રેસીઓ અને કોમ્યુનિસ્ટોનું રાજકારણ, મુંબઈ, પુનાની રાજકીય ખટપટો, વિદેશી માલનો બહિષ્કાર, ભૂગર્ભ ચળવળો, હળપતિઓની રેલી, ખેડૂતોનો સત્યાગ્રહ, અંગ્રેજી શાળાઓ અને હાઈકોર્ટની સ્થાપનાઓ, ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ અને શ્રી અરવિંદની સાધના વગેરે દ્વારા સમકાલીન જીવન પ્રવાહો એમાં ઝિલાયા છે.

"પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનાં ભૌતિકવાદી પરિબળોના આક્રમણથી ભારતીય સંસ્કૃતિના આધ્યાત્મિક પરિબળોના ઓસરતો જતો પ્રભાવ આ નવલકથાના અવતરણની ભૂમિકામાં છે. પશ્ચિમી આધુનિક સંસ્કૃતિના પ્રભાવને કારણે આપણા પ્રજાજીવનમાં જે સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષો ખડા થયા અને એ કારણે એ કાળના આપણા શિક્ષિત લોકોના જીવનમાં અસ્તિત્વમૂલક જે કટોકટી પેદા થઈ તેના નિદર્શન અર્થે મુમશીએ આ કથા લખી છે. તત્કાલીન સાંસ્કૃતિક કટોકટીની સમીક્ષા કરવાને ઈરાદે આ કથા એમણે લખી છે."^{૨૯}

સ્વેચ્છાએ અર્કિયનપણું સ્વીકારીને જીવનભર વિદ્યોપાસનામાં રત રહેનાર અને પૌત્રને ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાની શીખ આપનાર ગણપતિ શંકરનો પૌત્ર રવિ ત્રિપાઠી પશ્ચિમી પ્રભાવી નવી કેળવણી અને સાંસ્કૃતિક આબોહવામાં ટૂંક સમયમાં સત્તા અને સંપત્તિ હાંસલ કરી પ્રબળ અહંવાદી વલણ સાથે જગત પર પ્રભાવ પાડવા પ્રથમ કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી પ્રોગ્રામમાં અને પછી કોંગ્રેસમાં જોડાય છે. પણ પછી અનુભવે તેને વિવિધ રાજકીય પક્ષો અને સંગઠનોની પ્રવૃત્તિ, વિવિધ રાજકીય વિચારસરણીઓ અને રાષ્ટ્રના નવોત્થાનની વાત પોકળ જણાય, રાષ્ટ્રનું ખરું શ્રેય તેના દેશવાસીઓના વ્યક્તિગત જીવનની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં રહેલું જણાય. અન્ય સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું

મિથ્યાપણું અને વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક ઘડતરનું કાર્ય સાર્થક જણાય એ રીતે નવલકથાનો વૃત્તાંત વિકસાવાયો છે. દાદાના ભારતીય દૃષ્ટિકોણને છોડી પશ્ચિમી જીવન તરાહનો પક્ષકાર થઈ કાર્ય કરવા જતાં પછડાટ ખાતાં અને દાદાની જીવનદૃષ્ટિ અને અભિગમની યથાર્થતા પ્રમાણતા નવલકથાના નાયકની વિચારસરણીમાં રાષ્ટ્રવાદી સાંસ્કૃતિક ચિંતા કેવી ઊપસી છે. તે એના શબ્દોમાં જ જોઈએ "સ્વાતંત્ર્ય મળ્યે આદેશ ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સની નકલ જ કરવાનો હોય તો 'ભારત' કેમ રહે ? પછી તો ધનાઢય અને ગરીબ વચ્ચે વિગ્રહ, રાજપુરુષો વચ્ચે દ્વેષને સ્પર્ધા, નીતિ અને આચારમાં પશ્ચિમનું અનુકરણ, બોલ રૂમમાં શૃંગારી નૃત્યોને સ્ત્રી પુરુષોના પાશવી સમાગમો, યુવકોની ઉચ્છ્રખલતા અને અસંસ્કારિતા, વધારે ધન ને પ્રચંડ ભોગવિલાસો, વધારે જુગારખાનાં ને વધારે પીઠાં, તોપો, ટેંકો ને એરોપ્લેનો, વધારે વિશ્વવ્યાપી અશાંતિ ને અસુખ, ઈશ્વરની વિડંબના ને નૈતિક વ્યવસ્થામાં અશ્રદ્ધા, જડવાદની સર્વોપરિતા, આમાં માનવ ઉદાત્ત કેમ બને ? માનવી તો હતો તેવો જ રહે.. આસુરી યોનિનો... અદ્યોગતિમાં પચેલો !" રવિ ત્રિપાઠીની આ વિચારસૂષ્ટિમાં 'આજના ભારત' નું ચિત્ર જ જાણે ઉપસ્યું છે ? જાત અનુભવે મુનશી જે સમજી શક્યા હતા અને સર્જક તરીકે જે કલ્પી શક્યા હતા એ 'ભાવિ ભારત' નું આ ચિત્ર હતું. આઝાદીના આ પચાસ વર્ષમાં એ ચિત્ર હકીકત બન્યું છે ? મુનશીની જે દહેશત અને આગાહી હતી એ સાચી પડી છે. જ્યાં મહામહેનતને પહોંચ્યા છે 'રવિ' ત્યાં સાહજિકતાથી પહોંચ્યો છે. કવિ અનુભવી ! પ્રબળ અહંવાદી વલણ અને વ્યક્તિવાદી માનસ દ્વારા સાક્ષાત્કારની પશ્ચિમી જીવનદૃષ્ટિ સામે અહંનો વિલય કરી વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક શ્રેય ઉપર ભાર મૂકનારી ભારતીય જીવનદૃષ્ટિનો પુરસ્કાર મુનશીએ આ નવલકથામાં કર્યો છે. એ રીતે મુનશીનું જીવનદર્શન પ્રગટ કરનારી એમની આ અત્યંત મહત્ત્વની નવલકથા છે. ભારતીયતા અને રાષ્ટ્રભક્તિને પ્રગટ કરનારી આ અત્યંત નોંધપાત્ર કૃતિ છે.

લેખકના રુધિરમાં બ્રાહ્મણત્વની મહાનતા અને ભગવાન વ્યાસ જેવા થવાની આકાંક્ષા વ્યક્ત કરતા ગણપતિ શંકર ત્રિપાઠી અને રવિનાં પાત્રો છે. શ્રી અરવિંદના પ્રભાવમાં આવી સ્વાતંત્ર્યના મહાયજ્ઞમાં હોમાઈ જતા શિવશંકર છે. ધર્મ, ઈશ્વર, શ્રદ્ધા,

અલૌકિક દર્શન, દૈવી આદેશો અને ચમત્કારના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં સ્વામીરાજ અને રાજબા છે. ગાંધીજી અને રવિને મળેલા આદેશોની સાક્ષી છે. ભારતીય ચિંતનપરંપરા માટેનો અનેક સંસ્કૃત અવતરણોમાં વ્યક્ત થતો આદર છે. અનેક પાત્રો અને પ્રસંગો દ્વારા કહેવાયા કર્યું છે. "તપ વિના સિદ્ધિ નથી."

પ્રસ્તુત કથા પ્રપંચમાં રવિને સાદ્યંત માધ્યમ બનાવી માર્ક્સવાદ, ગાંધીવાદ, ધર્મ, ઈશ્વર, શ્રદ્ધા, વગેરેની ચર્ચા દ્વારા સાચા સ્વાતંત્ર્ય અને સુખ માટે માનવહૃદયની વિશુદ્ધિની વાત ગૂંથી લેવામાં આવી છે. બીજો સંકલ્પ રાધારમણના તોરમાંથી જન્મ્યો: 'પૈસો તો ક્ષુદ્ર છે. એ વાત ખરી પણ તેના વડે વિદ્યતા અને સદગુણ કચરાઈ રહ્યાં છે. તેને હું બચાવી લઈશ. ધ્રુવની માફક તપ કરી પ્રભાવ મેળવીશ' સંધ્યાપૂજા બાજુએ મૂકી પ્રભાવનાં સ્વપ્નાં સાથે એ કોમરેડ રવિદાસ ચુડગર બન્યો.

સંઘર્ષમાં પડતા પૌત્રને દાદાજીએ કહેલું કે, રવિ ! તને મારી વિદ્યા અને તારા પિતાની આત્મસમર્પણ શક્તિનો વારસો મેં આપી દીધો. બેટા, ભારતભૂમિતો ઋષિમુનિઓના તપથી સેવાયેલી જગ જજનની છે. એના માટે જેટલું કરે તે ઓછું છે. મારા તને આશીર્વાદ છે. 'યતો ધર્મસ્તતો જયઃ!'

જેલમાંથી ભાગી પ્રતાપની માફક, ભરૂચ જિલ્લામાં કામ કરી રહેલા દિનકરભાઈ જાની પ્રત્યે રવિએ 'સ્વધર્મ' સમજી એમને બચાવવા માટે જ, દયાદરા ગરનાળે ડાઈનેમાઈટ મૂકવાના, પાટા તોડવાના અને સાત માણસોના મૃત્યુ માટે ઈરાદાપૂર્વક અત્યાચાર માટે ઠોકી બેસાડાયેલી ફાંસીની સજા સાંભળી ત્યારે હસવું આવ્યું ને અંતરમાંથી એને શ્રીકૃષ્ણવચન સંભળાયું.

વાસાંસિ ઘ્વર્ણાનિ યથા વિહાય,

નવાનિ ગૃહનાતિ નશ્વેડપશ્ચળી ।

તથા શશ્વેશ્ચળિ વિહાય ઘ્વર્ણાન્યન્યાનિ

સંપાતિ નવાનિ દેહી ॥^{૩૦}

રાજની વાત સાચી લાગતી કે રવિના પૂર્વજોએ મફતનો અવતાર વેડફી નહોતો માર્યો, નકામાં તપ નહોતાં કર્યા... ભગવાન વ્યાસે પ્રગટાવેલો અગ્નિ તેમણે

અગ્નિહોત્રીના વ્રતથી સાયવી રાખ્યો, માત્ર વિદ્વતાથી નહીં, તપથી નહીં, અહંકારનો વિનાશ કરીને, સત્યથી તેમને સિદ્ધિને માર્ગે લઈ જતી હતી. એથી જ રાજે રવિમાં ભગવાન વ્યાસનો સાક્ષાત્કાર ઝંખ્યો ને એને કરાવ્યો.

પ્રીવી કાઉન્સીલનો યુકાદો આવતાં પહેલાં, રવિ વિચારે છે કે જો એ છૂટે તો નવું સાંપડેલું સત્ય જગતને શીખવવું... સ્વાતંત્ર્ય, સુખને ન્યાય માનવહૃદયને વિશુદ્ધ કર્યે જ મળે. ખરું સ્વાતંત્ર્ય સામ્યવાદ કે ચરખાવાદમાં નથી. વ્યક્તિના ઘડતરમાં ને હૃદયના પરિવર્તનમાં છે.

ખૂનના આરોપમાંથી નિર્દોષ ઠરતા ચૌદ વર્ષની સખત કેદના સમાચાર પૂરી તટસ્થતાથી તે વાંચે છે. એને મન હવે જીવનમરણમાં અંતર રહ્યું નહોતું. તેથી શરીર, મન અને પરિસ્થિતિ પર સ્વામીત્વ મેળવવા મૌન લીધું તથા જીવન પર પ્રભાવ સિદ્ધ કરવા આમરણ અનશન શરૂ કર્યું ત્યારે ભક્તિભીની રાજ બોલે છે : 'રવિ ! મારા સૌભાગ્યનો પાર નથી... હું તો તારી વચનદાતા છું જ મને વિધવા થવાનો ડર નથી. તારા સંકલ્પથી તું ન ચળે એ જ ભગવાન પાસે માંગું છું.

તપશ્ચર્યા ભયંકર બનતાં રવિને હોસ્પિટલમાં ખસેડાતાં એ 'ચિદાનન્દરુપઃ શિવોડહં શિવોડહં' બોલતો રહ્યો. લાકડા જેવા શરીરે શ્વાસ રૂંધાતાં 'એષા બ્રાહ્મી સ્થિતિ : પાર્થ નૈનાં પ્રાપ્ત વિમુહ્યતિ' બોલી બેભાન થઈ ગયો, છતાં 'સદા સમત્વમ' શિવોડહં શિવોડહં' રટતો રહ્યો. હોમમિનિસ્ટર કપૂરે છૂટવાનો હુકમ આપ્યો ને રાજ મોસંબીનો રસ પાવા આવી ત્યારે રવિના અહંકારનો પહાડ ભેદાઈ ગયો હતો. રોમેરોમમાં દીનતાનો સંચાર થયો ને શરણાગત થઈ રાજની કોટે વળગી રડી પડ્યો. સ્વામીરાજ રાજબાના પ્રશ્નોનું વિસ્તૃત નિદાન કરતાં કહે છે :

'બેટી ! પાપપુણ્યનો ભેદ ખોટો છે. પાપને પાપ કહેવા કરતાં અપુણ્ય કહેવું વધુ યોગ્ય છે. પાપ પુણ્યના કોયડા ઉકેલવા સહેલા નથી. શ્રદ્ધા પરયોપેતા । શ્રદ્ધા વિના સુખ અને શાંતિ નથી. આ ભવે કે પરભવે... વરને શંકા વગર, તર્ક વગર એ દેવ છે. એવી શ્રદ્ધા રાખશે. તો દેવ જ થવાનો... શ્રદ્ધા રાખ તો સિદ્ધિ પ્રગટશે. અપુણ્યથી કાયર થયા કરે છે. એના કરતાં સંસાર પુણ્યમય છે. એવી શ્રદ્ધા રાખશે તો કાલે અપુણ્યમાંથી પુણ્ય

પ્રગટશે. સંસાર માત્ર સમુદ્રમંથન છે. તેમાંથી પાપ અને પુણ્ય, સુખ અને દુઃખના ફીણ નીકળ્યાં જ જાય છે. પણ એ ફીણ વિના સત્ય શિવં સુંદરમ્નું અમૃત કેમ નીકળે ? તારી શ્રદ્ધાશક્તિ હજી ઘડાઈ નથી, નહીં તો હલાહલનો ઘૂંટડો તું પણ પી જઈ પચાવી જાત... બેટા, તું તો સૌન્દર્ય ઝંખે છે. ઝંખવું છોડી બધેય સૌન્દર્ય છે એવી શ્રદ્ધા રાખ, એની મેળે બધું સુંદર થઈ જશે... દીકરી, જે સુંદર છે તે સત્ય પણ છે ને શિવ પણ છે તેથી જ શિવજી સત્યમૂર્તિને સૌન્દર્યમૂર્તિ પણ છે. એ શિવજી બધે છે. તારામાં, મારામાં, તારા ભાઈમાં એવી જીવતીજાગતી શ્રદ્ધા, રોમેરોમ વસતી શ્રદ્ધા તારામાં પ્રગટશે ત્યારે બધું સુંદર થઈ જશે. આર્યત્વના આદ્યસ્થાપક ભગવાન કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વેદવ્યાસનેય માણસાઈની, શ્રદ્ધાની સૌન્દર્યની જ્યોત પ્રગટાવવી હતી. એ જ ભાવના અહીં ચરિતાર્થ થઈ છે.

રાજ સ્ત્રીમાંથી મહાત્મા અને યોગીની ભૂમિકા એ રજૂ થઈ છે. અનેક વખત એને ભગવાન વ્યાસનાં દર્શન થયાં છે, ને આદેશ મળ્યા છે. ઈતિહાસમાં એણે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર જોયો છે. એ ઉદયને સમજાવે છે. 'તપ વિના સિદ્ધિ નથી. પૈસા કમાવામાંથી અને નિસાસા નાખવામાંથી બહાર નીકળ. પુરુષને સ્ત્રીના જેવો સંબંધ એકે નથી, અને એ સંબંધ જેવો સુંદર ને દિવ્ય પણ બીજો એકે નથી. એ સંબંધ બેની તપશ્ચર્યાથી આવે બંને દ્વારા પ્રેમનીર સીંચ સીંચ વિષયમેલ ધોવાની કલા છે.

મુખ્ય કથા, ઉપકથા, અને આડકથાઓમાં સાકાર થતી 'તપસ્વિની' ને હું સાંસ્કૃતિક અસ્મિતા, સ્વાતંત્ર્ય, જીવનની સાર્થકતા માટે તપ દ્વારા સિદ્ધ થતી આત્મવિશુદ્ધિની કથા ગણું છું. આથી કહી શકાય કે નવલકથામાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ કેન્દ્રસ્થ ભાવ છે.

'તપસ્વિની' અન્ય નવલકથાઓ કરતાં ઘણી લાંબી અને મુનશીની પાછલી અવસ્થામાં લખાયેલી નવલકથા છે. 'તપસ્વિની' માં બે નાયક અને બે નાયિકા છે. 'તપસ્વિની' નવલકથા શીલાના પાત્રને લાગુ પાડી શકાય પણ સૂક્ષ્મ રીતે જોતા રાજબા ખરા અર્થમાં તપસ્વિની છે. કારણ કે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ રાજબાના પાત્રમાં સાક્ષાત્ થાય છે. 'તપસ્વિની' નાં સ્ત્રી અને પુરુષપાત્રો સરખાં તેજસ્વી છે. રાજબાની જેમ જ રાજમાં રહેલી આધ્યાત્મિક શક્તિથી તે સર્વાંગી રીત વિકસેલી જણાય છે. ઉદયના નિષ્કલંક સ્નેહજીવનને આધ્યાત્મિક રાજબાની પ્રેરણા મળે છે. શીલા અત્યંત સહૃદયી છે. વેરઝેરની

કટુતા વિનાની મંગળમયી નારી છે. તે ખરા અર્થમાં પત્ની અને ખરા અર્થમાં પ્રિયતમા પણ છે.

રાજબા આધ્યાત્મિક શક્તિ ધરાવતી, ભવિષ્યમાં થનારી નાની-મોટી ખરાબ ઘટનાઓને અગાઉથી નીરખી લેતી તેજસ્વી સ્ત્રી છે. નવલકથાના કથાપટ પર તેની આ શક્તિને કારણે મોટી પકડ છે. 'સ્વપ્નદેષ્ટા' અને 'તપસ્વની' તેમની સફળ સામાજિક નવલકથાઓ છે. મુનશીની આ નવલકથા સ્ત્રીની નિરાધારી પર રચાયેલી આપણા સંસારના પાયાને આંચકાઓ લાગ્યા છતાં હજી એ અકબંધ ઊભા છે. એવા સમાજ માટે આવું સત્યદર્શન કરાવનારી કૃતિઓની ઉપયોગિતા આજે પણ છે.

સમાપન :

મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓને આર્યસંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રભક્તિની દૃષ્ટિએ સમીક્ષતાં જણાય છે કે મુનશીની જુદી જુદી અવસ્થાઓ દરમ્યાનના અનુભવો અને નિરીક્ષણની સામગ્રી ભરપૂર પ્રમાણમાં વપરાઈ છે.

મુનશીનો સમય સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદનો સમય હતો. આ રાષ્ટ્રવાદ રવીન્દ્ર અરવિંદના ભારતીય સંસ્કારોથી પોષાયો ભારત માત્ર ભૂભાગ ન હતો, ભારતદેશ 'ભારત માતા' રૂપે છે. બંકિમબાબુના 'વંદેમાતરમ્' ગીતમાં તેની આદર્શ છબી અંકાઈ છે. આવા વાતાવરણમાં ઉછરેલા શ્રી મુનશીના સાહિત્યમાં દેશપ્રેમ તથા સંસ્કૃતિની ભાવનાની પ્રતિભા 'માતા' નાં યશોગાન ગાવામાં સક્રિય રહી.

સમાજ જ્યારે સંકુચિત મનોદશા ધરાવે છે. ત્યારે સમાજની ખાતર, ધર્મની ખાતર, સંસ્કૃતિને ખાતર, દેશને ખાતર, મુનશી સ્ત્રીસન્માન જેવી હકીકતોને સમાજમાં સ્થાપિત કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. મુનશી તેમના સર્જનમાં જીવનની ઉપેક્ષા કરતા નથી. તેઓ જીવનનો ઉલ્લાસ, રસિકતા, તેજસ્વિતા વગેરે ને મહત્ત્વ આપે છે. મુનશીનું દૃષ્ટિબિંદુ સંસ્કૃતિદર્શી છે.

'વેરની વસૂલાત' માં રક્ષાનું પાત્ર ભારતીય નારીની આદર્શ પરંપરા જાળવનારું છે.

'સ્વપ્નદૃષ્ટા' નો નાયક સુદર્શન આદર્શ પુરુષ છે. હિંદના ઈતિહાસ પર આ નવલકથા લખાયેલી છે. જે સ્ત્રી પાત્રો સુલોચના, ધની, ગંગા કે જમના વિકાસ પામી સમગ્ર કથા પર છવાઈ જાય એવાં અસામાન્ય નથી. આ સ્ત્રીપાત્રો તદ્દન નજીવાં, ચમત્કૃતિ વિનાનાં તથા અતિ સામાન્ય છે. પ્રસ્તુત સામાજિક નવલકથામાં રાષ્ટ્રીય જુવાળને લેખકે વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

'તપસ્વિની' નવલકથામાં રાજબા આધ્યાત્મિક શક્તિ ધરાવતી, ભવિષ્યમાં થનારી નાની મોટી ખરાબ ઘટનાઓને અગાઉથી નીરખી લેતી, તેજસ્વી સ્ત્રી છે.

'સ્વપ્નદૃષ્ટા' માં સમકાલીન વલણોને ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને ભારતની ભાવાત્મક અસ્મિતા આલેખે છે.

'કોનો વાંક' માં નારી સન્માન અને સમાજનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિશે દૃષ્ટિપાત્ત કર્યો છે.

આમ સમાજનું સાચું સ્વરૂપ મુનશીએ પકડ્યું છે. 'સંસ્કૃતિ' સમાજમાં પરિવારમાં અને વ્યક્તિસુધી કેટલા પ્રમાણમાં પહોંચી છે. તેનો ચિતાર તેમની સામાજિક નવલકથાઓમાં સુપેરે જોવા મળે છે. તેની સાથે 'સ્વપ્નદૃષ્ટા' નવલકથામાં નાયક 'સુદર્શન' ની રાષ્ટ્રપ્રીતિ અનન્ય છે.

પાદટીપ

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	આવૃત્તિ	પૃ.નં.
૧.	મુનશી ગ્રંથાવલિ-૮	ક. મા. મુનશી	જ.સા.આ.	૩૦૭
૨.	એજન	"	"	૨૩૫
૩.	એજન	"	"	૨૮૯
૪.	એજન	"	"	૨૯૦
૫.	કોનો વાંક	"	૧૯૮૭	૨૨
૬.	એજન	"	"	૨૩
૭.	એજન	"	"	૨૨
૮.	એજન	"	"	૨૭
૯.	એજન	"	"	૧૪૪
૧૦.	એજન	"	"	૧૪૪
૧૧.	ગુજરાતી ગ્રંથકાર શ્રેણી-૧૪ - કનૈયાલાલ મુનશી	મનસુખલાલ ઝવેરી	૧૯૯૮	૧૫
૧૨.	'શબ્દસૃષ્ટિ' સ્વાતંત્ર્ય સુવર્ણ જયંતિ વિશેષાંક ગુજરાતી નવલકથા (૧૯૧૫ થી ૧૯૪૭)	ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર	૧૯૯૮	૭૭
૧૩.	ગુજરાતી નવલકથા	રઘુવીશ ચૌધરી રાધેશ્યામ શર્મા	૧૯૯૧	૧૨
૧૪.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ-૪	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિશદ	૧૯૮૧	૧૬૪
૧૫.	સ્વપ્નદૃષ્ટા	ક. મા. મુનશી	૧૯૮૭	૯૪
૧૬.	એજન	"	"	૧૦૦

૧૭.	એજન	"	"	૮૮
૧૮.	એજન	"	"	૮૧
૧૯.	એજન	"	"	૮૨
૨૦.	એજન	"	"	
૨૧.	એજન	"	"	૫૧
૨૨.	એજન	"	"	૮૨
૨૩.	એજન	"	"	૮૫
૨૪.	એજન	"	"	૮૮
૨૫.	એજન	"	"	૧૪૭
૨૬.	એજન	"	"	૧૫૪
૨૭.	એજન	"	"	૧૮૭
૨૮.	એજન	"	"	૨૫૦
૨૯.	'શબ્દસૃષ્ટિ' સ્વાતંત્ર્ય સુવર્ણ જયંતિ વિશેષાંક	ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર	૧૯૯૮	૮૪
૩૦.	કનૈયાલાલ મા. મુનશી જન્મ શતાબ્દી અધ્યયન ગ્રંથ	જન્મ શતાબ્દી સમિતિ (ભરૂચ)	૧૯૮૭	૫૬

પ્રકરણ-૬

**મુનશીનાં ઐતિહાસિક નાટકોમાં
રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ**

પ્રકરણ-૬

મુનશીનાં ઐતિહાસિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

શ્રી મુનશીએ સામાજિક, ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક એમ ત્રણે પ્રકારનાં નાટકો લખ્યાં છે. શ્રી મુનશી એક સમર્થ નાટ્યલેખક છે. તેમણે મુખ્યત્વે ગદ્યમય સફળ સંખ્યાબંધ નાટકો લખ્યાં છે. કલાદૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કક્ષાનાં આ નાટકોમાં શ્રી મુનશીએ પોતાના વિચાર અને સિદ્ધાંતો પાત્રોનાં મુખમાં મૂક્યાં છે. જેમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ વ્યક્ત થઈ છે, જે અહીં અભ્યાસનો વિષય છે.

☆ ધ્રુવસ્વામિનીદેવી :

'ધ્રુવસ્વામિની' શ્રી મુનશીનું ઐતિહાસિક નાટક છે તેને માટે શ્રી મુનશી 'એક ખોવાયેલા નાટકનું નવદર્શન' એવા શબ્દો વાપરે છે. તેનાં પાત્રો રામગુપ્ત, ધ્રુવદેવી, દત્તદેવી, રુદ્રદામન, ચંદ્રગુપ્ત વગેરે ઐતિહાસિક પાત્રો છે. તેનું વાતાવરણ પણ ઈ.સ. ની ચોથી સદીને અનુરૂપ છે.

ગુપ્તનો સમય એટલે આર્યાવર્તનનો ભવ્ય, તેજસ્વી સુવર્ણકાળ એ યુગમાં સમુદ્રગુપ્ત, ચંદ્રગુપ્ત જેવા મહાન રાજાઓ થઈ ગયા. આ જ સમયે જીવનમાં આચારવિચારનું નિયમન કરનાર યાજ્ઞવલ્કય થઈ ગયા. જેમની સ્મૃતિનો મુદ્રાલેખ છે "જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે"

"ધ્રુવસ્વામિની દેવી" એ ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લઈને લખેલું નાટક છે. રચના અને અભિનયક્ષમતા બંને દૃષ્ટિએ આ નાટક મુનશીની નાટ્યસર્જન શક્તિનો ઉત્તમ આવિર્ભાવ બતાવે છે."^૧

'ધ્રુવસ્વામિની' નાટકનું કથાવસ્તુ ચાર અંકમાં વહેંચાયેલું છે. નાટકની શરૂઆત કુસુમપુરમાં થાય છે. ધ્રુવસ્વામિનીને વિલાસી અને કાયર રામગુપ્ત સાથે પરણાવવામાં

આવી છે. તેથી તે ઉદાસ છે, જીવનનો આનંદ ગુમાવી બેઠી છે. પહેલેથી જ તે રામગુપ્તને પતિ તરીકે સ્વીકારતી નથી. આ વસ્તુસ્થિતિમાં ભાવિ સંઘર્ષનું બીજ રહેલું છે. ચન્દ્રગુપ્ત પ્રત્યે ધ્રુવસ્વામિની આરંભથી જ સન્માન ને સદ્ભાવની ભાવનાથી જુએ છે. જે કથાવસ્તુના વિકાસની સાથે ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે.

રામગુપ્તની વિલાસિતા અને કાયરતાને કારણે ગુપ્તપરિવારનાં બધાં જ કુટુંબીજનો (મા દત્તદેવી, ચન્દ્રગુપ્ત, ધ્રુવસ્વામિની વગેરે) નારાજ છે. ચન્દ્રગુપ્ત રામગુપ્તને ક્ષત્રપ રુદ્રસેન સામે લડવા નિમંત્રે છે. જ્યારે તે આવવા ઈન્કાર કરે છે. ત્યારે બળજબરીથી લઈ જવા ધમકી આપે છે. આખરે ધ્રુવસ્વામિની યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થાય છે. અહીં અંક પહેલો પૂરો થાય છે. લેખકે લગભગ તમામ પાત્રોને એમના સ્વભાવ સાથે રજૂ કરી દીધાં છે.

બીજા અંકની શરૂઆત ઉજ્જયનીમાં થાય છે. રામગુપ્તમાં દૂરંદેશી અને વ્યૂહરચના અંગે અભાવ હોવાથી રુદ્રસેન સામે ગુપ્તસૈન્ય હાર્યું છે. તેના સેનાનીઓ ઉન્નદાન, રોહલ વગેરે પરાજયથી સમસમી ઊઠ્યા છે. હરિસેન, રુદ્રસેન પાસે શરતો માગે છે. રુદ્રસેન પહેલા શરતો મૂકે છે. રામગુપ્ત એક પછી એક કબૂલ કરી ગમે તે ભોગે મગધ પાછો ફરવા માગે છે, ત્યાં તો ધ્રુવદેવીને જોતાં જ બધી શરતો પડતી મૂકી ધ્રુવદેવીને આપવામાં આવે તો ઉજ્જયની છોડી ચાલ્યો જવા તૈયારી બતાવે છે. રામગુપ્ત જેવા કાયરને તો એ શરત પણ મંજૂર છે. પણ ચન્દ્રગુપ્ત પ્રાણની બાજી લગાવે છે, કે જેથી ગુપ્તકુળની રાજયલક્ષ્મીની પ્રતિષ્ઠા સચવાય. પોતે ધ્રુવદેવીને બદલે સ્ત્રીનો વેશ પહેરી પાલખીમાં બેસી અન્ય સૈનિકો સાથે રુદ્રસેનની છાવણીમાં જાય છે. અને ભયાનક યુદ્ધ કરી રુદ્રસેનનો પરાજય કરે છે. તે પાછો ફરે છે ત્યાં સુધીમાં તો ગુહસેનની મદદ લઈ ધ્રુવદેવીને ઉપાડી જઈ રામગુપ્ત મગધ પહોંચે છે. ધાયલ થયેલો ચન્દ્રગુપ્ત ભૂમિ ઉપર પડે છે. તે આ રીતે ગુપ્તકુળની રાજયલક્ષ્મીની રક્ષા કરી તેના હાથ માટે લાયક બને છે.

ત્રીજા અંકની શરૂઆત પાંચ મહિના પછી કુસુમપુરમાં થાય છે. રામગુપ્ત ગુહસેન અને એના સાથીઓની મદદ લઈ નગરજનો ઉપર ત્રાસ વર્તાવે છે. ચન્દ્રગુપ્ત રામગુપ્તના કાવતરાખોરોના ત્રાસ અને હુમલાથી બચવા ગાંડપણ ધારણ કરી બેઠો છે, છતાં યે તે

કુસુમપુરમાં રહે એ રામગુપ્તથી સહન થતું નથી. કારણ કે એના શબ્દો સાંભળી રામગુપ્તના જુલમી શાસન સામે લોકો ઉશ્કેરાય છે. તે ધ્રુવસ્વામિની ઉપર પણ ચન્દ્રગુપ્ત સાથે પ્રેમમાં હોવા વિષે વહેમાય છે. અને તેથી મહેણું મારે છે કે તે એના કાર્તિકિયની ભક્તિ કરી લે. આવાં વચનોથી ચન્દ્રગુપ્ત ઉશ્કેરાઈને રામગુપ્તને બોચીમાંથી પકડી બહાર ફેંકી દે છે.

ગુસ્સે થયેલો રામગુપ્ત ગુહસેન અને એના માણસો લઈ આવે છે. ગાંડા ચન્દ્રગુપ્તને પકડીને મારી નાખવા સૂચના કરે છે. ધ્રુવદેવીની સમક્ષ મારી નાખવા જણાવે છે. તેથી ચન્દ્રગુપ્ત પોતાની જિંદગીનું છેલ્લું પુણ્ય કર્મ કરી લેવા પ્રેરાય છે. અને રામગુપ્તને ગળું દબાવી મારી નાખે છે. દત્તદેવી અને આચાર્યવાત્સ્ય ધ્રુવદેવીને નામે સત્તા ચલાવવાનું નક્કી કરે છે. ચન્દ્રગુપ્ત વિજય પ્રસ્થાન માટે સૈન્ય સાથે ચાલ્યો જાય છે.

ચૌથા અંકની શરૂઆત ચાર પાંચ મહિના પછી કુસુમપુરના રાજમહેલમાં મધરાતે થાય છે. કુસુમપુરમાં સ્કંદગુપ્તે સત્તા જમાવી છે. મહેલમાં ધ્રુવદેવી ટકી રહી છે. હરિસેન અને કાલિદાસ પણ યુદ્ધમાં સામેલ છે. રાજમહેલમાં ખાવાનું ખૂટ્યું છે રોજ રોજ કાં તો એકાદ માણસ મરણ પામે છે. અથવા શત્રુ પક્ષમાં ભળી જાય છે. આચાર્ય યાજ્ઞવલ્ક્ય ધ્રુવસ્વામિનીના ટેકામાં છે. કારણ કે તેની સાથે જ ધર્મ છે. તેથી તેનો જય વાંછે છે.

ચન્દ્રગુપ્ત વિજય મેળવી આ સમયે લોકસમૂહની સાથે સાથે મહેલ સુધી આવી. દીવાલ ચઢી મહેલમાં આવે છે. મહેલ પડવાની તૈયારીમાં છે. દરવાજા ઉપર હાથી દ્વારા હુમલા થવાથી તૂટવાથી તૈયારીમાં છે, તે સમયે હરિસેન પાસેથી પરશુ લઈ ચન્દ્રગુપ્ત સામનો કરવાનું અને મૃત્યુ આવે તો મરવાનું નક્કી કરે છે. પણ તે પહેલાં તે ધ્રુવદેવી સાથે લગ્ન કરી પોતાના જીવનની છેલ્લી ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાનું નક્કી કરે છે. તેથી તે હરિસેન અને કાલિદાસને પૂછે છે "અમે બે ગાંડા છીએ. અમે મરવાનાં હતાં સાથે, કે કૃતાંત પરલોકમાં અમારો લગ્નવિધિ કરે, હું હમણાં બારણું ઉઘાડું છું. તે પહેલાં આ ભવે અમારો લગ્નવિધિ પૂરો કરશો" કાલિદાસ સંકોચ સાથે ઉત્તર આપે છે. "પ્રણયધર્મ" તો તમારું લગ્ન ક્યારનું ય સ્વીકાર્યું છે તે જ સમયે યાજ્ઞવલ્ક્ય આવી પૂર્તિ કરે છે. "વત્સો, ધર્મ અને નીતિ બંને તમારું લગ્ન સ્વીકારશે."

પછી હરિસેનની પરશુ લઈ ચન્દ્રગુપ્ત બારણું ખોલે છે. વાત્સ્ય અને સ્કંદ બંને ચન્દ્રગુપ્તને જોઈ આશ્ચર્ય ચકિત બની જાય છે. ચન્દ્રગુપ્ત તેમને આજ્ઞા કરે છે કે તેઓ વિજયી સેનાનું સ્વાગત કરવા પાટલીપુત્રને શણગારે સ્કંદ અને વાત્સ્ય બંને, વિરોધ પડતો મૂકી તેના શાસનને આવકારે છે.

આ રીતે આ નાટક સુખાંત નીવડે છે. સુખાંત એ આર્યસંસ્કૃતિનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે.

ગુપ્તોનો સમય એટલે ભારતનો ભવ્ય, તેજસ્વી સુવર્ણકાળ એ યુગમાં સમુદ્રગુપ્ત, ચન્દ્રગુપ્ત જેવા મહાન રાજાઓ થઈ ગયા એ બંનેના સમય વચ્ચે સમુદ્રગુપ્તનો મોટો પુત્ર રામગુપ્ત થોડો સમય રાજા બન્યો. પણ એ રામગુપ્ત કેવા કાયર અને વિલાસી રાજા હતો. તેના ઉપર 'મુદ્રા રાક્ષસ' ના લેખક વિશાખદત્તે 'દેવી ચન્દ્રગુપ્તમ્' નામનું નાટક લખ્યું હતું. એ નાટક સંપૂર્ણપણે હાથમાં આવ્યું નથી. પણ તેના ટુકડાઓ ભેગા કરી તેમ્પ્રાંહેલી ઐતિહાસિક હકીકતનો જે ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે. તે બને છે 'ધ્રુવસ્વામિની દેવી' નું કથાવસ્તુ. ચન્દ્રગુપ્ત લિચ્છવીઓની કુમારદેવી સાથે પરણ્યો અને બંને રાજારાણી સાથે રાજ કરતાં હોય એવું સંશોધન કહી જાય છે. તેનો દીકરો સમુદ્રગુપ્ત પોતાને ચન્દ્રગુપ્તનો પુત્ર કહાવે છે. એટલું જ નહીં પણ કુમારદેવીનો પુત્ર પણ કહાવે છે. તેણે ઉત્તર ભારત ઉપર વિજય મેળવી અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ કરેલો : તેનો દીકરો ચન્દ્રગુપ્ત બીજો ઇતિહાસમાં વિક્રમાદિત્યને નામે વિખ્યાત થયો અને તેના સમયમાં કાલિદાસ થઈ ગયા. હરિષેશ નામનો લેખક અલ્હાબાદમાં ગુપ્ત રાજાઓની વીરતા ઉપર આ જ સમયમાં સ્તંભલેખ લખે છે. એ યુગમાં વીરતા, વૈભવ અને વિદ્યા એ ત્રણેનો સુમેળ હતો. અને સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યમાં એ ત્રણેયનો ત્રિવેણી સંગમ થયો હતો.

આ જ સમયે જીવનમાં આચાર-વિચારનું નિયમન કરનાર યાજ્ઞવલ્કય થઈ ગયા. જેસમની સ્મૃતિનો મુદ્રાલેખ છે. "જ્યાં ધર્મ છે, ત્યાં જય છે."

નાટકનો સમય ઈ.સ. ૩૭૦ થી ૩૮૦ સુધીના વીસ વર્ષને આવરી લે છે. નાટકની મુખ્યઘટનાઓ કુસુમપુર (પાટલીપુત્ર) અને ઉજ્જનીમાં બને છે. આ રીતે 'ધ્રુવસ્વામિની દેવી' ઐતિહાસિક નાટકમાં તે સમયનાં રાજ્યો મેળવવા માટે લડાતાં યુદ્ધો તેમજ તે

સમયની ભારતની પ્રવાહી સ્થિતિ અને તેમાં વીરગુપ્ત રાજાઓએ આણેલી શાંતિ, સલામતી અને એકતાની ભાવના સુંદર રીતે વ્યક્ત થાય છે.

"ધ્રુવદેવી : (એકદમ માથું ઊંચું કરી ધ્યાનથી સાંભળે છે અને ચમકીને) શું થયું ? એ કોણ આવ્યું ? આ શાના અવાજો સંભળાય છે ? માધવી, મહારાજ આવ્યા?

માધવી : (દોડતી પાસે જાય છે) ભટ્ટિણી, ગભરાશો નહીં. મહારાજ ને ઉન્દાન શકપતિને હરાવી પાછા આવ્યા લાગે છે.

ધ્રુવદેવી : (સહર્ષ ને સફાળી બારી પાસે જાય છે) હા, મહારાજ પોતે, જો, જો, માધવી, જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય !

ગુહસેન : ભટ્ટિણીનો જય ! દેવ આજ્ઞા કરે છે કે આપે એમની સાથે મગધ આવવા પધારવું (જરા હસીને હાથ જોડીને ઊભો રહે છે)

ધ્રુવદેવી : (તેના તરફ સપ્તાઈથી જોતાં) અત્યારે ? હું નથી આવવાની.

ગુહસેન : (હાથ જોડી હસે છે. અને નીચો નમે છે) મહાદેવી, દેવી દેવની આજ્ઞા છે.

ધ્રુવદેવી : (તિરસ્કારભરી તેના તરફ પૂંઠ ફેરવી) માધવી, જો, મહારાજ મહાલય પાસે આવી ગયા... જો, હમણાં ઘોડા પરથી ઉતરશે. જો તો ખરી વિજયમદ્ધથી ઉન્મત્ત બનેલા મહારથીઓ એને કેવા વીંટળાઈ વળ્યા છે તે! (ગુહસેન તરફ ફરીને ગુસ્સામાં) ચાલી જા કેમ ઊભો છે ?

ગુહસેન : (હાથ જોડીને મીઠું હસે છે) દેવની આજ્ઞા છે. કે આપને લઈ આવવા, (ધીમેથી) કોઈપણ રીતે.

ધ્રુવદેવી : દૂર જા, હું નથી આવવાની (ગુસ્સામાં બારી તરફ ફેરે છે) માધવી, ઘોડા પરથી ઉતર્યા. જો, પગથિયાં ચઢે છે.

ગુહસેન : (હસીને) ભટ્ટિણી, ચાલો છો કે નહીં ?

ધ્રુવદેવી : (સહર્ષ) આવ્યા, માધવી.

ગુહસેન : દેવની આજ્ઞા...

માધવી : (ગુહસેનને પકડીને) ઊભો રહે.

રોહલ : (બહારથી) મહારાજનો જય !

ચંદ્રગુપ્ત : (બહારથી ફાટેલ કાંપતે અવાજે) યોદ્ધાઓ, સૈનિકો, પરાક્રમદેવનો જય ! મહાદેવીનો જય ! જાઓ, જાઓ, એક એક શકનો સંહાર કરો. ધર્મ ત્યાં જય !

યોદ્ધાઓ : (બહારથી) મહારાજનો જય ! જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય !"

સ્કંદગુપ્તના બંડ સામે મહેલમાં પુરાયેલી ધ્રુવસ્વામિની ૨૮ દિવસ સુધી અણનમ રહે છે. જ્યારે સાથીઓ ઓછા થતા જાય છે. ત્યારે તે ચંદ્રગુપ્ત આવે તેમ ઈચ્છે છે. અને ગૂપચૂપ છૂપે વેશે ચંદ્રગુપ્ત મહેલમાં આવે છે. ત્યારે ધ્રુવસ્વામિનીનો આનંદ ઊભરાય છે. "મારા કાર્તિકેય ! આજે કેટલે મહિને ફરી મળ્યો !" પછીથી તે લોકવાયકાથી ચંદ્રગુપ્તને માહિતગાર કરે છે કે 'દેવને મારી નાખ્યા મેં અને તેમને ગાંડા કર્યા તે ય મેં એકાંતમાં ધ્રુવસ્વામિની ચંદ્રગુપ્તને મળવા તલસે છે. ત્યારેચંદ્રગુપ્ત બોલે છે, "સ્વામિની જવા દો, જવા દો, આપણને સ્વપ્નાં આવે છે. આપણે ગાંડા થઈ ગયાં છીએ." ધ્રુવદેવી પણ બોલે છે, 'હા આપણે ગાંડાં થયાં છીએ.'

હરિસેન અને કાલિદાસને મહેલ પડવાની તૈયારીમાં છે, ત્યારે મરતાં પહેલાં ચંદ્રગુપ્ત વિનંતી કરે છે. કે તેમના લગ્ન માટે સંમતિ આપે. કાલિદાસ પ્રણયલગ્ન તરીકે સંમતિ આપે છે, પણ યાજ્ઞવલ્કય ધર્મ તરફથી પણ સંમતિ આપે છે. "વત્સો, ધર્મ અને નીતિ બંને તમારું લગ્ન સ્વીકારશે"

"ધ્રુવદેવી : (કરગરીને સાશ્રુનયને ચંદ્રગુપ્ત સામે જુએ છે) સ્વામી !

ચંદ્રગુપ્ત : ભગવતી, તમે વડીલ છો. હરિસેન ને કાલિદાસ, તમે વિપ્રો છો. અમે બે ગાંડાં છીએ. અમે મરવાનાં હતાં સાથે... કે કૃતાંત પરલોકમાં અમારો લગ્નવિધિ કરે.. હું હમણાં બારણું ઉઘાડું છું તે પહેલાં આ ભલે અમારો લગ્નવિધિ પૂરો કરશો ?

દત્તદેવી : (અજાયબ થઈ) ચંદ્ર

ચંદ્રગુપ્ત : ભગવતી, ગભરાશો નહીં, અધર્મ્ય લાગે તો ક્ષમા કરજો. હરિસેન, કાલિદાસ, બોલો શું કહો છો ?

હરિસેન : મહારાજ, પણ આ ઘડીએ.

ચંદ્રગુપ્ત : હરિસેન, મારી આજ્ઞા છે.

કાલિદાસ : (આંસુ લૂછીને) સ્વામિની, હું લગ્ન કરાવું છું. ધર્મને ન રુચે તો ભલે, પ્રણયધર્મે તો તમારું લગ્ન ક્યારનું સ્વીકાર્યું છે.

યાજ્ઞવલ્કય : (શાંતિથી આવીને) ધર્મને શું નથી રુચતું ? (બહાર લોકો જોરથી બારણાંને ઘક્કા મારે છે)

ચંદ્રગુપ્ત : કોણ આચાર્યદેવ ? (પગે લાગી) પધારો, અમારાં લગ્ન કરી આપો, પેલાં બારણાં ઉઘાડી મારે કૃતાંતને નિમંત્રવો છે.

ધ્રુવદેવી : (હાથજોડીને) આચાર્યદેવ ? હું પણ મરવાની હોઉં તો ભલે, પણ મારે મહારાજની પત્ની થઈને મરવું છે.

કાલિદાસ : (જુસ્સામાં) તમારો ધર્મ ના કહેતો હોય, તો જલદી કહી દો એટલે શું પરણાવું.

યાજ્ઞવલ્કય : વત્સો, ધર્મને નીતિ બંને તમારું લગ્ન સ્વીકારશે, અથર્વાગિરસ, કૌટિલ્ય ને યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ, ત્રણેય સંમત છે. ધર્માદિત્યના પુત્રને અચ્યુતદેવની પુત્રી (બંનેના હાથ મેળવીને)

સમ્રાજ્ઞી શ્વશુશ્રેભવ સમ્રાજ્ઞી શ્વશ્ચાં ભવ ।

નનાન્દશ્ચિ સમ્રાજ્ઞી ભવ સમ્રાજ્ઞી અધિદેવણુ ॥^૩

ચંદ્રગુપ્તનો ધ્રુવદેવી સાથેનો પ્રણય સંબંધ પણ ધીમે ધીમે વિકસીને પરિપક્વ બનેલો પ્રણય સંબંધ છે. ધ્રુવદેવી ચંદ્રગુપ્તમાં પોતાને યોગ્ય એવા વીર પ્રેમી પુરુષને દર્શન કરે છે. અને ચંદ્રગુપ્ત પોતે ધ્રુવસ્વામિનીમાં પોતાને યોગ્ય એવી વીરાંગના સ્ત્રીનું દર્શન કરે છે. આ રીતે ચંદ્રગુપ્ત વીર છે, ધીર છે, સાહસિક છે, મુત્સદી છે, સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય ધરાવનાર સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા પ્રાણની બાજી લગાવનાર મહાપુરુષ છે. તેનામાં 'ધ્રુવસ્વામિની' જેવા પ્રાચીન યુગી ઐતિહાસિક નાટકના નાયક થવા જેટલી સંપૂર્ણ લાયકાત છે. ચંદ્રગુપ્ત કહે છે.

"આવો, બધા અંદર આવો, મારા શૂરવીરો, પુરજનો. અપ્રતિવાર્યવીર્ય એવા સમુદ્રગુપ્તનો જય બોલો. હું તમને સુરાષ્ટ્રના સમાચાર આપું. સૈન્યે શકપતિના કુલનું નિકંદન કાઢ્યું છે. સુરાષ્ટ્ર પર પરમભાગવતનો વિજયધ્વજ ફરકે છે ને મગધનું વિજયી સૈન્ય લઈ મહાદંડનાયક ઉન્દાન આવી પહોંચ્યા છે. તેમનું સ્વાગત કરવા જાઓ. કાલથી

અમારી મારીને ધ્રુવસ્વામિની દેવીની, આણ જગતમાં ફરશે.... (કોઈ બોલતું નથી) બોલો.... સ્કંદ વાત્સ્ય, દમન,.... શૂરવીરો, હું આ ઊભો..... એકલો....નિ:શસ્ત્ર (હથિયાર ફેંકી દે છે) અત્યારે પરાક્રમદેવનો જય ઉચ્ચારું છું. તમારે શું કહેવું છે ? (બધા શાંત ઊભા રહે છે) પરાક્રમદેવનો જય ! (લગભગ બધા ઘોષણા કરે છે).”

ચંદ્રગુપ્ત મરતાં પહેલા રામગુપ્તનો વધ કરવામાં છેલ્લું પુણ્યકર્મ કરી લેવાનો સંતાપ અનુભવે છે. તે રામગુપ્તને ગળું દબાવી મારી નાખે છે, કાયર આ રીતે જ મૃત્યુ પામે છે. તેના મરણ ઉપર ચંદ્રગુપ્ત હસે છે. ને બોલે છે "ઘોડાઓ હસો, હસો પરાક્રમદેવનું પુણ્ય તપે છે. કીર્તિ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિને નિર્મૂલ કરનાર ચાંડાલો, હવે તમારાથી ધરા છૂટી.

અંક બીજામાં રુદ્રસેનના પ્રસ્તાવ પ્રસંગે બંને ભાઈઓનો ચારિત્ર્યભેદ સ્ફુટ થાય છે. તેમ એ દ્વારા વસ્તુ વિકાસનો મોકો ગોઠવાય છે. ધ્રુવદેવીનું બોલકું મૌન અને ચંદ્રગુપ્તનો કુળવધૂના શીલગૌરવની હાનિના સૂચન માત્રથી પ્રજળેલો પુણ્યપ્રકોપ, તેનો ત્વરિત નિર્ણય, ધ્રુવ દેવીના શીલની રક્ષા દ્વારા કરેલું નારીગૌરવ, ક્ષાત્રતેજ વગેરે તેના ચરિત્રના ઉદાત્ત અંશો સહજ રીતે સ્ફુટ થઈ શક્યા છે. તેની સાથે જ કુલાચારની વેદી પર બલિ બનતી ધ્રુવદેવી જેવી નારીની વેદના અને દીનતાની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ અંકને અંતે રામગુપ્ત ધ્રુવસ્વામિનીને બળાત્કારે ઉપાડી ચાલ્યો જાય તેમાં એનો ઉપરછલ્લો વિજય દેખાય, પણ એ પ્રસંગ અનુગામી ઘટનામાં સંઘર્ષ બળવત્તર બનાવવા માટે જ યોજાયો છે. વળી એને કારણે જ ચંદ્રગુપ્તને હાથે થતી રામગુપ્તની હત્યામાં પણ ન્યાયની પ્રતીતિ થાય છે.

સંઘર્ષની પૂર્વભૂમિકાની જેમ ચંદ્રગુપ્તની સ્ત્રી સન્માનની ભાવના, ઉન્મત્તાવસ્થાની અનન્ય ગંભીરતા, લાગણી વિવશતા, ધર્માચાર, કર્તવ્યભાન, વિવેકબુદ્ધિ, સાહસિકતા, વગેરે તેના ચરિત્રના વિકાસના દ્યોતક બની, રામગુપ્તની નિર્મલ્યતા અને કામુકતાને છતી કરી ધ્રુવદેવીની જેમ વાયક માટે પણ આકર્ષણનું ભાજન બને છે. છતાં અહીં ધ્રુવદેવીની વેદના કે કરુણતાનો અંત નથી આવતો. સમગ્ર સામ્રાજ્યની અધિષ્ઠાત્રી બનવા છતાં એક બાજુથી કુલાચારને કારણે તેચંદ્રગુપ્તની અર્ધાંગિની નથી બની શકતી કે નથી એક નારી હોવાને કારણે પ્રજાના માનને પાત્ર બનતી. તેને પાપિણી માની પ્રજા અને મંત્રી

વાત્સ્ય તો સ્કંદગુપ્તને પક્ષે જ રહે છે. ગુપ્તવંશની કીર્તિ અને ધર્મની રખવાળી કરવા જતા અંગત લાગણીઓના ભોગે રાજ્યવહીવટની ધુરા વહેતી ધ્રુવદેવી—અંતે પાપિણી ઠરી તિરસ્કૃત થાય એમાં તેના સ્નેહજીવન અને રાજકીય પુરુષાર્થની બેવડી કુરુણતા રહેલી છે.

ઉંઘાં પડેલાં સઘળાં પાસાં પલટાઈ જતની બાજી રચાય છે. મુનશી કેવળ પ્રેમના એકરારથી સંતોષ ન માનતાં પરાજય નિશ્ચિત લાગે એવા પ્રબળ હુમલા અગાઉ યાજ્ઞવલ્કય પાસે ધર્મમાન્ય લગ્નની મહોર આ વીર વીરાંગનાના આખરી પ્રયાણ ટાળે મરાવી તેમના પ્રણયને નીતિમાન્ય ઠરાવે છે. આમ સ્કંદ અને પ્રજા પાસે પરમ ભાગવત ચંદ્રગુપ્ત અને ધ્રુવસ્વામિનીદેવીની જયઘોષણા કરાવી નાટકનું મધુરેણ સમાપન થાય છે.

"હરિસેન : ને બોલો મહારાજાધિરાજ પરભમક્ટાર્ક શ્રી ચંદ્રગુપ્તનો જય ચંદ્રગુપ્ત મહાદેવી ધ્રુવસ્વામિની દેવીનો જય ચંદ્રગુપ્ત

લોકો : મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત ને ધ્રુવસ્વામિની દેવીનો જય.

દત્તદેવી : (ગર્વથી) ને પુત્રો જગતને જણાવો કે આજે શ્રી ગુપ્તકુલનો તારક પ્રગટયો છે.

ધ્રુવદેવી : ને આજે વિક્રમનો આદિત્ય ઉગ્યો છે.

ચંદ્રગુપ્ત : ને જગતમાં જઈ જય ઘોષણા કરો : જયા ધર્મ ત્યાં જય... ને આચાર્યદેવ, મને ને દેવીને આશીર્વાદ આપો.

યાજ્ઞવલ્કય : (હાથ લંબાવી) જે આશીર્વાદ તારા પિતાને આપ્યો તે આજે તને ફરીથી આપું

છું : યસ્મત્ દેશે મૃગઃ કૃષ્ણઃ તસ્મિન્ ધર્માન્ નિબોધત !"^{૫૫}

આશરે ઈ.સ. ૩૦૦માં હિંદભૂમિ ઘણે ભાગે પરપદથી દલિત હતી. ગોદાવરીતટ પરની આંધ્રોની સત્તા નષ્ટ થઈ હતી. કોંકણ, લાટ, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત, રજપૂતાના: પંજાબ અને ગંગાતીરો પર પરદેશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તે બધા 'અબ્રહ્મવર્ચસ, ફલ્ગુદાસ્તીવ્રમન્યવ' બ્રહ્મતેજ વિનાના, કચરા જેવા, મિજાજના ડિંગલા હતા.

મગધમાં તે સમયે વિશ્વવજ્રણી રાજ્ય કરતો હતો. તેણે રાજ્યો લીધાં અને તેનાં સિંહાસનો અનેક જાતિના રાજાઓને આપી દીધાં. તેના પછી શ્રીગુપ્ત નામનો રાજા થયો. એ રાજા મગધ ને સોકત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.

તેનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત એ લિચ્છવીની કુંવરી કુમારદેવી જોડે પરણ્યો ચંદ્રગુપ્ત અને કુમારદેવી પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં અદ્વિતીય યુગલ છે. બંને રાજ્ય કરતાં જણાય છે.

તેમનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત માતાપિતાના લગ્નના સિક્કા પડાવે છે. અને પોતાને ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર જ નહીં, પણ કુમારદેવીનો પુત્ર પણ કહાવે છે. માતા માટે આટલું બધું માન હિંદના ઇતિહાસમાં કોઈ રાજાએ બતાવ્યું નથી.

આ સમુદ્રગુપ્તે સૈન્ય લઈ નર્મદાની ઉત્તરે આવેલા આર્યાવર્ત પર સંપૂર્ણ દિગ્વિજય કર્યો એસ રાજા 'કૃતાંતપરશુ', 'અજિતરજ જેતાજિત', 'સર્વરાજોચ્છેતા' 'વયાધ્રપરાક્રમ' અને 'પરાક્રમાંક' એવાં બિરુદોથી સુવિખ્યાત થયો વિન્સેન્ટ સ્મિથ અને હિંદી ઇતિહાસનો નેપોલિયન કહે છે. આર્યાવર્તનો એ એક પ્રબળ સ્ત્રષ્ટા હતો. એણે વિજય મેળવ્યો એટલું જ માત્ર નહીં, પણ અશ્વમેધ કર્યો અને 'અશ્વમેધપરાક્રમ' નું બિરુદ મેળવ્યું.

એ જ સમયના આચારવિચારનું શાસન કરનાર યાજ્ઞવલ્કય સનાતન સૂત્ર ઉચ્ચારે છે.

"દાન ધર્મનું મૂળ છે."

સમુદ્રગુપ્તે એ જીવનમાં ઉતાર્યું. એણે અશ્વમેધ કર્યો એટલું જ નહીં, પણ વિદ્યાસેવીઓને દાન દેવાની હિંદી પ્રણાલિકાને સંસ્કારમંત્રનું સ્થાન આપ્યું. એના સિક્કા ઉપર નોંધવામાં આવ્યું છે કે, એ અપ્રતિરથ વીર ક્ષિતિને જીતી, સુચરિતથી સ્વર્ગ પણ જીતે છે. એ સુચરિત છે. એટલું જ નહીં, પણ રાજકવિ છે. અને વીજ્ઞાનો શોખીન છે. વીજ્ઞા વગાડતી એની છબી અનેક સુવર્ણના સિક્કા પર આજે જડે છે.

આ પરાક્રમાદિત્યના પુત્રનો મહાદંડનાયક હરિસેન (હરિષેણ) એની પ્રશસ્તિમાં કાવ્ય રચે છે. અલ્લાહાબાદમાં તે કોતરાયેલું નજરે ચઢે છે.

आर्यो हीत्युपगुह्य भावपिशुनैरूत्कर्णि तै श्वेमभिः

सम्येषूछवसितेषु तुल्यकुलजम्लानाननोदीक्षितः ।

(स्ने) हव्यालुलितेन बाष्पगुरूणा तत्वेक्षिणा चक्षुषा

यः पित्राभिहितो नि(श्च)क्ष्य निखिलां पाह्येव (मु)र्बी मिति ॥

અર્થાત્

આનંદથી પુલકત થઈ ને, તત્ત્વનું દર્શન કરનાર સ્નેહભીની આંખ વડે જોઈને જેને પિતાએ 'આ ખરેખરો યોગ્ય છે' એમ કહી આખી પૃથ્વીનું પાલન કરવાનું કહ્યું અને તે વેળા જેના તરફ જલાન મુખે સમાન કુલમાં જન્મેલાઓ જોઈ રહ્યાં અને દરબારના સભ્યોએ સંતોષનો નિઃશ્વાસ મૂક્યો તે સમુદ્રગુપ્ત.

આ મહારાજાધિરાજની મહાદેવી દત્તદેવી અશ્વમેધ વખતે ઘોડાને ચામર ઉરાડતી સિકકા ઉપર આજે નજરે ચડે છે.

આ પ્રતાપી વીર, આગળથી પોતાના સુચરિતથી જીતેલા સ્વર્ગે ઈ.સ. ૩૮૭ના અરસામાં સંચર્યો. ઈતિહાસકારો માનતા હતા કે ત્યાર પછી તેનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત ગાદી પર આવ્યો. આ 'પરમ ભાગવત', 'સિંહ વિક્રમ', 'પરમ ભદ્રાર્ક' એવા બિરુદ ધારતા રાજા હિંદી હૃદયમાં વિક્રમ રાજાને નામે અચળ સ્થાન ભોગવે છે. કવિ કાલિદાસ આ જ વિક્રમાદિત્યનો મિત્ર હતો. એ પણ હવસે પુરવાર થયેલું ઘણા વિદ્વાનો માને છે.

પણ સમુદ્રગુપ્ત અને ચંદ્રગુપ્ત બેની વચ્ચે સમુદ્રગુપ્તનો મોટો પુત્ર રામગુપ્ત ગુપ્તોનો રાજ્યદંડ થોડા વખત માટે ધારતો હતો. એ નવી શોધ ડોક્ટર સિલ્વિયન લેવીએ કરી છે. એ રામગુપ્ત કેવો હતો. એનાં નીચ કૃત્યો શાં હતાં, અને તે કેવી રીતે મૂઓ, તે પ્રસંગ પર 'મુદ્રારાક્ષસ' ના કર્તા વિશાખદત્તે 'દેવી ચંદ્રગુપ્તમ્' નામનું નાટક રચ્યું હતું. એ નાટક હાથ લાગ્યું નથી, પણ તેના ટુકડાઓ ભેગા કરી તેમાં રહેલી ઐતિહાસિક હકીકતનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે.

ગુપ્તોનો યુગ હિંદના ઈતિહાસમાં સુવર્ણયુગ છે. એ યુગમાં વીરતા, વૈભવ અને વિદ્યા ત્રણેનો સુમેળ હતો. ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યમાં એ ત્રણેય કેન્દ્રસ્થ થયાં હતાં. જેમ યુરોપીય ઈતિહાસમાં 'સીઝર' નું નામ ધારવા માટે બબ્બે હજાર વર્ષ સુધી રાજાઓ લડી મૂઆ તેમ 'વિક્રમાદિત્ય: 'પરમભદ્રાર્ક' અને 'રાજાધિરાજ' જેવાં એનાં પદો માટે આપણે ત્યાં ૧૨૦૦ વર્ષ સુધી યુદ્ધો ચાલ્યાં અને જેમ સીઝરનાં નામ ઝાર અને કઈઝર સમ્રાટ માટે ભાષામાં વપરાય છે, તેમ ચંદ્રગુપ્તનાં બિરુદ પણ તેવી જ રીતે વપરાય છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યની સ્મૃતિ આખા આર્યાવર્તમાં, ખરું જોતાં મનુસ્મૃતિથી પણ વધારે પ્રાબલ્ય ભોગવે છે. અને સ્મૃતિ મિથિલાના બ્રાહ્મણે સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં રચી એ નિર્ણય ખરો ગણીએ, તો ગુપ્ત રાજાઓએ જ એ સ્મૃતિને ધર્મનું શાસન બનાવવા પ્રયાસ કર્યો હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે. વળી શાકુંતલ અને મેઘદૂતનો કર્તા, કેટલાંક પુરાણો અને મહાભારતની લગભગ છેલ્લી પ્રતની રચના આ રાજ્યકાલમાં થયાં એ તે વખતના સંસ્કારની સાક્ષી પૂરે છે.

"નાયક અને નાયિકાના જીવંત પાત્રાલેખન ઉપરાંત ઉન્દાન, હરિસેન, કાલિદાસ અને માઘવી, દત્તદેવી અને યાજ્ઞવલ્ક્ય, સતત ગુપ્તકીર્તિનો વિજયધ્વજ ફરકાવતું રહેતું સમુદ્રગુપ્તનું અદૃષ્ટ પાત્ર એ સર્વને મુનશી યોગ્ય ઉઠાવ આપી, તત્કાલીન સામાજિક સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્ર કારણનો સારો ખ્યાલ આપી શક્યા છે. આ સર્વને મુકાબલે રામગુપ્તનું વ્યક્તિત્વ કંઈક એકાંગી અને આછા લસરકાથી ચિરાયેલું લાગે છે. સારપના એકાદ અંશનોય આ પાત્રમાં અભાવ છે. તે નાયક અને ખલનાયકના સંઘર્ષમાં આડે આવે એવો જણાય. પરંતુ અહીં રૂઢિગ્રસ્ત કે નીતિયુક્ત સમાજને આંચકો આપે એવો છે. પ્રણય સંબંધ દર્શાવવાનો હોઈ રામગુપ્ત તરફ ધિક્કારનો ભાવ વાચકચિત્તમાં જન્માવવો આવશ્યક હતો. આથી જ નાટકના સુખદ અંતથી ભાવક 'હાશ' ની લાગણી અનુભવે છે."^f

આચાર્ય યાજ્ઞવલ્ક્ય ધ્રુવસ્વામિનીના ટેકામાં છે, કારણ કે તેની સાથે જ ધર્મ છે, તેથી તેનો જય વાંછે છે.

પરાક્રમાદિત્ય સમુદ્રગુપ્ત, જેને બધા 'પરાક્રમદેવ' ના પૂજ્ય નામે સંભારે છે. અને જેમની કીર્તિ, શૌર્યને તેજસ્વિતાનાં સ્મરણોથી લોકો ત્રણે ગુણ ટકાવી રાખવા મથે છે, તે રામગુપ્ત પાસે લોકોની લોકયાયના બંદીજનો આ રીતે ગાઈ રહ્યાં છે. જેમાં માતૃભૂમિની રક્ષાની યાચના કરવામાં આવી છે.

"જવાલામાલ બની દહે અરિકુલો ને મિત્રના વૃન્દમાં શીળી ચન્દનશી સદા વહી રહે જેની યશશ્યન્દ્રિકા નિત્યે ઉન્નત કીર્તિના ધ્વજસમો શ્રીગુપ્તવંશે રહ્યો તે શ્રીપૌત્ર નરેન્દ્રચન્દ્ર — મહિષી દેવીકુમારી તણો ડુબાવી ઉપમાન સૌ સ્વસલિલે, ઉલ્લંઘી સર્વે સીમા

ગાજેદેવ સમુદ્રગુપ્ત હજીયે તે લોક, આ લોકમાં, તેનો પુત્ર, સુરેન્ના પ્રતિરથી સન્નીતિ ને શૌર્યમાં તે રાજેન્દ્ર શ્રીરામગુપ્ત શરણે આવેલ રક્ષો ધરા.

કૃતાંતપરશુ, દેવ અશ્વમેધપરાક્રમં,
પરાક્રમાંક રાજેન્દ્ર રાયો પુત્ર પરાક્રમે”^૭

ઉન્દાન અને હરિસેન પરાક્રમદેવની કીર્તિ જેમાં પ્રજાભક્તિ, અને સંસ્કૃતિ તથા ધર્મનો સમન્વય છે તે વિશે પોતાનાં મંતવ્યો વ્યક્ત કરતાં જણાય છે. ઉન્દાન કહે છે.

“હું મહાભાગવત સિવાય કોઈને સેવતો નથી, અને મહાક્ષત્રપ, મને મહાભાગવતોનું પુણ્ય પરવાર્યું લાગે છે. કાલે હું વારાણસી જઈ ભગવાન વિષ્ણુના પાદ સેવીશ, અને સદાય પ્રાર્થના કરીશ કે પરાક્રમદેવની કીર્તિ કાળી મેશ થાય તે પહેલાં મને ઉપાડી લે.”^૮

ઉન્દાનની જેમ જ હરિસેન પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે,

“મહાક્ષત્રપ, આર્યાવર્તની કીર્તિ કલંકિત થાય એવી આ માગણી છોડી દો, એવી મગધની મહાદેવીની પ્રાર્થના છે. જેણે જન્મ્યા પછી કોઈ પાસે કાંઈ માગ્યું નથી તે તમારી પાસે યાચના કરે છે. રાજ્ય આવે ને જાય છે. વિજય મળે છે ને ચાલી જાય છે. પણ કીર્તિને લાગેલા ડાઘ કદી જતા નથી. મહાદેવી યાચે છે તે (પરાક્રમદેવ) મહાનુભાવે ધર્મ તજી વિજય મેળવ્યો નથી. ને વિજય મેળવી ધર્મ તજ્યો નથી”^૯

હરિસેન મહાક્ષત્રપને સમજાવતા કહે છે કે આ રાજનીતિની વાત નથી. ધર્મની વાત છે. રાજનીતિ ગમે તેવી પણ ચંચલ છે, ધર્મ સનાતન છે. સ્મૃતિઓ આવા પરસ્ત્રી સંગ્રહ માટે વધની શિક્ષા ફરમાવે છે. ગૌબ્રાહ્મણ — પ્રતિપાળ રુદ્રદામનના વંશજ, તમે આમ ધર્મને તજશો ? મહાક્ષત્રપ (હરિસેન નિસાસો મૂકે છે) મારી રાજનીતિ, મારી વિદ્યા, મારા સંસ્કાર, બધા પર પાણી ફરી વળ્યું. તમારી આજ્ઞા માથે ચડાવવા ચંડાળ ન કરે તે હું કરું છું. હું અત્યારે આજ્ઞા ઉપાડું છું છેલ્લીવાર, ફરી નહીં ઉપાડું. ‘ઉન્દાન’, મહાદંડનાયક બધું ભલે જાય, પણ આપણા જીવતાં પરાક્રમદેવની કીર્તિ લોપાવા કેમ દેખાય ?

'આચાર્ય યાજ્ઞવલ્કય' જનક વિદેહીના દરબારમાં થઈ ગયેલા મૈત્રેયીના પતિ, યાજ્ઞવલ્કયના નામધારી યોગીશ્વર, મિથિલાથી સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં ઉતરી આવ્યા હતા. સમુદ્રગુપ્તે તેમને ગુરુ સ્થાપ્યા, આચાર્ય સ્મૃતિઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવી યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ રચી. સમુદ્રગુપ્તે જીતેલી પૃથ્વીને શાંતિ અને શુદ્ધિનો માર્ગબતાવ્યો. શિષ્યના દિગ્વિજયને ગુરુએ ધર્મનો ઓપ ચઢાવ્યો અને રાજકીય એકતંત્રને નૈતિક, સાંસારિક, અને સાંસ્કારિક એક્ય આપ્યું. એમની આજ્ઞાથી સમુદ્રગુપ્તે અશ્વમેધ કર્યો અને એના પાદ પૂજવા દેશ-દેશના વેદવિદો આવ્યા એમને લીધે તેમનો આશ્રમ વિદ્યા અને જીવનનું કેન્દ્ર થઈ ગયો હતો.

યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્કય: અત્યંત વૃદ્ધ, ગૌરવશીલ ને શાંત પ્રાચીન પુરાણોની જાણે સજીવ મૂર્તિ તે સ્નાનસંધ્યા કરીને આવ્યા છે. તેમના હાથમાં કમંડલ છે ને કપાળે ભસ્મ છે. તે આવે છે ને બધાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે છે. તેમની અમૃતવાણી આ પ્રમાણે છે. તેમાં આર્યસંસ્કારો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

"વત્સો, ધર્માનુરત થાઓ" પૃ.૨૨૫

"જે ગુપ્તકુલની કીર્તિ અને સનાતન ધર્મનો ભાર વહેવા યોગ્ય હોય તેને રાજયતિલક કરો." પૃ.૨૨૫

"ધર્મથી અલબ્ધને મેળવવું, લબ્ધને યત્નથી પાળવું, પાળેલું નીતિથી વધારવું, અને વધેલું સુપાત્રને આપવું એટલે રાજધર્મ" પૃ.૨૨૬

"પૃથ્વીનું ધર્મથી પાલન કરજે" પૃ.૨૨૬

यस्मिन् देशे मृगः कृष्णः तस्मिन् धर्मान् निबोधन्न पृश्न२४२

'આચાર્ય યાજ્ઞવલ્કય' ની માફક મહાકવિ કાલિદાસને મુનશીએ આલેખ્યા છે.

તેમના મુખેથી રાષ્ટ્ર, રાજય, વિદ્યા તેમજ કલા વિષેના વિચારો આ પ્રમાણે જોવા મળે છે.

"જયારે રાજયનું પુણ્ય પરવારે ત્યારે વિદ્યા રાજય છોડીને ચાલી જાય છે" પૃ.૨૧૦

"પરાક્રમદેવ જેવા પરમ વીરનો આ પુત્ર (ચંદ્રગુપ્ત) પૃથ્વી, ધર્મ, કીર્તિને સ્નેહ બધાં તેને વારસામાં મળ્યાં" પૃ.૨૨૨

"આચાર્ય દેવે ધર્મરાજય સ્થાપ્યું. હું રસરાજય સ્થાપીશ" પૃ.૨૩૦

"સ્વામી અપાર સમૃદ્ધિના હિકપાલ ઈન્દ્ર સમાન જે,
 તેને તજીને માનિની પતિ કાજ શંકરને ચહે,
 જેણે જીત્યો રતિનાથને ક્ષણ એકમાં સંયમ વડે,
 સૌન્દર્યને લાલિત્ય તેને, કેમ આકર્ષી શકે ?
 હું કાર શબ્દ અસહ્ય સુણી નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો,
 જે પુષ્પબાણ પિનાકીને વીંધી જરાયે ના શક્યો,
 અનંગ એવો અગાંગને શોષી ઉમાતણાં રહ્યો,
 કુમળે હૃદય નિર્દય બની એ ઘા ઉડી દેઈ રહ્યોફ.
 કેશાવલિ બની ભૂખરી શી લલાટના ચંદન વડે,
 અંગાગમાંહિ અનંગનું પ્રતિદિન બલ વાધ્યું રહે,
 ને ત્યારથી એ બાલિકા નિજ જનકને સહને વસી,
 શીળા શિલાતલથીય એ નવ શાંતિ પાપી જરાય તે" પૃ.૨૩૫
 "પિનાકીના ચારિત્ર્યનાં ગાતી ગીતો મૂઢુ ભાવથી,
 પણ કંઠ ગદગદ થાય ને તૂટત એ શબ્દાવલિ,
 સંગીત એહ વનાન્તમાં સુણી કન્યકા કિન્નર તણી,
 સખીભાવ ધારી પાર્વતીની સાથ અશ્રુ સારતી
 લાંબી થતી રજનીમહીં ક્ષણ એક નેન જરા મીંચી,
 જાગી ઉઠી સહસા ઉમા અસ્પષ્ટ વેણો બોલતી
 "ક્યાં જાય રે નીલકંઠ, તું ? કહી હસ્તને લંબાવતી,
 ને કલ્પનામાં કર વડે શિવકંઠને આલિંગતી" પૃ.૨૩૫

મુનશીએ એક ખોવાયેલા નાટકને નૂતન રીતે મૂકી આપ્યું છે. ગુપ્તનો સમય 'સુવર્ણયુગ' તરીકે ઓળખાય છે. આવા સુવર્ણયુગના સમયને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિબિંદુ અર્થાત્ પૌરાણિક પાત્રોને જીવંત કરીને પોતીકી ભાષા આલેખવાનું એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રયત્ન સફળ બની રહે છે.

ચાર અંકમાં વહેંચાયેલા આ ઐતિહાસિક નાટકમાં રાષ્ટ્રકારણ, ખટપટ, કાવાદાવા, વિલાસિતા વગેરે... દર્શાવાયાં છે. પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ઠતાને જાળવવાને બદલે ખોઈ નાખવામાં મશગુલ રામગુપ્ત બધી જ રીતે તુચ્છ માણસ તરીકે ચિત્રણ પામે છે. તેનામાં ક્ષત્રિયતા કે શૌર્યતા જેવા ગુણો નથી તેમજ પતિ તરીકેના ગુણો નથી તથા સારા માણસ તરીકે અથવા સાચા નાગરિક જેવા ગુણો પણ તેમનામાં જોવા મળતા નથી.

'ચંદ્રગુપ્ત', ગુપ્તવંશની કીર્તિને જાળવવાના તમામ પ્રયત્નો કરે છે. તે લોકપ્રિય છે તેમજ લોકસમૂહની ભાવનાને સમજી શકે છે. નાટકનો અંત સુખદ છે. ભારતનો ભવ્ય તેજસ્વી સુવર્ણકાળ સુખદ સ્થળે પહોંચે છે. આમ આ ઐતિહાસિક નાટકમાં આર્યત્વ, શ્રેષ્ઠત્વ, રાષ્ટ્રત્વ જોવા મળે છે.

પાદટીપ

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	આવૃત્તિ	પૃ. નં.
(૧)	અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા ગાંધીયુગ	ધીરુભાઈ ઠાકર	પ્ર.આ.	૬૬
(૨)	મુનશી ગ્રંથાવલિ-૧૧	ક.મા.મુનશી	જ.શ.ગ્ર.	૨૦૭
(૩)	"	"	"	૨૪૧
(૪)	એજન	"	"	૨૪૨
(૫)	એજન	"	"	૨૪૨
(૬)	ક.મા.મુનશી જન્મ શતાબ્દી અધ્યયન ગ્રંથ	ક.મા.મુનશી	જ.શ.સ.૧૯૮૮	
(૭)	ધ્રુવસ્વામિની દેવી	ક.મા.મુનશી	આ.આઠમી	૧૭૯
(૮)	એજન	"	"	૧૯૭
(૯)	એજન	"	"	૧૯૮

પ્રકરણ-૭
મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકોમાં
રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

(૧) પુરંદર પરાજય (૧૯૨૨)

(૨) અવિભક્ત આત્મા (૧૯૨૩)

(૩) તર્પણ (૧૯૨૪)

(૪) પુત્રસમોવડી (૧૯૨૯)

(૫) લોપામુદ્રાખંડ-૨, ૩, ૪ (૧૯૩૩-૩૪)

પ્રકરણ-૭

મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

મુનશીએ 'પૌરાણિક' કૃતિઓ રચવાનો પ્રારંભ નાટકથી જ કર્યો છે. ઈ.સ. ૧૯૨૨માં રચાયેલું નાટક 'પુરંદર પરાજય' એ એમની પહેલી 'પૌરાણિક' કૃતિ ભારતના આર્યોના પ્રાગૈતિહાસિક કાળની સંસ્કૃતિ કથા આલેખતું એક મહાનાટક રચવાના મનસુબામાંથી આ પૌરાણિક કૃતિઓ ઉદ્ભવી જે કૃતિઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ તપાસવાનો અહીં ઉપક્રમ રાખેલ છે.

મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકો આ પ્રમાણે છે.

- (૧) પુરંદર પરાજય (૧૯૨૨)
- (૨) અવિભક્ત આત્મા (૧૯૨૩)
- (૩) તર્પણ (૧૯૨૪)
- (૪) પુત્રસમોવડી (૧૯૨૯)
- (૫) લોપામુદ્રાખંડ-૨, ૩, ૪ (૧૯૩૩-૩૪)

(૧) પુરંદર પરાજય :

'પુરંદર પરાજય' મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકોમાંનું એક મહત્ત્વનું નાટક છે. તેમાં સુકન્યાના હૃદયમાં કામ અને ધર્મની બે વિરોધી વૃત્તિઓ વચ્ચે તુમુલ મંથન જામે છે. આખરે કામ અથવા પ્રેમની સામે ધર્મ અથવા શ્રેયની ભાવના કેવી રીતે વિજય મેળવે છે તે દર્શાવ્યું છે. શરૂઆતમાં તેના મનમાં માત્ર પ્રેમની તરફ આકર્ષણ જોવા મળે છે. બહારથી તેને સમજાવી, દબડાવી તેનું કર્તવ્ય શું છે. તેનું ભાન કરાવવાનો અને કર્તવ્યના રસ્તે ઘડેલવાનો યત્ન કરવામાં આવે છે. જેનો સુવર્ણ ખૂબ વિરોધ કરે છે. આ મનોમંથન દર્શાવે છે કે, વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર, તેની પોતાની અંદર રહેલ, એક વખત સુપ્ત પણ પછીથી

જાગ્રત થયેલા આત્માથી જ થાય છે. નાટકમાં અંતે સુકન્યાનો અંતરાત્મા જાગ્રત થાય છે, તેની વિલાસી વૃત્તિના ખેંચાણથી તે અશ્વિની કુમારોને નિમંત્રે છે, પણ તે જ પોતે વિદન્વતના ભયને કારણે આવી શકતા નથી ત્યારે વિદન્વત પાસે તે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી પ્રાયશ્ચિત માગી લે છે, મરવા તૈયારી બતાવે છે.

વિદન્ત આશ્ચર્ય અનુભવે છે, ત્યારે સુકન્યા કબૂલ કરે છે "હા મારો વધ કરો... ખરી ગુનેગાર તો હું છું, હું અબળા નથી, અજ્ઞાની નથી, સંસ્કારહીન નથી, પણ મનુ ને યમના વંશજ શર્યાતિ જેવા પ્રતાપી આર્ય શાદૂલની આત્મજા છું, છતાં મેં નહીં જોયો મારા પતિનો ટેક, કે ન ગણ્યું તેના આ વિશાળ જનપદનું શ્રેય મેં ન ગણ્યા આર્યોના સંસ્કાર, ન જોયો ભૃગુઓનો વિજય. હું આ જનપદની માતા અને આર્યઓમાં ઉત્તમ એવી હું અત્યારે અધમમાં પણ અધમ છું. અશ્વિનોને મેં નિમંત્ર્યા છે, મન ને વાચાથી એમની જોડે મેં અધમ આચાર શરૂ કર્યો છે. આને (આ સ્ત્રીને) મારી ને શું કરશો ? મને મારો.

આગળ સુકન્યા અશ્વિનોને પાછા ઠેલી ચ્યવનપત્ની બનવાનું આત્મા જાગ્રત થતાં કેવી રીતે પસંદ કરે છે તે જણાવે છે "વિદન્વત, મને શુદ્ધ રાખવી એ તમારું કામ નથી, મારું કામ છે. હું કાંઈ માત્ર શાર્યાતી નથી, આ શરીર મારું નથી. મારી વાસના સ્વછંદે તૃપ્ત કરવાનો મને અધિકાર નથી. હું અને ચ્યવન એક ને અભિન્ન છીએ. અગ્નિસાંનિધ્યે અમે એક બન્યાં, હું એને ઋષિપદ પામીને સાથે વાર્ધક્ય પણ સ્વીકાર્યું હવે મારાથી ભિન્ન કેમ થવાય ?

વિદન્વત તેમને એ કારણે કોઈને મળવા દેતા ન હતા. તેમ જણાવતાં તો સુકન્યા આર્યસતી તરીકેનો સંદેશ સંભળાવે છે, વિદન્વત, એ અભિન્નતા તમારે સાચવવાની નથી, મારે અમારે સ્ત્રીઓએ સાચવવાની છે. એ અભિન્નતામાં જ આર્યોની શક્તિ અને ગર્વ સમાયાં છે તેમના પર તેમના સંસ્કારોની શુદ્ધિ અવલંબે છે અને તેમના સંસારના સાતત્યનો પાયો રચાયો છે.

આ જ વખતે અશ્વિનો પણ પ્રગટ થઈ શાયાતીએ નવો જીવનમંત્ર માનવજાત સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. એ અંગે અહોભાવ સહ સ્પષ્ટ કરે છે. એ મંત્ર છે પત્નીને પતિના ઐક્યનો, અભિન્નતાનો અને એ ઐક્યને અભિન્નતા સાથે તે આર્યા બીજી નહીં !

વિદન્વત પણ પ્રણામ કરી શબ્દો ઉચ્ચારે છે, 'માતા, તમે તો ભૃગુઓને આજે વિજય અપાવ્યો, અવનનો પુત્ર તમારે ઉદરે પાકશે ને પુરંદરનો પરાજય થવાનો. ત્યાં તો ઋષિવર્ય અવન પણ યોગાવસ્થામાંથી જાગ્રત બની અગ્નિ પ્રગટાવી પુરંદર પરાજયનું કાર્ય પૂર્ણ કરે છે. ઈન્દ્ર પણ ઋષિ દ્વારા ઘરાવવામાં આવેલા સોમરસને પીવાનું નિયંત્રણ સ્વીકારે છે.

આખું નાટક આ પતિ-પત્નીની અભિન્નતા ને ઐક્ય જાળવવાની ભાવના ખીલવવા જાણે રચાયું હોય. તેમ લાગે છે એક તરફ દયાપાત્ર સ્થિતિમાં પડેલો વૃદ્ધ પતિ ને બીજી તરફ સુકન્યાનું ફાટફાટ થતું યૌવન અને દેવોમાં પણ પરમ રૂપવાન અશ્વિનીદેવોનું આકર્ષણ, છતાં સુકન્યા વૃદ્ધ અવનને પસંદ કરી આર્યત્વનો વિજય વાવટો ફરકાવે છે. અને ઈન્દ્રના પરાજયની પૂર્વભૂમિકા ઊભી કરે છે.

સમગ્ર નાટકમાં શ્રી મુનશીએ સુકન્યાના પાતિવ્રત્યનું મૂલ્ય વધાર્યું છે. મુનશીની કલ્પના પણ પૌરાણિક સમયને બરાબર અનુરૂપ છે. કારણ કે તે સમયે પતિવ્રતની ભાવના દૃઢ નહોતી થઈ, સદાચારનું ધોરણ પણ ઘડાતું હતું, ત્યારે સુકન્યા જેવી આર્ય કન્યા વાસના કે વ્યભિચારને વશ ન થતાં પાતિવ્રત્યની ભાવનાને ઉત્પન્ન કરે ને દૃઢ બનાવે એ કલ્પના એ યુગ સાથે બરાબર બંધબેસતી થાય છે.

'પુરંદર-પરાજય' માં સ્ત્રીની પવિત્રતા, સ્ત્રીનું પાતિવ્રત્ય એની પોતાની ઈચ્છાને આધીન છે, પુરુષે બળાત્કારથી પળાવેલું પાતિવ્રત્ય કશા કામનું નથી, સ્ત્રી પુરુષની પવિત્રતા ઉપર અને પતિપત્નીની અભિન્નતા ઉપર શક્તિ અને સંસ્કારોની શુદ્ધિનો આધાર છે. એ વાત સાચી છે પણ સ્વેચ્છાથી સેવાય એ જ સાચી પવિત્રતા એ તત્ત્વ કેન્દ્રસ્થાને છે. શ્રી મુનશી સુકન્યા પાસે કહેવરાવે છે કે :

"વિદન્વંત, એ અભિન્નતા તમારે સાચવવાની નથી. મારે — અમારે સ્ત્રીઓએ સાચવવાની છે. એ અભિન્નતામાં જ આર્યોની શક્તિ ને ગર્વ સમાયા છે. તેમના પર તેમના સંસારના સાતત્યનો પાયો રચાયો છે"^૧

આખું નાટક આ ભાવનાને ખીલવવા જાણે રચાયું હોય એમ લાગે છે. એક તરફ દયાપાત્ર સ્થિતિમાં પડેલો વૃદ્ધ પતિ અને બીજી તરફ સુકન્યાનું ફાટ ફાટ થતું યૌવન અને

દેવોમાં પણ પરમ રૂપવાન અશ્વિનીદેવોનું આકર્ષણ, છતાં સુકન્યા વૃદ્ધ અવનને વળગી રહે છે.

મૂળ શતપથોકત આખ્યાનના તથા મહાભારતોકત આખ્યાનના કવિઓએ પણ આ જ ભાવનાને દષ્ટિસંમુખ રાખી છે. એમ લાગે છે પણ સુકન્યાએ અશ્વિનીદેવોની માંગણી પાછી ઠેલીને, બાહ્ય યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો એટલું જ એ પ્રાચીન આખ્યાનકારોએ નિરૂપ્યું છે અને સુકન્યાને પ્રાચીન પતિવ્રતા નારીઓમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપ્યું છે.

જો મનનો વેગ બાહ્ય આકર્ષણ તરફ ન જ ઘસતો હોય, અંતઃકરણમાં નબળાઈથી કે રૂઢિબળથી કે પૂર્વાભ્યાસના બળથી શાંતિ જ હોય તો સંયમ કે પવિત્રતાનું મહત્ત્વ શું ? સ્વાભાવિક રીતે સત્ય બોલાતું હોઈ, કોઈ ખોટું ન બોલી શકતું હોય તો સત્યની નીતિ તરીકે કિંમત પણ શું રહે ? સત્ય પાળવા માટે જે પ્રયત્ન કરવો પડે છે એ પ્રયત્ન જ સત્યની નૈતિક કિંમતનું મૂલ્ય છે.

"જયોત પ્રકટો વ્રતપતિ, વલ્લિ પ્રકટો વિભૂષણ વ્રતે, સ્વીય કરે સમર્પુ સમધો, સમયુત સુવાસિત ધૃતે

વધો ધૂમ, વધો અવિરત, વધો વાદળ સુધી ઘેરી લો વેરીને, જવાલા વધો, જળહળ વધો, અવિરત વધો :

વધી દગ્ધ દુશમન કરો.

ગૃહપતિ, તને હું અહીં સ્થાપું છું અમારા દ્વેષીને ડરાવ

અમારા ભયને દૂર કર.

હવ્યવહાન, હું આ ક્ષીર હોમું છું

અમારી લજ્જા રાખ ને

તારી વચન સફળ કર."

વિદન્વંત બે લાકડાં ઘસે છે ને અગ્નિ પેદા કરી કાકડો સળગાવે છે અને ખૂણામાં એક છોડિયાં ભરેલી વેદી છે. તેમાં દેવતા ચેતાવે છે. અને ઋચ્યાની ગાન કરે છે. વિદન્વંત હાથ જોડે છે. વેદીમાંથી ભડકો નીકળે છે અને ચારે તરફ અજવાળું થાય છે. આકાશમાં દૂર જતાં વાદળોનો ગડગડાટ સંભળાય છે. ને વરસાદ રહી જાય છે.

ઋચ્યાઓને અહિંયા મુનશીએ ગુજરાતી ભાષામાં વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આર્યત્વની સમર્થ ભાષા સંસ્કૃતને માતૃભાષામાં વ્યક્ત કરવાનો આદર્શ વિચાર આ રીતે વ્યક્ત થયો છે. જેમ કે:

"જે દેવોએ સલિલે સીંચ્યો, તાલાવેલીયુત સ્મર:

હું તે ચેતવું તમ વિશે, વરુણના ધર્મથી

વિશ્વદેવોએ સલિલે સીંચ્યો, તાલાવેલીયુત સ્મર

હું તે ચેતવું તમ વિશે, વરુણના ધર્મથી

ઈન્દ્રાણીએ સલિલે સીંચ્યો, તાલાવેલીયુત સ્મર,

હું તે ચેતવું તમ વિશે, વરુણના ધર્મથી

ઈન્દ્રાગ્નિએ સલિલે સીંચ્યો, તાલાવેલીયુત સ્મર,

હું તે ચેતવું તમ વિશે, વરુણના ધર્મથી

મિત્રાવરુણે સલિલે સીંચ્યો, તાલાવેલીયુત સ્મર,

હું તે ચેતવું તમ વિશે, વરુણના ધર્મથી"^૩

ઉપરોક્ત ઋચ્યા સુકન્યા બોલે છે. અવન પાસે સુકન્યા જાય છે તેને પગલે લાગે છે. પછી પાણી લઈ તેના પર છાંટે છે ને ઋચ્યા બોલે છે.

આર્યત્વની આશીર્વાદની પ્રજ્ઞાલિકા આ નાટકમાં દષ્ટિગોચર થતી જોવા મળે છે. શર્ચાતિ સુકન્યાને આશીર્વાદ દેતાં કહે છે કે : સુકન્યા, તારું ને તારા પતિનું કલ્યાણ થાજો !

'મન સમાન, સમાન મંત્ર,

સમાન ચિત્ત, સમાન વૃત્તિ હોજો

યોજયો યોગ્ય યશસ્વી આ સમસ્ત,

તે સમર્થ બ્રહ્મણસ્પતિ ભગે

વૃદ્ધિ અભિવૃદ્ધિ વીર્યે,

રાષ્ટ્રે દંપતી વર્ધ જો

દો ત્વષ્ટા સર્વતઃ શાંતિ,

તૃષ્ટિ પુષ્ટિદીર્ઘ આયુ"^૪

ત્રિષ્ટુપ છંદમાં લખાયેલી ઉપરોક્ત ઉક્તિમાં સમગ્ર રાષ્ટ્રનાં દંપતીઓના કલ્યાણ વિશેનો આશીર્વાદ તથા સમાનતા, યશસ્વિતા, શાંતિ, અને દીર્ઘ આયુષા આશિષ અપાયા છે.

એ જ પ્રકારે અનુષ્ટુપ છંદમાં વિદન્વંતના બુલંદ અવાજે નીચે પ્રમાણે ઋચ્યા ગીતો સંભળાય છે.

"હો અગ્નિ વચનો યશસ્વી હતવીર્ય વૃત્રહા,
યશસ્વી ભૃગુજન હજો, યશસ્વી મુનિ ભાર્ગવ"^૫

આર્યત્વના સંસ્કારોનું સિંચન થતું તે સ્થાન 'ઋષિ આશ્રમ' નું તાદશ વર્ણન શ્રી મુનશીએ આ પ્રમાણે કરેલું જોવા મળે છે.

શ્રી મુનશીએ ચ્યવનઋષિના આશ્રમને આ રીતે બતાવ્યો છે : "તાપીથી ઉત્તરે આવતાં નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર આવેલા પર્વતનું શિખર અહિંયા વિઘ્નસરાને તીરે ચ્યવનનો આશ્રમ હતો. પર્વત ઉપર ચ્યવન ઋષિનો આશ્રમ હતો. તેની આસપાસ પર્વતના ચડાણ પર, ને તળેટીમાં અનેક નાની મોટી પર્ણકુટીઓ આવી છે. ચ્યવનની કુટિર પાસે એક નાનું તળાવ છે. થોડે દૂર વિઘ્નસરા નામનો નાનો વહેળો વહે છે, અને આઘે, ક્ષિતિજ પાસે વહેતી વિશાળ રેવાનાં ઉછળતાં નીરનો ઘુઘવાટ સંભળાય છે. કુટિરમાં ઘાસને પાંદડાં પર બિછાવેલા મૃગચર્મની શય્યા પર ચ્યવન ભાર્ગવ સૂતેલા છે."^૬

આમ, આર્યસંસ્કૃતિ અને આર્ય પરંપરાના વિચારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું નાટક 'પુરંદર પરાજય' નો અંત સંસ્કૃત સુભાષિતથી થયેલો છે.

"સહસ્ત્ર વર્યસ્વી યશસ્વી, આ હવિ યશ કરી,
સહસ્ત્ર ગુણ યશ કરો.

યશસ્વી મિત્રાવરુણ, યશસ્વી વસુ અર્યમાં,

યશસ્વી ત્વષ્ટા સવિતા

યશસ્વી મરુતો, યશસ્વી ભગ બ્રહ્મણસ્પતિ

યશસ્વી સોમ, યશસ્વી મધવા, યશસ્વી રુદ્રો

યશસ્વી દાવા, પૃથિવી યશસ્વી,
 અગ્નિ યશસ્વી, અશ્વિન યશસ્વી,
 બ્રાહ્મણ યશસ્વી, ભૃગુજન યશસ્વી,
 યશ સર્વસતમ મમ."°

કથાના અંતે તો ઈન્દ્રનો પરાભવ કરતા સતીત્વના વિશુદ્ધ મૂલ્યની સ્થાપનાની કથા બની જાય છે. સંસ્કૃતિના આદિકાળના વાતાવરણને અલૌકિકતા અને વાસ્તવિકતાથી એક સાથે આલેખવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. યજ્ઞો, શ્લોકો, ઋષિઓ, અશ્વિનો વગેરેથી આર્યત્વનું વાતાવરણ ઊભું થયું છે.

(૨) અવિભક્ત આત્મા :

'અવિભક્ત આત્મા' શ્રી મુનશીનું એક મહત્ત્વનું પૌરાણિક નાટક છે. તેનાં બંને પાત્રો વસિષ્ઠ અને અરુંધતી પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે એમાં વસિષ્ઠ – અરુંધતીની કથા દ્વારા લગ્ન સ્નેહની ઉત્તમતાનો આદર્શ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

નાટકની વાર્તા એવી છે કે આર્યોનું અસલ વતન ઉત્તરધ્રુવના પ્રદેશમાં હતું, ત્યાંથી વૈવસ્વત મનુ તેમને હિંદમાં લઈ આવ્યા. આર્યોનો અસલ સંવત્સર સપ્તર્ષિનો હતો અને દર સો વર્ષે સપ્તર્ષિ એક નક્ષત્ર બદલે એવી કલ્પના પર તે સ્થપાયો હતો. એક સમય એવો આવ્યો કે સપ્તર્ષિઓ અસ્ત થયા અને આર્યોની અધોગતિ થઈ તે વખતે મનુ વૈવસ્વતે યજ્ઞ કર્યો. તેનાથી દેવોની અધિપતિ વરુણ પ્રગટ થયા ને તેમણે વચન આપ્યું કે જ્યારે સપ્તર્ષિઓ પુનઃ પ્રગટશે અને આર્યો એક મહાસપ્તર્ષિ સત્ર આરંભશે ત્યારે દેવો રીઝશે સપ્તર્ષિ મંડળ નક્ષત્ર બદલશે અને આર્યો સુખી થશે.

વળી વરુણે કહ્યું કે, યજ્ઞની જવાળામાં જે મહર્ષિનું મુખ દેખાય તેનો સપ્તર્ષિમાં એક એક ઋષિ (તારો) પ્રગટશે આને આધારે અનેક યજ્ઞો કરવામાં આવ્યા અને મરીચિ, અત્રિ, અંગિરસ, પુલહ, પુલત્ય ને કતુ નામના છ બ્રહ્મર્ષિઓ પ્રગટયા એટલે કે અસ્ત થયેલા સપ્તર્ષિઓના તારાઓમાંથી ઉપર કહેલા ઋષિઓના નામના છ તારાઓ આકાશમાં દેખાવા લાગ્યા, પણ સાતમો ઋષિ પ્રગટતો ન હતો, તેથી આર્યો ઘણા દુઃખી

હતા. સતાશું વર્ષથી આ દુર્દશા ચાલતી હતી. ઘરડા ઋષિઓ સાતમા બ્રહ્મર્ષિ પ્રગટાવવા પોતાના તપોબળને આધારે દેહ ટકાવી રહ્યા હતા.

એ સપ્તર્ષિ પદ મેળવવા વરુણના પુત્ર વસિષ્ઠે તથા મેઘાતિથિની પુત્રી અરુંધતીએ અસાધારણ તપ આદર્યા. બંને એકબીજાને ચાહતાં હતાં. પણ સંસારના સુખ કરતાં સપ્તર્ષિ પદને વધુ મહત્ત્વનું માની અરુંધતીએ લગ્ન કરવાની ના પાડી, થોડા વખત પછી યજ્ઞમાં વસિષ્ઠ સાતમા ઋષિ તરીકે દેખાયો, એટલે વૃદ્ધ ઋષિ ક્રતુ આ શુભ સમાચાર આપવા એને આશ્રમે ગયા. વસિષ્ઠે અરુંધતી વિના એ પદ લેવાની ના પાડી. તેથી વૃદ્ધ ક્રતુએ ગુસ્સે થઈ શાપ આપ્યો. તેનાથી વસિષ્ઠનો આશ્રમ બળી ગયો, પણ અરુંધતીએ આ હકીકત જાણી ત્યારેતેને વસિષ્ઠે પોતાને ખાતર કરેલા મહાન ત્યાગની સમજ પડી અને 'અવિભક્ત આત્મા' નું દર્શન થયું. ઋષિઓએ તરછોડેલા વસિષ્ઠને એણે આત્મસમર્પણ કર્યું અને બંને એક બીજાનો હાથ પકડી શાપિત તપોભૂમિ છોડી ચાલી નીકળ્યાં.

પૌરાણિક વિગતોનું વાતાવરણ તેજસ્વી પાત્રો અને ઉચ્ચ આદર્શોની ગૂંથણીએ આ નાટ્યની મુખ્યવિશેષતા છે. તે મુનશીની નાટ્યકલાનો સારો ખ્યાલ આપે છે.

"વસિષ્ઠ શુદ્ધ આર્ય સંસ્કૃતિના આદિ પ્રતિનિધિઓમાંના એક છે. સાતે ઋષિઓની સ્ત્રીઓનાં નામ પુરાણોમાં છે, છતાં તેમાંથી માત્ર અરુંધતી જ સાતે ઋષિઓની સમોવડી પદવીએ પહોંચી અને સપ્તર્ષિ મંડળમાંના તારાઓમાં પણ એક તારો અરુંધતીનો છે. આપણા કર્મકાંડમાં પણ સપ્તર્ષિની સાત સોપારી સાથે અરુંધતીની આઠમી મુકાય છે. પરણી ઉઠેલી સ્ત્રીને અરુંધતીનો તારો બતાવવાની રીત હજુ ચાલે છે અને સપ્તર્ષિઓની સાથે અરુંધતીને જોઈ, મહાદેવજીને પણ પાર્વતી જોડે પરણવાનું મન થાય છે. હિન્દુ માન્યતા પ્રમાણે વસિષ્ઠ ને અરુંધતીનું સ્થાન મને અપૂર્વ લાગ્યું એમના જોડકામાં સમાયેલો આદર્શ કંઈક અદ્વિતીય છે."

વસિષ્ઠ અરુંધતીના જોડકામાં સમાયેલો આદર્શ સમજવા માટે શ્રી મુનશીએ બીજરૂપે સ્વીકારેલી કલ્પના નીચે પ્રમાણે છે : આકાશમાં સપ્તર્ષિ મંડળમાં તારા સાત નથી, પણ આઠ છે. આ આઠમો તારો તે વસિષ્ઠની પત્ની અરુંધતીનો છે. બીજા કોઈ ઋષિની પત્નીને સપ્તર્ષિ મંડળમાં સ્થાન નહીં અને અરુંધતીને શા માટે ? વસિષ્ઠ ને

અરુંધતીને સપ્તર્ષિમંડળમાં સ્થાન આપ્યા વિના ચાલે તેમ ન હોય અને વસિષ્ઠ એકલા કે અરુંધતી એકલા એ સ્થાન સ્વીકારે તેમ ન હોય તો જ એ બંનેને અપવાદરૂપે એ સ્થાન મળ્યું હોય એવી કલ્પનાને આધારે 'અવિભક્ત આત્મા' નાટકનું સર્જન થયું છે.

'અવિભક્ત આત્મા' નું મૂળ વક્તવ્ય સ્ત્રીપુરુષના લગ્નસ્નેહ અને એ સ્નેહ દ્વારા પ્રકટતા અદ્વૈતનું છે, પણ એ વક્તવ્ય શ્રી મુનશીએ જે કથાવસ્તુ દ્વારા વ્યક્ત કર્યું છે. તેના પાયામાં સપ્તર્ષિઓ અને આર્યોના જીવન વચ્ચેના સંબંધની આ કલ્પના રહી છે. 'અવિભક્ત આત્મા' માં વસિષ્ઠ જે તપ કરે છે. તે બ્રહ્માનુભવ કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે નથી પણ તેનો આદર્શ તો સમસ્ત આર્યજાતિનું કલ્યાણ છે. જેનાથી આર્યોનું જીવન શાંત અને સ્થિર થાય તે સાચું તપ, સમર્થ અને સંસ્કારી યુગલો દામ્પત્યનો ભાર વહન કરે એમાં કશું જ પાપ નથી, ઉલટું એવા દામ્પત્ય દ્વારા સમર્થ અને સંસ્કારી આર્યોનું સર્જન થાય તો તે એક જાતની તપશ્ચર્યા જ છે. આ સંદેશ 'અવિભક્ત આત્મા' નાટકમાંથી ફલિત થાય છે.

વસિષ્ઠને મુખે શ્રી મુનશી કહેવડાવે છે, 'જો એકલતામાં સિદ્ધિ હોય તો બે જાતિનું નિર્માણ શા માટે ? અરુંધતી પુરુષ અને સ્ત્રી એકલાં સદાએ અધૂરાં છે. સમયની સરિતામાં એક બીજાનાં અર્ધાંગ શોધતાં તણાય છે. ઘણીવાર એ શોધ નિષ્ફળ નીવડે છે. કોઈકવાર એકમેક માટે સર્જાયેલાં અર્ધાંગો મળે છે. અંગ આખું થાય છે ને વિભક્ત આત્મા અવિભક્ત સ્વરૂપે પ્રગટે છે, ત્યારે જ તપશ્ચર્યા સંપૂર્ણ થાય છે.' શ્રી મુનશીની અવિભક્ત આત્મા અંગેની આ ભાવના 'અવિભક્ત આત્મા' નાટકની કેન્દ્રીય ભાવના છે. વસિષ્ઠના શબ્દોમાં મારો સંયમ જરા ડગ્યો નથી. જો માત્ર વિલાસને લોભે, માત્ર તારા રૂપને લોભે હું આ યાચના કરતો હોઉં તો સંયમહીણો કહેવાઉં ને તપથી ભ્રષ્ટ થયેલો ગણાઉં, પણ મને તારા રૂપ કે શરીરની પરવા નથી. તું રૂપ ખોશે તો હું તને વધારે પૂજીશ. તું અપંગ થશે તો હું ખાંધે લઈ ફરીશ, તેનું વિદેહ થશે તો તારી ભસ્મે મારા અંગને વિભૂષિત થયેલું માનીશ. મને બીજું કે નથી જોઈતું તું જ જોઈએ છે.' પુરાણ કાળના સપ્તર્ષિમંડળના વસિષ્ઠનાં આ વચનો 'અવિભક્ત આત્મા' ની મુખ્ય ભાવના બની રહે છે.

'અવિભક્ત આત્મા' સ્ત્રીપુરુષના લગ્ન સ્નેહનું, એ સ્નેહથી પ્રગટેલા અદ્વૈતના મહત્ત્વનું ગાન ગાવામાં આવ્યું છે. ગમે તેવા મહાપદ કરતાં, સપ્તર્ષિ પદ કરતાં પણ,

લગ્ન સ્નેહનું, બે ભિન્ન જીવાત્માઓના અદ્વૈતનું મૂલ્ય વધારે છે. એ અદ્વૈત જ સ્ત્રીપુરુષને ઊંચા પદને યોગ્ય બનાવે છે એ ભાવનાને 'અવિભક્ત આત્મા' માં શ્રી મુનશીએ વ્યક્ત કરી છે. વસિષ્ઠ અને અરુંધતી બંને સપ્તર્ષિપદ માટે તપશ્ચર્યા કરે છે. તપની સિદ્ધિના લોભથી અરુંધતી વસિષ્ઠનો અતિપ્રિય સમાગમ છોડી દે છે. વસિષ્ઠ દાંપત્યની સિદ્ધિ આગળ આર્યોના પરમ વાંછનીય સપ્તર્ષિપદને પણ તુચ્છ ગણે છે. અને કતુના શાપને વહોરી લે છે. છેવટે વસિષ્ઠ અને અરુંધતી પરણે છે અને પોતાના બેના અવિભક્ત આત્માનું દર્શન કરે છે. અને એ દર્શન જ એ બેયને એકરૂપે સપ્તર્ષિપદને યોગ્ય બનાવે છે.

"પ્રાચીન કાળમાં તપશ્ચર્યાનો બહુ પ્રચાર હતો અનેક ભવ્ય જીવો સંસારની બીજી સિદ્ધિઓની આશા છોડી દઈને, તપની સિદ્ધિ વાંછતા હતા. એ વખતે તપની સિદ્ધિનો લોભ છોડીને દાંપત્યને સ્વીકારનાર વસિષ્ઠને અરુંધતી જેવા આર્ય સ્ત્રીપુરુષોએ આર્ય સમાજમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું ગૌરવ વધાર્યું હોવાનો સંભવ છે. આ નાટક એ સંભવનું ચિત્ર છે.""

ભગવાન પુલસ્ત્ય 'વસિષ્ઠ અરુંધતી' ને કહે છે કે તમને બંનેને સપ્તર્ષિપદ મળ્યું. ભગવાન પુલસ્ત્યે યજ્ઞ કર્યો ને સાતમા સપ્તર્ષિને બોલાવ્યા. આખરે તે એક જવાલામાં તમારાં બંનેને સ્વરૂપે પ્રગટયાં. એ આર્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે :

"વારુણી – મૈઘાતિથી,
શ્રેષ્ઠછો ઉભય આર્યો મહી,
સૃષ્ટિ કીધી તમે નવીન આત્માતણી,
દાન દીધા તમે આર્યને જીવનનાં,
દારુણ તપસ્વી સંયુક્ત તપનાં તમે,
હે વિધાતા અવિભક્ત આત્માતણા !
જ્યાં સુધી માહરાં વ્રત રહે અવિચલ,
જ્યાં સુધી સનાતન શ્રેષ્ઠ સપ્તર્ષિ ફરે,
જ્યાં સુધી આર્ય નરનારીઓ રમણ કરતા રહે,
ત્યાં સુધી તપ તમ અખંડ તપતા હશે જુગલનાં

એક આત્મા અને એક ઊર્મિ સદા,
 એક વ્રત આચરી, એક જીવન વહી,
 શુદ્ધ સંયુક્ત તપના બલે ઋત ઉભય ધારતા
 અમર અગ્રસ્ત રહેશે સદા આત્મા તમ
 પરમ તેજસ્વી અવિભક્ત જે
 આર્ય અંતર મહીં સતત વસતા ઋષિસતમો !
 શુદ્ધ હૃદયે કરી માત્ર તમ દર્શન
 નવયુગલ શાંતિ, તૃષ્ટિ અને પુષ્ટિમાં
 નિત્ય રહી પામશે સુખ
 અવિચલ પરમ ધામના."૧૦

સપ્તર્ષિમંડળમાનાં એક બ્રહ્મર્ષિ ક્રતુનાં અમૃતવચનો :

'સાતમા બ્રહ્મર્ષિની વાટ જોઈ આર્યો બેઠા છે' પૃ.૫૨

'સાતમા ઋષિ ન પ્રગટે અને સત્ર ન થાય, ને ઋક્ષ નક્ષત્ર ન બદલે તો આર્યો
 રઝળી જાય." પૃ.૫૪

'વસિષ્ઠ બધા છ ઋષિઓ આપની વાટ જોઈ બેઠા છે." પૃ.૬૬

'પુત્ર, મારી આશિષ મારા શાપથી વધારે સફલ થાય. તારું તપ યાવરચંદ્રદિવાકરૌ
 તપો." પૃ.૮૨

આર્ય સંસ્કૃતિ જપ, તપ અને વ્રતમાં શ્રદ્ધા રાખનારી સંસ્કૃતિ છે. 'અવિભક્ત
 આત્મા' નાટકમાં 'તપ' વિશે ખૂબજ સુંદર સમજ અપાયેલી છે.

'વસિષ્ઠ' ના મુખેથી 'તપ' ની સ્પષ્ટતા આ રીતે અપાયેલી જોવા મળે છે.

'દેહનાં વ્રત વરુણનાં છે. તેની અવગણના કર્યે તપની સિદ્ધિ ન થાય'. પૃ.૫૮

'આત્મા અવિભક્ત સ્વરૂપે પ્રગટે છે, ત્યારે જ તપશ્ચર્યા સંપૂર્ણ થાય છે'. પૃ.૫૯

'પોતાના આત્માથી વિમુખ બન્યે કોઈનો ઉદ્ધાર થયો છે'. પૃ.૬૬

'આર્યસંસ્કૃતિ' નારી શિક્ષણની હિમાયત કરતી નથી એવો આક્ષેપ આજનાં કહેવાતા બુદ્ધિજીઓ કરતાં આવ્યાં છે. અહીં 'અવિભક્ત આત્મા' નાટકમાં મુનશીએ 'અરુંધતી' ને પુરુષ જેટલું જ જ્ઞાન મેળવ્યાનું દર્શાવ્યું છે.

"અરુંધતી : કેમ છે ? તપ વધે છે ?

વસિષ્ઠ : હા, પણ ભગવાન કતુને મારું તપ રુચતું નથી આવતું (હસીને) તને આવે છે કે?

અરુંધતી : મૈત્રાવરુણ, તમારા જેવા મહર્ષિને હું શું કહી શકું?

વસિષ્ઠ : (કરગરીને) અરુંધતી, આમ શું કરે છે ? જો, જે સુખ આપણને સહવાસમાં મળશે તે આમ એકલતામાં નથી મળવાનું.

અરુંધતી : (દુઃખથી) વસિષ્ઠ હું જાણું છું, પણ હું બીજી સ્ત્રીઓ જેવી નથી. (ખિન્ન મુખે) પહેલું તો એ કે આપણે તપનો ભંગ થાય.

વસિષ્ઠ : (ચકિત થઈને) કેવી રીતે ?

અરુંધતી : તપોનિધિ, દંપતીવિલાસ આપણને શોભે ? આપણને તે દેહના, સંસારના લહાવા પરવડે ?

વસિષ્ઠ : કેમ નહીં ? શું આપણે માનવ નથી ? શું આપણામાં શક્તિ નથી ? વરુણના વ્રત દેહને ડામવાથી પળાતા હોય તો દેવે દેહ દીધો શા માટે ?

અરુંધતી : (કંટાળી) વારુણી, આ શું બોલો છો ? ક્ષુદ્ર વાસનાના ભોગ થવામાં વરુણનાં વ્રત પળાય ?

વસિષ્ઠ : પણ તું તપ શું તે સમજતી નથી. અરુંધતી દેહના વ્રત વરુણનાં છે. તેની અવગણના કર્યે તપની સિદ્ધિ ન થાય. આનુ નામ તપ ? આપણને એકલાં રાખી નિર્બલ કરે, આપણા સ્વભાવની સમૃદ્ધિ લૂંટી લે, ને આપણો વિકાસ અટકાવે તેનું નામ તપ ? આપણા ઉછળતા અંતરના ભાવો કચરી નાખે તે તપ ? સબલ ને સંસ્કારી આર્યો નીપજતા અટકાવવામાં જ જો તપ આવી જતું હોય તો પછી એ તપ શા કામનું ?"^{૧૧}

આમ, એક વિદ્વાન ઋષિ 'વસિષ્ઠ' ની સામે 'અરુંધતી' શાસ્ત્રાર્થ કરતી જોવા મળે છે. અને પોતાની શિક્ષિત અવસ્થાને વધુ શિક્ષા તરફ દિશા જિજ્ઞાસા તરફ જ્ઞાન તરફ અભિમુખ થતી જોવા મળે છે.

આમ 'અવિભક્ત આત્મા' માં વસિષ્ઠ અને અરુંધતીનો પ્રેમ, અપમાનો અને યાતનાઓ વચ્ચે પણ પ્રેમના પરમ આદર્શમાં તેમની અડગતા, અને અંતે સપ્તર્ષિઓમાં ઉભયને સંયુક્ત સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્માનાં અડધિયાંના ઐક્યની થતી પ્રતિષ્ઠા, સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેના પ્રેમના રસાયણથી થતાં ઐક્યમાં જ પૂર્ણતા છે અને પ્રેમ એ આત્માનાં અડધિયાંની પરસ્પરને મળી એકત્વ પામવાની ઝંખના છે. તથા આર્યસંસ્કૃતિનું સુંદર વાતાવરણ, ઋષિઓના સંવાદો, જ્ઞાનાર્થ, તપશ્ચર્યા, આર્યજીવન વગેરે સુંદર રીતે આલેખાયેલ છે.

(૩) તર્પણ :

'તર્પણ' શ્રી મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકોમાં નોંધપાત્ર નાટક છે. તેમાં એક બાજુ પ્રેમ અને બીજી બાજુ લોક સ્વાતંત્ર્યની ભાવના વચ્ચે સંઘર્ષ જોવા મળે છે. તેની નાયિકા સુવર્ણા હૈદયરાજ વીતહવ્યની દીકરી છે, તે સામા પક્ષના મહર્ષિ ઔર્વના પૌત્ર સગરના પ્રેમમાં પડી છે, એટલી હદ સુધી એ પરવશ બની છે કે ગમે તે ભોગે દુશ્મન સાથે સુલેહ સમાધાન થાય તેમ ઈચ્છે છે. સગર પણ તેનું રાજ્ય વીતહવ્યે કબજે કર્યું હોય છે. તો પણ પ્રેમની ખાતર સ્વાતંત્ર્ય અને રાજ્ય જતું કરવાના વિચારનો દેખાય છે. સંઘર્ષને વાચા આપતો હોય તેમ તે બોલે છે: 'ગુરુની આજ્ઞા તો આ નિરાધાર દયિતાની યાચના નહીં ? પિતાનું વેર તો મારી સ્નેહોર્મિ નહીં ? આર્યાવર્તનું સર્જન તો મારા પોતાના જીવનનો ઉલ્લાસમય સહચાર નહીં ?

પણ છેવટે ગુરુ ઔર્વના પ્રબલ પ્રોત્સાહન પાસે તેનો સંશય ટકી શકતો નથી અને તે સુવર્ણાના પિતા તાલજંઘ વીતહવ્યનો ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે વધ કરે છે. આ કૂર દેશ્ય જોતામાં જ સુવર્ણા મૃત્યુ પામે છે. આ પ્રમાણે પ્રિયતમાના રુધિરનું બલિદાન આપી સગર

ખિન્ન મુખે આર્યાવર્તનો જય પોકારે છે. પ્રેમ માટે આત્મબલિદાન કરતી સુવર્ણની નબળાઈ જબરામાં જબરા ગણાતા પુરુષોના બળ કરતાં પણ વધારે માનને પાત્ર છે.

નાટકમાં ટ્રેજેડી નાટકના ઘણા ગુણો છે. સુવર્ણના પ્રેમયજ્ઞનું બલિદાન લેવાય છે. નાટકનો અંત અતિ ક્રુણ છે. પણ તેની સુવર્ણના પ્રત્યેની આપણી માનની લાગણી નાટકને અંતે વધી જાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ તર્પણનો અંત અનિવાર્ય નહીં લાગે, છતાં એ અંત અનિવાર્ય જ છે. સગરને પોતાની ફરજ છોડી સુવર્ણની પસંદ કરવાની તક હતી અને એમ કરવા એ તૈયાર પણ થયો, છતાં ઔર્વ પ્રત્યક્ષ થતાં અસેના હાથમાં જામદગ્ન્યાસ્ત્ર આવતાં એનું કર્તવ્ય એને યાદ આવ્યું. પોતાની પ્રિયતમાના પિતાનો વધ કરી, પોતાને હાથે એ પોતાની પ્રિયાનો વધ કરવા તત્પર થયો, પરંતુ એને હાથે નાટ્યકારે એ ધોર કર્મ ન થવા દીધું એમાં જ લેખકની કલાનું ઔચિત્ય રહેલું છે, જો એમ ન થયું હોત તો સગર પ્રત્યેની આપણી સહાનુભૂતિ ઓછી થયા વિના ન રહેત.

શ્રી મુનશીએ ઔર્વને પાત્ર તરીકે કલ્પ્યા છે, પણ એ અમૂર્ત ભયના સાકારરૂપે દેખાય છે. જે પ્રેમને ભુલાવી ફરજનો ખ્યાલ કરાવી શકે, સુવર્ણનું ક્રુણ મૃત્યુ જ નાટકને ટ્રેજેડી બનાવે છે, કારણ કે સોહામણી રાત પૂરી થતાં જ સુવર્ણના સહવાસનું સુખ હંમેશાં માટે પરવારી જતાં સગર માટે ભવિષ્ય રહેતું નથી. એને માટે એ. રાજપાટ, ચક્રવર્તીપદ હવે નથી. સુવર્ણ તો મરી છૂટી, સગર અચેતન મૃતપાય: જોઈએ છીએ એટલે એનું અધૂરું જીવન જોવાની કૂર ઈચ્છા આપણને ન જ થાય.

તર્પણમાં શ્રી મુનશીની સર્જનશક્તિ અને ઉત્તમ કલાનો આવિર્ભાવ જોઈને આપણે મુગ્ધવિસ્મ થઈએ છીએ. પણ તર્પણમાં સુવર્ણના મૃત્યુ દ્વારા સગરના વ્યક્તિત્વની એક પણ નવી રેખા બહાર નથી આવતી. ઉલટું માથું છાતી પર નાખી દઈ ખિન્નતાથી આર્યાવર્તનો જય ઉચ્ચારતો સગર એકચક્રી સમ્રાટ નહીં પણ પરાધીન અને કાયર જેવો લાગે છે.

તેવી જ રીતે સુવર્ણનું મૃત્યુ પણ સાવ સ્વાભાવિક નથી લાગતું. કોઈપણ પાત્રનું શું કરવું તેની ખબર ન એવી સ્થિતિ હોય ત્યારે તેને મારી નાખવું એ સહેલામાં સહેલી મુક્તિ છે. શ્રી મુનશીએ 'તર્પણ' માં આવી જ કફોડી સ્થિતિ સગર માટે ઊભી કરી છે. એક

તરફથી ઔર્વ પિતામહનું શાસન છે. બીજી તરફ સુવર્ણનો શ્રદ્ધાભર્યો પ્રેમ છે. સુવર્ણ ને મારી નાખે તો પોતે પ્રેક્ષકો, ભાવકો આદિની નજરમાં હલકો પડી જાય ને ન મારી નાખે તો ઔર્વ પિતામહના પુણ્યપ્રકોપનો ભોગ બનવું પડે. શ્રી મુનશી જે આર્યાવર્તનું સર્જન કરવા માગે છે તે તો હૈહયોને ભૂગુ વચ્ચેના દ્વેષભાવનું શમન સગર અને સુવર્ણના લગ્ન દ્વારા પણ થાય તેમ છે, પણ ઔર્વ પિતામહને સમાધાન જોઈતું નથી, એટલે સુવર્ણએ મર્યે જ છૂટકો. આ રીતે 'સુવર્ણ' નું મૃત્યુ નાટકની મૂળ ભાવના સાથે સુસંગત નથી.

આર્યાવર્તનું પુનઃસ્થાપન એટલે કે તાલજંઘોએ દબાયેલી ભૂમિને એમનો વિનાશ કરી હૈહયોએ પાછી મેળવવી સ્વરાજ્ય સ્થાપવું અને એ રીતે 'આર્યસંસ્કારનું યજ્ઞને ધર્મ, મંત્ર ને પુરાણ, તપ, સત્ય ને ઋત એ સર્વેનું સરંક્ષણ કરવું' એ 'તર્પણ' માં વ્યાપી રહેલી ભાવના છે. વિદેશીઓ પાસેથી આર્યાવર્ત પાછું મેળવવા શાંતિમય અહિંસાત્મક ઉપાયો જ યોજવા જોઈએ એવો આગ્રહ 'તર્પણ' માં નથી. મૂળ પૌરાણિક આખ્યાનમાં હિંસા છે. અને શ્રી મુનશી એ 'તર્પણ' માં હિંસા સ્વીકારી છે. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે હિંસા આવશ્યક હોય, તો ગમે તેવી પણ હિંસા કર્તવ્ય છે. એમ એમનો આશય જણાય છે.

નાટક લખવા માટે આ વસ્તુ પસંદ કરવાનું કારણ એમાં રહેલી હિંસા છે એમ પણ બને શ્રી મુનશી ભાર્ગવ કુળના પૌરાણિક મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. છતાં ઔર્વનાં પરાક્રમોનું વર્ણન કરવું એ આ નાટકનો હેતુ નથી. હેતુ તો આર્યાવર્તનું પુનઃસ્થાપન કોઈ પણ રીતે રજૂ કરવું એ છે. આર્યાવર્તનું સ્વાધીનપણું હિંસાથી મળતું હોય તો એ હિંસા એમને અગ્રાહ્ય નથી.

ઈક્ષ્વાકુની, કાકુત્સ્થની, ચક્રવર્તી માંઘાતાની તેનો કુળદીપ તે 'સગર' આર્યાવર્તની સનાતન મહત્તાનો અવતાર. 'ઔર્વ' એ વાતનો ખૂલાસો કરતા કહ્યું કે, હૈહય જયધ્વજે તેને રઝળતા કર્યો ત્યારે "ઔર્વ" એ એનું રક્ષણ કર્યું. તે આ, પણો ચક્રવર્તી સગર "ઔર્વ" એ 'સગર' ને આશીર્વાદ આપ્યા તને વિજય મળો ! સર્વે લોક તારા થાઓ ! સામ્રાજ્યને ભૌજય, સ્વરાજ્ય, વૈરાજ્ય ને પારમેષ્ઠ્ય, રાજ્ય ને આધિપત્ય તને મળો ! સાર્વભૌમને સમુદ્રપર્યંત પૃથ્વીનો એકરાજ તું થા !

"યુદ્ધા કે ઘસતો અંગે રક્ષિત કવચે વીર તે :

પર્જન્ય સમો દીસતો અવિધ્ય તું યશસ્વી હા,
 રથધરાયુક્ત અપ્રતિમ વીર્ય દાખવી,
 અરિપક્ષે પગ સ્થિત કરી મર્દન કરી અપહરો અરિ.
 રક્ષો રક્ષો જીવનદાતા પિતૃઓ વસતા
 આનંદ આપત્તિમાં ગંભીર શક્તિ ધરી.
 અશ્રમિત એ સ્વતંત્ર એ સત્યવીર એ!
 સૈન્યવિજેતા સજ્જ ચિત્રાયુધો સાયકો વડે
 રક્ષો રક્ષો પિતૃઓ બ્રાહ્મણો એકત્રિત સોમાર્થે,
 રક્ષો રક્ષો મંગલ શિવકર દાવાપૃથિવી
 રક્ષો અભદ્રથી રક્ષો દુષ્કર્મથી,
 સંરક્ષી ઋત રક્ષો પૂષા
 રક્ષો રક્ષો અદિતિ બ્રહ્મણસ્પતિ સપરમાં
 શિખાયુક્ત શિશુઓ સમાં શર તણો સંપાત જ્યાં
 રક્ષો રક્ષો મર્મ કવચે રાજા સોમ અમૃત કરો
 આપો આપો રાજા વરુણ આપો અધિક પૂર્ણથી
 આનંદો આનંદો તવ વિજયે દેવો,
 યશસ્વી હો અપૂર્વ યશસ્વી હો."^{૧૨}

"તર્પણ" નાટકમાં દેશભક્તિ અને સ્વતંત્રતાની ભાવના પ્રધાન છે. સ્વતંત્રતાની ભાવના શુક્રાચાર્યના 'સંજીવનમંત્ર' ના નામથી શ્રી મુનશીએ આલેખી છે. તેવી જ અહીં આર્યાવર્તનું પુનઃસ્થાપન એટલે કે તાલજંઘોએ દબાવેલી ભૂમિને એમનો વિનાશ કરી હૈહયોએ પાછી મેળવી સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું.

'તર્પણ' નાટક ઉત્તમ કૃતિ છે. એનું કથાનક જોરદાર છે. વિતહવ્ય અને હૈહેય બન્ને કુળો વચ્ચે વૈમનસ્ય અને એકની કન્યા બીજા કુળના પુત્રને ચાહે છે. પણ ઔર્વ સગર પાસે ગુરુ દક્ષિણા તરીકે વિતહવ્ય અને સુવર્ણનાં મસ્તકો માગે છે. આર્યત્વના ગુરુ શિષ્ય સંબંધો અહીં જોવા મળે છે.

'તર્પણ' નાટકમાં ગુજરાતની અસ્મિતાને અખંડ રાખવાનાં સૂચનો સાથે 'સમસ્ત આર્યાવર્ત અમારું છે' એમ કહી ગૌરવ વધાર્યું છે.

(૪) પુત્રસમોવડી :

'પુત્રસમોવડી' નાટકમાં પ્રેમ અને ધર્મ વચ્ચેના સંઘર્ષનું સુંદર નિરૂપણ થયું છે. દેવોના ગુરુનો પુત્ર કય સંજીવની વિદ્યા શીખવા રાક્ષસ-ગુરુ શુકાચાર્ય પાસે જાય છે. ત્યાં શુકાચાર્યની પુત્રી દેવયાની તેના પ્રત્યે આકર્ષાય છે તેથી કયને રાક્ષસો અનેક પ્રકારે મારી નાખવા પ્રયાસ કરે છે. પણ દેવયાનીનો કય પ્રત્યેનો મુગ્ધ પ્રેમ કયને વારંવાર બચાવે છે. કય સંજીવની વિદ્યા મેળવી જ્યારે સ્વર્ગ પાછો ફરે છે ત્યારે દેવયાની એને મુગ્ધ પ્રેમની યાદ આપી ત્યાં રહી જવા સૂચવે છે. પણ કય એકનો બે થતો નથી.

ત્યારે દેવયાની ત્રણે લોકના સ્વાતંત્ર્ય માટે તેના પ્રેમી કય અને પતિ યયાતિનો ત્યાગ કરે છે. અને તે પણ સગરની માફક રડતાં રડતાં નહીં પણ હિંમત અને દૃઢતાથી દેવયાની એકલી અને અજોડ છે. ત્રણે લોકમાં તેના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વની દૃઢ છાપ પડે છે. શુકાચાર્યે કયને શીખવેલો મંત્ર સંજીવન મંત્ર નિર્ભય રહી સંઘર્ષમાં ઝૂઝવાની પ્રેરણા માત્ર કયને જ નહીં પણ બીજાં નાટકોનાં સર્વ પાત્રોને પણ પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.

દેવયાનીની લડત મહાન છે. કારણ કે તે પુત્રી હોવા છતાં પુત્ર સમોવડી થવાનું બીડું ઝડપે છે. 'નમે તે નષ્ટાત્મા' એ શુકાચાર્યના શબ્દોનું તેના જીવનમાં પૂર્ણ પાલન થયેલું જોવા મળે છે. કય પ્રત્યેના સ્વાભાવિક પ્રેમને તે સ્વમાનની અસાધારણ લાગણીથી દબાવી શકે છે. 'નમવું નહીં' નમાવવું નહીં, સેવા કરવી નહીં, કરાવવી નહીં, એ તેની ભાવના છે. આ ભાવનાને ત્રણે લોકમાં ફેલાવવા સર્વસ્વનો ભોગ આપે છે. જુલમી ઈન્દ્રને એકલા દાનવો હરાવી શકવા અસમર્થ નીવડે છે. તેથી માનવરાજ યયાતિની મદદ મેળવવા તે યયાતિને પરણે છે. તેથી યયાતિ અને દાનવરાજ વૃષપર્વા દેવયાનીની મદદને કારણે ઈન્દ્રને હરાવી તેનું રાજ્ય અને ઈન્દ્રાસન જીતી લે છે.

પણ વિજયના મદનો બંને ભોગ બને છે. દેવયાની બંનેને શુકાચાર્યનો સંદેશો પહોંચાડે છે, 'ઈન્દ્રાસનની કચ્ચરો કરી વીર નરને વહેંચી આપો. વજ્રનો ભૂકો કરી

ભૂમિમાં ભેળવી દો, સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એકાકાર કરી દેવ, દાનવ ને માનવને સમાન અને સ્વતંત્ર બનાવી તેમને સાહચર્ય આરંભવા કહો. યયાતિ ને વૃષપર્વા આનો વિરોધ કરે છે. દેવયાની બંનેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે, ઈન્દ્ર ખોટા નથી. ઈન્દ્રાસન ખોટું છે, નિરંકુશ સત્તાનું એ સ્થાન પારાવાર દુઃખનું મૂળ છે. શુકાચાર્યનો સંજીવની મંત્ર જે સમજાયો છે તે નમતો નથી. નમાવતો નથી તે આસનનો લોભ કરે તો તેની કચ્ચરો કરવા માટે... આજે આ ઈન્દ્રાસન એક ઈન્દ્રને ભયંકર કરી રહ્યું હતું હવે એની કચ્ચરો વીરે વીરને ભયંકર કરી ત્રણે ભુવનને નિર્ભય કરશે.

અત્યારના સમયમાં પણ સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ પોષે તેવા દેવયાનીના આ શબ્દો અવગણી બંને વિજેતા સત્તા માટે લડવા લાગે છે, તેમાં વૃષપર્વા મરણ પામે છે અને શુકાચાર્યની આજ્ઞાનો વિરોધ કરનાર યયાતિ પણ ઈન્દ્રનું અપમાન કરવા જતા પર્વત ઉપરથી ગબડી પૃથ્વી પર પડે છે. ફરીથી સ્વર્ગમાં ઈન્દ્રનું રાજ્ય સ્થપાય છે. પૃથ્વી પર ગબડી પડેલા યયાતિ દેવયાનીને જોઈને ગભરાય છે. પણ દેવયાની કહે છે, ગભરાઓ નહીં, હું તમને યુદ્ધ કરવા, તમારું સ્વત્વ સિદ્ધ કરવાને તમારું સ્વાતંત્ર્ય સાચવવા ફરી નહીં પ્રેરું. જાઓ તમારે માનવલોક ભક્તિભીના બની નમસ્કારોએ આરંભો. માળા ધરી નિરંતર ઈન્દ્રનું નામ લ્યો. દયામણે નયને સ્વર્ગના નામની કૃપા યાચો' એના શબ્દોમાં રહેલો તીવ્ર કટાક્ષ દેવયાનીમાં રહેલા પ્રતાપી વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપી રહે છે.

યયાતિ જે ઈન્દ્રની સ્તુતિ કરવા લાગે છે. તેની અને સ્વર્ગમાં આવવાનું આમંત્રણ આપનાર માતામહ ઈન્દ્રની અવગણના કરતાં દેવયાની કહે છે, "મારું સ્થાન નથી આ અધમને ત્યાં ને નથી તેના ઉદ્ધારકને ત્યાં કવિની પુત્રીનું સ્થાન કવિની સાથે ખંડે ખંડે આ પરમ યુયુત્સુની સેવા કરતી, આ પાશ છેદકની પડખે રહી હું સેવાધર્મીને બંડખોર, કાયરને યુયુત્સુને ભક્તને ભગવાન કરીશ ! પુત્રીના ઉત્સાહ અને વીરતાથી ઉત્તેજિત થઈ શુકાચાર્ય પણ ગર્વથી કહે છે 'ને જરૂર પડશે તો બેટા, આપણે બે જણ જગદવિમોચનના જોદ્ધાઓનું જુદું પિતૃલોક વસાવીશું.'

" 'પુરંદર પરાજય' અને 'અવિભક્ત આત્મા' માં કૌટુંબિક જીવનની બે જુદી જુદી ભાવનાઓનું નિરૂપણ છે, જ્યારે 'તર્પણ' માં અને 'પુત્ર સમોવડી' માં દેશભક્તિની અને સ્વતંત્રતાની ભાવના પ્રધાન છે." ^{૧૩}

પૌરાણિક કવિઓએ યયાતિ આખ્યાનમાં 'કામનાઓ ઉપભોગથી શાંત થતી નથી' એ ભાવના પ્રધાનપદે રાખી છે. શ્રી મુનશીએ પુરાણોક્ત એ અંશને છોડી દીધો નથી. પણ એને ગૌણ સ્થાને રાખી સ્વતંત્રતાની નવી ભાવનાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આ ભાવના શુક્રાચાર્યના 'સંજીવનમંત્ર' ના નામથી શ્રી મુનશી એ નીચેના શબ્દોમાં કહી છે :

"ડરવું નહીં, હઠવું નહીં,
નમવું નહીં, ને યુદ્ધ કરવું સર્વદા,
અજયમાં કે વિજયમાં,
આ જન્મમાં કે મૃત્યુમાં,
ને આખરે પરલોકમાં" ^{૧૪}

આ સંજીવનમંત્રથી મરણ પામેલ વ્યક્તિનું પુનર્જીવન થાય એ સંભવિત નથી, પણ એ મંત્રને જીવનમાં ઉતારનાર પ્રજાનું પુનર્જીવન જરૂર થાય શ્રી મુનશીનો ઉદ્દેશ પણ નીચે પડેલી આર્યાવર્તની પ્રજાના પુનરુદ્ધારનો માર્ગ કહેવાનો છે.

પણ આ નાટકમાં જાતે સ્વતંત્ર થવાની અથવા બીજાને બીજી પ્રજાને અધીન બનાવવાની ભાવના નથી. પરંતુ સમસ્ત જગતની મુક્તિ — માનવ જાતની સ્વતંત્રતા ઈષ્ટ છે. શ્રી મુનશી શુક્રાચાર્ય પાસે કહેવરાવે છે.

"જુલ્મી સત્તાકાંક્ષીનો પરાજય, દાસત્વનો વિનાશ, સ્વાધીન વીરતાનો વિજય, સમસ્ત જગતની મુક્તિ આ આપણા વિગ્રહનાં ધ્યેય." ^{૧૫}

આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા ઈચ્છનારે નિર્ભયતા અડગતા, સ્વમાન, પરાક્રમ વગેરે ગુણો કેળવવા સાથે કોઈને દાસી ન બનાવવાની માનવમાત્રનો સમાન ભૂમિ ઉપર સહચાર સાધવાની ઈચ્છા રાખવી જોઈએ.

સ્વર્ગને જીત્યા પછી વૃષપર્વા અને યયાતિ ઈંદ્રને અને દેવોને પોતાના સેવક બનાવવા ઈચ્છે છે. અને પરિણામે વૃષપર્વા અને યયાતિ – અસુરો અને માનવો બેય સ્વર્ગને ખોઈ બેસે છે.

આ દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે દેશજનોએ મુખ્યત્વે કયા ગુણો કેળવવા જોઈએ અને મેળવેલી સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવા માટે કયા ગુણો આવશ્યક છે. એનું ટૂંકમાં આ નાટકમાં શ્રી મુનશીએ સૂચન કર્યું છે.

'પુત્ર સમોવડી' માં દાનવગુરુ શુકાચાર્ય જાણે દલિતોના પક્ષકાર તરીકે ઈન્દ્ર સાથે સંગ્રામ ખેલે છે. ઈન્દ્ર અહીં દલિતોને દબાવતી, ગુલામ બનાવતી સત્તાના પ્રતિનિધિને એ સત્તાનું પ્રતીકાત્મક કેન્દ્ર છે. ઈન્દ્રાસન, વૃષપર્વા અને યયાતિ દાનવ અને માનવ-મળીને 'દેવ' તરીકે 'ભક્તિ' માગતા, ગુલામી પ્રસરાવતા, ઈન્દ્રનો સામનો કરે છે. તેમાં પ્રેરણારૂપ દેવયાની છે. એ ક્રાંતિપ્રેરક નારીમૂર્તિની શક્તિ છે. ઉશનસનો સંજીવની મંત્ર, પણ ઈન્દ્રાસન પ્રાપ્ત કર્યા પછી. તેના પર બેસવા માટે માંહોમાંહય લડી પડવા દાનવરાજ – માનવરાજની સત્તા લાલસા, ઉશનસ – દેવયાનીના સમગ્ર ઉદ્યમને નિરર્થક બનાવે છે. ને ઉશનસને માટે તો સૌની સંપૂર્ણ મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી સંગ્રામ ચાલુ જ છે!

ઠેરઠેર આવતા ઘણા સુંદર – ધારદાર સંવાદો અને સુંદર ઉક્તિઓથી નાટક સમૃદ્ધ છે. પણ અહીં વસ્તુ વાતો પૌરાણિક છતાં, મુનશીએ એ કથાના અર્થઘટન દ્વારા જે આદર્શો પોકારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં આધુનિક લોકશાહી – સમાજવાદ – દલિતપ્રેમ સમરસતા, સંસ્કૃતિવાદ અતિસ્પષ્ટપણે પ્રગટ થતાં જણાય છે.

આમ, આર્યોનાં પાયાનાં મૂલ્યોમાંનું એક 'સ્વાતંત્ર્યરક્ષા' અહીં ઉદ્ઘોષિત થયેલ છે. જો આપણા આજના સમકાલીન ઇતિહાસની આ દેશની ઘટનાઓના સંદર્ભમાં આ નાટક મૂલવાય તો મુનશીને ભવિષ્યવેત્તા જ કહેવા પડે. તેમની, માનવસ્વભાવમાં રહેલાં શક્તિ અને નિર્બળતાનાં બીજોની યથાર્થ સમજ જ એમાં કારણભૂત છે. પ્રગલ્ભ અને તેજસ્વી નારીમૂર્તિ તરીકે દેવયાની યાદ રહી જશે. ઘરરખ્ખું શાણી સ્ત્રી સમી, દોરે ત્યાં જાય તેવી ગાય જેવી ભારતીય નારીની જ મૂર્તિ, આ કૃતિમાં આર્યસંસ્કૃતિનાં પાયાનાં મૂલ્યોનું પ્રસ્થાપન છે. આ મૂલ્યો આર્યપ્રજાનાં સંઘર્ષો, વિટંબણાઓ, પ્રજાજીવનના

અનુભવોમાંથી પ્રગટતાં આવે છે. સ્થિર થતી જતી આર્યવસાહતના આદિકાળની અવસ્થાનાં જીવનચિત્રો પ્રત્યક્ષ કરવાનો અહીં પ્રયત્ન છે.

"શુક્રાચાર્ય : (ખડખડ હસીને) ત્રિભુવનમાં કોઈ તારી સામે થઈ શકતું નથી ? તેથી ઈન્દ્ર, તેથી જ હું નહીં આવું જ્યારે તારાથી ઈંદ્રાસનનું અભિમાન ને વજ્રનો તોર જશે ત્યારે તારી સાથે આવીશ, ત્યાં સુધી નહીં.

ઈન્દ્ર : કવિ, ગુરુશ્રેષ્ઠ, પણ હવે લડનાર કોઈ રહ્યું નથી. તમારા દાનવોનો વિનાશ થયો, માનવોએ મારી પૂજા સ્વીકારી, હવે શું રહ્યું ? ફોગટ ફાંફાં શા માટે મારો છો ? સ્વર્ગે પધારો.

શુક્રાચાર્ય : ઈન્દ્ર, ભૃગુનો પુત્ર છે તેવો ને તેવો જ, તારી ભભકથી વણઅંજાયેલો, તારી ભક્તિ ઉખેડવા હતો તેવો જ ઉત્સાહી. (પાછા ફરી દંડ ને કમંડળ હાથમાં લે છે)

ઈન્દ્ર : (ચમકીને) ક્યાં જાઓ છો ?

શુક્રાચાર્ય : જગદ્વિમોચનની જાત્રાએ!

ઈન્દ્ર : જગતો તો બધાં મારાં છે.

શુક્રાચાર્ય : (ડોકું ઘુણાવી) ઈન્દ્ર, જે જગતો, તું આજે તારાં કહે છે તે કાલે મારાં થશે. તે બધાં જીત્યાં, પણ હું અજેય છું. જ્યાં મારો પગ પડશે ત્યાં તને દગડાતો પ્રતાપ પ્રગટશે. જ્યાં મારો ઘોષ થશે ત્યાં સ્વાતંત્ર્યગર્જનના પડઘા પડશે"^{૧૬}

સ્વતંત્રતાની સુંદર ભાવના ઉપરોક્ત રીતે વર્ણવાય છે. શ્રી મુનશીએ સ્વાતંત્ર્યગર્જનનો પ્રયંડ 'જયઘોષ' ગાયો છે.

(૫) લોપામુદ્રા :

લોપામુદ્રા ભા. ૧ થી ૪ શ્રી મુનશીનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્ય સર્જન છે. એનો પહેલો ભાગ પ્રસ્તાવના રૂપે છે. એટલે શ્રી મુનશીએ તે વાર્તા રૂપે નવલકથા રૂપે લખવાનું ઠીક માન્યું. તે મુજબ 'લોપામુદ્રા' ભા.૧ 'વિશ્વરથ' ની નવલકથા રૂપે લખાયું પછી 'શંબર કન્યા', 'દેવે દીધેલી' અને 'વિશ્વામિત્રઋષિ' એ ત્રણ નાટકો 'લોપામુદ્રા' ભા.૧ ની કથાના અનુસંધાનમાં લખાયાં. આ ત્રણે નાટકો બાર નાટકોના મહાનાટકના એક ભાગ

રૂપે છે. સાથે સાથે એ ત્રણે નાટકો એક એક વિષયવસ્તુને ન્યાય આપે છે. એટલે સ્વયંસંપૂર્ણ પણ છે.

લોપામુદ્રા ભાગ-૧ નો વિચાર આપણે 'પૌરાણિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ' નામના પ્રકરણમાં કરી ચૂક્યા છીએ. અત્રે લોપામુદ્રા ભાગ-૨, ૩ અને ૪ માં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યત્વનો વિચાર કરવાનો ઉપક્રમ રાખેલ છે.

લોપામુદ્રા ભાગ-૨, ૩ અને ૪ :

'લોપામુદ્રા' ના ચારે ભાગોમાં ઋગ્વેદકાલનું પ્રારંભિક દર્શન છે. બીજા વિભાગમાં લોપામુદ્રા પોતે ઋષિપદ પામી છે. તે અગત્યનું સંવનન કરે છે ને તેને પરણે છે, તે જ સમયે વિશ્વામિત્ર શંબરના હાથમાં પકડાયેલા હોય છે. ત્યાં શંબરકન્યા પોતાના પ્રેમ અને આત્મસમર્પણ દ્વારા વિશ્વામિત્રના હૃદયને જીતે છે. વિશ્વામિત્ર દેવોની સાક્ષીએ શંબરકન્યાને આર્યા બનાવે છે. ભરતો અને અન્ય આર્ય જાતિઓનો વિરોધ હોવા છતાં શામ્બરીને ભરતોની રાણી બનાવવા માગે છે. પણ શામ્બરોનો પુરોહિત તેનું ખૂન કરે છે. આ શામ્બરીની કથા ભાગ-૨ માં ફેલાઈ છે. સાથે સાથે વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચે સંઘર્ષનાં બીજ રોપાય છે. વસિષ્ઠ આર્ય જાતિની વિશુદ્ધિ માટે મથે છે. વિશ્વામિત્ર યોગ્ય દસ્યુઓને સંસ્કાર આપી આર્ય બનાવી શકાય તેવું મંતવ્ય ધરાવે છે. વસિષ્ઠના ભાઈ અગત્ય શરૂઆતમાં વિશ્વામિત્રનો વિરોધ કરે છે, પણ છેવટે લોપામુદ્રા સાથેના સંવાદ-પરામર્શથી વિશ્વામિત્રના અભિપ્રાયને સત્ય માને છે. છેલ્લા ભાગમાં વિશ્વરથ રાજપદ છોડી ઋષિ બને છે, અને વિશ્વામિત્રના નામથી ઓળખાય છે. તે અગત્યની પુત્રી રોહિણીને પરણે છે.

શ્રી મુનશીનો ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળનો અભ્યાસ ઊંડો છે. ઋષિઓના સમય - ઋગ્વેદકાળ અને પૌરાણિકકાળ ઉપર એમણે 'લોપામુદ્રા', 'લોમહર્ષિણી', 'પરશુરામ' અને 'પૌરાણિક નાટકો' જેવી સંખ્યાબંધ સાહિત્યિક કૃતિઓ સર્જી છે. તેઓ લખે છે, 'ઋગ્વેદિક જીવન નવું છે એમાં ઇતિહાસના ઉષ્કાલનો તરવરાટ અને પ્રતાપ છે એ કાળના જીવનને કલ્પી શકવું એ પૌરાણિક સાહિત્યથી ઘડાયેલા આપણા માનસ માટે મુશ્કેલ છે. તે સમયની

સંહિતાનાં દસ મંડળો છે દરેક મંડળમાં અનેક સૂત્રો છે અને દરેક સૂત્રમાં મંત્રો છે. એ બધાની ભાષા પાણિનિના સંસ્કૃતથી અનેક સૈકાઓ પહેલાં બોલાતી પ્રાચીન ભાષા છે.

એમાંનાં કેટલાંક મંડળો તો વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર જેવા જીવંત મહાપુરુષોએ રચેલાં છે. અને તેમાં ઈતિહાસના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન બનાવોનો જેવાં કે દાશરાજ યુદ્ધ જેવા સમકાલીન બનાવોનો ઉલ્લેખ છે. એ બનાવો બન્યા ત્યારે આર્યો પાંચ જાતિમાં વહેંચાયેલા હતા અને તેઓ સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં રહેતા હતા. તેમના દેવ વરુણ હતા, ઈન્દ્ર યુદ્ધોના દેવ મધવા તરીકે ઓળખાતા. અગ્નિ, વરુણ ને સોમ અન્ય લોકપ્રિય દેવો હતા.

આ આર્યો વિશ્વમાં વહેંચાયેલા હતા. એ વિશ્વ: જુદાં જુદાં ગામોમાં વસતાં ગામોમાં જેમની ગાયો એક ઠેકાણે બંધાતી તેમને એક ગોત્રના ગણવામાં આવતા. ગોત્રો જુદાં જુદાં કુલોનાં બનેલાં હતાં. દરેક ગ્રામનો કારભાર તેનો ગ્રામણી કરતો. ઘણીવાર તો ગામોનાં ગામો પોતાનાં બાલબચ્ચાને ઘરવખરી લઈ પશુધન ગાયો, ઘોડાઓ, બકરાં લઈ ચારાની શોધમાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જતાં.

આ ગ્રામો સ્વાવલંબી હતાં. ચોખા, જવ, તલ સામાન્ય ખોરાક હતો. દૂધ, ઘી ભરપેટ ખવાતું. આર્યો સુતર કે ઉનનાં કપડાં પહેરતા અથવા મૃગચર્મ વીંટતા. ગાયો એમને પ્રિય હતી અને નાણાંને બદલે ગાયોનો વિનિમય થતો. આર્યો ગોરા, ઊંચા, સુંદર અને આકર્ષક નેત્રોવાળા હતા. વર્ણવ્યવસ્થા હજી દાખલ નહોતી થઈ. રાજા કે સ્ત્રી ઋષિ બની શકતાં. રાજપદ કે ઋષિપદ જન્મથી નહીં પણ કર્મથી મળતું. આર્યોમાંના વેપારીઓ પણિઓને નામે ઓળખાતા. તેઓ વ્યાજ લેતા એ હીન કર્મ ગણાતું. આર્યોને દસ્યુઓ ખૂબ દુઃખ આપતા. એમને માટે આર્યોને અનહદ દ્વેષ હતો. દાસો અથવા દસ્યુઓ કાળા અને ચીબા હતા. તેઓ આર્યોની ગાયો ઉપાડી જતા, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનું હરણ કરતા અને પથ્થરોના સુરક્ષિત ગઢોમાં છુપાઈ રહેતા. તેઓ લિંગની પૂજા કરતા. તેઓ યજ્ઞક્રિયા કરતા નહીં અને આર્યોના દેવોનો તિરસ્કાર કરતા. તેઓ પણ સંસ્કારી હતા. પણ આર્યો સામે હાર્યા એટલે દાસ બન્યા, પણ સમય જતાં તેઓ પણ આર્યો બન્યા અને તેમના લિંગદેવની મહાદેવ રૂપે આર્યધર્મની પૂજામાં પ્રતિષ્ઠા થઈ.

આવી સમાજવ્યવસ્થાનું દર્શન 'લોપામુદ્રા' ના ૨, ૩ અને ૪ ભાગમાં જોવા મળે છે. તેમાં રજૂ થયેલો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણેની વિગતો રજૂ કરી જાય છે.

તૃત્સુ જાતિના રાજા દિવોદાસ ઘણા શૂરવીર અને ઉદાર હતા. તેણે પકથો જોડે યુદ્ધ કર્યું. દસ્યુઓના રાજા શમ્બર જોડે તેણે અનેકવાર લડાઈઓ ખેલી અને આખરે તેને મારી નાખી તેના નવાણું ગઢ લઈ લીધા તેને સુદાસ નામનો પુત્ર હતો. દેવો મિત્રાવરુણના બે પુત્રો હતા અગત્ય અને વસિષ્ઠ. વસિષ્ઠને અગત્યે તૃત્સુઓનો પરિચય કરાવ્યો. વસિષ્ઠ તૃત્સુઓના પુરોહિત હતા.

ભરત નામની પ્રતાપી જાતિમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ થયા. એ કુશિકના વંશજ અને ગાથીનોની દિવ્ય વિદ્યાના વારસ હતા. એમની અને વસિષ્ઠની વચ્ચે વેર થયું. વિશ્વામિત્ર તૃત્સુઓના પુરોહિત બન્યા. તે જમદગ્નિના મિત્ર હતા. તેમણે ગાયત્રીમંત્ર રચ્યો. વિશ્વામિત્રના પિતા ગાધિ હતા. તેણે પુત્રી સત્યવતી ભૃગુઋષિ ઋચિકને આપી. દેવની કૃપાથી એક જ વખતે ગાધિને વિશ્વરથ અને ઋચિકને જમદગ્નિ એમ પુત્રો થયા. બંને મામા-ભાણેજ મિત્રો હતા અને મિત્રોરૂપે સંસ્કાર શિક્ષણ મેળવી ઋષિ બન્યા. ઋગ્વેદ પ્રમાણે લોપામુદ્રા એક ઋષિ હતા. તેમણે અગત્યને લલયાવીને પતિ કર્યા.

"દિવોદાસ : લોપામુદ્રા ! એને મરવા દે.

અગત્ય : ભારદ્વાજ ! (ભભૂકતી આંખે) અગ્નિદેવની આજ્ઞા

ઋચીક : (ડરાવતી આંખે અગત્યનો હાથ પકડી) મૈત્રાવરુણ ! ના.

શમ્બર : (ભાનમાં આવીને) ઓ ઓ

દિવોદાસ : (પાસે જઈ) જીવે છે - જીવે છે.

શમ્બર : કોણ... દિવોદાસ ? આખરે તું ફાવ્યો ? દુષ્ટ ! શા માટે મારી પાછળ પડ્યો હતો ? મારી પાછળ ? (ઉગ્રકાલનું લિંગ જુએ છે) ઓ પશુપતિ ! ક્યાં છું ? ઉગ્રકાલ ! ભૈરવનાથ ! (નીચું માથું કરી) મારો ગઢ પડ્યો... ને મારી પ્રજા... (દાંત કચકચાવી જુએ છે. દિવોદાસને) પાપી ! મારો પશુપતિ તારું નિકંદન કાઢશે. (માથું નાંખી દે છે)

ઉગ્રામ : (વળગીને) બાપુ ! બાપુ !

લોપામુદ્રા : (પંપાળીને) ભાઈ શમ્બર ! શાંત થા.

શમ્બર : કોણ ઉગ્રી ! દુષ્ટા ! તારા વહાલમ માટે મારા વેરીને લઈ આવી ? માબાપ મરાવ્યાં ? લોકો ઝબ્બે કરાવ્યાં ! અઘોરકર્મા

અગસ્ત્ય : મરણખંડના ઉમરા પર ઊભાં ઊભાં પણ તમે સંસ્કાર ન સાંપડયા ?"

દસ્યુરાજ શમ્બરનો વધ થયો. તેના નવાણું ગઢો તૃત્સુ અને ભરતનાં સૈન્યોએ તોડી પાડ્યાં. અગસ્ત્યની આજ્ઞાથી આર્ય સૈન્યોએ હજારો દસ્યુઓને મારી નાખ્યા અને હજારો દસ્યુ સ્ત્રીઓને દાસીઓ બનાવી.

વિશ્વરથ કૌશિક શમ્બરની કન્યા ઉગ્રાને પોતાની પત્ની ને પ્રાણરક્ષક માની, તેને દાસી બનાવવાની ના પાડી રહ્યો. એણે અગસ્ત્યના ક્રોધની પણ પરવા કરી નહીં. દયાભીની બની તેણે દસ્યુઓને મારવા નહીં એવો હુકમ પણ પોતાની સેનાને કર્યો.

આ આખો વખત મહર્ષિ લોપામુદ્રા, મુનિ અગસ્ત્ય અને રાજા દિવોદાસની સાથે સૈન્યમાં જ હતો.

આખરે બધા વિજય પ્રાપ્ત કરી તૃત્સુગ્રામ પાછા ફર્યા અને ત્યાં તૃત્સુઓ અને ભરતો વચ્ચે દ્વેષ થયો.

અગસ્ત્યે વિશ્વરથને બોલાવી ઉગ્રા શામ્બરીને દાસી તરીકે આપી દેવા સમજાવ્યો વિશ્વરથે તેને છોડવાની ના પાડી. ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે તકરાર થઈ. અગસ્ત્યે આખરે આજ્ઞા કરી કે 'આવતી કાલે સૂર્યોદય પહેલા શામ્બરી મને સોંપી દેવી.'

સમાપ્ત :

પાંચેય કૃતિઓમાં મુનશીએ ભવ્ય અદ્ભુત આલેખન દ્વારા આર્યોને વિશેષ કરીને ભાર્ગવો માટેના અભિનિવેશને અહીં પૂરબહારમાં પ્રગટ થવાની તક મળી છે. ઈન્દ્ર, ઋષિઓ, અશ્વિનો, દાનવો જેવાં પાત્રો, મંત્રો-મંત્રોચ્ચારો, યજ્ઞો વગેરેથી પ્રગટતું અલૌકિક વાતાવરણ, અને આવા વાતાવરણમાં સ્વાભાવિક એવી ચમત્કારિક ઘટનાઓ — વેર — પ્રેમ — સંઘર્ષનાં કથાનકો આ બધું મુનશીની કૌતુકપ્રિય પ્રતિભાને માટે સુયોગ્ય સામગ્રી બની રહે છે.

"આર્યાવર્તના આદિમ કાળનું ભાવના ચિત્ર ઉપજાવવાનો — આર્ય સંસ્કૃતિના 'પ્રાણ' ને પ્રત્યક્ષ કરવાનો મુનશીએ પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ પ્રયત્ન વાચકને ઘડીભર ભવ્યભૂતકાળની ધુમ્મસઘેરી સૃષ્ટિમાં ઉપાડી જઈ તેને વિસ્મયજનક નાટ્યાનુભવ કરાવવામાં સફળ નીવડે છે."

'લોપામુદ્રા' ચાર ખંડમાં વિસ્તરેલી મહત્ત્વાકાંક્ષી કૃતિ છે. પહેલો ખંડ જે પૂર્વરંગ જેવો જ ગણાય તે બીજા ખંડ (નાટક) પછી લખાયેલો અને નવલકથા સ્વરૂપમાં છે. જ્યારે બાકીના ત્રણ નાટક રૂપે લખાયેલા છે. નાટક કે નવલકથાઓ બાબતમાં કંઈક અનિર્ણયાત્મક મનોદશાની અસર આ કૃતિમાં જણાય છે. પણ 'શંબરકન્યા', 'દેવે દીધેલી' અને 'વિશ્વામિત્ર ઋષિ' એ ત્રણે ભાગમાં નાટ્યસ્વરૂપ સારી રીતે જળવાયું છે. પ્રથમ ભાગમાં 'વિશ્વરથ' નું બાળપણ નિરુપ્યા પછી બાકીના ખંડોમાં 'વિશ્વરથ' માંથી 'વિશ્વામિત્ર ઋષિ' નો વિકાસ આર્યઅનાર્ય સંબંધના સંદર્ભમાં, અને દસ્યૂરાજ કન્યા ઉગ્રા અને વિશ્વરથના સ્નેહસંબંધને લઈને આલેખાયો છે. 'લોપામુદ્રા' એ કૃતિનું નામકરણ છતાં, અને લોપામુદ્રાનું પાત્ર કેન્દ્રથી બહુ દૂર ન જતું હોવા છતાં, કથા મુખ્યત્વે વિશ્વરથની રહે છે.

આર્યસંસ્કૃતિ — વૈદિક યુગનું વાતાવરણ, ઉગ્રકાલના આરાધક દસ્યૂઓ સાથેનું યુદ્ધ, દસ્યૂરાજ શંબરની કન્યા ઉગ્રા, શાંબરી અને વિશ્વરથનો સ્નેહ સંબંધ, તે સાથે વણાયેલી લોપામુદ્રા — અગત્ય કથા તથા શૂનઃશેષ પ્રસંગ, દાશરાજયુદ્ધની તૈયાર થતી ભૂમિકા, મંગલદર્શનો વગેરે આ નાટ્યત્રયીની રસિક સામગ્રી છે. મુનશીએ લોકોત્તર મહિમાના આલેખનનું ઉત્સાહી સ્વપ્ન, સરસ રીતે અંકિત થયું છે.

'પુરંદર પરાજય' માં ય્યવન સુકન્યાની વાત, 'અવિભક્ત આત્મા' માં વસિષ્ઠ અરુંધતીની, 'તર્પણ' માં સગર સુવર્ણની અને 'યુગસમોવડી' માં દેવયાનીની કથાવસ્તુ તરીકે લેવાયેલી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉગમકાળની આ કથાઓમાં મુનશીએ જાણે કે સંસ્કૃતિનાં પાયારૂપ મૂલ્યો પ્રગટતાં દર્શાવ્યાં છે."

'પુરંદર પરાજય' માં યુવાન નારી તરીકે, પોતાનો જીવન ભોગવવાનો અધિકાર બળવાખોર બનીને પણ સિદ્ધ કરવા તત્પર થતી સુકન્યાને એક દૃષ્ટાન્તના અનુભવથી

સતીત્વનો મહિમા પારખતી અને સ્વેચ્છાના બલિદાન દ્વારા તે સિદ્ધ કરી ઈન્દ્રનો પરાજય કરે એવી ચારિત્ર્ય શક્તિનું નિર્માણ કરતી દર્શાવી છે.

'અવિભક્ત આત્મા' માં 'આત્માના અડધિયાંના પરસ્પર આકર્ષણમાંથી જન્મતા પ્રેમના મૂલ્યના પાયા પર રચાયેલી દામ્પત્યની પ્રતિષ્ઠા છે. 'તર્પણ' માં આર્યત્વવિરોધી પરિબળોને પ્રયંડ પ્રતિકારથી વિનષ્ટ કરી આર્યત્વની પુનઃ સ્થાપનાના ઉદ્યમનું નિરુપણ છે, તો 'પુત્ર સમોવડી' માં સ્વાતંત્ર્યના અમરમંત્રનો ઉદ્ઘોષ છે.

આમ, પ્રત્યેક કૃતિમાં આર્ય સંસ્કૃતિના પાયાનાં મૂલ્યોને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન છે. એ દૃષ્ટિએ આ સંગ્રહની કૃતિઓ ભિન્ન ભિન્ન છતાં એક સામુદાયિક એકતામાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે છે. આ બધામાંનું 'આર્યવર્ત' પ્રદેશનો નહીં પણ સંસ્કૃતિનો પર્યાય બની જાય છે.

પાઠટીપ

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	આવૃત્તિ	પૃ.નં.
૧.	પુરંદર-પરાજય	ક.મા.મુનશી	૧૯૮૭	૪૦
૨.	એજન	"	"	૨૫
૩.	એજન	"	"	૨૯
૪.	એજન	"	"	૨૦
૫.	એજન	"	"	૨૦
૬.	એજન	"	"	૨૧
૭.	એજન	"	"	૪૪
૮.	મુનશી ગ્રંથાવલિ-૧૧	ક.મા.મુનશી	આઠમી	૪૭
૯.	એજન	"	"	૦૮
૧૦.	એજન	"	"	૮૧
૧૧.	એજન	"	"	૫૭-૫૮
૧૨.	એજન	"	"	૧૦૯-૧૧૦
૧૩.	એજન	"	"	૦૮
૧૪.	એજન	"	"	૧૬૧
૧૫.	પુત્ર સમોવડી	"	આઠમી	૧૬૬
૧૬.	મુનશી ગ્રંથાવલિ-૧૧	"	"	૧૯૭
૧૭.	મુનશી ગ્રંથાવલિ-૦૭	"	"	૧૨૩

પ્રકરણ-૮
 મુનશીનાં સામાજિક નાટકોમાં
 રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

(૧) વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય (૧૯૨૨)

(૨) બે ખરાબ જણ (૧૯૨૪)

(૩) આજ્ઞાકિત (૧૯૨૭)

(૪) કાકાની શશી (૧૯૨૯)

(૫) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ (૧૯૩૧)

(૬) પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર (૧૯૩૩)

(૭) ડૉ. મધુરિકા (૧૯૩૬)

(૮) છીએ તે જ ઠીક (૧૯૪૬)

(૯) વાહ રે મૈં વાહ (૧૯૫૩)

પ્રકરણ-૮

મુનશીનાં સામાજિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

મુનશીનાં સામાજિક નાટકોમાં તેમના સમાજ નિરીક્ષક અને સુધારક તરીકેનાં કેટલાંક ચોક્કસ મંતવ્યો પ્રગટ થયાં છે. આ નાટ્યકૃતિઓ એક રીતે કહીએ તો સમાજાભિમુખ છે. 'વાહ રે મૈ વાહ' સિવાય પ્રત્યેક નાટકના કેન્દ્રમાં સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક અનુસારનું કશુંક કથયિતવ્ય રહેલું છે. આમ તેમનાં સામાજિક નાટકોમાં સમાજાભિમુખતા અને ધ્યેયલક્ષિતા જોવા મળે છે. તે નોંધપાત્ર છે આ સામાજિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ શોધવાનો ઉપક્રમ રાખેલ છે.

મુનશીનાં સામાજિક નાટકો આ પ્રમાણે છે.

- (૧) વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય (૧૯૨૨)
- (૨) બે ખરાબ જણ (૧૯૨૪)
- (૩) આજ્ઞાંકિત (૧૯૨૭)
- (૪) કાકાની શશી (૧૯૨૯)
- (૫) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ (૧૯૩૧)
- (૬) પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર (૧૯૩૩)
- (૭) ડૉ. મધુરિકા (૧૯૩૬)
- (૮) છીએ તે જ ઠીક (૧૯૪૬)
- (૯) વાહ રે મૈવાહ (૧૯૫૩)

(૧) વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય :

વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય શ્રી મુનશીનું એક અતિ પ્રસિદ્ધ સામાજિક નાટક છે. વાવાશેઠ આઘેડ ઉંમરના કઠ્ઠાગરા કંથ છે. તેમની પત્ની રેવાશેઠાણી હેડંબાનો અવતાર છે, જે પતિ ઉપર એટલો બધો ત્રાસ વર્તાવે છે કે, વાવાભાઈ 'હિંદુસ્તાન' પેપરમાંથી 'બેલ્જિયમ સ્વાતંત્ર્ય માટે કરેલો ઘસારો' એવા સમાચાર વાંચી આઝાદ બનવાની પ્રેરણા મેળવે છે. તેમનો દીકરો મગન દામોદર દેવાળિયાની દીકરી અને વિધવા ગંગાની પૌત્રી રાધા સાથે પ્રેમમાં છે. રેવા શેઠાણી આ કન્યાને નાપસંદ ગણે છે.

શેઠ સ્વાતંત્ર્યની ઘેલછામાં દરિયા કિનારે ફરવા જાય છે. ત્યાં રાધાનો એકાંતમાં ભેટો થઈ જાય છે. રાધા તેમની મજાક ઉડાવી પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. શેઠ અહીંથી શેઠાણીને દબાવવાનો નુસખો પ્રેરણાથી મેળવે છે. તેઓ શેઠાણીને કહે છે કે મગનને બદલે પોતે જ રાધાને બીજી પત્ની તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર છે. ધીરજામ નામના પોતાના મિત્ર જોષી પાસે આ કાર્યમાં બંનેના જન્માક્ષર મળતા આવે છે એમ કહેવડાવી મદદ મેળવે છે.

રેવાશેઠાણી અચાનક શેઠની હિંમત જોઈ નરમ પડે છે તેનો રોફ, તેનો ગુસ્સો બધું જ ઉતરી જાય છે. તેમનો મિત્ર ધીરજલાલ પૂછે છે "તારામાં આટલી હિંમત ક્યાંથી આવી ? વાવા શેઠ જવાબ આપે છે "દોસ્ત ! સ્વતંત્રતા" આમ કહી શેઠ શેઠાણીના 'ભૂત'થી મુક્ત બને છે તે શરૂઆતમાં દામોદર દેવાળિયાની દીકરી રાધાને પોતાને માટે પસંદ કરવાનું જણાવી આડકતરી રીતે રેવા શેઠાણીને મગન રાધાના યોગ્ય યુગલના લગ્ન માટે તૈયાર કરે છે.

આખરે શેઠ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી પોતાના મનની ઈચ્છા પ્રમાણે શેઠાણીની ઘાકમાંથી મુક્ત બને છે. મગન રાધાને પરણવાની અનુમતિ મળે છે. આમ, આ નાટક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક નાટક સુખદ અંતમાં પરિણમે.

"વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય એ પ્રહસનમાં શેઠાણીસત્તાક ઘરમાં વહુવશ થઈ જીવતા વાવાશેઠને 'સ્વતંત્ર' થવા માટે કાવતરું સૂઝે છે. અને તે પોતાના પુત્ર સાથે મળી જઈને શેઠાણીને ઠેકાણે આણે છે. તેનું તત્કાલીન વ્યાવસાયિક રંગભૂમિનાં નાટકોની વચમાં

વણાતા 'ફારસ' પ્રકારનું આલેખન છે. મોલિયેરને યાદ કરાવે તેવું આ પ્રહસન મુનશીની મુક્ત મનીજબોરી અને નિર્દેશહાસ્યનું અચ્છું ઉદાહરણ છે."^૧

આર્યસંસ્કૃતિમાં પરિવાર વ્યવસ્થા ઉત્તમ છે. પરંતુ માનવ સહજ સ્વભાવને કારણે વિચારભેદને કારણે ઝગડા થતા હોય છે. પરંતુ પારિવારિક સમજ શક્તિ અને સહનશીલતાને આધારે પુનઃપરિવાર સુંદર અને સુશીલ બનાવી શકાય છે. અહિંયા પણ વાવાશેઠ એ જ પ્રકારે પોતાના પરિવારને યોગ્ય દિશામાં લાવે છે.

"૧૯૨૧માં લખાયેલું આ પાંચઅંકી વિનોદી નાટક છે. જ્યારે એક ઉપર બીજી પત્ની કરવાની છૂટ હતી. પત્નીના વર્ચસ્વ નીચે દબાઈ રહેલા વાવા શેઠ છેવટે માથું ઊંચકે છે. તેમાં મગન અને રાધાનાં પાત્રોને સારો ઉઠાવ આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ દશ્ય ઉપર દશ્ય બદલાય છે તે માટે તો ફરતો રંગમંચ જોઈએ કે જે તે વખતે ન હતો. અથવા તો પરંપરાગત રંગભૂમિની માફક ચિતરેલા પડદાઓનો જ ઉપયોગ કરી શકાય."^૨

(૨) બે ખરાબ જણ :

'બે ખરાબ જણ' શ્રી મુનશીનું સામાજિક વાસ્તવવાદ સાથે જોડાયેલું નાટક છે. સમાજની વાસ્તવિકતાને એ સહેજ અતિશયોક્તિપૂર્ણ દૃષ્ટિએ જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં સમાજની અધમતાને નિર્દય રીતે ખુલ્લી પાડવામાં આવી છે.

નાટકની નાયિકા રંભા માતપિતા અને કુટુંબીઓના જુલમથી કે રામદાસ ડગલીવાળા જેવા કરોડપતિની લાલચથી ડગ્યા વિના પોતાને યોગ્ય લાગતા એવા ભમતારામ મોહન જોડીકાને પરણે છે.

નાટકમાં સુખદ અંત લાવવા માટે અકસ્માતનો આશ્રય લેવાયો છે. રંભાને તેનો બાપ પરસોતમદાસ પોપડા રામદાસ ડગલીવાળાની સાથે જોર જુલમથી પરણાવવા માટે લઈ જાય છે. ત્યાં રસ્તામાં મોટર અટકી પડે છે. બાપનું ધ્યાન મોટર ચાલુ કરવામાં હોય છે. એ તકનો લાભ લઈ રંભા નાસી જાય છે. ત્યાં રસ્તામાં તેને મોહન મેડીકો મળે છે. આ યોગ્ય અકસ્માતથી તેમનું મિલન સર્જાય છે. પણ તે સંપૂર્ણપણે પ્રતીતિજનક નથી બનતું.

રંભા વીર સ્ત્રી છે. વિષમ પરિસ્થિતિમાં તે હારી જતી નથી. સમગ્ર કુટુંબની રૂઢિ ચુસ્તતા સામે જઈ તે મા બાપે પસંદ કરેલ રામદાસ ડગલીવાળાને પરણતી નથી. પણ પોતે પસંદ કરેલ મોહન મેડીકોને પરણે છે તે જોઈ પ્રેક્ષકો સંતોષ અનુભવે છે.

રંભાનું પાત્ર વાર્તાના નાયક મોહન મેડીકો કરતાં પણ વધુ બળવાન અને ગતિશીલ છે.

"જનરેશન ગેપ" તથા વડીલો વિરુદ્ધ પ્રેમલગ્નના હિમાયતી યુગલનું આ નાટક છે. જેમાં મોહન મેડીકોનું મુખ્ય પાત્ર અચ્છું છે."^૩

નાટકમાં જૂની રંગભૂમિનાં ગીતોની પ્રથમ પંક્તિ લઈ મુનશીએ ગીતો લખ્યાં છે :

'હું તો પ્રેમનો જોગી, પ્રિયાને શોધવા ચાલ્યો'

'દિલ મારું ડોલાવે રે ભૈય તોરી ભંગ'

'મને લાગે વહાલો રે ભૈય તારો ઢંગ'

'નથી પ્રેમમાં સાર.....'

...એ જૂની રંગભૂમિનાં ગીતો અને ઢાળ છે. નાટકનું જમા પાસું એના ટૂંકા અને માર્મિક સંવાદો છે.

(૩) આજ્ઞાકિત :

'આજ્ઞાકિત' નાટક વાસ્તવિકતાના પાયા પર રચાયેલું અને સામાજિક અઘમતાને ખુલ્લી પાડનારું શ્રી મુનશીનું સામાજિક નાટક છે. આ નાટકમાં પ્રેમી પ્રેયસીને માટે સર્વ કાંઈ ફના કરવા તત્પર બને છે. એ બતાવવામાં આવ્યું છે. શ્રી મુનશી નાટકની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે :

"ગુજરાતના સારા ગણાતા સમાજમાં જે ભાષા બોલાય છે અને જે પ્રસંગો બને છે. તેને નાટકમાં ઉતારેલા જોઈ આદર્શશીલ વાયકો સુગાશે એ ચોક્કસ, પણ જ્યાં સુધી એ ભાષા બોલાય છે અને એ પ્રસંગો બને છે ત્યાં સુધી વાસ્તવિકતા જેનો પ્રાણ છે. એવા સામાજિક નાટકમાં એનું સ્થાન છે"

સામાજિક બદીઓથી લેખકનું હૃદય જ્યારે ઘણું ખિન્ન થઈ જાય છે. ત્યારે તેમને લાગે છે કે, માત્ર કરુણ ચિતાર આપવાથી વાચકો ઉપર યોગ્ય અસર થશે નહીં, તેથી તેઓ કરુણ સાથે હાસ્ય ભેળવે છે. પણ આ હાસ્ય પાછળ રહેલું ડૂસકું સંભળાયા સિવાય રહેતું નથી. 'આજ્ઞાંકિત' નુંવાતાવરણ એટલું બધું કરુણ અને બીભત્સ છે કે જોઈતા જેવા સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદૂષકની તેમાં જરૂરિયાત વરતાય છે. જે તટસ્થ થઈને પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ રજૂ કરે.

જોઈતો સવિતાનો પૂજક છે, પ્રેમી છે. પણ સવિતાનો સંબંધ શેઠ હરકિસનના ભત્રીજા ધીરજલાલ સાથે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે અને જોઈતાને માટે દોઢ આંખવાળી તેની નાની બહેન કમળાની ગોઠવણ થઈ. પછી હરકિસન શેઠની ત્રીજી વહુ મરણ પામી, એટલે તેમની અનુભવી આંખ સવિતા ઉપર ગઈ. સવિતાની મા કાશીબા રૂપિયા પચીસ હજાર લઈ હરકિસન સાથે સવિતાને પરણાવે છે. પિતા તુલ્યકાકાની વાત ધીરજલાલ માન્ય રાખે છે અને દોઢ આંખવાળી કમળાને પરણે છે. જોઈતાની સ્થિતિ ત્રિશકું જેવી થઈ પણ તે દુઃખી થવાને બદલે હાસ્યનાં વમળો પેદા કરે છે.

પણ અંતરથી જોઈતો સવિતાનો બની રહે છે જ્યાં સવિતા જાય છે ત્યાં જોઈતો તેની પાછળ પાછળ તેની છાયા બને છે. પોતાની માતાની ધનલાલય રૂપી શેતાનિયતની સામે સવિતા પ્રચંડ બંધ જગાવે છે. પોતાના બુઢા પતિનું ઘર માંડવાની ના કહે છે. અને હરકિસનને વશ થવા કરતાં તે વેશ્યાવૃત્તિને વધારે પસંદ કરે છે જોઈતો તેનો તબલચી બનીને. પણ તેની સાથે રહેવામાં સંતોષ માનવા તૈયાર થાય છે. સવિતાની દુર્દશા જોઈ જોઈતો આંસુ સાથે હાથ જોડી ઊભો રહે છે, ત્યારે સવિતા જોઈતાને કહે છે 'જોઈતા' ! જા, કોઈ સુલક્ષણી છોકરીને લઈ જજે ને સુખી થજે." પણ જોઈતાને સવિતા જ સર્વ કાંઈ છે એટલે તે સવિતાને તબલચી બનાવવા વિનંતી કરે છે. ત્યારે સવિતા ચડતા રાગે 'ઓ મારા તારણહાર' કહી તેનો સ્વીકાર કરે છે. છેવટે તે જોઈતા સાથે પરણી જાય છે. પણ તેની દુઃખકથા એટલી લાંબી છે, કે આ સુખદ પરિણામ છતાં નાટકને અંતે સહૃદય ભાવક છૂટકારાનો દમ ખેંચી શકતો નથી આ રીતે વાસ્તવિકતા એ નાટકનો પ્રાણ બની રહે છે.

સવિતાના જીવનમાં પણ છેવટે લેખક અકસ્માતનો આશ્રય લે છે. સવિતાને, પોતાના વેશ્યાને ઝંખતા પતિની પાસે તેનો પતિ ધીરજલાલ લઈ આવે છે. આકસ્મિક બનાવથી હૃદય પરિવર્તન બતાવવું અને તેમાંથી મહાન બનાવો ફલિત થતા બતાવવા એ કલાની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી. પણ જીવનમાં અકસ્માત ક્યાં ભાગ ભજવતા નથી ? તેનો ઉપયોગ માત્ર અસંભવિત લાગે તેટલા પ્રમાણમાં ન કરવો જોઈએ. અને તેમાંથી ફલિત થતું પરિણામ પણ સ્વાભાવિક ક્રમમાં બનતા બનાવોના જેવું જ હોવું જોઈએ.

સવિતાને તેની માતા રૂપિયા પચીસ હજાર લઈ બુઢા શેઠ સાથે પરણાવે છે. ત્યારે સવિતા એ સામે અંગાર ભર્યા શબ્દો બોલે છે, "હા તો બે પગી ભાજીની પુણી છું. તે ઉગાડી ને પેલાને વેચી હવે એ મને બાફીને ભાણું શોભાવશે."

હરકિસનદાસ સાથે સવિતાને રૂપિયા પચીસ હજાર લઈ પરણાવવાનું કબૂલ કરે છે. તે સમયનો હરકિસન અને કાશીબા વચ્ચેનો સંવાદ જીવનની કરુણતાને ખુલ્લે સ્વરૂપે રજૂ કરે છે. કાશીબા... "એ તો મને ખાતરી છે હું કાંઈ તમને આજની ઓળખું છું ? એ તો આપણા જન્માક્ષર નહીં મળ્યાં !" હરકિસન વાક્ય પૂરું કરતા હરખીને કહે છે "હા, નહીં તો બીજીની જગ્યાએ તમે આવત. ચાલો આપણા નસીબ સંકળાયેલાં તે તમે નહીં તો તમારી છોકરી વિના મને ન ચાલ્યું તે ન જ ચાલ્યું !"

"પરિસ્થિતિ જન્ય ઉત્કટ અકળામણ, વેદના અને તે સામે તેટલા જ ઉત્કટ સમાજ વિદ્રોહનું આ ચિત્ર આઘાત આપે તેવું છે. અહીં પ્રહસનની હળવાશ નથી, એક વૃદ્ધ પુરુષની લોલુપતા અને યુવાનની કાયરતા વચ્ચે, નબળી કૌટુંબિક આર્થિક સ્થિતિને કારણે કચડાતી યુવતીનો સમાજનો જ નહીં નીતિનાં પણ બંધન ફગાવી દે તેવો વિદ્રોહ આંખ ઉઘાડે તેવો આઘાતક છે."

(૪) કાકાની શશી :

'કાકાની શશી' શ્રી મુનશીનાં સામાજિક નાટકોમાં સૌથી વધુ નોંધપાત્ર નાટક છે. 'કાકાની શશી' આપણા વર્તમાન સ્ત્રીસમાજની આલોચના રૂપે લખાયેલું નાટક છે. કહેવાતી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિ નીચે અતૃપ્ત કામવાસના રહેલી છે. તેમ તેમણે પ્રત્યક્ષ

કરી બતાવ્યું છે. સ્ત્રીસમાનતા સંઘની દરેક સભ્ય મુખ્યત્વે કામવાસનાથી પીડાતી બાઈ છે. તેની મંત્રી શિવગૌરી પણ તેનો સૌથી ઉત્કટ દાખલો છે.

દરેક સભ્ય સંઘમાં નક્કી કરે છે કે, 'લગ્ન જ આપણાં બધાં દુઃખનું મૂળ છે' પણ પ્રસંગ મળતાં પુરુષને પોતાના તરફ આકર્ષવામાં એક પણ સભ્ય પાછળ રહેતી નથી. આ હકીકતમાં રહેલું રમૂજનું તત્ત્વ શ્રી મુનશીએ બહુ જ સચોટ રીતે રજૂ કર્યું છે. વળી આ નાટકમાં સ્નેહની વિવિધ દશાઓ પણ દર્શાવવામાં આવી છે. પીરોજાનો હૃદય ભાંગવાનો પ્રસંગ, શિવગૌરીનો અફલાતૂની પ્રેમ, શશી અને કાકાનો આત્મવિસર્જન માગતો પ્રેમ વગેરેનું સુંદર આલેખન 'કાકાની શશી' નાટકમાં જોવા મળે છે અને આખરે ખરા પ્રેમનો વિજય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. પ્રણાલીકા ભંજક મુનશીએ આ નાટકમાં સુધારા અને સ્વાતંત્ર્યની બીજી બાજુ પણ બતાવી છે.

'કાકાની શશી' નાટકમાં નાયક, નાયિકા અસાધારણ છે તેવું જ તેનું રહસ્ય અને અંત પણ અસાધારણ છે. આ નાટક કુલ ત્રણ અંકો અને છ પ્રવેશોમાં સમગ્ર વસ્તુને સમાવી દે છે. નાટકનાં નાયક નાયિકા મનહરલાલ ઉર્ફે કાકા તથા શશી શિવગૌરી, પીરોજા, કુંદનલાલ, ગૌરીશંકર વગેરે સુંદર અને સુરેખ રીતે ઉઠાવ પામ્યાં છે. નાટકનો અંત ચોકાવનારો અને આકસ્મિક છે. પણ સાવ અસંભવિત નથી.

પહેલા અંકમાં મનહરલાલ કાકા 'સ્ત્રીસમાનતા સંઘ'ની મિટીંગમાં આવી ચડે છે. ત્યારે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના બુલંદ નારા લગાવનારી પણ વાસ્તવમાં અતૃપ્ત કામવાસનાથી પીડાતી આ સ્ત્રીઓ મનહરકાકાના આગમન પૂર્વે કેવી ચેષ્ટા કરે છે. તેનું મુનશીએ આ રીતે આલેખન કર્યું છે.

"શિવગૌરી લુગડું ઠીક કરે છે. પીરોજી ગજવામાંથી નાની આરસી ને પફ કાઢી પાવડર મારી હોઠ ઉપર રંગ લગાડે છે. ગંગા ચશમાં સાફ કરે છે. વિધુમુખી વાળ ઠીક કરે છે."*

રંગભૂમિ માટે આ એક સફળ કૃતિ છે. ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર તેનો અનેકવાર સફળ અભિનય થઈ ચૂક્યો છે. એમાં પ્રેક્ષકકૌતુક અને રસવૃત્તિને સતત પોષે એવા અનેક આકર્ષક અને કવચિત્ રોમાંચક પ્રસંગો છે. સાહિત્યની ઉચ્ચતાને સહજ નીચે ઉતારીને

પણ શ્રી મુનશીએ નાટકનું તાદાત્મ્ય રંગભૂમિ સાથે સઘાય તે માટે તખ્તાલાયકી માટે પ્રશંસનીય અને સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

'કાકાની શશી' નાટકને અર્વાચીન નાટ્યસાહિત્યમાં ઈબ્સનની નવીન શૈલીની અસર હેઠળ લખાયેલાં નાટકોમાં મૂકી શકાય. તેમાં સર્વત્ર ગદ્ય વપરાયું છે, ઉપરાંત તેનાં પ્રધાન લક્ષણો વાસ્તવિકતા, કટાક્ષ અને માનસશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ દૃષ્ટિ તેમનાં નાટકોમાં જોવા મળે છે. વળી આ નાટક ઉદ્દેશવિહીન પણ નથી તેનો સાચો ઉદ્દેશ ખરા પ્રેમનો વિજય દર્શાવવાનો છે. શશી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના ખોટા ખ્યાલે લગ્ન વિરોધી છે. પીરાજાને પ્રેમ જોઈએ છે. પણ કોઈને આપવો નથી, એટલે તે 'હૈયા ભાંગવામાં' માને છે. શિવગૌરી અફલાતૂની પ્રેમમાં માને છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તેને મનમાન્યા પુરુષ જોડે પ્રેમ કરવો છે. પણ પરણેલા સાથે ઘર નથી માંડવું. ગંગાબહેન ગીતાપ્રેમની પડ છે. અતૃપ્ત કામવાસનાને સંતોષવા પ્રયત્ન કરે છે. મનહરલાલ આત્મસમર્પણ ઉપર રચાયેલા પ્રેમને ઝંખે છે. તેઓ કામને વિશ્વના સંચાલક બળરૂપે સ્વીકારે છે. પણ માત્ર કામુકતાની વિરુદ્ધ છે અને તેથી સ્નેહના સ્વાંગ નીચે વિહરતી કામુકતાને તેઓ નિર્દય રીતે ખુલ્લી પાડે છે. આમ 'કાકાની શશી' નાટકમાં નાયક-નાયિકાને કેન્દ્રસ્થાને રાખી તેમને ફરતાં પાત્રો દ્વારા જાતીય આકર્ષણની પ્રબળતાનું લેખક સૂચન કરે છે. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની હિલચાલ પાછળ પણ અતૃપ્ત કામના જ કામ કરી રહી છે. એ લેખકનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય 'કાકાની શશી' ના રહસ્યરૂપે બહાર આવે છે.

ઈદ્રજિત પોતાના જ્ઞાનનો ઘટસ્ફોટ કરતાં સુભાષિતો આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે.

" રે કંદર્પ કરં કદર્થયસિ કિં કોદંડટંકારિતૈઃ

રે રે કોકિલકોમલૈઃ કલરવેઃ કિં ત્વં વૃથા જલ્પસિઃ

મુગ્ધે સ્નિગ્ધવિદગ્ધમુગ્ધસમધુરૈલોલૈઃ કટાક્ષૈરલમ્

ચૈતશ્વું બિતચંદ્રચૂડચરણ ધ્યાનામૃતં વર્તતે ।"

"વૃદ્ધો યાતિ મૃહિત્વા દંડમ્

તદપિ ન મુંચત્યા શાપિંડમ્

ભજ ગોવિંદમ્ ભજ ગોવિંદમ્

ભજ ગોવિંદમ મૂઢમતે...."^૭

"નારી સ્તનભરનાભિનિવેશમ્ ।

મિથ્યા માયા મોહાવેશમ્ ॥"^૮

હેતાળ, બુદ્ધિપ્રધાન, વક્રદર્શી છતાં સમભાવી મનહરલાલ, આધુનિક ગુજરાતણના અવતાર સમી શશી, છંછેડાયેલી અને કર્કશ શિવગૌરી, ગરીબ સ્વભાવની પણ નીડર ભાવભીની વિધુમુખી, વિધવા મહેતાજી ગંગાબહેન, ઊર્મિલ સેલીસીટર ઈન્દ્રજિત, ઊર્મિલ ગૌરીશંકર તેમજ દુર્લભરામ, વલ્લભરામને ગુલાબદાસ ત્રણે જુનગટના ઓછાવત્તાં માનપાત્ર પ્રતિનિધિઓ છે.

"માત્ર લગ્ન નહીં પણ સ્ત્રીપુરુષ સંબંધને તથા સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાના પ્રશ્નને, તેમાં વિવિધ પાત્રોનાં ઉદાહરણો દ્વારા ચર્ચવામાં આવ્યાં છે. પુરુષોની સ્ત્રી પ્રત્યેની દૃષ્ટિ, સ્ત્રીઓની પણ લોલુપતા અને નિર્બળતા, નાટકમાંથી લગભગ 'ન સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમ્ અર્હતિ' નો પ્રગટતો ધ્વનિ વગેરે મુનશીનાં મંતવ્યોને વ્યક્ત કરે છે."^૯

રંગભૂમિના તત્કાલીન પ્રવર્તમાન સ્વરૂપને જ જાળવીને તથા તેની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓને પ્રયોજીને રચેલી આ કૃતિ 'નાટક' તરીકે નવી ભાત પાડે છે. 'કાકાની શશી' પરંપરાગત વ્યવસાયી રંગભૂમિ અને સાહિત્યિક નાટક વચ્ચે સેતુરૂપ છે. તો પરંપરાગત અને અર્વાચીન નાટક વચ્ચેની પણ એ કડી છે. એમાં આપણને 'સંસ્કારાયેલી' વ્યવસાયી રંગભૂમિનું નિદર્શન મળે છે.

"આત્માના ઉલ્લાસ તારે ઉર રમે જો:

વહાલી આવજે તે દિન મારી પાસ જો"

"પણ સ્થૂળ કે વિલાસે લોભે મન જો:

વહાલી ન આવજે તે દિન મારી પાસ જો"

"પણ ભાવનાની ધૂન લાગે મન જો;

વહાલી આવજે તે દિન મારી પાસ જો"^{૧૦}

અર્વાચીનકાળમાં 'નારી પ્રતિષ્ઠા' ની સાથે સાથે ખાસ કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જીવનના અને મુનશી દર્શાવે છે. તેમ માનસશાસ્ત્રીય અને સમાજશાસ્ત્રીય

વાસ્તવિકતાના સંદર્ભમાં 'સમાનતા' ના અભિગમની અવાસ્તવિક અતિશયતાની સામે ચેતવણીદર્શક આંગળી ચીંધવાની વાત પણ એટલી જ આવશ્યક થઈ પડી છે.

શિવગૌરીને ત્યાં સ્ત્રીસમાનતા સંઘની સમિતિના સભ્યો ભેગા થાય છે. શિવગૌરી એટલે જાજરમાન ભાયડાછાપ બાયડી, પાંચ વર્ષથી એણે પતિનું ઘર માંડયું નથી. આવા માનસવાળી સ્ત્રીને ત્યાં ભેગા થનાર સભ્યો આપણી લગ્નપ્રથા તેમજ પુરુષજાત પ્રત્યે શાબ્દિક ફિટકાર વરસાવે છે.

'લગ્ન જ આપણાં બધાં દુઃખનું મૂળ છે.'

'પુરુષને એ જ ! સ્ત્રી જોઈ કે બસ લટટું.'

'સ્ત્રી દૈવી છે, પુરુષો આસુરી છે.'

'પેલો બૈરી વેચનાર તે મોટો સત્યવાદી હરિશચંદ્ર.'

'પેલો સ્ત્રીને કાઢી મૂકનાર રામચંદ્ર તે ઈશ્વરનો અવતાર.'

'બૈરીને જુગારની હોડમાં મુકનાર ધર્મરાજા.'

'બિચારી સૂતેલી બૈરીને ત્યાગનાર ગૌતમબુદ્ધ.'

'ને સોળ હજાર એકસો ને આઠનો જનાનો રાખનાર કૃષ્ણ તે બાળબ્રહ્મચારી ભગવાન.'

નાટ્યકારે કાવ્યપ્રચુર ભાષામાં શશીબહેનનું વર્ણન આ રીતે કર્યું છે.

'ભવ્ય સ્ત્રીત્વના અવતાર સમા એ સંસ્કારમૂર્તિ.'

'વિદ્યા એમની વાણીમાં ઝરે છે ને નયનોમાંથી નીતરે છે સદાય પ્રેરણા.'

(પ) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ :

મુનશીજી, 'બ્રહ્મચર્યાશ્રમ' પ્રહસનમાં બ્રહ્મચર્યની ભાવના પર કટાક્ષ કરે છે ? એ ભાવનાનો અનાદર કરે છે ? પ્રહસન વાંચતા સામાન્ય રીતે આવા પ્રશ્નો ઊભા થાય, પણ આ પ્રશ્નોની બીજી બાજુ પણ છે.

સંસારના વ્યવહારમાં રહેલી મર્યાદાઓ, માનવજીવનમાં રહેલાં મૂર્ખતા, મનોવૃત્તિના વિકારો, અસંગતિ, વિકૃતિ, વૈચિત્ર્ય, ક્ષુલ્લક, ઘટનાઓને અપાતું મહત્ત્વ,

સદ્ગુણ, દુર્ગુણનો અતિરેક આ બધાંની આસપાસ પ્રહસન કરે છે, કારણ કે આ બધાંની જીવન પર પકડ હોય છે. પ્રહસનકાર આ બધાંનું વિશ્લેષણ કરે છે, પણ એનું માધ્યમ પ્રહસન કોમેડી છે. ટ્રેજેડી નથી. અને પ્રહસન એટલે નિષેધ, પરિસ્થિતિનો નિષેધ, સ્થાપિત મૂલ્યોનો નિષેધ, પણ આ નિષેધ એ મૂલ્યોની અગત્ય સમજાવવા કરે છે. તો ખોટાં મૂલ્યોની પોકળતા ખુલ્લી પાડવા પણ કરે છે. પ્રહસન વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની મર્યાદાનું નકારાત્મક આલેખન છે એ ખરું પણ પ્રહસનને મૂલ્યો સાથે કંઈ નિસ્ખત નથી એમ ન કહી શકાય. ઘણીવાર સનાતન મૂલ્યો સામે તે આંગળી ચીંધે છે, એટલું નહીં પરંતુ એ મૂલ્યોનું પ્રતિપાદન પણ કરે છે. જીવન પરની અનેક ક્ષુલ્લક અને ભ્રામક પકડને હાસ્યાસ્પદ બનાવી એ મૂલ્યોની અગત્ય પર ભાર મૂકે છે 'બ્રહ્મચર્યાશ્રમ' ની વાત કરતાં પ્રહસનના આ મૂળભૂત સ્વરૂપને નજર સામે રાખવું જરૂરી છે ? કારણ કે પ્રહસન દષ્ટિભેદને પ્રશ્ન છે, દષ્ટિદોષનો પ્રશ્ન નથી પણ આ દષ્ટિભેદ શા માટે ? શા માટે 'વક્રદષ્ટિ' ? જીવનની મર્યાદાઓ પર જ દષ્ટિ કેમ ? શા માટે પ્રહસનકાર ઊંઘા ચશ્માં પહેરી દુનિયાને જુએ છે ? પ્રહસનકારની અનેક વૃત્તિઓમાંની એક વૃત્તિ અતિરેક કરવાની છે. રજનું ગજ કરવાની છે. વાતનું વતેસર કરવાની છે. આમ સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિને એના અંતિમ અસ્વાભાવિક બિંદુ સુધી પ્રહસનકાર ન લઈ જાય ત્યાં સુધી પાત્રગત અસંગતિ, અનૌચિત્ય, વૈચિત્ર્ય વગેરે દ્વારા મૂલ્યો પર એ પ્રકાશ ફેંકી શકતો નથી. પ્રહસન, પાત્રો અને મૂલ્યોનું શીર્ષસન છે. પ્રહસનકાર માટે બીજો કોઈ માર્ગ નથી, કારણ કે પ્રહસનની એ શરત છે.

'બ્રહ્મચર્યાશ્રમ' વાંચનારને લાગે કે શ્રી મુનશી એ બ્રહ્મચર્ય જેવા ભવ્ય આદર્શની, આપણી ભારતીય ભાવનાની આપણા પવિત્ર સંસ્કારોની ઠેકડી કરી છે. પણ એ દષ્ટિ બરાબર નથી. શ્રી મુનશીને બ્રહ્મચર્યની ભાવના માટે અનાદર હોય એવું લાગતું નથી, કદાચ આદરવૃત્તિને લીધે આ નાટક લખવા તેઓ પ્રેરાયા હોય. આ નાટક, બ્રહ્મચર્ય પર કટાક્ષ નથી. બ્રહ્મચર્યની ભાવના પર કટાક્ષ નથી. જે પરિસ્થિતિ સાથે બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ સુસંગત નથી, છતાં જે વ્યક્તિઓએ પરિસ્થિતિને પત્રકૃતિને અવગણી એ આદર્શ સેવવા તત્પર થાય છે એ પાત્રો પર કટાક્ષ છે. પરિણામે એ વ્યક્તિઓ હાસ્યાસ્પદ બને છે. એ

વ્યક્તિઓનાં અસ્વાભાવિક આચરણ પર નાટ્યકાર કટાક્ષ કરે છે. આ પ્રહસનની પાત્ર સૃષ્ટિ તો જુઓ :

પોતાની માંદી પત્નીની સતત ચિંતા કરતા ગંગાદાસ, પોતે જેલમાં આવ્યા પછી પણ પિકેટિંગનો કાર્યક્રમ ચાલુ રાખતી પત્નીનો અધીરો પતિ મુરલીધર, પળેપળે પત્નીના પત્રની રાહ જોતો નરોત્તમ, એવી જ સ્થિતિમાં છોટુભાઈ, રાધીનું રટણ કરતા મોટાભાઈ.

આવા બધા ભૂખાળવા જીવો જેલમાં ભેગા થાય. અને આ બધા ડૉ. માધુભાઈના કહેવાથી બ્રહ્મચર્યના આદર્શ તરફ ખેંચાય અને આશ્રમ ખૂલતાં પેમલીની આસપાસ ફેરફારડી ફેરે એમાં આશ્ચર્ય શું ? અને આ ડૉ. માધુભાઈ, એમનું ખરું પોત તો નાટકને અંતે પ્રકાશે છે ? નાટકના અંતમાં માધુભાઈ અને પેમલીને જે સ્થિતિમાં જોઈ ભગવાનદાસ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. અને એમની એ સ્તબ્ધતાને આવરી લેતો પરદો નાટકના અંતનું સૂચન કરે છે તે સ્થિતિ માધુભાઈની એ સ્થિતિ બ્રહ્મચર્યની તત્તૂડી કુંકનાર માધુભાઈની સ્થિતિ એ પાત્રને સમજાએ તો અસ્વાભાવિક નથી. પેમલીને વળગી પડેલા અથવા તો પેમલી જેને વળગીપડી છે એવા એ પોતાની જાતને 'વફાદાર' છે. એ પાત્રનો પરિચય શ્રી મુનશીએ અત્યંત કુશળ રીતે અને મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પ્રતીતિકર લાગે એ રીતે આપ્યો છે. માનવસ્વભાવની ઊંડી સૂઝ અહીં દેખાય છે.

તે ચાળીસેક વર્ષના લાગતા ઊંચા, સુકા ને ગોરા ગૃહસ્થ છે. તેમણે સિંધીઓને પ્રિય એવો કોથળા શાહી ચોરણો ને ઘૂંટણ સુધીનું કોથળાઘાટનું પહેરણ પહેર્યું છે. એમના મોઢા પર નિરંતર રમતું હાસ્ય છે. તેમને પોતાની ચશ્માવાળી આંખો નચાવીને વાત કરવાની ટેવ છે. તે પોતાને હંમેશાં માધુ કહી સંબોધે છે ? 'One may smile and smile and be a villain' એ ઉક્તિનું પ્રતિપાદન કરતું એના મોઢા પર નિરંતર રમતું હાસ્ય જુઓ. આંખો નચાવીને વાત કરવાની એમની રીત પાછળ ડોકિયાં કરતી ચંચળતા જુઓ. પોતાની જાતને માધુ તરીકે સંબોધન નાર્સિસસ કોમ્પલેક્સ આત્મરતિની હવા ફેલાવતો આ માધુ બ્રહ્મચર્યની વાત કરે, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ખોલે એ સ્વાભાવિક છે ? એની પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ એનું આ વર્તન નથી ? આવા માધુભાઈનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એમના ભૂખાળવા સાથીઓ સાથે કોઈ કાળે ના ચાલે અને ચાલે તો કેટલા દિવસ ? એટલે પોતાની પ્રકૃતિથી

વિરુદ્ધ વર્તન કરતી વ્યક્તિઓની અને પોતાની પ્રકૃતિ સાથે મેળ ન મળે એવી અસ્વાભાવિક પરિસ્થિતિને સ્વાભાવિક ગણી આચરણ, કરતી વ્યક્તિઓની આ નાટકમાં પ્રહસનમાં ઠેકડી છે, બ્રહ્મચર્યની ભાવનાની નથી.

(૬) પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર :

'સ્નેહસંભ્રમ' નામે નાના કદની સામાજિક નવલકથાનું 'પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર' અથવા 'સ્નેહસંભ્રમ' શીર્ષક હેઠળ નાટ્યરૂપાંતર ઈ.સ. ૧૯૩૩ માં પ્રગટ થયેલું. શ્રી મુનશીની નવલકથામાં નાટ્યતત્ત્વ તાણાવાણાની જેમ વણાયેલું હોય છે, એટલે નાટ્યરૂપાંતર કરવામાં વિશેષ તકલીફ પડે નહીં.

"પ્રોફેસર પ્રીતમલાલ લગભગ પ્રૌઢ વયે પહોંચવા આવેલો એક રસિક પુરુષ છે. નામ પ્રમાણે પ્રીત કરવાનું લક્ષણ એ ધરાવે છે એની પત્ની ધનકોર સદા માંદી રહે છે. સ્વભાવે તે કંકાસિયણ છે. અથવા કહો કે માંદગીને લીધે તથા પ્રીતમલાલની સદા તાજ રહેતી પરનારીપ્રીતને કારણે તે કંકાસિયણ બની ગઈ છે. પ્રોફેસર પણ પીડાગ્રસ્ત છે. એવી પીડા નોંતરવામાં એ 'લક્ષણવંત' નો હિસ્સો છે. એના ઘરમાં રોજ ગાજવીજ ચાલે છે. મમતાથી પોતાની વિદ્યાર્થિની મોહિનીને તે નીખરી રહેતો તેમાં ધનકોરબહેનના મિજાજનું મૂળ રહેલું હતું ધનકોર કહે છે : 'પોતાની બૈરી સિવાય બધીઓનાં મોં રૂપાળાં' 'એ તો મારો ઘણી છે કે એ (મોહિની) નો ઢીંગલો? કહાનને ગોપીઓ મળી એટલે થયું.'"^{૧૧}

ધનકોર એના પતિ પ્રીતમલાલ સાથેના સંઘર્ષનું કે મનોમેળનું અભાવનું મૂળ શેમાં રહેલું છે? ધનકોરના નીચેના પ્રશ્નોમાં એનો ઉત્તર રહેલો છે ? 'તે શું બૈરાંઓની હમાલી સિવાય બીજો એમને દુનિયામાં ઘંઘો જ નથી?' 'એમને હું પરણી તે તમે બધીઓ એની સાથે મજા કરો એટલા માટે, એમ કે ? પ્રીતમલાલનું અદમ્ય (પર) નારી આકર્ષણ જોઈ ધનકોર કહે છે : 'મુંબઈ, શહેરમાં મરદો બધા પરવારી ગયા છે કે તમારે સ્ત્રીમિત્રોમાં જ મહાલવું પડે છે. નહીં ? બીજી બાજુએ, ધનકોરને પ્રીતમલાલની પરિણીત મિત્ર વસુમતી સંભળાવે છે : 'એ સોના જેવા માણસ (પ્રીતમલાલ) નું તમે લોહી ચૂસ્યું છે. નથી એને પ્રેમ આપ્યો, ને નથી એને સુખી કર્યો પણે પણે ખાઈ કરડીને એનો સંસાર બળતો દાવાનળ કરી

મૂક્યો છે. ઘનકોરની તથા વસુમતીની બંનેની વાણીમાં તથ્ય છે. ઘનકોર અને પ્રીતમલાલનું દાંપત્યજીવન પીડાગ્રસ્ત છે. અરસપરસની પીડા ઊભી કરવામાં તેમજ વધારવામાં બંનેનો 'સહકાર' છે ?

પ્રીતમલાલ અને વસુમતીનો ફજેતો મુંબઈના શિક્ષિત વર્ગમાં જાણીતો થયેલો પરંતુ પ્રીતમલાલના કહેવા પ્રમાણે તો એ વસુમતીની શુદ્ધ મૈત્રી જંખે છે અને મુંબઈનો પેલો સમાજ એને નાહક વહેમની નજરે નિહાળે છે. પરંતુ પ્રીતમલાલ અને વસુમતી વચ્ચેનો સ્નેહ સંબંધ વાસ્તવમાં શું શુદ્ધ મૈત્રીનો હતો ? એવો પ્રશ્ન વાચક કરી શકે, વસુંધરા (વસુમતી) અને પ્રીતમલાલ એકબીજાને 'ભાઈ' અને 'બહેન' નાં મીઠાં સંબોધનો કરે છે. એ સંબોધનો, જો કે દંભી અને બોદાં લાગે છે. બંને પરિણીત વ્યક્તિ વચ્ચે જાતીય આકર્ષણ છે. બંને પોતપોતાના લગ્ન જીવનથી ખૂબ અસંતુષ્ટ છે. જાતીય આકર્ષણને ઢાંકવા સારું ભાઈ-બહેન નો અંચળો એમણે ઓઢ્યો છે તે તરત જણાઈ આવે છે. બીજા અંકમાં લેખકે જે ધર્મની વાત કરી છે. એમાં અંચળા નીચેનો ભાવ દેખાઈ આવે છે.

ગભરાયેલી વસુંધરા પ્રીતમલાલના 'પડખામાં ભરાઈને ઊભી રહે છે. માત્ર એકબીજાને વળગવાનું જ બાકી રહે છે' માનભાન વસુંધરા બેભાન થઈ પ્રોફેસરના આલિંગન તરસ્યા હાથમાં જઈ પડે છે. ત્રીજા અંકમાં તો વસુ પ્રીતમ નાસી જવાનો પૈતરો કરીને બેઠાં છે. વસુપ્રીતમના વર્તનમાં રહેલાં દંભ અને લાલસાનો નિર્દેશ કરવા માટે કરી છે. વસુંધરાનો માયકાંગલો પતિ સમશેર બહાદુર જે ઘડીએ ઘનદોલત અને સુખસાહ્યબીની લાલચ વસુમતી સમક્ષ ધરે છે કે તરત જ પ્રિયતમ પ્રીતમને લટકતો મૂકી, ભારોભાર અણગમતા પતિને પડખે ધન-લાલસાથી તે બેસી જાય છે. એક બાજુ પ્રેમ લાલસા હતી. અને બીજી ધન લાલસા હતી.

'સમશેરબહાદુર' ની કાયરતા અને કમજોરી ખુલ્લી પાડવા સોલિસિટર છબીલદાસ 'પ્રેક્ટિકલ જોક' ના રૂપમાં એક અજબ ગોટાળો કે કારસ્તાન કરે છે. બીજો અંક એ ફારસથી ભરેલો છે. સ્થૂળ હાસ્યનો એમાં છંટકાવ છે. એવી ઠઠા મજાક કરવાનું મુનશીને ફાવે છે ને રુચે પણ છે.

'સ્નેહસંભ્રમ' માં ભાગ્યે જ કોઈ પાત્ર સાચુકલું જીવન જીવે છે. એટલે કે દિલમાં જેવું હોય તેવું બાહ્ય જીવન જીવે છે. પાત્રોના વ્યક્તિત્વમાં ઊંડાણ જેવું કંઈ નથી. સપાટી ઉપરનું એમનું જીવન છે. સુમન છીછરો અને વરણાગિયો છે. કોલેજિયન મોહિની એના પ્રોફેસર તરફ આકર્ષણ અનુભવે છે, પણ 'પ્રેમરસ' પારાવારનો કોઈ સ્પર્શ એને થયો નથી. વસુમતી લગ્નજીવનમાં રિબાય છે અને પ્રીતમલાલ સાથે જીવનનું નવું પ્રકરણ શરૂ કરવા માગે છે. સુખની આ શોધમાં કંઈ ખોટું નથી પરંતુ ત્યાં જ સુખસાહયબીની લાલચમાં પ્રીતમને પડતો મૂકે છે. કાકાજી દંભી છે. મુંબઈની જાણીતી કલબોમાં દરેક ઠેકાણે તેઓ ચાંદીનું એક ટમ્બલર રખાવતા અને ત્યાં જાય ત્યારે રાસબરી મંગાવતા પણ વર્ષોના અનુભવી 'બોય' ચાંદીના ગ્લાસમાં વિહસકી સોડા લાવી આપતા. સિંહનો ખોટો સીનો કાઢીને ફરતા સમશેરબહાદુર પાટાપીંડીવાળું બનાવટી જીવન જીવે છે. પણ પાત્રોના આ મેળામાં સાચું જીવન જીવતી હોય તો તે પ્રીતમ પત્ની ધનકોર છે.

'સ્નેહસંભ્રમ' નો નાયક દયાજનક લાગસે છે. માનપાત્ર નહીં શહેરના આ કહેવાતા શિક્ષિત સભ્ય માનવોમાં કંઈ જ સન્માનપાત્ર નથી એવું મુનશીને બતાવવું હશે ? એમ હોય તો પણ, લેખકે અહીં જીવનની સપાટીને સ્પર્શી છે.

(૭) ડૉ. મધુરિકા :

શ્રી મુનશીએ તીવ્ર કટાક્ષ અને એમની વિનોદવૃત્તિ દ્વારા પલટાતા સમાજની ભાવનાઓ, આદર્શો, વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ, દંભ, પોકળતા અને પામરતાને સામાજિક નાટકોમાં દર્શાવી સરસ સમાજ દર્શન કરાવ્યું છે. જો કે તેમનાં સામાજિક નાટકો Problem plays કહેવાયાં છે. સમાજ અને વ્યક્તિ વચ્ચે તેના વ્યક્તિના મનમાં રહેલી બે વૃત્તિઓ વચ્ચે ચાલતા સંઘર્ષને તેઓ આલેખે છે.

"અર્વાચીન નારીને પુરુષના પૈસા જોઈએ છે. પણ એને પુરુષનાં છોકરાં નથી જોઈતાં. આ જ વિચાર આ નાટકના કેન્દ્રમાં છે. ત્રીસ વર્ષની આકર્ષક, તેજસ્વી, ચબરાક અને ડોક્ટર બનેલી મધુરિકા સ્ત્રીત્વના આધુનિક વિચારોમાં જીવતી નારી છે. પાશ્ચાત્ય

વિચારસરણીને કારણે સમાજમાં ધનિક અને શિક્ષિત વર્ગમાં જે વિચારોનું ઘર્ષણ ઉદ્ભવ્યું તેનો ચિતાર અહીં જોવા મળે છે."^{૧૨}

ડૉ. મધુરિકા મુનશીનાં અન્ય સ્ત્રી પાત્રોની જેમ પુરુષપાત્રો કરતાં ચડિયાતી, જાજરયમાન અને ભાવનાશીલ છે તે સમાજને આઘાત આપનારી, સમાજ પરત્વે બેપરવા, પોતાનું જીવન પોતાની મરજીથી જીવનારી અને સ્વાતંત્ર્યની હિમાયતી છે. બેરિસ્ટર નરેન્દ્ર જેવા આકર્ષક ધનિક યુવાનની મધુરિકા અંજાયેલ છે. મધુરિકાની આસપાસ યુવાનો મંડારાયેલા રહે છે. ડૉ. ગૌરીશ પરણેલો અને બાળકીનો પિતા હોવા છતાં મધુરિકાની આસપાસ ભ્રમરની માફક ધૂમ્મા જ કરે છે.

રૂપ અને બુદ્ધિનું અહંકાર મધુરિકામાં અનુભવાય છે. તે પરણતાં પહેલાં નરેન્દ્ર પાસે ત્રણ શરતો મૂકે છે.

- (૧) મારા ઘંઘાની આડે ન આવવું.
- (૨) મારા મિત્રો અને મારી વચ્ચે ન આવવું.
- (૩) બાળકો ન થવાં જોઈએ.

ગળાબૂડ પ્રેમમાં હોવાને કારણે નરેન્દ્ર શરતો સ્વીકારી પરણી જાય છે. પૈસા છે, ડિગ્રી છે. રૂપાળી પત્ની છે પણ એની પાસે સુખ નથી. પૈસા વડે સુખ નથી મળતું. એ તો સુખી થતાં આવડતું હોય તો સુખી થવાય એ વાત તે વીસરી ગયો છે. ઉત્સાહમાં તેણે સ્વીકારેલી શરતો દાંપત્યપ્રેમના સુખમાં તેને ઝેર જેવી લાગે છે.

ડોક્ટરના ઘંઘા પરત્વેની મધુરિકાની વિશેષ અભિરુચિ લગ્નની પહેલી રાતના આનંદને કીરકારો કરી દે છે. પ્રિયતમની સોડમાં લપાઈને પ્રેમ અને યૌવનનો આનંદ લૂંટવાને બદલે સર્જન નગીનદાસની આંગળીઓની કરામત જોવા ડૉ. ગૌરીશ સાથે એ 'ઓપરેશન' જોવા જાય છે.

આધુનિક નારીની પુરુષને આકર્ષવાની લાક્ષણિકતાને કારણે ગૃહસ્થી જીવનમાં કટુતા આવે છે. ગૌરીશની અભણ પત્ની મધુરિકા માટે 'મૂઈ, ફાટેલી, જોગમાયા, કુબ્જા, મારકણી ગાય' જેવા હલકા શબ્દપ્રયોગો વાપરે છે. આ જૂનવાણી સ્ત્રી આધુનિક નારી માટે કહે છે. 'આજકાલની કુબ્જાઓને તે જોઈ નથી. વડ અને પીંપળો કોઈને પૂજે એમ

નથી. શામસિંહ જેવા નોકરને મન આ તો 'પાવડર અને લિપસ્ટિક કા રાજ' જેવા આધુનિક નારીનો જમાનો લાગે છે.

ઘરના કંકાસનું પ્રતિબિંબ બેરિસ્ટર નરેન્દ્ર પાસે જઈ વાસંતી જે રીતે વાતચીત કરે છે તેમાં છતું થાય છે :

- તમારી વહુને કહો કે મારા બાપાનો કેડો છોડી દે.
- તમારી વહુને કહો કે પારકા ભાવડા જોડે ફરે નહીં.
- બૈરીઓ એવી કેવી કે તેમની પાછળ લોકો ગાંડા હશે ?
- બૈરીને સીધી ન રાખે તો વર શા કામનો ?
- તમારી વહુને વઢો.

નરેન્દ્રને બાળકો ઘણાં વહાલાં છે. વાસંતીનું બોલકાપણું તેને પ્રિય લાગે છે. તે ગુસ્સો અનુભવતો નથી. પણ આધુનિક પતિની પરિસ્થિતિ આ રીતે રજૂ કરે છે :

- આજકાલની વહુને વઢાય નહીં.
- હવે તો બૈરીઓની આજ્ઞા પતિને માનવાની.

ડોક્ટર ગૌરીશની પ્રેમાળ પુત્રી વાસંતી પિતાનું વાત્સલ્ય નરેન્દ્ર દ્વારા અનુભવે છે. નરેન્દ્રને બોલકી અને પ્રેમાળ વાસંતી તરફ મમતા જાગે છે. પણ નોકરોના કહેવાથી ભણેલી, સંસ્કારી અને બુદ્ધિવૈભવી પત્ની મધુરિકા શંકાશીલ બને છે. ઉચ્ચ આદર્શો અને વિચારોમાં જીવનારી આ આધુનિક નારી પામર સ્ત્રીની જેમ ઈર્ષ્યાળુ, શંકાશીલ અને ક્રોધિત બની બરાડી ઊઠે છે: 'મને છોડી બીજા પાછળ ભટકે છે ? કોઈ બીજાની સોબતમાં મને વિસરી મૂકી' ?

અહીં તેનો દંભ, તેની પામરતા અને પોકળતા છતાં થાય છે. પતિ પાસે લીધેલ વચન પ્રમાણે, 'મને છોડી....' અહીં પ્રશ્ન થાય છે.

"પરણીને તેં મને શું સોંપ્યું ?

— તું તો તારા ધંધાની

તારા મિત્રોની

તારા જગતની

નથી સખી બની સાંત્વના દીધી,

નથી મિત્ર બની આત્મવિશ્વાસ દીધો,

નથી રંભા બની સેજ શોભાવી,

નથી જનની બની ઘર ઉજાળ્યું"^{૧૩}

અને ત્યારે આધુનિક રૂપગર્વિણી મધુરિકાનો જવાબ પણ યાદ રહી જાય તેવો છે :

'— મારે દાસી બની તમારા પગ નથી દબાવવા,

— મારે વેશ્યા બની માલિક નથી રિઝવવો,

— મારે ભૂંડણ બની નથી પરિવાર વધારવો

— હું સ્ત્રી છું — સ્વતંત્ર છું.'

'પતિદેવો ભવ' અને 'ખોળાનો ખૂંદનાર દે ને રન્નાદે' ની ભાવનામાં જીવનારી સ્ત્રીઓ કરતાં મધુરિકા નોખી છે. તેને મુક્ત રહેવું છે, મુક્ત જીવવું છે.

વિચારોના રમખાણમાં ફસાયેલી મધુરિકા કિશોરી વાસંતીના નિદોર્ષ પ્રેમમાં ઈર્ષ્યા અનુભવે છે. વાસંતી પરત્વેની પતિની મમતા તેને ખૂંચે છે, ને બેરિસ્ટર પતિને એ અલ્ટીમેટમ આપે છે 'કાં તો હું, કાં તો વાસંતી બેમાંથી એક નક્કી કરી લો'

પતિને રાત્રે સ્વપ્નું આવે છે. જેમાં મધુરિકાનાં આંગળા ગોળીથી ઉડાડી દેવાની શરતે વાસંતીનો ત્યાગ કરવાનું નક્કી કરે છે. ડોક્ટર માટે આંગળા કરામત છે, તેમનાં બુદ્ધિ, ચાપલ્ય અને જ્ઞાનનું પ્રતીક આંગળા છે. ઓપરેશન માટે આંગળાનું કૌવત અનિવાર્ય છે. નાટ્યકારે મુરબ્બીઓની લગ્ન ગુંચ ઉકેલવામાં વાસંતીને નિમિત્ત બનાવી છે. નરેન્દ્રના પિતૃસ્નેહને અને મધુરિકાના સ્ત્રીસહજ ઈર્ષ્યાભાવને ઉપસાવતી વાસંતી નાટકમાં પલટો લાવે છે. મધુરિકાનું સુષુપ્ત માતૃત્વ જાગે છે. પતિને 'વચન' થી એ મુક્ત કરે છે : 'હું તમને ઓળખી ગઈ, મેં દીધું દુઃખ વીસરી જાહો— 'મન, ઊર્મિ અને શરીરની એકાગ્રતા વગર મોક્ષ નથી એ તે પિછાણે છે અને પતિમય બને છે. 'પ્રેમની નગરી નવી વસાવવા' તે તૈયાર થાય છે. પ્રેમ, આનંદ અને એકતા સાથે નાટકનો અંત આવે છે.

છીએ તે જ ઠીક :

"મનોબુદ્ધ્યહંકારચિતાનિ ના હં, —

ન ચ શ્રોત્રજિહ્વે ન ચ ધ્રાણનેત્રે ।

ન ચ વ્યોમ ભૂમિર્ન તેજો ન વાયુ —

શ્ચિદાનંદરૂપ; શિવોડહમ્ શિવોડહમ્ ॥

ન ચ પ્રાણ સંતિ ન પંચાનિ વા મે,

ન વા સપ્તધાતુર્ન વા પંચકોશઃ ।

ન વા કૃપાણી પાદો ન ચોપસ્થપાયુ —

શ્ચિદાનંદરૂપ; શિવોડહમ્ શિવોડહમ્ ॥

ન મે દ્વેષરાગૌ ન મે લોભમોહૌ,

મદો નૈવ મે નૈવ માત્સર્યત્માવઃ ।

ન ધર્મો ન અર્થો ન કામો ન મોક્ષ —

શ્ચિદાનંદરૂપ : શિવોડહમ્ શિવોડહમ્ ॥

ન પુણ્યં ન પાપં ન સૌખ્યં ન દુઃખં

ન મંત્રો ન તીર્થં ન વેદા ન યજ્ઞાઃ ।

અહં ભોજનં નૈવ ભોજ્યં ન ભોક્તા —

શ્ચિદાનંદરૂપ : શિવોડહમ્ શિવોડહમ્ ॥

ન મે મૃત્યુશંકા ન મે જાતિભેદ,

પિતા નૈવ મે નૈવ માતા ન જન્મ ।

ન બન્ધુર્ન મિત્રં ગુરુ નૈવ શિષ્ય —

શ્ચિદાનંદરૂપ : શિવોડહમ્ શિવોડહમ્ ॥

અહં નિર્વિકલ્પો નિરાકારરૂપો

વિભુશ્યાસ્ય સર્વત્ર સર્વન્દ્રિયાણિ ।

સદા મે સમત્વં ન મુક્તિર્ન બંધ —

શ્ચિદાનંદરૂપ : શિવોડહમ્ શિવોડહમ્ ॥^{૧૪}

મુનશીની પહેલાંનાં નાટકો સંસ્કૃત નાટ્ય પ્રણાલી કે શેક્સપિયરની પ્રણાલીને અનુસરી ગદ્યપદ્યની મિશ્ર શૈલીનો ઉપયોગ કરતા હતા. 'છીએ તે જ ઠીક' પ્રહસનમાં મુનશીએ પણ નાટકમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. જે ઉપરોક્ત જોઈ શકાય છે.

જીવનની ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને આદર્શોની શોધ અર્થે મુનશીએ આપણા પ્રાચીન જીવન સુધી દૃષ્ટિવિસ્તાર કર્યો, પણ આપણા ઉપરથી સભ્ય જણાતા નિકટવર્તી જીવનમાં રહેલા દંભ, પોકળતા, કામુકતા, નિર્બળતા અને કઢંગાપણું એમણે ફંફોસ્યાં ને એમની રંગદર્શી પ્રકૃતિને એ માફક પણ આવ્યાં ને એમને જ ઉપહસનીય બનાવી એમણે સામાજિક નાટકો રચ્યાં.

ઉર્વશીની આર્યત્વથી રંગાયેલી ઐક્યભાવના તથા તેમાંથી જન્મતી ઘેલણાં અને અને જિતેન્દ્રના પાશ્વાત્ય સંસ્કારો તથા લગ્ન માટેની આતુરતા — નાયક — નાયિકાની આ વિરોધી પ્રકૃતિ તથા ગૌણ પાત્રોની ખાસિયતો જોવા મળે છે.

"તમારે આશરે હું આવી

મને નાથ છોડી દેશો ?

જ્યારે હતું કુંવારું ભોળું,

આ મન મારું,

પ્રેમજ્યોત પ્રગટાવી પરણ્યાં

એ શું વ્હાલા, વિસારી દેશો ?

ના કહેશો ?

મને નાથ છોડી દેશો ?"^{૧૫}

"આપણે આપણા ધર્મ સંભાળવા,

કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી"^{૧૬}

'છીએ તે જ ઠીક' નું પ્રયોજન છે. પુરુષસમોવડી થવા ચાહતી અને તેમ કરવામાં પોતાનું સ્ત્રીત્વ અને સ્ત્રી તરીકેનો ધર્મ ભૂલી ગૃહપતિને સંતાનો પ્રત્યેનાં પ્રેમકર્તવ્યો વીસરતી આજની નૂતન સ્ત્રીને પાછા વળવાનું કહેવાનું તેને સાચું સ્ત્રીત્વ અને નારીજીવનની કૃતાર્થતા સંપડાવે એવો તેનો સ્વાભાવિક, મૌલિક અને ઉદ્ધારક સ્વધર્મ શીખવવાનું, સ્ત્રીને સ્ત્રીજ કહેવાની શીખ આપવાનું છે.

(૮) વાહ રે મેં વાહ :

'વાહ રે મેં વાહ' માં પણ મુનશીએ પોતાનાં સ્વભાવ લક્ષણોની ઠેકડી કરી છે. મુનશી પોતે નિર્ભયતાના હિમાયતી છે. નાટકના આરંભમાં પોતાની પુત્રી લતાને નિર્ભયતા કેળવવા કહે છે. પોતાની પુત્રીને ઉદ્દેશીને કહે છે, "જો સ્વભાવમાંથી ભય કાઢી નાખવો હોય તો નિર્ભયતા પર ચિત્ત એકાગ્ર કરવું જોઈએ. હું નિર્ભય છું." 'મને ભય સ્પર્શતો નથી.' એ વિચારો પર મનોદશા દશ થવી જોઈએ.' ભયને જીતવાથી કેવલ્યપદ પ્રાપ્ત થાય એવી મુનશીની માન્યતા છે. પોતાની પુત્રી સાથે નિર્ભયતા કેળવવાની મુનશી વાતો કરે છે. પણ એમને નિરાંત નથી. હૈદરાબાદનો પ્રશ્ન એમને મૂંઝવી રહ્યો છે.

હૈદરાબાદમાં રજાકારોનો જુલમ વધી ગયો હતો. ત્યાંના લોકો હિંદી લશ્કર ક્યારે આવે એની ચાતકની જેમ રાહ જોતા હતા. પણ દિલ્હી હાલતું નહોતું લશ્કરી પગલું ભરે તો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે એવો ભય હતો.

હૈદરાબાદના પ્રશ્ન વિશે સરદાર પટેલ સાથે ફોન પર મુનશી વાતચીત કરે છે ને તે જ દિવસે બપોરે હૈદરાબાદ જવાનું મુનશી નક્કી કરે છે પોતે કેટલા બધા કામગરા છે. પોતાને માથે કેટલો બધો ભાર છે, તે મુનશીએ પહેલા અંકમાં સરસ રીતે દર્શાવ્યું છે. હૈદરાબાદ જતાં પહેલાં એ સાહિત્ય પરિષદ વિશે ભારતીય વિદ્યાભવન વિશે અનેક વ્યક્તિઓ સાથે વાત કરે છે. અને એ સંસ્થાઓ પોતાની ગેરહાજરીમાં સારી રીતે સંભાળવાની સલાહ આપે છે.

એમના સર્જેલાં પાત્રો એમનામાં હિંમત નથી, વીરતા નથી, જીવનનો ઉલ્લાસ માણવાની શક્તિ નથી, પરાજયના પરિમલથી જગતને સુવાસિત કરવાનું બળ નથી, એમ કહી એમના પ્રત્યે ધિક્કાર વરસાવે છે. 'મારા કેસર ભીના કંથ, હો, સીધાવોજ રણવાટ' ની પંક્તિ ગાતા લીલાવતી આવે છે. ત્યારે ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં મુનશી સોફાની પાછળથી ઊભા થાય છે. નિર્ભયતા કેળવવાનો ઉપદેશ આપતા મુનશી પોતે જ હૈદરાબાદના પ્રકરણમાં નિર્ભયતા દાખવી શકતા નથી. પોતે જ પોતાની ખામી પ્રગટ કરી પોતાની ઠેકડી ઉડાવે છે. આમ 'વાહ રે મેં વાહ' મોટા માણસોની, પૂજ્ય પાત્રોની ને મુનશીની પોતાની ઠઠાખોરી કરતું આ નાટક છે.

પાદટીપ

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	આવૃત્તિ	પૃ.નં.
૧.	મુનશી	વિનોદ અધ્વર્યુ	પ્ર.આ. ૧૯૮૪	૪૧
૨.	કનૈયાલાલ મા.મુનશી જન્મ શતાબ્દી અધ્યયન ગ્રંથ	મુનશી જન્મ શતાબ્દી સમિતિ	૧૯૮૮	૨૦૨
૩.	એજન	"	"	૨૦૨
૪.	મુનશી	વિનોદ અધ્વર્યુ	પ્ર.આ. ૧૯૮૪	૪૨
૫.	કાકાની શશી	ક.મા.મુનશી	૧૯૭૭	૧૭
૬.	એજન	"	"	૧૦૭
૭.	એજન	"	"	૧૦૧
૮.	એજન	"	"	૯૮
૯.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ ગ્રંથ-૪ (ન્હાનાલાલથી મેઘાણી)	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ	પ્ર.આ.	૧૮૪
૧૦.	કાકાની શશી	ક.મા.મુનશી	૧૯૭૭	૮૮
૧૧.	કનૈયાલાલ મા.મુનશી જન્મ શતાબ્દી અધ્યયનગ્રંથ	ક.મા.મુનશી	૧૯૭૭	૮૮
૧૨.	એજન	"	"	૧૧૦

૧૩.	મુનશી ગ્રંથાવલિ ૧૧ (નાટકો)	ક.મા.મુનશી	"	૩૧૩
૧૪.	એજન	"	"	૪૪૬
૧૫.	એજન	"	"	૪૭૧
૧૬.	એજન	"	"	૪૬૦

પ્રકરણ-૯

ઉપસંહાર

પ્રકરણ-૯ ઉપસંહાર

કનૈયાલાલ મુનશી અર્વાચીન ભારતના ઘડવૈયા હતા. પચાસેક વર્ષોના પ્રલંબ સમય વિસ્તાર પર પ્રસરેલી તેમની સક્રિય અને સમૃદ્ધ તેમજ સફળ કારકિર્દી અર્વાચીન ભારત અને ગુજરાતની ઘડતર—કથાનું એક યશસ્વી પ્રકરણ છે.

કનૈયાલાલ મુનશી મુંબઈના ખ્યાતનામ વકીલ હતા. અને સામાજિક, રાજકીય તથા સાહિત્યિક વર્તુળોમાં તેમણે પોતાનું આગવું સ્થાન મેળવ્યું હતું. તેમણે ગુજરાતીમાં અનેક પુસ્તકો લખ્યાં હતાં અને તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ જાણીતી થઈ હતી. ભારતીય વિદ્યાભવન નામની મોટી સંસ્થાના તેઓ સ્થાપક હતા.

આ એવા માણસ હતા, જે તેના મોભાને વળગી રહ્યા અને દિવસ જીતી ગયા.

સામાન્ય સામાજિક સંબંધોમાં તેઓ વિનમ્ર હતા. તેમને મળવું એ એક લહાવો હતો. ગુજરાતી સમાજના યુનંદા લોકોનું તેઓ શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા.

કનૈયાલાલ મુનશી સ્વતંત્ર ભારતની બંધારણ સભાના સભ્ય હતા. અને ઉત્તર પ્રદેશના રાજ્યપાલ જેવા રાજકીય અને વહીવટીય ઉચ્ચ સ્થાને રહી પોતાના સમસ્ત જીવનકાળ દરમિયાન આપણા રાષ્ટ્રને મહત્ત્વની સેવાઓ આપી છે.

કોલેજ કાળમાં કનૈયાલાલ મુનશી પ્રા. અરવિંદ ઘોષના પરિચયમાં આવે છે. એમનામાં સ્વદેશ પ્રેમ અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના સંસ્કાર દૃઢ થયેલા હતા. એ સંસ્કારો, આપણા સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદને પુનર્જીવિત કરવાના શુભ આશયથી એમણે મુંબઈમાં 'ભારતીય વિદ્યાભવન' નામની સંસ્થા સ્થાપી છે.

ભારતીય વિદ્યાભવનમાં શિક્ષણ સંશોધન, કલા પ્રવૃત્તિ, પુસ્તક પ્રકાશન આદિ દ્વારા આપણા દેશમાં આર્યસંસ્કૃતિને અનુરૂપ સામાજિક — સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ સર્જે છે. આજે દેશભરમાં આ સંસ્થાની અનેક શાખાઓ કામ કરતી થઈ ગઈ છે.

ઓગણીસમી સદીનું અંતિમ ચરણ જેમાં તમામ વિરોધીઓ અને વિરોધો — અવરોધોને અતિક્રમીને ભારતમાં વ્યાપક અને દૃઢ રીતે સ્થિર થઈ ગયેલી 'કંપની સરકાર' ની સામેનો પ્રથમ સામુદાયિક પ્રતિકાર થયો તે ૧૮૫૭ નો (વિપ્લવ) વાસ્તવમાં વિપ્લવ નહીં, પણ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ તેના પરિણામે કંપની સરકાર પાસેથી સત્તાનો હાથ બદલો થયો. એ જ વર્ષ ૧૮૫૭ માં, મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં સ્થપાયેલી યુનિવર્સિટીઓથી શિક્ષણક્ષેત્રે નવા યુગનો આરંભ થયો. અંગ્રેજોના સંપર્કે આપેલા પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના પરિચયથી ઉદ્ભવેલા પ્રાથમિક આશ્ચર્ય અને આકર્ષણમાં ઓટનો આરંભ થયો. જે કારણે સાંસ્કૃતિક પુનરુત્થાન અને સર્વાંગી વિકાસ સાથે આર્યાવર્તનો વિચાર કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ.

આવા પુર્નજીવનની પ્રવૃત્તિઓના યુગમાં ભવિષ્યમાં એ ક્ષેત્રે જેની પ્રવૃત્તિઓ યશસ્વી અર્પણ બની રહી, તે કનૈયાલાલ મુનશીનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૭ના ડિસેમ્બરની ૩૦મીએ થયો હતો.

કનૈયાલાલ મુનશી અદ્ય મહત્ત્વાકાંક્ષી, અવિરત પુરુષાર્થી, અને અસાધારણ ઉત્સાહી, સફળતાથી ન સંતોષવાની અને નિષ્ફળતાને કદી ન ગાંઠવાની આત્માભિમાની મનોવૃત્તિમાં એ સફળતાની ચાવી છે.

કીર્તિને શિખરે પહોંચવું અઘરું છે, પણ પહોંચ્યા પછી ત્યાં સ્થિર આસન માંડવું એથીય અઘરું છે અને વળી એ આસનને અર્ધી સદી પર્યન્ત અડગ રાખવું તો એથી પણ વધારે અઘરું છે.

અહીં તો, એ સંકુલ અને સમૃદ્ધ જીવનનો માત્ર સાહિત્યિક આવિષ્કાર ખાસ કરીને નવલકથા અને નાટકના પરિપ્રેક્ષ્યમાં રાષ્ટ્રભક્તિ (આર્યાવર્તભક્તિ) અને આર્યસંસ્કૃતિ (ભારતીય સંસ્કૃતિ) જ પ્રસ્તુત બની રહેશે.

શ્રી મુનશી 'સુપરમેન' ની સિદ્ધાંત ભાવનાથી પ્રભાવિત થયેલા છે. કોઈ લોકનાયક કટોકટીની પળે પ્રજાને દોરવણી આપવામાં નિષ્ફળ જાય તો તેવી પળોમાં તે અગ્રેસરમાં રહેલા ઉદાત્ત તત્ત્વોને આંતરિક સંઘર્ષ — મનોમંથન દ્વારા રજૂ કરે છે અને એ રીતે તેઓએ લોકનાયકને મહાન બનાવે છે. આ લોકનાયક (કીર્તિદેવ, પરશુરામ, કાક, મુંજાલ) કોઈ

આદર્શ માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે. તે માટેના તેના પ્રયાસો તેને ગૌરવ અર્પે છે. તેથી તે જય પરાજય, આશા નિરાશાના સેતુ ઉપરથી પસાર થતો જીવંત માનવ — મહામાનવ દેખાય છે. તેઓ લખે છે તે માટેના તેના પ્રયાસો તેને ગૌરવ અર્પે છે. તેથી તે જય—પરાજય, આશા નિરાશાના સેતુ ઉપરથી પસાર થતો જીવંત માનવ—મહામાનવ દેખાય છે. તેઓ લખે છે "નિર્જીવ નિષ્પ્રાણતા કરતાં જોખમભર્યું જીવન વધારે ભવ્ય છે. માનવ તેમજ રાષ્ટ્ર માટે સાચી મહત્તા મહાનતા તો આદર્શ માટે ભોગ આપવામાં, સહન કરવામાં તપ કરવામાં, ત્યાગ કરવામાં રહી છે. સામાન્ય માનવ પ્રેરણાઓ અને વૃત્તિઓ મહાન આદર્શ માટે ભોગ આપવાની તૈયારીથી જે વિકસિત થયેલી. હોય, તેમાં જ શક્તિ અને સામર્થ્યનું રહસ્ય રહેલું છે. પૂર્ણ અને સંપૂર્ણ જીવનમાં સામર્થ્ય અને મહત્ત્વાકાંક્ષાને સ્થાન છે.

કનૈયાલાલ મુનશીએ 'ઘનશ્યામ' તખલ્લુસ ધારણ કરીને 'પાટણની પ્રભુતા' નવલકથા લખી ત્યારે તેમને ખ્યાલ પણ ભાગ્યે જ આવ્યો હશે કે તેમની આ પ્રથમ નવલકથા જ તેમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ પંક્તિના નવલકથાકાર તરીકે સ્થાપિત કરશે. ત્યારબાદ તેમણે અનુક્રમે 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજાધિરાજ' એ નવલકથા સાથે અનુસંધાનમાં નવલકથાઓ લખી. આ નવલત્રયીએ ગુજરાતના મહાન હિંદુનરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહ સોલંકીના સમય ઈ.સ. ૧૦૬૬ થી ૧૧૪૩ ને આવરી લીધેલ છે. રાષ્ટ્રીય ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવામાં અને મજબૂત બનાવવામાં મુંજાલ જેવા મહાઅમાત્યના હાથ નીચે ગુજરાતે સફળતા પ્રાપ્ત કરી. આમ, અગિયારમી સદીના દેશકાલને જીવંત બનાવવામાં મુનશી સફળ રહે છે. તથા ગુજરાતના પાટનગર પાટણની જનતા કોઈ ગણતાંત્રિક રાજ્યની સ્વાધીનતા પ્રિય, રાષ્ટ્રભક્ત અને ક્રાંતિકારી પ્રજા હોવાની છાપ ઊભી થાય છે. ભૂમિનું સાર્વભૌમત્વ ટકાવી રાખવા માટે અને સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોનું જતન કરવા માટે એ રાષ્ટ્રના લોકોએ જ શક્તિમાન અને સજાગ બની રહેવું આવશ્યક લાગે છે.

આર્ય સંસ્કૃતિમાં માતા—પુત્રને પ્રેમ સર્વાધિક વાત્સલ્યમય ગણાયો છે. આ પ્રેમ 'પાટણની પ્રભુતા' નવલકથામાં હંસા—ત્રિભુવન (માતા—પુત્ર) નો જોવા મળે છે. ત્રિભુવનના શબ્દોમાં જ જુઓ "સત્તર વર્ષ સુધી મારું જીવન અને રસ વિહીન લાગતું હતું

આજે મને ખ્યાલ આવ્યો કે તે સાથી નીરસ છે. મામા ! મારાથી મારી મા વિના રહેવાતું નથી."¹

'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથામાં કીર્તિદેવ વિદેશી-વિધર્મીઓના આક્રમણ સામે સૌ હિન્દુરાજાઓને સંગઠિત કરીને ભારતની એકતા અને અવિભક્તતાનું સ્વપ્ન સેવતા ને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો પુરસ્કાર કરતો આલેખવામાં આવ્યો છે.

સમગ્ર આર્યાવર્તને બચાવવા અને દુશ્મનોનો સંહાર કરવા માટે કુસંપી બનેલા રાજ્યોની વચ્ચે સંધિ કરીને આર્યાવર્તના છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલા રાષ્ટ્રને એક કરવા માટેની મદદ માગવા કીર્તિદેવ મુંજાલ પાસે આવે છે. ત્યારે મુંજાલ મંત્રીનો જવાબ આ પ્રમાણે છે :

"મહામહેનતે મેં મારી ઝૂંપડી ઊભી કરી છે. આર્યાવર્તનો મહેલ ચણવા જાઉં તો એ ઝૂંપડી ચગદાઈ જાય. તમને જે મહેલ બાંધવાની હોશ છે તે તમે ભલે બાંધો, મુંજાલ તો એની મઢુલી જ સંભાળશે."²

અહીં રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર બંનેમાં મુખ્ય કોણ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ આવે છે. રાજ્ય એ એક રાજનૈતિક અવધારણા છે. જે કાયદાને આધારે ચાલે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રની આધારભૂત શક્તિ લોકોની ભાવના છે. રાષ્ટ્ર એ લોકોની માનસિકતાની નિર્મિતિ હોય છે. અર્થાત્ રાજ્ય એટલે કાયદો અને રાષ્ટ્ર એટલે જન એમ કહી શકાય. માટે પ્રાંતભેદ ભૂલીને, રાષ્ટ્રનો વિચાર કરવાનો આવે ત્યારે, રાજ્ય પછી પ્રથમ રાષ્ટ્રનો વિચાર કરવો જોઈએ: અહીં કીર્તિદેવ રાષ્ટ્રનો વિચાર કરે છે. જ્યારે મુંજાલ રાજ્યની સુરક્ષાનો વિચાર કરે છે.

અહીં કીર્તિદેવનું સ્વપ્નસેવી, જાજવલ્યમાન, પ્રતાપી અને આર્યાવર્તહિતચિંતક તેમજ અશક્યને શક્યમાં પલટાવવા મથતા ભાવનાવાદી રાષ્ટ્રપ્રેમી યુવાન તરીકેનું વ્યક્તિત્વ ઊપસી આવે છે.

'ગુજરાતનો નાથ' કનૈયાલાલ મુનશીની કીર્તિદા રચનાને મહિમાવંત ગુજરાતી નવલકથાઓની સગોત્ર ગણવાનું બહુમાન મળ્યું છે. આ દળદાર નવલકથામાં પાટણ અને

પટણીઓનો, બૃહદ્, ગુજરાતમાં વ્યાપવા મથતો અને તેનીય સરહદો વળોટી આર્યાવર્તમાં એકાધિકાર સ્થાપવા સંઘર્ષ તો પ્રભુતાજીવાળ અહીં આલેખાયો છે.

કુસંપ આપણો ગંભીર રાષ્ટ્ર રોગ છે. એને લીધે આપણે અનેક રીતે ગુણાઢ્ય, સંસ્કારસંપન્ન ને મહાન હોવા છતાં, આપણી દષ્ટિએ અસંસ્કૃત, અતિ અલ્પ ગણાય તેવાઓથી પરાજય પામતા આવ્યા છીએ. કનૈયાલાલ મુનશીએ આ સર્વકાલીન રાષ્ટ્રરોગ કુસંપને 'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથામાં વેધક રીતે અનાવૃત્ત કર્યો છે.

આમ, અર્વાચીન દર્શનથી અતીતની ઘટનાઓને અનુપ્રાણિત કરીને કનૈયાલાલ મુનશીએ 'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથાને ચિરંતનતા અર્પી છે.

કવિકુલશિરોમણિની પુત્રી અને કાકની અર્ધાંગના મંજરી 'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથાનું અદ્વિતીય સ્ત્રીપાત્ર છે. તે સૌન્દર્ય, સંસ્કારિતા, વિદ્વતા અને ગર્વિષ્ઠતાના સંયય સમી છે. તેની સંસ્કારિતા તેનાં સૌન્દર્યને દીપાવે છે. સૌન્દર્ય અને સંસ્કારિતાની સાથે સરળતાનો સુમેળ સઘાતાં, મંજરી નાના મોટા સર્વને પ્રિય બને છે. તે સરસ્વતીના અવતાર સમી છે. તેનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે. તે સંસ્કૃતમાં વાતો કરી જાણે છે. સંસ્કૃત શ્લોકો તો તેની જીભને ટેરવે રમે છે.

'રાજાધિરાજ' નવલત્રયીના ત્રીજા ભાગમાં પાટણ અને જૂનાગઢ વચ્ચેના યુદ્ધનાં વર્ણનની વાત વણી લેવાઈ છે. કુસંપ આપણો ગંભીર રાષ્ટ્રરોગ છે. તે અહીં પણ હોવા મળે છે. આંતરિક ઝગડામાં એકની જીતને રાષ્ટ્રની જીત ગણાવી શકાય નહીં. આથી 'રાજાધિરાજ' નવલકથામાં રાજાને વિચારવા લાયક સુભાષિત આપ્યું છે. જે વિષય અનુસંધાને વિચારવા લાયક છે.

ધન્યસ્ત્વં ન ત્વયા, તુભ્યં પશ્યામિ જમતીતભેલ ।

અયન્તાદામતં શ્રજ્યં યતસ્ત્વં ત્યકતુમિચ્છસિ ॥^૨

અર્થાત્

ધન્ય છે તને, તારા તુલ્ય દુનિયામાં કોઈ મેં જોયો નથી. કેમ કે, યત્ન વગર આવેલું રાજ્ય પણ તું છોડવા માગે છે. (ભરતે વગર યત્ને આવેલું રાજ્ય ત્યાગ્યું માટે ભૂતલમાં તે અદ્વિતીય રહ્યો).

આર્યસંસ્કૃતિમાં પતિભક્તિને પ્રાધાન્યતા છે. પતિના પગલે ચાલનારી અને મન, વચન અને કર્મથી પતિપરાયણ પત્નીને 'સતી' કહેવામાં આવે છે. 'રાજાધિરાજ' નવલકથામાં રા'ખેંગાર સિદ્ધરાજ સાથે સંધિ કરવા તૈયાર થાય છે. ત્યારે રાણકદેવી ના પાડે છે. અને સિદ્ધરાજ રાણકદેવીને ઉપાડી જાય છે ત્યારે પણ તેના મુખમાં રા'ખેંગારનું જ નામ હોય છે. અંતે પોતાના પતિનું મસ્તક લઈને રાણકદેવી 'સતી' થાય છે.

મંજરી પતિની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવા માટે લાટમાં બળવો થાય છે, ત્યારે પણ ભૂગુચ્છનાં નવા કિલ્લામાં ભરાઈને અનાજની અછત હોવા છતાં, દિવસમાં એક સમયનું ભોજન લઈને અંતે પોતાના પ્રાણ ગુમાવીને પતિની પ્રતિષ્ઠા સાચવે છે.

'જય સોમનાથ' સાંપ્રદાયિક કથા નથી રાષ્ટ્રકથા છે. એના લેખનનો હેતુ લેખકની ધર્મનિષ્ઠા છે. મુનશીએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે :

"ગિઝનીના અપ્રતિહત વિજેતા સુલતાન મહમૂદે સોમનાથ પર ચડાઈ કરી ત્યારે હિંદની અને ખાસ કરીને ગુજરાતની શી દશા હતી તે ચીતરવાનો આમાં કંઈક પ્રયત્ન છે."*

'જય સોમનાથ' નવલકથામાં ગિઝનીના મહમૂદે સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે રજપૂતોએ એકત્ર થઈને સરંક્ષણ કર્યું તે શૌર્ય કથાની ભૂમિકા પર આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. 'જય સોમનાથ' નવલકથા મુનશીની કલાનું સર્વોચ્ચ સર્જન છે.

'જય સોમનાથ' એક મંત્ર જેવો ઉદ્ગાર બની જાય છે. અને સોમનાથના ધ્વંસનું પ્રકરણ ઈતિહાસની એક મોટી કરવટબદલનું આલેખન બની રહે છે. સમગ્ર ઈતિહાસને મોટો વળાંક – દિશા – પરિવર્તન – આપતા મિજાગરા જેવો આ પ્રસંગ મોટી સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. 'જય સોમનાથ' આ ઘટનાના ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધા, વીરત્વ અને કરુણતાના રંગો સહિત સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આમ, કનૈયાલાલ મુનશી 'સોમનાથ' જ્યોતિર્લિંગના જીર્ણોદ્ધાર માટેના ખૂબજ હિમાયતી હતા :

"સોમનાથના પુનરુત્થાનના સંયોજક"

"દ્વાપરને કલિની સંધ્યામાં યાદવશ્રેષ્ઠ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે સોળ હજાર એકસો ને આઠ પત્ની સહિત આ લિંગની આરાધના કરી નરોત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરેલું તે સમયે એમણે

ચંદનકાષ્ઠનું મંદિર કરાવ્યું. આ જયોતિર્લિંગ પર દિવસરાત રુદ્રી થતી તેમની સામે સત્તામંડપમાં સૂર્યોદયથી મધ્યરાત્રિ સુધી સતત નૃત્ય થતું.

'પૃથિવીવલ્લભ' નવલકથામાં વિક્રમની અગિયારમી સદીનું વાતાવરણ નિરૂપતા કનૈયાલાલ મુનશી લખે છે કે : "હિન્દમાંથી પ્રતાપ પરવર્યો ન હોતો તેથી સંસ્કૃતિને આત્મરક્ષણ માટે નિશ્ચલતા સ્વીકારવી પડી ન હોતી. સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી આર્યાવર્ત સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાસ્થ્યનાં આનંદો અનુભવતું હતું."^૬

પૃથિવીવલ્લભ 'મુંજ' એક ભવ્ય અને ઉદાત્ત નાયક છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો આદર્શ જીવનમુક્તિ, સ્થિતપ્રજ્ઞ અને નિષ્કામ કર્મણ્યતાની પોતાની સમજ તેમાં ઉમેરી છે. મોતની ક્ષણે અક્ષીણ રહેતું તેનું ગૌરવ અને અક્ષુબ્ધ શાંતિ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં 'જીવનમુક્ત' ની નીપજ લાગે છે

'મુંજ' ની વર્તણૂક, તેનું આત્મગૌરવ અને નિરપેક્ષ સ્વામિત્વ 'વિદેહી' કે 'પૂર્ણયોગી' જેવા છે. કેદી તરીકે તેનો માન્યખેટમાં પ્રવેશ તૈલપનો નહીં પણ તેનો વિજયપ્રવેશ બની જાય છે.

સાત દિવસ સુધી મુંજે ભિક્ષા માગીને પોતાનો દિગ્વિજય કર્યો. આખો દેશ દિંગ થઈ ગયો. હજારો અંતમાંથી રોષના ને તિરસ્કારના ઉદ્ગારો બહાર પડ્યા. મૃણાલવતીએ કહ્યું : હવે શાનું દાન આપશો ? જે હતું તે તો ક્યારનું આપી દીધું ? મૃણાલવતી આ શબ્દો સાંભળી ઘેલી બની ગઈ.

'તૈલપને 'મુંજ' કહે છે : મૂર્ખ, કંઈ નજરે સૂઝે છે ? અવંતીના સિંહાસન પર સિંહ સમો મારો ભોજ ગર્જે છે. અને સ્યૂન દેશમાં ભિલ્લમ તારું વેર વાળવા તલસે છે. તારી બહેનને તારી પ્રજા તારી રહી નથી મારી બની છે. વિજય કોનો ? મારો કે તારો ?

યુદ્ધમાં પણ કવિઓને સાથે રાખનારો પૃથિવીવલ્લભ પોતાના ગયા પછી સરસ્વતીનું શું થશે એ વિચારે મુંજની આંખો સ્નેહભીની થઈ.

"લક્ષ્મીર્યાસ્યતિ ગોવિંદે વીશ્વઘ્રીર્વીશ્વેશ્મનિ ।

મતે ગુંજે યશઃ પુંજે નિશ્ચભમ્બા સશ્ચસ્વતી ॥"^૭

અર્થાત્

લક્ષ્મી તો ગોવિંદને ત્યાં જશે, કીર્તિ વીરોને ત્યાં જશે, પણ યશના પુંજ રૂપ મુંજરાજ મરતા બિયારી સરસ્વતી નિરાધાર થઈ રહેશે.

'જય સોમનાથ' પછી પંદર વર્ષ પછી ગુજરાતનાં છેલ્લા રજપૂત રાજા કર્ણદેવ વાઘેલા પર અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ કરેલ આક્રમણની ઘટનાને વસ્તુ લઈ રચાયેલી 'ભગ્નપાદુકા' મુનશીની છેલ્લી ઐતિહાસિક નવલકથા તરીકે નોંધપાત્ર છે.

ભારતના કોમી ધોરણે ભાગલા પડ્યા અને આઝાદી મળી તેનાં સાત વર્ષ પછી ૧૯૫૫માં 'ભગ્નપાદુકા' નવલકથા લખાઈ. સાંપ્રત કાળના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણની પ્રેરણા આ રચનાના ઉદ્ભવ પાછળ જોવા મળે છે.

વિશેષ નોંધપાત્ર તો એ છે કે, કોમી વિદ્વેષને કારણે કોમી દષ્ટિએ ધૂંધવાયેલા દેશનાં વાતાવરણમાં નવલકથામાંથી ક્યાંય સાંપ્રત કોમી વાતાવરણમાં સંક્ષોભક પથ્થર વડે તેવી અસર નીપજતી નથી. તે, પ્રેમ અને પરાક્રમની વાતોમાં અને ઐતિહાસિક વાતાવરણમાં, એક 'ગતકાલીન ઘટના' જ બની રહે છે અને છતાં, ભારતની સાંસ્કૃતિક ચેતનાને જગાવે છે.

'ભગ્નપાદુકા' નવલકથાનો ઉદ્દેશ પરધર્મીઓના આક્રમણ સામે લોકો કેવું બળ દાખવે છે. પોતાની વિનાશકતા વહોરી લઈને પણ પોતાના ધર્મનું કેવું રક્ષણ કરે છે તે દર્શાવવાનો છે.

ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાને સુદૃઢ રીતે ચલાવવા માટે સમાજને ચાર વર્ણોમાં વહેંચવામાં આવ્યો. આ ચાર વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વેશ્ય, અને શુદ્ર અને એ દરેકને યોગ્યતા મુજબનાં કામ સોંપવામાં આવ્યાં. આમ, કામની વહેંચણી માટે આ વર્ણવ્યવસ્થા અમલમાં આવી હતી. પરંતુ સમય જતા આ વર્ણવ્યવસ્થાએ રૂઢિ ચુસ્ત જ્ઞાતિઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું.

ઉપરોક્ત ભાવનાને કનૈયાલાલ મુનશીએ 'ભગ્નપાદુકા' નવલકથામાં વણી લીધી છે. જે જમાનામાં લોકો મહેતરની પુત્રી ભગવાનનાં દર્શન કરવા મંદિરમાં પ્રવેશ કરે તો મંદિરને ભ્રષ્ટ થયેલું ગણે છે. આખો ભંગીવાડો સળગાવી મૂકે છે. ભંગીઓને અસ્પૃશ્ય ગણે છે. એવા સંકુચિત માનસવાળા ધર્મચુસ્ત લોકોની વચ્ચે બાડા મહારાજ ભદ્રા

પરમારને બચાવે છે. એના પર હેત દાખવે છે એને ઘેર જઈ એની સારવાર કરે છે. પરમાર ભંગી હોવા છતાં બાડા મહારાજ એને અસ્પૃશ્ય ગણતા નથી.

કનૈયાલાલ મુનશીએ બાડા મહારાજના પાત્રનું અને એના દ્વારા આત્મસંસ્કૃતિરક્ષક પ્રતિકારનું ગૌરવ કર્યું છે. બાડામહારાજને ઢાળતા મુનશીને માનવીના આંતરસત્ત્વની ઘોતક ચારિત્ર્ય શુદ્ધિને તથા શિયળરક્ષા માટે નારીની મૃત્યુંજયી વરીતાને પ્રજાની ચૈતન્યદાયી બનાવવાની ભાવનાએ પ્રેર્યા છે.

લોકોએ સ્વરક્ષણ માટે સમસ્ત ઐક્યભાવ રાખ્યો જે ઐક્યભાવ ગજાનન પંડિત દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. આમ, ઐક્યભાવ અને સ્વરક્ષણ રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદ્ઘોષક હોવાથી આ નવલકથા પ્રાદેશિક ન રહેતા રાષ્ટ્રીય બની રહે છે.

બ્રાહ્મણદ્વેષી, આર્યત્વોચ્છેદક નંદોના ઉન્મૂલન અને ચંદ્રગુપ્તમૌર્યની રાજપ્રતિષ્ઠા માટે રાજ્ય પરિવર્તનના 'ભગવાન કૌટિલ્ય' એટલે કે આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્ય 'અર્થશાસ્ત્ર' ના રચયિતા 'મુદ્રારાક્ષસ' જેવી કૃતિઓ દ્વારા લોકપરિચિત અને મુત્સદી એટલે 'ભગવાન કૌટિલ્ય.'

'ભગવાન કૌટિલ્ય' નવલકથા પૂર્વાર્ધમાં નંદ દ્વારા અપમાનિત આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તની પાટલિપુત્રને બળભળાવતી રાજ્યકાંતિલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ પ્રધાન છે. તો ઉત્તરાર્ધમાં પુરાણપરિચિત નૈમિષારણ્યનું વાતાવરણ અને ભગવાન વેદ વ્યાસના પુણ્યપ્રભાવથી પ્રેસરિત પૌરાણિક ઋષિ સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

રાષ્ટ્રજીવનમાં પોતાના જીવનનું પ્રતિબિંબ જોતા ચાણક્ય અન્યાય અને અસત્યને કેમ પચાવી શકે, માટે તેઓ પ્રતિજ્ઞા કરે છે :

"નંદ હું હમણાં જાઉં છું. પાછો ફરી આવીશ. પણ મારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળતો જા. જ્યારે ભૂતલ પરથી નંદોને ઉખેડી કાઢશે ત્યારે કૌટિલ્ય તારી છોડેલી આ શિખા બાંધશે.""

આચાર્ય ચાણક્ય આધ્યાત્મજીવ હોવા છતાં, રાષ્ટ્રચિંતક છે. તેમના મતે રાષ્ટ્રથી ઉપર કોઈ જણાતું નથી, તેથી જ 'અ' અને 'ઉ' તથા 'મ' નો સાક્ષાત્કાર થયો હોવા છતાં નંદના વંશનું નિકંદન કાઢવું જ રહ્યું.

રાજાએ ભૂલવું ન જોઈએ કે, તે પ્રજાનો દાસ છે. રાજા જો પદભ્રષ્ટ થાય તો સામાન્ય મનુષ્ય (નાગરિક) પણ રાજાને ઠપકો આપી શકે છે. રાષ્ટ્રની અસ્મિતાનો અંશ રાષ્ટ્રના પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં હોય તે અનિવાર્ય છે. રાજાનાં ગુણગાન થતાં હોય તો રાજાએ પોતાની પ્રજાને કહેવું જોઈએ પૂજા મારી નહીં ગુણની કરો. પૂજા મારી નહીં રાષ્ટ્રની કરો.

'લોપામુદ્રા ભાગ-૧' નવલકથામાં હિન્દુસ્તાનના પહેલ વહેલા ખરા બનાવો વણ્યા છે. 'વિશ્વરથ' ભરતોનો રાજા બને છે.

સરસ્વતીને દક્ષિણ તીરે ભૃગુઓ વસ્યાં, ઉત્તર તીરે ભરતો તો હતા જ. બંને જાતિઓ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી થઈ. બંનેએ સાથે અનેક વિજય પ્રસ્થાન કર્યો ભરતોની કીર્તિ હતી તેનાથીયે વધી.

આર્ય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં શિક્ષણ માણસને સ્વતંત્ર બનાવે. (અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા ભગવાનની અનુભૂતિ એટલે સ્વતંત્રતા) અહીં સ્વતંત્રતાનો અર્થ આધ્યાત્મિકતા જ નહીં પણ ભૌતિક આવશ્યકતાઓ, વિચારોની સ્વતંત્રતા દરેક વ્યક્તિની પસંદ-નાપસંદની સ્વતંત્રતા એવો થાય છે. શિક્ષણની ભાષા સંસ્કૃત હતી.

'લોપામુદ્રા' નવલકથામાં આ શિક્ષણવ્યવસ્થા સુંદર રીતે વ્યક્ત થયેલ છે. અને રાજપદ કે ઋષિપદ જન્મથી નહીં પણ કર્મથી મળતું.

ભરત નામની પ્રતાપી જાતિમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ થયા. તેમણે ગાયત્રીમંત્ર રચ્યો. તેઓ માનતા કે, જન્મથી આર્યત્વ નથી આવતું પણ ગાયત્રીમંત્રથી શુદ્ધ થઈ, સત્ય અને ઋતથી પ્રેરાઈ જનોઈ ધારણ કરવાથી ગમે તે માણસ દ્વિજ બની આર્ય બને છે. આ મંત્રને પરિણામે દેશમાંથી રંગભેદ ગયો અને સંસ્કારભેદ પ્રમાણે પ્રજાના વિભાગો પડ્યા.

કનૈયાલાલ મુનશી આર્યસંસ્કૃતિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને ગૌરવ ધરાવે છે. તેઓ પ્રાચીન ભવ્ય ભારતના ભૂતકાળમાંથી વર્તમાન માટે પણ પ્રેરણા મેળવે છે. ઋગ્વેદકાળના આર્યો સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં વસ્યા, ત્યારનું આર્યજીવન કેવું હતું તે વખતે અનાર્યોના સંપર્ક આર્યોમાં કેવાં મંથનો પેદા કર્યા વગેરેનું નિરૂપણ શ્રી મુનશીએ ઋગ્વેદમાં સમાયેલા મુનિ વસિષ્ઠ અને મહર્ષિ વિશ્વામિત્રના મંત્રો જે કાળમાં બોલાયેલા જેને ખરો ઋગ્વેદકાળ કહેવાય તે સમયની 'લોમહર્ષિણી' નવલકથામાં રજૂઆત છે.

આર્યો યજ્ઞઉપાસનામાં માનતા હતા. તે માટે જુદા જુદા પ્રસંગોએ અલગ અલગ 'યજ્ઞ' કરતા હતા. આ યજ્ઞઉપાસના 'લોમહર્ષિણી' નવલકથામાં દર્શાવાય છે.

મુનિવર વસિષ્ઠે આખું આર્યાવર્ત હલમચાવી મૂક્યું એ જાતે રાજાઓને ત્યાં જઈ આવ્યાં. તેમને કર્તવ્યનો બોધ આપ્યો. આર્યાવર્તની અવનતિનાં દર્શન કરાવ્યાં, ઉદ્ધારના માર્ગો સમજાવ્યા. યુદ્ધમાં રહેલો લાભ દેખાડ્યો. અને મુનિ તરીકે જવલંત શબ્દોમાં ભયંકર પરિણામોની આગાહી કરી. જો આર્યો એમના સાદને ન અનુસરે તો મુનિના તીર જેવા શબ્દો આર્યોનાં હૃદયો વીંધી રહ્યાં.

આજનો દિન, એ તો દેવે નિર્દેશેલો, આપણે તો નિમિત્તમાત્ર છીએ. આર્યત્વનું સંરક્ષણ એ જ આપણું કર્તવ્ય. આર્યો વિશુદ્ધ બને. વિશુદ્ધ રહે એ જ આપણી નેમ, આર્યાવર્ત આર્યોની શક્તિથી રક્ષાયેલું એ જ આપણું ભાવિ અનાર્યત્વનો ઉચ્છેદ એ જ આપણો ધર્મ.

'ભગવાન પરશુરામ' નવલકથા આર્યત્વ અને આર્યાવર્તનું દર્શન અને નિરૂપણ કરવાની શ્રી મુનશીની ઉલ્લાસમય તપશ્ચર્યા કે વાઙ્મય યજ્ઞની પૂર્ણાહૂતિનું શ્રીફળ છે.

પરશુરામ યુદ્ધશાસ્ત્ર વિશારદ છે. તેથી ઘોડાનું મહત્ત્વ સમજે છે એ અપ્રતિમ અને દુર્ઘર્ષ વીર છે. સહેજ પણ ખંચકાટ અનુભવ્યા સિવાય તેઓ અનિવાર્ય હિંસા આચરી શકે છે. પણ જરૂર પડ્યે અહિંસક રહી પોતાને મારવા તલસતા જ્યામધ સામે છાતી ધરે છે. સહસ્ત્રાર્જુનના પાત્ર ચિત્રણમાંથી પરશુરામના પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરવાના પરાક્રમનો બુદ્ધિગમ્ય ખુલાસો મળે છે.

વસિષ્ઠના દાશરાજ વિગ્રહ માટે દસ્યુદ્વેષ નહીં પણ આર્યોના સ્ત્રીપુરુષોના ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિનો આગ્રહ હતો.

પરશુરામમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર અને રેણુકા ત્રણેના સદ્ગુણોનો ત્રિવેણી સંગમ થયેલો જોવા મળે છે.

દાશરાજ વિગ્રહને અંતે આર્યાવર્ત એક થયું આર્યો અને દસ્યુઓનો દ્વેષ ટળ્યો. વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રના ઝઘડાનું પરિણામ આર્યાવર્તની એકતામાં આવ્યું. ભગવાન

પરશુરામ આર્યત્વને સિંધુથી સિંહલ સુધી લઈ ગયા. એમાં આડખીલી રૂપ નીવડનાર સહસ્ત્રાર્જુનનો વધ આ નવલકથાનો ભવ્ય અંત લાવનાર પ્રસંગ બને છે.

આર્યત્વ અને આર્યાવર્તનું દર્શન કરવા માટે લખાયેલી આ કથા આર્યાવર્તની મહાકથા બની રહે છે. તેમની વિચારસૃષ્ટિ પર રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને સંસ્કારની અભિજ્ઞતા શ્રી મહર્ષિ અરવિંદ, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તેમજ શ્રી સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોથી સંસ્કારાઈ અને ઘડતર પામી.

મુનશીના ગદ્યકાવ્યમાં વહેતી રાષ્ટ્રની અને સંસ્કૃતિની ભારતીની છબી આંકવામાં, અને એ યુગના નવયુવાન ચિત્તહૈયામાં રોપવામાં અને યુગસ્વપ્નો સેવતા કરવામાં મુનશીની કૃતિઓનું મૂલ્ય ખૂબ જ છે.

ભારતના 'ભવ્ય ભૂતકાળ' પ્રત્યે મુનશીને આદર અને આકર્ષણ હોઈ તેના તે પ્રશંસક ઉદ્ગાતા છે. પ્રાચીનમાંય શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે તે 'અઢળક ઢળે' છે.

ક્યારેક ભક્તિ ક્યારેક આદર, ક્યારેક અવતાર ક્યારેક મુત્સદી માનવનું આલેખન, એમ રંગો બદલી, શ્રીકૃષ્ણને આરાધવાનો અને મનુષ્ય તરીકે ઓળખવાનો બેવડો પ્રયત્ન કરતી નવલકથા 'કૃષ્ણાવતાર' શ્રી કૃષ્ણને ભક્તિપૂર્વક છતાં વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન છે.

'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથા પ્રજાને હીણપણું અનુભવાવતી આધુનિક યુરોપીયતાની અસર ઓસરે પ્રજાને પોતાના દેશનું પોતાની સંસ્કૃતિનું ભવ્ય દર્શન કરાવવાનું. તે માટે ગૌરવ વધારવાનું તથા પ્રજાની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જગાડવાનું અને પુષ્ટ કરવાનું મહત્ત્વનું કામ કનૈયાલાલ મુનશીએ 'કૃષ્ણાવતાર' ભાગ-૧ થી ૮ માં કર્યું છે.

આ જ કારણે અગત્યને લોપામુદ્રા, વસિષ્ઠ અને અરુંધતી, પરશુરામ અને લોમહર્ષિણી, દેવયાની, મૃગા કે સુકન્યા, શુકાચાર્યનો મંત્ર, વિશ્વામિત્રની પતિતોદ્ધારણ ભાવના કે પરશુરામના યાદવોને સુરક્ષિત અને એક કરવાના પ્રયાસોનો આર્યત્વ અને આર્યાવર્તની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં હકીકત સ્પષ્ટ થશે. વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર, સહસ્ત્રાર્જુન અને પરશુરામ : વગેરેનાં આલેખનોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના ભૂતકાળ પ્રત્યેનું

તેમનું આકર્ષણ અને પ્રેમ ઓળખી શકાશે સૌથી વધારે તો 'કૃષ્ણાવતાર' માં ના આલેખનમાં.

આર્યસંસ્કૃતિનું સર્વોત્તમ શિખર શ્રી કૃષ્ણ છે. મુનશીએ 'કૃષ્ણાવતાર' ભાગ-૧ થી ૮ માં 'રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રીયતા, ધર્મ-ધાર્મિકતા, સંસ્કાર-સંસ્કૃતિ વગેરે બાબતોને દિશા નિર્દેશ કરી છે. આ નવલકથા મુનશીનું સર્વોત્તમ સર્જન છે.

મુનશીની મહામાનવની કલ્પના જેમાં સર્વાંશે સાકાર થતી જણાય તેવું પાત્ર તો છે. શ્રીકૃષ્ણ એ કૃષ્ણચરિત્રનું આલેખન મુનશીના જીવન અને સર્જનનો અંતિમ અધ્યાય છે. મૃત્યુના આરે ઊભેલા લોકોને શ્રીકૃષ્ણની 'આત્મા અમર' છે. વાત આશ્વાસન આપે છે. 'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાનું વિષયવસ્તુ પાંચ હજાર વર્ષથી વધુ જૂનું છે.

શ્રી કૃષ્ણ શાણા અને શૂર હતા. સ્નેહાળ અને સ્નેહભાજન હતા. દૂરદર્શી તેમજ ક્ષણે ક્ષણે જીવનના ઉલ્લાસથી તરબોળ હતા. એમની જીવનચર્યા અદ્ભુત હતી. છતાં પૂર્ણ માનવની પ્રફૂલ્લતા એમનામાં હતી.

'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાના પ્રથમભાગમાં : લગ્નવિધિ, ધર્મપત્ની, સંતાનપ્રાપ્તિ, પુત્રપ્રેમ, માનવપ્રેમ, સામાજિક જીવન, પ્રકૃતિપ્રેમ, સૌન્દર્યપ્રેમ વગેરે બાબતો આર્યત્વ દર્શાવે છે. તથા દુષ્ટરાજા કંસનો વધ કરીને પ્રજાને ત્રાસમાંથી મુક્તિ અપાવવી એ રાષ્ટ્રભક્તિનું ઉત્તમ દેખાંત છે.

'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાના બીજા ખંડમાં (સમ્રાટનો પ્રકોપ) માં ગુરુ પરંપરા, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, તેમજ કૃષ્ણએ રુકમણી સાથે લગ્ન કરીને લગ્ન વ્યવસ્થામાં કાંતિ આણી જે આર્યત્વ સાથે અવિનાભાવી સ્વરૂપે જોડાયેલી ઘટનાઓ છે. તથા સમ્રાટ જરાસંઘની માનવતા વિરોધી દુષ્ટ નીતિનો પડકાર ઝીલીને કૃષ્ણે આર્યાવર્ત ધર્મ (માનવધર્મ) નો દષ્ટિકોણ માનવ સમાજ સામે મુક્યો છે. અને માનવતા વિરોધી જરાસંઘનો વધ કરાવ્યો.

'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાના ત્રીજાખંડમાં ગુરુ અને શિષ્ય, ગૌરીપૂજા, પિતાપરાયણપુત્રી, ભાનુમતીની ભક્તિ, ધર્મનો જય વગેરે પ્રકરણોમાં આર્યસંસ્કૃતિ ધબકતી જોવા મળે છે.

'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાના ચોથા ખંડમાં 'ભીમનું કથાનક' તેમાં શ્રીકૃષ્ણના માર્ગદર્શન નીચે ભીમ અને અન્ય પાંડવો ખાંડવપ્રસ્થ પ્રતિ પ્રયાણ કરે છે અને યુધિષ્ઠિરના વચન પાલન સાથે પૂરો થાય છે.

દુર્યોધન ઈર્ષ્યાનું મોટું વૃક્ષ છે. અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર તેનું મૂળ છે. શકુનિ એનું થડ છે. કર્ણ વગેરે તેની ડાળીઓ છે. આવાં વૃક્ષોમાં તો મહાવિનાશનું ઝેરી ફળ જ આવે.

'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાના પાંચમા ખંડમાં 'યાદવોની રાજસભા' નામના પ્રકરણમાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે.

"ધર્મને ખાતર જે સંપત્તિને ત્યજવાની આપણી ગુંજાયશ ન હોય એ અનિષ્ટરૂપ જ છે"

'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાના છઠા ખંડમાં મહામુનિ વ્યાસના જન્મથી આ ખંડની શરૂઆત થાય છે. કૃષ્ણદ્વેપાયન (મહામુનિ વ્યાસ) બીજ બને છે. અને પ્રતિજ્ઞાઓ લે છે.

'હું શુભને સ્મરણમાં રાખીશ:

અને અશુભને વીસરી જઈશ.

'હું આસ્થાને આચારમાં મૂકીશ,

અને અનાસ્થાને ટકવા દઈશ નહીં.

હું જ્ઞાનનો આદર કરીશ,

અને અજ્ઞાનને ટકાવ દઈશ નહીં.

હું સત્યને અનુસરીશ,

અને અસત્યને ટકવા દઈશ નહીં

હું પવિત્ર જીવન જીવીશ

અને વિલાસને ટકવા દઈશ નહીં.

'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાના સાતમા ખંડમાં શકુનિના પ્રપંચથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર દૂતમાં પરાભવ પામે છે. જો જુગારમાં કપટ ન હોત તો અમુક બાજી તો યુધિષ્ઠિર અવશ્ય જીતી જાત પરંતુ દૂતમાં કોઈ નીતિ હોતી નથી. 'હારેલો જુગારી બમણું રમે' એ કહેવત અનુસાર રાજા યુધિષ્ઠિર સર્વસ્વ હારી જાય છે.

અજ્ઞાતવાસ પૂરો કર્યા પછી પાંડવો હસ્તિનાપુર આવે છે. અને દુર્યોધન પાસે રાજ્યના ભાગની માંગણી કરે છે. દુર્યોધન સોયની અણી જેટલી જગ્યા આપવા રાજી થતો નથી. પરિણામે ધર્મક્ષેત્ર એવા કુરુક્ષેત્રમાં પાંડવ અને કૌરવોની સેના સામસામે ગોઠવાય છે અને અઢાર દિવસમાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેનાનો મહાવિનાશ થાય છે. સત્યનો જય થાય છે.

'કૃષ્ણાવતાર' નવલકથાના આઠમા ખંડમાં કુરુક્ષેત્રના રણમાં શાશ્વત ધર્મગોપ્તા શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને વિશ્વરૂપદર્શન કરાવે છે. આઠમા ખંડનું તેરમું પ્રકરણ એમણે ૧૯૭૧ના જાન્યુઆરીમાં લખ્યું, પરંતુ પ્રકૃતિ અતિશય અસ્વસ્થ થઈ એટલે 'કૃષ્ણાવતાર' ભાગ-૮ નુંવધુ લેખનકાર્ય ત્યાં જ અટક્યું તા. ૮મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૧ ને દિને મુનશીજીનો દેહવિલય થયો.

માનવપ્રેમી યોગી શ્રીકૃષ્ણનું પાત્ર સુંદર રીતે નિરૂપી મુનશીએ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યને ઉત્તમ સ્થાન પોતાના જીવનમાં આપ્યું હતું.

આમ, મુનશી આર્યત્વ અને આર્યાવર્તનો વિજયધ્વજ ફરકાવનારા મહામાનવોના આલેખન પ્રત્યે ખૂબજ આદર અને પ્રેમ ધરાવનારા એક સમર્થ લેખક હતા.

સંસ્કૃતિ સમાજમાં કેટલી પ્રસરી, તે સમાજજીવન જોયા જાણ્યા પછી ખ્યાલ આવે છે. પરંતુ અટલું યાદ રાખવું ઘટે કે, નાત-જાત, ભાષા, પ્રાંત વગેરે ભિન્ન હોવા છતાં આર્યાવર્ત એક છે તેની પાછળનું કારણ આર્યસંસ્કૃતિ છે.

મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓના વિષય નિરૂપણમાં તેની સામાજિક વ્યવસ્થામાં, તેમનાં પાત્રોમાં કેવા આર્યત્વ અને આર્યાવર્ત વિશેના વિચારો છે તે સ્પષ્ટતા કરી લઈએ. સમાજવ્યવસ્થા, પરિવાર વ્યવસ્થા એ સંસ્કૃતિનું અવિનાભાવી અંગ છે. જેમ સંસ્કાર પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાતા નથી વ્યક્તિનાં વાણી, વર્તન, વ્યવહાર દ્વારા જોઈ શકાય છે. કારણ કે, સંસ્કાર વ્યક્તિની અંદર પડેલા હોય છે. તેમ સંસ્કૃતિ ભૌતિક અને અભૌતિક સ્વરૂપે સમાજ વ્યવસ્થામાં ચિરસ્થાયી થયેલી હોય છે.

શ્રી મુનશીની સામાજિક નવલકથા 'વેરની વસૂલાત' માં શ્રી મુનશીએ 'તનમન' ના દૃષ્ટાંતથી બતાવ્યું છે કે 'અયોગ્ય પતિને પતિ જ માનવો નહીં એવા લગ્ન તે લગ્ન નથી જ.'

'વેરની વસૂલાત' માં જગતકિશોરની માતા ગુણવંતીનું રઘુભાઈ ભયંકર અપમાન કરે છે. માતા તરીકે આર્ય સન્નારીઓની અપાર મહિમા છે. સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, અનસૂયા, અરુંધતી, એ ભારતીય સ્ત્રીઓના આદર્શો છે. આથી જ આર્ય સંસ્કૃતિને માતૃપ્રધાન સંસ્કૃતિ કહી છે. આર્ય સતીઓના દિવ્ય મહિમાનું વર્ણન શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરવું શક્ય નથી. આર્યસંસ્કૃતિમાં નારીનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. આથી જ કહેવાયું છે 'યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજયંતે રમંતે તત્ર દેવતા' જ્યાં નારીઓની પૂજા થાય છે ત્યાં દેવતાઓનો વાસ હોય છે.

આવી આર્યમાતાનું અપમાન જગતકિશોર સહન કરી શકતો નથી અને આ નવલકથાનું શીર્ષક 'વેરની વસૂલાત' તરફ આગળ વધે છે.

'વેરની વસૂલાત' એની મેળે જ થાય છે. દુઃખી કરવું અને થવું એ જુદાં નથી. એક જ વસ્તુનાં અડધિયાં છે. આ નવલકથામાં અનન્તાનંદનો આગ્રહ પરાર્થપરાયણ છે. દેશભક્તિ અને લોકોતર મનુષ્યની ભાવના આ નવલકથામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. પ્રજામાંથી દીનતા દૂર કરવા કોઈ મહામાનવ અગ્રેસર બહાર આવવો જોઈએ અનન્તાનંદ આવો મહામાનવ છે.

માનવજીવન વેરમાં માનનાર અને બોલનાર જીવન છે. આ જીવનને છેલ્લે સમજાય છે કે જગતનું સમગ્ર સંચાલન ઈશ્વરદત્ત છે. વેર લેનાર અને કર્મનું સમતોલન જાળવનાર તત્ત્વ એ ઈશ્વર છે. અને ઈશ્વર જ ખરાબ કર્મની સજા અર્પે છે.

'કોનો વાંક' સમાજની વાસ્તવિકતા રજૂ કરનારી ખરા અર્થમાં 'સામાજિક નવલકથા' છે. સંસ્કૃતિ એટલે જીવન જીવવાની રીત જ્યારે સમાજે કેટલાંક ધોરણો પોતાની રીતે સ્વીકારી લીધા હોય છે અને ખોટી રૂઢિ કે પરંપરા બની જાય છે. ત્યારે તે સાંસ્કૃતિક ધોરણો પરિવર્તન પામવા જરૂરી છે.

સ્ત્રીસ્વમાન નવલકથામાં દુહા દ્વારા વ્યક્ત થયું છે

"નારી નિંદા નહીં કરો, નારી રત્નની ખાણ,

તેમાં સૌ પેદા થયાં, ધ્રુવ પ્રહલાદ સમાન"

શ્રી મુનશીએ આર્યસંસ્કૃતિના આંતરિક હાર્દને પકડીને નવલકથાને સુંદર રૂપ આપ્યું છે.

આજની શિક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા ભણેલ વ્યક્તિની મનોવેદના મુયકુંદ દ્વારા આ રીતે વ્યક્ત થઈ છે.

"અત્યાર સુધીના અભ્યાસે ચારિત્ર્ય મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, ન્યાય, નીતિ, સ્વાતંત્ર્યને હિંમતના આદર્શો વાંચ્યા, અનુસરવા તલસ્યા કર્યું તેને અનુસરવા મેં પહેલું પગલું લીધું. 'મને રાખીને?' હા અને દુનિયા સાથે આથડયો. આમ હારી જાઉં તો મારા આદર્શો ક્યાં ? મારી હિંમત ક્યાં ? ત્યારે ઊંચું ચારિત્ર્ય, અડગ હિંમત, નિસ્વાર્થ જીવન એ બધા સ્વપ્નનાં ખોટાં, ભણીભણી આખરે આ અધઃપાત ! પ્રભુ !" ^{૧૧}

આજના વર્તમાન શિક્ષણ દ્વારા બાળકના ઘડતરમાં જે ત્રુટિ આવી છે તે મુયકુંદના શબ્દો દ્વારા મુનશીએ વર્તમાન પ્રણાલિકાને જોરદાર તમાચો માર્યો છે. કારણ કે, મુનશીને તો ઊંચું ચારિત્ર્ય, અડગ હિંમત, નિસ્વાર્થ જીવન જીવનારા મહામાનવોનું લેખન કરવું ગમે છે.

'સ્વપ્નદૃષ્ટા' નવલકથામાં ભારતને વિદેશી સત્તાના દાસત્વમાંથી મુક્ત કરવાની ઝંખના આ નવલકથાનો વિષય છે. લોર્ડ કર્ઝને ૧૯૦૫ માં બંગાળના ભાગલા પાડ્યા ત્યાર પછી જે સ્વદેશી હિલચાલ શરૂ થઈને ભારતીય રાષ્ટ્રયતા જન્મી, તેની અસર માત્ર બંગાળ પૂરતી જ સીમિત ન રહી પણ આખા દેશમાં પ્રસરી, વડોદરા કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓ એના પ્રભાવમાં કાંઈક વિશેષ આવ્યાં, કારણ કે, પોતાની વિદ્વતાથી વિદ્યાર્થીઓના પૂજ્ય અને પ્રિય બની ગયેલા પ્રોફેસર અરવિંદ ઘોષ આ જાગૃતિને પરિણામે, વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી કલકત્તા દેશસેવાના કાર્યમાં જોડાવા જઈ રહ્યા હતા. સુદર્શન અને તેના મિત્રો 'દેશ ભક્તિના ઉત્સાહથી ઘેલા' થાય છે.

"અરવિંદ ઘોષ અને લોકમાન્ય ટીળકની જે અસર થઈ અને વિચાર ભાવનાની આબોહવા બંધાઈ તેનું આલેખન 'સ્વપ્નદેષ્ટા' માં કરી મુનશીએ સામ્પ્રતતા સાથેનો સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રભાવનાનો અનુબંધ જાળવ્યો છે." ^{૧૨}

કલકત્તામાં સ્વદેશી વ્રત માટે યુવકો પ્રાણ આપતા હતા. વિદેશી કાપડ ખરીદવા જનાર સુંદરીઓના પગ આગળ આડા પડી તેમને તે સ્વદેશી પ્રાર્થતા હતા. 'અને' વંદે માતરમ્' ઉચ્ચારવા માટે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા થતી, નિશાળોને આપવામાં આવતી મદદ છીનવી લેવામાં આવતી. અને લોકોને ડરાવવા પોલીસોને સ્કૂલમાં ને ગુરખાઓને ગામમાં બેસાડવામાં આવતા સરકારે સરકયુલર કાઢી 'વંદે માતરમ્' ઉચ્ચારવાને ગુનો ઠેરવ્યો 'વંદે માતરમ્' ઉચ્ચારવા બંગાળ યુવકોએ 'એન્ટી સરકયુલર' સમિતિ કાઢી 'સ્વદેશી' નો પવન બંગાળમાંથી ચારે દિશામાં પ્રસર્યો સ્વદેશી આચાર, સ્વદેશી વસ્તુ, સ્વદેશી ભાષા આ બધા આદરણીય લેખાવા લાગ્યાં. સુદર્શનને 'મા' ભારતી પોતાનું ગૌરવ ફરીથી પ્રાપ્ત કરતી દેખાવા લાગી.

સરકારભક્ત પિતા—પુત્ર સુદર્શનને આઈ.સી.એસ. બનાવવા માગતા હતા. પરંતુ દેશભક્તિમાં રાચતો સુદર્શન કહે છે 'દેશભક્તિ' ભક્તિથી જ્ઞાનથી નહિ— અને પોતાની આંતરિક દેશભક્તિ બહાર લાવે છે. સમગ્ર 'સ્વપ્નદેષ્ટા' નવલકથાનો 'સ્વપ્નદેષ્ટા' સુદર્શન છે.

ભારતમાતા સર્વશ્રેષ્ઠ પવિત્ર અને પ્યારી છે. માતાના સુવર્ણયુગનું ચિત્ર આ પ્રમાણે વ્યક્ત થયું છે.

"ઘણાંવર્ષો થયાં એ વાતને, હું જન્મી હતી. કલ્લોલતી સરસ્વતીને રમણીય તીરે પણ મારા માબાપને હું પિછાનતી નથી. ભાન આવ્યું. ત્યારથી ગગનવિહારી ગિરિરાજ હિમાલયને મેં પિતા લેખ્યા છે. વિશાળહૃદયી સિંધુસેવીને માતા માની છે. વસિષ્ઠને અરુંધતીએ મારા લાડકોડ પૂર્યા, તેમની પર્ણકુટિની છાયામાં હું મોટી થઈ પતિએ મને પવિત્રતાના પાઠ ભણાવ્યા, સ્ત્રીએ મને શ્રદ્ધાના સંસ્કાર દીધા. વસિષ્ઠના તપની ભવ્યતા, ને અરુંધતીના આત્મસર્પણની મહત્તા બંનેની પ્રેરણા હું પામી તેમના મમતાભર્યા સરંક્ષણમાં હું વધતી ચાલી કોડીલી ને આશાભરી." ^{૧૩}

સ્વાતંત્ર્યની ચળવળના અંતે અખંડભારતના ભાગલા પાડવાની સ્વાર્થી હવા રાજકારણમાં ચાલતી હતી. તેવા સંજોગોમાં 'આર્યાવર્તની એકતા' અને ભવ્ય ભૂતકાળની રક્ષા કાજે તેઓ એકલા અટૂલા યોદ્ધાની જેમ કલમ ઉપાડે છે.

'સુરતની કોંગ્રેસ' નામના પ્રકરણમાં વંદેમાતરમ્, શિવાજી મહારાજ કી જય, ચારે તરફ જય ઘોષ થયો, ને તિલક, અરવિંદ બાબુને મોતીલાલ ઘોષ આવ્યા. બધાની આંખો, અરવિંદ બાબુને નીરખવાને તત્પર થઈ શી સાદાઈ, શું બુદ્ધિનું તેજ, આંખમાં શી દૈવી ચમક ! 'વંદેમાતરમ્' લાલાજી કી જય, લાલા લજપતરાયકી જય ! લાલ બાલ પાલકી જય ! વંદેમાતરમ્ પંજાબનો સિંહ દેશનાયક – લાલાજીની જય ? આવા જય ઘોષ સાથે સભા ગાજી રહી. રાષ્ટ્રધર્મ એટલે નિષ્વયાત્મક, સાંસ્કૃતિક જીવન મૂલ્યોથી ઓતપ્રોત એવો મહાન ધર્મ. તે ધર્મનો દેવ એક જ 'ભારતમાતા' હજારો માણસોનો એક પુરુષ ત્યારે રાષ્ટ્રધર્મ બને છે. રાષ્ટ્રયુવક સુદર્શન પોતાનાથી શક્ય એટલા પ્રયત્નો માતૃભૂમિની આઝાદી માટે કરી ચૂક્યો અને સંપૂર્ણ જીવન રાષ્ટ્ર માટે સમર્પિત કર્યું.

'તપસ્વિની' નવલકથામાં ૧૯૨૦ માં નાગપુર કોંગ્રેસમાં ગાંધીજીનું વર્યસ્વ કોંગ્રેસ પર અને કોંગ્રેસનું વર્યસ્વ દેશની જનતા પર સ્થપાયું ને મુનશી કોંગ્રેસથી છુટા થયા. ત્યારથી શરૂ કરીને ૧૯૩૭માં કોંગ્રેસ ધારાસભા પ્રવેશ કર્યોને મુનશી મુંબઈ રાજ્યના ગૃહપ્રધાન થયા ત્યાર સુધીના સમયનું આલેખન આ નવલકથામાં કરવામાં આવ્યું છે.

કોંગ્રેસીઓ અને કોમ્યુનિસ્ટોનું રાજકારણ, મુંબઈ, પુનાની રાજકીય ખટપટો, વિદેશી માલનો બહિષ્કાર, ભૂગર્ભ ચળવળો, હળપતિઓની રેલી, ખેડૂતોનો સત્યાગ્રહ, અંગ્રેજી શાળાઓ, અને હાઈકોર્ટની સ્થાપનાઓ, ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ અને શ્રી અરવિંદની સાધના વગેરે દ્વારા સમકાલીન જીવન પ્રવાહો એમાં ઝિલાયા છે.

પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનાં ભૌતિકવાદી પરિબળોના આક્રમણથી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આધ્યાત્મિક પરિબળોનો ઓસરતો જતો પ્રભાવ, આ નવલકથાના અવતરણની ભૂમિકામાં છે. પશ્ચિમની આધુનિક સંસ્કૃતિના પ્રભાવને કારણે આપણા પ્રજાજીવનમાં જે સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષો ખડા થયા. તે તત્કાલીન સાંસ્કૃતિક કટોકટીનો સમીક્ષા કરવાને કારણે આ નવલકથા એમણે લખી છે.

સ્વાતંત્ર્ય મળ્યે આ દેશ ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સની નકલ જ કરવાનો હોય તો 'ભારત' ભારત કેમ રહે ? પછી તો ધનાઢ્ય અને ગરીબ વચ્ચે વિગ્રહ, રાજપુરુષો વચ્ચે દ્વેષ ને સ્પર્ધા, નીતિ અને આચારમાં પશ્ચિમનું અનુકરણ, બોલ રૂમમાં શૃંગારી નૃત્યોને સ્ત્રી પુરુષોના પાશવી સમાગમો, યુવકોની ઉચ્છંબલતા અને અસંસ્કારિતા, વધારે ધનને પ્રચંડ ભોગવિલાસો, વધારે જુગારખાનાં ને વધારે પીઠાં તોપો ટેંકોને એરોપ્લેનો, વધારે વિશ્વવ્યાપી અશાંતિ ને અસુખ, ઈશ્વરની વિડંબના, ને નૈતિક વ્યવસ્થામાં અશ્રદ્ધા, જડવાદની સર્વોપરિતા, આમા માનવ ઉદાત્ત કેમ બને ?

પ્રસ્તુત નવલકથામાં રવિને સાદાંત માધ્યમ બનાવી માર્ક્સવાદ, ગાંધીવાદ, ધર્મ, ઈશ્વર, શ્રદ્ધા, વગેરેની ચર્ચા દ્વારા સાચા સ્વાતંત્ર્ય અને સુખ માટે માનવહૃદયની વિશુદ્ધિની વાત ગૂંથી લેવામાં આવી છે.

'તપસ્વિની' નવલકથામાં શ્રી મુનશીએ પાપ-પુણ્ય વિષે સ્પષ્ટતા કરતા કહ્યું છે કે પાપપુણ્યનો ભેદ ખોટો છે. પાપને પાપ કહેવા કરતાં અપુણ્ય કહેવું વધુ યોગ્ય છે. પાપપુણ્યના કોયડા ઉકેલવા સહેલા નથી.... 'શ્રદ્ધા પરયોપેતા' શ્રદ્ધા વિના સુખ અને શાંતિ નથી, આ ભવે કે પરભવે.. વરને શંકા વગર, તર્ક વગર એ દેવ છે. એવી શ્રદ્ધા રાખશે તો દેવ જ થવાનો. શ્રદ્ધા રાખતો સિદ્ધિ પ્રગટશે અપુણ્યથી કાયર થયા કરે છે. એના કરતાં સંસાર પુણ્યમય છે. એવી શ્રદ્ધા રાખશે તો કાલે અપુણ્યમાંથી પુણ્ય પ્રગટશે. સંસાર માત્ર સમુદ્રમંથન છે. તેમાંથી પાપ અને પુણ્ય, સુખ અને દુઃખનાં ફીણ નીકળ્યાં જ જાય છે. પણ એ ફીણ વિના સત્ય શિવં સુંદરમ્નું અમૃત કેમ નીકળે ? તારી શ્રદ્ધા શક્તિ હજી ઘડાઈ નથી. નહીં તો હલાહલનો ઘૂંટડો તું પણ પી જઈ પચાવી જાત. બેટા, તું તો સૌન્દર્ય ઝંખે છે. ઝંખવું છોડી બધેય સૌન્દર્ય છે. એવી શ્રદ્ધા રાખ, એની મેળે બધું સુંદર થઈ જશે. દીકરી, જે સુંદર છે. તે સત્ય પણ છે ને શિવ પણ છે. તેથી જ શિવજી સત્યમૂર્તિને સૌન્દર્યમૂર્તિ પણ છે. એ શિવજી બધે છે. તારામાં, મારામાં, તારા ભાઈમાં એવી શ્રદ્ધા, રોમેરોમ વસતી શ્રદ્ધા, તારામાં પ્રગટશે ત્યારે બધું સુંદર થઈ જશે. આર્યત્વના આદ્યસ્થાપક ભગવાન કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વેદવ્યાસનેય માણસાઈની શ્રદ્ધાની સૌન્દર્યની જ્યોત પ્રગટાવવી હતી. એ જ ભાવના આ નવલકથામાં ચિત્રાર્થ થઈ છે.

મુખ્યકથા, ઉપકથા અને આડકથાઓમાં સાકાર થતી 'તપસ્વિની' ને હું સાંસ્કૃતિક અસ્મિતા, સ્વાતંત્ર્ય, જીવનની સાર્થકતા માટે તપ દ્વારા સિદ્ધ થતી આત્મવિશુદ્ધિની કથા ગણુ છું. આથી કહી શકાય કે, સમાજ માટે આવું સત્યદર્શન કરાવનારી કૃતિઓની ઉપયોગિતા આજે પણ છે.

મુનશીએ નાટ્યક્ષેત્રે નવપ્રસ્થાન કરવાનો આરંભ કરી જમાનાની તત્કાલીન માંગને પૂરી પાડે એવા નવીન પ્રકારના નાટકનો આરંભ કર્યો, પરંતુ વિષયવસ્તુ તો આર્યત્વનું જ રહ્યું.

મુનશી હાડે રંગભૂમિના માણસ, રંગભૂમિનાં ઉપકરણો અંગેની તેમની સૂઝ પણ અદ્ભુત. તેમનો કલાત્મક વિનિયોગ કરવામાં સર્જકને અપેક્ષિત સાવધાની પણ માન અપાવે તેવી તેમની રુચિ સંમાર્જિત કલાત્મક તેથી છીછરા કાદવમાં છબછબિયાં કરવાનું અને સસ્તી નાટ્યરચનાઓ દ્વારા પ્રેક્ષકોની વન્સમોરિયા તાળીઓ ઉઘરાવવાનું તેમની પ્રકૃતિમાં નહીં. ગુજરાતી વ્યવસાયી રંગ ભૂમિના અવનતિકાળે અને નવી રંગભૂમિના ઉદયકાળે મુનશીએ સમર્થ પ્રાણવાન અભિનેય અને સાહિત્યિક ગુણોથી વિભૂષિત નાટ્યરચનાઓ આપી નૂતન કેડી રચવાનું ભગીરથ કાર્ય બજાવ્યું છે. અહીં તેમનાં નાટકોમાં આર્યત્વ અને આર્યાવર્ત જોવા મળે છે.

'ધ્રુવસ્વામિની' શ્રી મુનશીનું ઐતિહાસિક નાટક છે. તેનું વાતાવરણ ઈ.સ.ની ચોથી સદીને અનુરૂપ છે. શ્રી મુનશીએ એક ખોવાયેલા નાટકનું નવદર્શન કરાવ્યું છે. ગુપ્તનો સમય એટલે આર્યાવર્તનો ભવ્ય, તેજસ્વી સુવર્ણકાળ, એ યુગમાં સમુદ્રગુપ્ત જેવા સમર્થ રાજાઓ થઈ ગયા. એ યુગમાં વીરતા, વૈભવ અને વિદ્યા એ ત્રણેનો સુમેળ હતો. અને સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યમાં એ ત્રણેયનો ત્રિવેણી સંગમ થયો હતો. આ નાટકમાં તે સમયના વીર રાજાઓએ આણેલી શાંતિ, સલામતી અને એકતાની ભાવના સુંદર રીતે વ્યક્ત થયેલ છે.

ચંદ્રગુપ્ત વીર છે, ધીર છે. સાહસિક છે. મુત્સદી છે, સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય ધરાવનાર સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા પ્રાણની બાજી લગાવનાર મહાપુરુષ છે. ચંદ્રગુપ્ત કહે છે :

"આવો, બધા, અંદર આવો, મારા શૂરવીરો, પુરજનો, અપ્રતિવાર્યવીર્ય એવા સમુદ્રગુપ્તનો જય બોલો. હું તમને સુરાષ્ટ્રના સમાચાર આપું, સૈન્યે શકપતિનાકુલનું નિકંદન કાઢ્યું છે. સુરાષ્ટ્ર પર પરમભાગવતનો વિજયધ્વજ ફરકે છે. ને મગધનું વિજયી સૈન્ય લઈ મહાદંડનાયક ઉન્દાન આવી પહોંચ્યા છે. તેમનું સ્વાગત કરવા જાઓ."''^{૧૪}

'ચંદ્રગુપ્ત' મરતાં પહેલા રામગુપ્તનો વધ કરવામાં છેલ્લું પુણ્યકર્મ કરી લેવાનો સંતાપ અનુભવે છે. તે રામગુપ્તને ગળું દબાવી મરી નાખે છે. કાયર આ રીતે જ મૃત્યુ પામે છે. તેના મરણ ઉપર ચંદ્રગુપ્ત બોલે છે : 'ઘોડાઓ હસો, હસો પરાક્રમદેવનું પુણ્ય તપે છે. કીર્તિ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિને નિર્મૂલ કરનાર ચાંડાલો, હવે તમારાથી ઘરા છૂટી'

'ચંદ્રગુપ્તે' 'કુળવધૂના શીલની રક્ષા દ્વારા કરેલું નારીગૌરવ' તેના ચરિત્રનું ઉદાત્ત લક્ષણ છે. ઉન્મત્તાવસ્થાની અનન્ય ગંભીરતા, લાગણી વિવશતા, ધર્માચાર, કર્તવ્યભાન, વિવેકબુદ્ધિ, સાહસિકતા, વગેરે તેના ચરિત્રના વિકાસના દ્યોતક છે.

'ધ્રુવસ્વામિની' નાટકમાં હરિસેન 'વિજયીધર્મ' વિશે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતા જણાવે છે કે,

"મહાક્ષત્રપ, આર્યાવર્તની કીર્તિ કલંકિત થાય એવી આ માગણી છોડી દો, એવી મગધની મહાદેવીની પ્રાર્થના છે જેણે જન્મ્યાં પછી કોઈ પાસે કંઈ માગ્યું નથી તે તમારી પાસે યાચના કરે છે. રાજ્ય આવે ને જાય છે. વિજય મળે છે ને ચાલી જાય છે. પણ કીર્તિને લાગેલા ડાઘ કદી જતા નથી. મહાદેવી યાચે છે. તે (પરાક્રમદેવ) મહાનુભાવે ધર્મ તજી વિજય મેળવ્યો નથી. ને વિજય મેળવી ધર્મ તજ્યો નથી"''^{૧૫}

હરિસેન મહાક્ષત્રપને સમજાવતા કહે છે કે, આ રાજનીતિની વાત નથી. ધર્મની વાત છે. રાજનીતિ ગમે તેવી પણ ચંચલ છે. ધર્મ સનાતન છે.

આ નાટકમાં આચાર વિચારનું નિયમન કરનાર 'યાજ્ઞવલ્કય' ના બ્રહ્મશબ્દો આ મુજબ જોવા મળે છે.

જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે.

વત્સો, ધર્માનુરત થાઓ.

જે ગુપ્તકુલની કીર્તિ અને સનાતન ધર્મનો ભાર વહેવા યોગ્ય હોય તેને રાજયતિલક કરો.

ધર્મથી અલબ્ધને મેળવેલું, લબ્ધને યત્નથી પાળવું, પાળેલું નીતિથી વધારવું, અને વધેલું સુપાત્રને આપવું એટલે રાજધર્મ.

પૃથ્વીનું ધર્મથી પાલન કરજે.

આમ, આ ઐતિહાસિક નાટકમાં આર્યત્વ, શ્રેષ્ઠત્વ અને રાષ્ટ્રત્વનો ત્રિવેણી સંગમ જોવા મળે છે.

'પુરંદર પરાજય' મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકોમાંનું એક મહત્ત્વનું નાટક છે. પ્રાગ્ઐતિહાસિક કાળની સંસ્કૃતિ તથા આલેખતું એક મહાનાટક છે.

'પુરંદર પરાજય' નાટકમાં સુકન્યાના હૃદયમાં કામ અને ધર્મની બે વિરોધી વૃત્તિઓ વચ્ચે તુમુલ મંથન જામે છે. કે વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર, તેની પોતાની અંદર રહેલ, એક વખત સુપ્ત પણ પછીથી જાગ્રત થયેલા આત્માથી જ થાયડ છે. નાટકમાં અંતે સુકન્યાનો અંતરાત્મા જાગ્રત થાય છે તેની વિલાસી વૃત્તિના ખેંચાણથી તે અશ્વિની કુમારોને નિમંત્રે પણ તે જ પોતે વિદન્વતના ભયને કારણે આવી શકતા નથી. ત્યારે વિદન્વત પાસે તે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી પ્રાયશ્ચિત માગી લે છે. આખરે કામની સામે ધર્મ અથવા શ્રેયની ભાવનાનો વિજય થાય છે.

આ નાટકમાં શાયાતીએ નવો જીવનમંત્ર માનવજાત સમક્ષ રજૂ કર્યો એ મંત્ર છે 'પત્નીને પતિના ઐક્યનો, અભિન્નતાનો અને એ ઐક્યને અભિન્નતા સાધે તે આર્યા.'

'પુરંદર પરાજય' નાટકમાં સ્ત્રીની પવિત્રતા, સ્ત્રીનું પાતિવ્રત્ય એની પોતાની ઈચ્છાને આધીન છે. પુરુષે બળાત્કારથી પળાવેલું પાતિવ્રત્ય કશા કામનું નથી. સ્ત્રીપુરુષની પવિત્રતા ઉપર અને પતિપત્નીની અભિન્નતા ઉપર શક્તિ અને સંસ્કારોની શુદ્ધિનો આધાર છે. પણ સ્વેચ્છાથી સેવાય એ જ સાચી પવિત્રતા એ તત્ત્વ કેન્દ્રસ્થાને છે. શ્રી મુનશી સુકન્યા પાસે કહેવડાવે છે કે :

"વિદન્વંત, એ અભિન્નતા તમારે સાચવવાની નથી મારે અમારે સ્ત્રીઓએ સાચવવાની છે એ અભિન્નતામાં જ આર્યોની શક્તિને ગર્વ સમાયા છે. તેમના પર તેમના સંસારના સાતત્યનો પાયો રચાયો છે."^{૧૬}

જો મનનો વેગ બાહ્ય આકર્ષણ તરફ ન જ ઘસતો હોય, અંતઃકરણમાં નબળાઈથી કે રૂઢિબળથી કે પૂર્વાભ્યાસના બળથી શાંતિ જ હોય તો સંયમ કે પવિત્રતાનું મહત્ત્વ શું ? સ્વાભાવિક રીતે સત્ય બોલાતું હોઈ, કોઈ ખોટું ન બોલી શકતું હોય તો સત્યની નીતિ તરીકે કિંમત પણ શું રહે ? સત્ય પાળવા માટે જે પ્રયત્ન કરવો પડે છે એ પ્રયત્ન જ સત્યની નૈતિક કિંમતનું મૂલ્ય છે.

આર્યત્વની આશીર્વાદ પ્રણાલિકા આ નાટકમાં દૃષ્ટિગોચર થતી જોવા મળે છે. શર્ચાતિ સુકન્યાને આશીર્વાદ આપતાં કહે છે કે, સુકન્યા તારું અને તારા પતિનું કલ્યાણ થજો !

"મન સમાન, સમાન મંત્ર,
સમાન ચિત, સમાન વૃત્તિ હોજો,
વૃદ્ધિ અભિવૃદ્ધિ વીર્યે,
રાષ્ટ્રે દંપતી વર્ધજો
દો ત્વષ્ટા સર્વતઃ શાંતિ,
તૃષ્ટિ પુષ્ટિદીર્ઘ આયું"^{૧૭}

ત્રિષ્ટુપ છંદમાં લખાયેલી ઉપરોક્ત પંક્તિમાં સમર્ગ રાષ્ટ્રના દંપતીઓના કલ્યાણ વિશેનો આશીર્વાદ તથા સમાનતા, યશસ્વિતા, શાંતિ અને દીર્ઘઆયુના આશિષ અપાયા છે.

'અવિભક્ત આત્મા' શ્રી મુનશીનું એક મહત્ત્વનું પૌરાણિક નાટક છે. તેનાં બંને પાત્રો વસિષ્ઠ અને અરુંધતી પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં વસિષ્ઠ અને અરુંધતીની કથા દ્વારા લગ્ન સ્નેહની ઉત્તમતાનો આદર્શ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

"વસિષ્ઠ શુદ્ધ આર્ય સંસ્કૃતિના આદિ પ્રતિનિધિઓમાંના એક છે. સપ્તર્ષિમાં મરીચિ, અત્રિ, અંગિરસ, પુલહ, પુલત્ય, કૃત તથા વસિષ્ઠ સાતે ઋષિઓની સ્ત્રીઓનાં

નામ પુરાણોમાં છે. છતાં તેમાંથી માત્ર અરુંધતી જ સાતે ઋષિઓની સમોવડી પદવીએ પહોંચી અને સપ્તર્ષિ મંડળમાના તારાઓમાં પણ એક તારો અરુંધતીનો છે. આપણા કર્મકાંડમાં પણ સપ્તર્ષિની સાત સોપારી સાથે અરુંધતીની આઠમી સોપારી મુકાય છે. પરણી ઉઠેલી સ્ત્રીને અરુંધતીનો તારો બતાવવાની રીત હજુ ચાલે છે. વસિષ્ઠ અને અરુંધતીના જોડામાં સમાયેલો આદર્શ કંઈક અદ્વિતીય છે.

વસિષ્ઠને અરુંધતીને સપ્તર્ષિમંડળમાં સ્થાન આપ્યા વિના ચાલે તેમ ન હોય અને વસિષ્ઠ એકલા કે, અરુંધતી એકલા આ સ્થાન સ્વીકારે એમ ન હોય તો જ એ બંનેને અપવાદરૂપે એ સ્થાન મળ્યું હોય એવી કલ્પનાને આધારે 'અવિભક્ત આત્મા' નાટકનું સર્જન થયેલું છે.

'અવિભક્ત આત્મા' નું મૂળ વક્તવ્ય સ્ત્રીપુરુષનાં લગ્નસ્નેહ અને એ સ્નેહ દ્વારા પ્રકટતા અદ્વૈતનું છે. પણ એ વક્તવ્ય શ્રી મુનશીએ જે કથાવસ્તુ દ્વારા વ્યક્ત કર્યું છે. તેના પાયામાં સપ્તર્ષિઓ અને આર્યોના જીવન વચ્ચેના સંબંધની આ કલ્પના રહી છે. 'અવિભક્ત આત્મા' માં વસિષ્ઠ જે તપ કરે છે તે બ્રહ્માનુભવ કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે નથી પણ તેનો આદર્શ તો સમસ્ત આર્યાવર્ત અને આર્યજાતિનું કલ્યાણ છે, જેનાથી આર્યોનું જીવન શાંત અને સ્થિર થાય તે સાચું તપ.

સમર્થ અને સંસ્કારી યુગલો દામ્પત્યનો ભાર વહન કરે એમાં કશું જ પાપ નથી. ઉલટું એવા દામ્પત્ય દ્વારા સમર્થ અને સંસ્કારી આર્યોનું સર્જન થાય તો તે એક જાતની તપશ્ચર્યા છે. આ સંદેશ 'અવિભક્ત આત્મા' નાટકમાંથી ફલિત થાય છે.

આર્યસંસ્કૃતિ જપ, તપ અને વ્રતમાં શ્રદ્ધા રાખનારી સંસ્કૃતિ છે. 'અવિભક્ત આત્મા' નાટકમાં 'તપ' વિશે 'વસિષ્ઠે' આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

'દેહનાં વ્રત વરુણનાં છે. તેની અવગણના કર્યે તપની સિદ્ધિ ન થાય.' પૃ.૫૮

'આત્મા અવિભક્ત સ્વરૂપે પ્રગટે છે, ત્યારે જ તપશ્ચર્યા સંપૂર્ણ થાય છે.' પૃ.૫૯

'પોતાના આત્માથી વિમુખ બન્યે કોઈનો ઉદ્ધાર થયો છે.' પૃ.૬૬

'અવિભક્ત આત્મા' નાટકમાં સ્ત્રી-પુરુષ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરતી જોવા મળે છે. આ કાળમાં પણ સ્ત્રી-પુરુષ સમોવડી હતી જ એ વસિષ્ઠ અને અરુંધતીના પાત્ર દ્વારા મુનશીએ દર્શાવ્યું છે.

'તર્પણ' નાટકમાં લોકસ્વાતંત્ર્યની ભાવના અને એક બાજુ પ્રેમ વચ્ચે સંઘર્ષ જોવા મળે છે. આર્યાવર્તનું પુનઃસ્થાપન એટલે કે, તાલજંઘોએ દબાયેલી ભૂમિને એમનો વિનાશ કરી હૈહયોએ પાછી મેળવવી સ્વરાજ્ય સ્થાપવું અને એ રીતે આર્યસંસ્કારનું યજ્ઞને ધર્મ, મંત્રને પુરાણ, તપ, સત્યને ઋત એ સર્વેનું સરંક્ષણ કરવું એ 'તર્પણ' માં રહેલી ભાવના છે.

વિદેશીઓ પાસેથી આર્યાવર્ત પાછું મેળવવા શાંતિમય અહિંસાત્મક ઉપાયો જ યોજવા જોઈએ એવો આગ્રહ 'તર્પણ' માં નથી. મુનશીએ 'હિંસા', સ્વીકારી છે. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે 'હિંસા' આવશ્યક હોય, તો ગમે તેવી પણ 'હિંસા' કર્તવ્ય છે. આર્યાવર્તનું સ્વાધીનપણું હિંસાથી મળતું હોય તો એ 'હિંસા' અમને અગ્રાહ્ય નથી.

'તર્પણ' નાટકમાં દેશભક્તિ અને સ્વતંત્રતાની ભાવના પ્રધાન છે. સ્વતંત્રતાની ભાવના શુકાર્યાર્થના 'સંજીવન મંત્ર' ના નામથી શ્રી મુનશીએ આલેખી છે.

'પુત્ર સમોવડી' નાટકમાં પ્રેમ અને ધર્મ વચ્ચેના સંઘર્ષનું સુંદર નિરૂપણ થયું છે.

'દેવયાની' ત્રણે લોકના સ્વાતંત્ર્ય માટે તેના પ્રેમી કચ અને પતિ યયાતિનો ત્યાગ કરે છે. દેવયાનીની લડત મહાન છે. કારણ કે તે પુત્રી હોવા છતાં પુત્ર સમોવડી થવાનું બીડું ઝડપે છે. 'નમવું નહીં' 'નમાવવું નહીં', 'સેવા કરવી નહીં' 'સેવા કરાવવી નહીં' એ તેની ભાવના છે. આ ભાવનાને ત્રણે લોકમાં ફેલાવવા 'દેવયાની' સર્વસ્વનો ભોગ આપે છે. અને કહે છે કે 'ભક્તને ભગવાન કરીશ.'

મુનશીએ સ્વતંત્રતાની નવી ભાવનાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આ ભાવના શુકાર્યાર્થના 'સંજીવનમંત્ર' ના નામથી શ્રી મુનશીએ નીચેના શબ્દોમાં કહી છે.

"ડરવું નહીં, હઠવું નહીં

નમવું નહીં, ને યુદ્ધ કરવું સર્વદા,

અજયમાં કે વિજયમાં

આ જન્મમાં કે મૃત્યુમાં

ને આખરે પરલોકમાં"^{૧૮}

આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા ઈચ્છનારે નિર્ભયતા અડગતા, સ્વમાન, પરાક્રમ વગેરે ગુણો કેળવવા સાથે કોઈને દાસ ન બનાવવાની, માનવમાત્રનો સમાન ભૂમિ ઉપર સહચાર સાધવાની ઈચ્છા, સ્વાધીન વીરતાનો વિજય, સમસ્ત જગતની મુક્તિ, દાસત્વનો વિનાશ, જુલ્મી સત્તાકાંક્ષીનો પરાજય, સમરસતા, સંસ્કૃતિવાદ અતિસ્પષ્ટપણે પ્રગટ થયા છે. આમ 'સ્વાતંત્ર્ય રક્ષા' આ નાટકમાં ઉદ્ઘોષિત થયેલ છે.

'લોપામુદ્રા' ભાગ-૧ થી ૪ શ્રી મુનશીનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્ય સર્જન છે. એનો પહેલો ભાગ નવલકથા છે. બાકીના ત્રણ ભાગ નાટક સ્વરૂપે છે.

'લોપામુદ્રા' ના બધાજ ભાગોમાં ઋગ્વેદકાલનું પ્રારંભિક દર્શન છે. બીજા વિભાગમાં લોપામુદ્રા પોતે ઋષિપદ પામી છે. તે અગત્યનું સંવનન કરે છે અને તેને પરણે છે. વિશ્વામિત્ર દેવોની સાક્ષીએ શંબરકન્યાને આર્યા બનાવે છે. વસિષ્ઠ આર્ય જાતિની વિશુદ્ધિ માટે મથે છે. વિશ્વામિત્ર યોગ્ય દસ્યૂઓને સંસ્કાર આપી આર્ય બનાવી શકાય. તેવું મંતવ્ય ધરાવે છે. વસિષ્ઠના ભાઈ અગત્ય શરૂઆતમાં વિશ્વામિત્રનો વિરોધ કરે છે પણ છેવટે 'લોપામુદ્રા' સાથેના સંવાદ પરામર્શથી વિશ્વામિત્રના અભિપ્રાયને સત્ય માને છે. છેલ્લા ભાગમાં વિશ્વરથ રાજપદ છોડી ઋષિ બને છે, અને વિશ્વામિત્રના નામથી ઓળખાય છે. તે અગત્યની પુત્રી રાહિણીને પરણે છે.

આર્યાવર્તની આદિમ કાળનું ભાવના ચિત્ર ઉપજાવવાનો આર્ય સંસ્કૃતિના 'પ્રાણ' ને પ્રત્યક્ષ કરવાનો મુનશીએ પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ પ્રયત્ન વાચકને ઘડીભર ભવ્યભૂતકાળની ધુમ્મસઘેરી સૃષ્ટિમાં ઉપાડી જઈ તેને વિસ્મય જનક નાટ્યાનુભવ કરાવવામાં સફળ નીવડે છે.

મુનશીનાં સામાજિક નાટકોમાં તેમના સમાજ નિરીક્ષક અને સુધારક તરીકેનાં કેટલાંક ચોક્કસ મંતવ્યો પ્રગટ થયાં છે. આ નાટ્યકૃતિઓ એક રીતે કહીએ તો સમાજાભિમુખ છે.

આર્યસંસ્કૃતિમાં પરિવાર વ્યવસ્થા ઉત્તમ છે. પરંતુ માનવ સ્વભાવને કારણે, વિચારભેદને કારણે પરિવારમાં નાના-મોટા ઝઘડા થતા હોય છે. છતાં પણ સમજ શક્તિ અને સહનશક્તિને આધારે પુનઃપરિવાર સુંદર અને સુશીલ બનાવી શકાય છે. 'વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય' નાટકમાં આ જ પ્રકારે વાવાશેઠ પોતાના પરિવારને યોગ્ય દિશામાં લાવે છે.

'બે ખરાબ જણ' નાટકમાં નાયિકા રંભાને તેના પિતા, જોર જુલમથી પરણાવવા માટે આગ્રહ કરે છે. કુટુંબીઓના જુલમથી કે રામદાસ ડગલીવાળા જેવા કરોડપતિની લાલચથી ડગ્યા વિના પોતાને યોગ્ય લાગતા એવા ભમતારામ મોહન મેડીકાને પરણે છે.

રંભાનું પાત્ર બળવાન અને ગતિશીલ છે. તેની પોતાની ઈચ્છા મુજબના પુરુષ સાથે એ લગ્ન કરે છે.

'આજ્ઞાંકિત' નાટકમાં માતાની ધનલાલચ રૂપી શેતાનિયતની સામે સવિતા પ્રયંડ બંડ જગાવે છે અને જોઈતા સાથે પરણે છે.

'કાકાની શશી' આપણા વર્તમાન સ્ત્રીસમાજની આલોચના રૂપે લખાયેલું નાટક છે. કહેવાતી સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિ નીચે અતૃપ્ત કામવાસના રહેલી છે. તેમ મુનશીએ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું છે. સ્ત્રીસમાનતા સંઘની દરેક સભ્ય મુખ્યત્વે કામવાસનાથી પીડાતી બાઈ છે. દરેક સભ્ય સંઘમાં નક્કી કરે છે કે લગ્ન જ આપણાં બધાં દુઃખનું મૂળ છે પણ પ્રસંગ મળતાં પુરુષને પોતાના તરફ આકર્ષવામાં એક પણ સભ્ય પાછળ રહેતી નથી.

નાટ્યકારે કાવ્યપ્રચુર ભાષામાં 'શશી' નું વર્ણન આ રીતે કર્યું છે.

ભવ્ય સ્ત્રીત્વના અવતાર સમી એ સંસ્કાર મૂર્તિ

વિદ્યા એમની વાણીમાંથી ઝરે છે ને નયનોમાંથી નીતરે છે સદાય પ્રેરણા.

'બ્રહ્મચર્યાશ્રમ' નાટકમાં મુનશીએ બ્રહ્મચર્ય પર કટાક્ષ કર્યો નથી. બ્રહ્મચર્યની ભાવના પર કટાક્ષ નથી. જે પરિસ્થિતિ સાથે બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ સંસુગત નથી. છતાં જે વ્યક્તિઓએ પરિસ્થિતિને પ્રકૃતિને અવગણી એ આદર્શ સેવવા તત્પર થાય છે. એ પાત્રો પર કટાક્ષ કર્યો છે.

'પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર' નાટકમાં શિક્ષિત સમાજની અશિક્ષિતતાને તાદેશ કરી છે. જે 'સ્નેહસંભ્રમ' તરીકે ઓળખાય છે.

'ડૉ. મધુરિકા' નાટકમાં અર્વાચીન નારીને પુરુષના પૈસા જોઈએ છે, પણ એને છોકરાં નથી જોઈતાં, આ જ વિચાર કેન્દ્રમાં છે. ડૉ. મધુરિકા પાશ્ચાત્ય વિચારસરણીને અનુસરે છે. ડૉ. મધુરિકા સમાજને આઘાત આપનારી, સમાજ પરત્વે બેવફા, પોતાનું જીવન પોતાની મરજીથી જીવનારી ત્રીસ વર્ષની આકર્ષક સ્ત્રી છે.

રૂપ અને બુદ્ધિનું અહંકાર મધુરિકામાં અનુભવાય છે. તે પરણતા પહેલા નરેન્દ્ર પાસે ત્રણ શરતો મૂકે છે.

૧. મારા ઘંધાની આડે ન આવવું.
૨. મારા મિત્રો અને મારી વચ્ચે ન આવવું.
૩. બાળકો ન થવાં જોઈએ.

ગળાબૂડ પ્રેમમાં હોવાને કારણે નરેન્દ્ર શરતો સ્વીકારી પરણી જાય છે. પૈસા છે, ડિગ્રી છે, રૂપાળી પત્ની છે. પણ એની પાસે સુખ નથી. પૈસા વડે સુખ નથી મળતું એ તો સુખી થતાં આવડતું હોય તો સુખી થવાય એ વાત તે વીસરી ગયો છે. ઉત્સાહમાં તેણે સ્વીકારેલી શરતો દામ્પત્યપ્રેમના સુખમાં તેને ઝેર જેવી લાગે છે.

આધુનિક નારીની પુરુષને આકર્ષવાની લાક્ષણિકતાને કારણે ગૃહસ્થી જીવનમાં કટુતા આવે છે. આજકાલની સ્ત્રીઓ વડ અને પીંપળો કોઈને પૂજે એમ નથી. શામસિંહ જેવા નોકરને મન આ તો 'પાવડર અને લિપસ્ટિક કા રાજ' જેવા આધુનિક સ્ત્રીનો જમાનો દર્શાવાયો છે.

ડૉ. મધુરિકાના પતિ નરેન્દ્રનું દુઃખ આ રીતે વ્યક્ત થયું છે.

"પરણીને તેં મને શું સોંપ્યું ?

તું તો તારા ઘંધાની

તારા મિત્રોની

તારા જગતની

નથી સખી બની સાંત્વના દીધી.

નથી મિત્ર બની આત્મવિશ્વાસ દીધો.

નથી રંભા બની સેજ શોભાવી

નથી જનની બની ઘર ઉજાળ્યું."¹⁷

'ડૉ. મધુરિકા' નાટકના અંતે મધુરિકાનું સુષુપ્ત માતૃત્વ જાગે છે. પતિને 'વચન' થી એ મુક્ત કરે છે. મન, ઊર્મિ અને શરીરને એકાગ્રતા વગર મોક્ષ નથી. એ તે પિછાણે છે. અને પતિમય બને છે. પ્રેમની નગરી નવી બનાવવા તે તૈયાર થાય છે. પ્રેમ, આનંદ અને એકતા સાથે નાટકનો અંત આવે છે.

'છીએ તે જ ઠીક' નાટકમાં પુરુષ સમોવડી થવા ચાહતી અને તેમ કરવામાં પોતાનું સ્ત્રીત્વ અને સ્ત્રી તરીકેનો ધર્મ ભૂલી ગૃહપતિને સંતાનો પ્રત્યેનાં પ્રેમકર્તવ્યો વીસરતી આજની નૂતન નારીને પાછા વળવાનું કહેવાનું, તેને સાચું સ્ત્રીત્વ અને નારીજીવનની કૃતાર્થતા સંપડાવે એવો તેનો સ્વાભાવિક, મૌલિક અને ઉદ્ધારક સ્વધર્મ શીખવવાનું, સ્ત્રીને સ્ત્રી જ કહેવાની શીખ આપવાનું છે.

"આપણે આપણા ધર્મ સંભાળવા,

કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી"¹⁸

'વાહ રે મેં વાહ!' નાટકમાં મુનશી પોતાની પુત્રીને સ્વભાવમાંથી ભય કાઢી નાખવા ચિત્ત એકાગ્ર કરવાનું કહે છે. 'નિર્ભયતા' આ નાટકનો પ્રાણ છે. આમ, મુનશીની નવલકથાઓ અને નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ અવશ્ય વ્યક્ત થઈ છે.

પાઠટીપ

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	આવૃત્તિ	પૃ.નં.
૧.	પાટણની પ્રભુતા	ક.મા.મુનશી	ચૌદમી	૩૮
૨.	ગુજરાતનો નાથ	"	સાતમી	૩૦૯
૩.	રાજાધિરાજ	"	સાતમી	૭૫
૪.	ગુજરાતી નવલકથા	રઘુવીર ચૌધરી, રાધેશ્યામ શર્મા	પ્ર.આ.	૧૭૩
૫.	મુનશી	વિનોદ અધ્વર્યુ	પ્ર.આ.	૦૭
૬.	પૃથિવીવલ્લભ	ક.મા.મુનશી	સાતમી	૦૩
૭.	પૃથિવીવલ્લભ	"	સાતમી	૧૧૮
૮.	ભગવાન કૌટિલ્ય	"	સાતમી	૧૨૪
૯.	કૃષ્ણાવતાર ખંડ-૫	"	સાતમી	૩૦
૧૦.	કોનો વાંક	"	સાતમી	૨૨
૧૧.	કોનો વાંક	"	સાતમી	૧૪૪
૧૨.	'શબ્દ સૃષ્ટિ' સ્વાતંત્ર્ય સુવર્ણજયંતિ વિશેષાંક ગુજરાતી નવલકથા (૧૯૧૫ થી ૧૯૪૭)	ઓગષ્ટ-સપ્ટેમ્બર	૧૯૯૮	૭૭
૧૩.	સ્વપ્નદૃષ્ટા	ક.મા.મુનશી	સાતમી	૯૧
૧૪.	મુનશીગ્રંથાવલિ-૧૧	'	પ્ર.આ.	૨૪૨
૧૫.	ધ્રુવસ્વામિની દેવી	"	આઠમી	૧૯૮
૧૬.	પુરંદર-પરાજય	"	૧૯૮૭	૪૦
૧૭.	એજન	"	૧૯૮૭	૨૦
૧૮.	મુનશી ગ્રંથાવલિ-૧૧	"	આઠમી	૧૬૧
૧૯.	એજન'	"	"	૩૧૩
૨૦.	એજન	"	"	૪૬૦

પરિશિષ્ટ

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

૧. અરવિંદનો ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ – ડૉ. પ્રવીણા પટેલ (૧૯૮૪)
૨. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ – ડૉ. રમેશ ત્રિવેદી (૧૯૯૪)
૩. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા – ધીરુભાઈ ઠાકર (૧૯૯૪)
૪. અભ્યાસ અને આલોચના – ડૉ. બિપિન આશર (૨૦૦૩)
૫. અડધે રસ્તે – ક. મા. મુનશી (૧૯૭૨)
૬. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ – પ્રા. રતિલાલ નાયક, સોમાભાઈ પટેલ, કંચનલાલ કાંટાવાળા (પ્ર. આ.)
૭. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ – પ્રિ. નટુભાઈ ઠક્કર, ડૉ. ભૂપેન્દ્ર મિસ્ત્રી, પ્રા. પ્રતિભા શાહ (પ્ર. આ.)
૮. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય – ડૉ. ભરત ઠાકર, ડૉ. ધર્મેન્દ્ર માસ્તર (પ્ર.આ.)
૯. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ – ડૉ. રણજિત પટેલ 'અનામી', રામચંદ્ર પંડ્યા (પ્ર.આ.)
૧૦. એકાત્મતા સ્ત્રોત – સાધના પ્રકાશન – કર્ણાવતી (પ્ર.આ.)
૧૧. અંજલિ – સાધના પ્રકાશન – કર્ણાવતી (પ્ર.આ.)
૧૨. આપણા પ્રેરક પર્વોત્સવો – સાધુ વિવેક સાગર દાસ (૨૦૦૦)
૧૩. આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો – સાધુ વિવેક સાગર દાસ (૨૦૦૩)
૧૪. આપણું સાહિત્ય અર્વાચીનકાળ – રામપ્રસાદ શુક્લ અને ડૉ. બિપિન ઝવેરી (પ્ર.આ.)
૧૫. આદિવચનો ભાગ-૧ – ક. મા. મુનશી (૧૯૩૩)
૧૬. આદિવચનો અને બીજાં વ્યાખ્યાનો ભાગ-૨ – ક.મા.મુનશી (૧૯૪૩)
૧૭. કથા પદ – સુમન શાહ (૧૯૯૨)

૧૮. કનૈયાલાલ મુનશી – કનૈયાલાલ જોશી (૨૦૦૧)
૧૯. કનૈયાલાલ મુનશી જન્મ શતાબ્દી અધ્યયન ગ્રંથ (૧૯૮૭)
૨૦. કનૈયાલાલ મા. મુનશી – ડૉ. મધુસૂદન પારેખ (૧૯૬૭)
૨૧. કનૈયાલાલ મુનશી : વ્યક્તિત્વ અને વાઙ્મય (પ્ર.આ.)
૨૨. કનૈયાલાલ મુનશી – મનસુખલાલ ઝવેરી – વોરા પ્રકાશન
૨૩. કનૈયાલાલ મુનશી – મનસુખલાલ ઝવેરી – કુમકુમ પ્રકાશન
૨૪. કનૈયાલાલ મુનશી – ધનવંત ઓઝા – કુમકુમ પ્રકાશન
૨૫. કનૈયાલાલ મુનશી – અભ્યાસ – પ્રા. રતિલાલ નાયક અને પ્રા. સોમાભાઈ પટેલ (પ્ર.આ.)
૨૬. કેટલાક લેખો ભાગ-૧,૨ – ક.મા.મુનશી (૧૯૨૬)
૨૭. ખિસ્સા કોશ – ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (૧૯૮૩)
૨૮. ગુજરાતી કથાવિશ્વ – સં. બાબુ દાવલપુરા – નરેશવેદ (પ્ર.આ.)
૨૯. ગુજરાતી નવલકથા – રઘુવીર ચૌધરી, રાઘેશ્યામ શર્મા (૧૯૮૧)
૩૦. ગુજરાતી ગ્રંથકાર શ્રેણી-૧૪ – મનસુખલાલ ઝવેરી (૧૯૮૮)
૩૧. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ – ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (૧૯૭૮)
૩૨. ગુજરાતી સાહિત્ય એનું મનન અને વિવેચન – રામચંદ્ર શુક્લ (૧૯૩૬)
૩૩. ગુજરાતના ઘડવૈયા – અરવિંદ ગજજર (૨૦૦૩)
૩૪. ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખા દર્શન – પ્રા. મનસુખલાલ ઝવેરી અને ડૉ. રમણલાલ શાહ (પ્ર. આ.)
૩૫. ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા – ખંડ-૨ – ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર (પ્ર.આ.)
૩૬. ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ – ભાગ-૨ – ડૉ. ઈશ્વરલાલ ર. દવે
૩૭. ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય – ડૉ. સુસ્મિતા મહેડ (પ્ર.આ.)
૩૮. ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગદર્શક સ્તંભો દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી (પ્ર.આ.)
૩૯. ગુજરાતી નાટ્ય સાહિત્યનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ – ડૉ. મહેશ ચોકસી

૪૦. ગુજરાતના જયોતિર્ધરો — ક. મા. મુનશી (૧૯૨૬)
૪૧. સચિત્ર સાહિત્ય — ડૉ. ઉપેન્દ્ર ર. ભટ્ટ (પ્ર. આ.)
૪૨. જોડણી કોશ (સાર્થ ગુજરાતી — ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ — ૨૦૦૫)
૪૩. જોડણી સાવ સહેલી — ત્રિકમલાલ પટેલ (૨૦૦૦)
૪૪. જીવનનું કાવ્ય — સં. ભોળાભાઈ પટેલ (૧૯૮૨)
૪૫. જીવભાવના (પ્ર. આ.)
૪૬. પરિષદને પ્રમુખપદેથી — ક. મા. મુનશી (૧૯૫૫)
૪૭. બૃહદ્ ગુજરાતી કોશ — કે. કા. શાસ્ત્રી (૧૯૮૧)
૪૮. ભગવદ્ગીતા અને અર્વાચીન જીવન — ક. મા. મુનશી (૧૯૫૦)
૪૯. ભરૂચ જિલ્લાના જયોતિર્ધરો (સંપાદન)
૫૦. ભગવદ્ગીતા — અનુ. મગનલાલ પ્રજાપતિ (૧૯૯૫)
૫૧. ભગવદ્ગોમંડલ — ભગવતસિંહજી (૧૯૪૮)
૫૨. ભારતીય શિક્ષા યુગે યુગે — ડૉ. સરોજ અગ્રવાલ (૨૦૦૨)
૫૩. ભારતીય હિન્દુ સંસ્કૃતિ (પ્ર.આ.)
૫૪. ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝળક — પ્રવીણચંદ્ર પરીખ (૧૯૮૧)
૫૫. ભારતીય સંસ્કૃતિ — સાને ગુરુજી અનુ. સંજય શ્રીપાદભાવે (૨૦૦૦)
૫૬. ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા — મહર્ષિ અરવિંદ (૧૯૭૨)
૫૭. ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝળક — થોમસ પરમાર (૧૯૮૨)
૫૮. ભારતીય સંસ્કારો — પ્રા. ભારતી કે. શેલત (૧૯૮૩)
૫૯. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં રહસ્યમય પ્રતીકો — શાંતિકુમાર ભટ્ટ (૧૯૯૯)
૬૦. ભારતીય દર્શનો — સ્વામી સચ્ચિદાનંદ (૧૯૯૭)
૬૧. ભારતીય શિક્ષણનાં મૂળ તત્ત્વો — લજ્જારામ તોમર (૧૯૯૯)
૬૨. ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝળક — થોમસ પરમાર (૧૯૮૨)
૬૩. મારી ઈત્તર પ્રવૃત્તિ — ક. મા. મુનશી (પ્ર.આ.)
૬૪. મુનશી ગ્રંથાવલિ ભાગ — ૧ થી ૧૨ (જન્મ શતાબ્દી આવૃત્તિ)

૬૫. મુનશી એક નાટ્યકાર – ડૉ. રવીન્દ્ર ઠાકોર (પ્ર.આ.)
૬૬. મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ – ડૉ. જયંત વ્યાસ (પ્ર.આ.)
૬૭. મુનશીની નવલકથાનાં સ્ત્રીપાત્રો (લીના પરીખ – પ્ર. આ.)
૬૮. મુનશીના ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક નાટકો – ડૉ. બાબુભાઈ દાવલપુરા
૬૯. લેખન પદ્ધતિ અને પ્રૂફવાયન – ડૉ. રમેશ શુક્લ (૧૯૮૧)
૭૦. વંદના – સંસ્કાર ગુર્જરી (૨૦૦૭)
૭૧. વાયન કૌશલ – ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ (૧૯૮૭)
૭૨. વિજીગીષુ જીવનવાદ – પૂ. પાંડુરંગ શાસ્ત્રી (સત્તરમી આવૃત્તિ)
૭૩. શ્રી ગુરુજી સમગ્ર – ભાગ-૨ – અનુ. દોલતભાઈ મહેતા (પ્ર.આ.)
૭૪. શ્રી ગુરુજી સમગ્ર – ભાગ-૩ – અનુ. આરતી ઓઝા (પ્ર.આ.)
૭૫. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા – સં. કૃપાશંકર જાની (પ્ર.આ.)
૭૬. શ્રી ગુરુજી અને રાષ્ટ્ર અવધારણા – મા. ગો. વૈદ્ય (પ્ર.આ.)
૭૭. સત્યાર્થ પ્રકાશ – મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી (૨૦૦૨)
૭૮. સર્વધર્મ દર્શન – ગુણવંત ખરવાણિયા (૨૦૦૨)
૭૯. સરળ ગુજરાતી વ્યાકરણ – ડૉ. ભરતકુમાર ઠાકર (૨૦૦૪)
૮૦. સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ – નવજીવન પ્રકાશન (૧૯૪૯)
૮૧. સાહિત્ય પ્રારંભિકા – હિંમતલાલ ગ. અંજારિયા (પ્ર.આ.)
૮૨. સાહિત્યકાર કનૈયાલાલ મુનશી – ડૉ. સુહાસી (પ્ર.આ.)
૮૩. સાહિત્ય કથા – ધનવંત ઓઝા (પ્ર.આ.)
૮૪. સંસ્કારવિધિ – સં. દયાલ આર્ય (૨૦૦૩)
૮૫. સંયુક્ત વ્યંજનો – મુનિશ્રી હિતવિજયશ્રી (૧૯૯૯)
૮૬. સ્વદેશી – દત્તોપંત ઠેંગડી (૧૯૯૪)
૮૭. હિન્દી જીવન શૈલી – પ્રકાશક વિદ્યાભારતી (૨૦૦૨)

તવલકથા સૂચિ :

૧. કોનોવાંક – કનૈયાલાલ મુનશી
૨. કૃષ્ણાવતાર ખંડ ૧ થી ૮ – કનૈયાલાલ મુનશી
૩. ગુજરાતનો નાથ – કનૈયાલાલ મુનશી
૪. જય સોમનાથ – કનૈયાલાલ મુનશી
૫. તપસ્વિની ભાગ ૧ અને ૨ – કનૈયાલાલ મુનશી
૬. પાટણની પ્રભુતા – કનૈયાલાલ મુનશી
૭. પૃથિવીવલ્લભ – કનૈયાલાલ મુનશી
૮. ભગવાન પરશુરામ – કનૈયાલાલ મુનશી
૯. ભગવાન કૌટિલ્ય – કનૈયાલાલ મુનશી
૧૦. ભગ્ન પાદુકા – કનૈયાલાલ મુનશી
૧૧. રાજાધિરાજ – કનૈયાલાલ મુનશી
૧૨. લોપામુદ્રા ખંડ-૧ – કનૈયાલાલ મુનશી
૧૩. લોમહર્ષિણી – કનૈયાલાલ મુનશી
૧૪. વેરની વસૂલાત – કનૈયાલાલ મુનશી
૧૫. સ્વપ્નદૃષ્ટા – કનૈયાલાલ મુનશી

નાટક સૂચિ :

૧. અવિભક્ત આત્મા – કનૈયાલાલ મુનશી
૨. આજ્ઞાંકિત – કનૈયાલાલ મુનશી
૩. કાકાની શશી – કનૈયાલાલ મુનશી
૪. છીએ તે જ ઠીક – કનૈયાલાલ મુનશી
૫. ડૉ. મધુરિકા – કનૈયાલાલ મુનશી
૬. તર્પણ – કનૈયાલાલ મુનશી
૭. ધ્રુવસ્વામિનીદેવી – કનૈયાલાલ મુનશી
૮. પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર – કનૈયાલાલ મુનશી

૯. પુરંદર પરાજય — કનૈયાલાલ મુનશી
૧૦. પુત્ર સમોવડી — કનૈયાલાલ મુનશી
૧૧. બે ખરાબ જણ — કનૈયાલાલ મુનશી
૧૨. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ — કનૈયાલાલ મુનશી
૧૩. લોપામુદ્રા ખંડ ૨, ૩ અને ૪ — કનૈયાલાલ મુનશી
૧૪. વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય — કનૈયાલાલ મુનશી
૧૫. વાહ રે મૈ વાહ — કનૈયાલાલ મુનશી

ગુજરાતી લેખ :

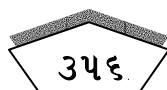
૧. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત રાષ્ટ્રભાવના — ડૉ. બળવંત જાની અને ભારતીય સંસ્કૃતિ
૨. નડીયાદની સાક્ષર ત્રિપુટીની સ્મૃતિમાં શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ વ્યાખ્યાન માળા — તખ્તસિંહ પરમાર
૩. ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના — ડૉ. નરેશ વેદ
૪. ભારતીય સાહિત્ય અને વૈશ્વિક સંદર્ભ — ડૉ. સુમન શાહ
૫. ભારતીય સાહિત્યમાં ભારતીયતા — ડૉ. ઈન્દ્રનાથ ચૌધરી
૬. ભારતીયતા એટલે શું ? — સ્વામી સચ્ચિદાનંદ
૭. સમયદ્વીપ એક અભ્યાસ — પ્રમોદકુમાર પટેલ
૮. સંસ્કૃતિ કેવી હોય ? — સ્વામી સચ્ચિદાનંદ
૯. સંસ્કૃતિ એક અવિરત ધારા — રાજેન્દ્ર દવે
૧૦. સાહોત્તરી ગુજરાતી નવલકથામાં ભારતીયતા — ડૉ. બિપિન આશર
૧૧. સોમતીર્થ : એક પરિચય — કાન્તિ પટેલ

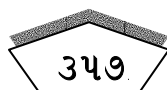
સામયિકો :

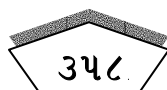
૧. અભિયાન (અક્ષય તૃતીયા — જન્માષ્ટમી અંક — ૨૦૦૨)
૨. કુમાર (ઓગસ્ટ — ૧૯૯૬)
૩. કેસૂડાં (વાર્ષિક સં. ૨૦૧૪, ૨૦૧૮)

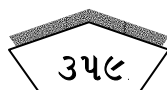
૪. કૌમુદી (એપ્રિલ - ૧૯૩૪)
૫. જીવન શિક્ષણ (સપ્ટેમ્બર - ૨૦૦૬)
૬. તાદૃશ્ય (એપ્રિલ - ૨૦૦૭)
૭. દર્પણ (૧૯૯૯)
૮. નવનીત સમર્પણ (ડિસેમ્બર - ૨૦૦૭)
૯. નવચેતન (દિવાળી અંક - ૨૦૨૨)
૧૦. પરબ (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - પરિષદ જ્ઞાનસત્ર વિશેષાંક)
૧૧. પાંચજન્ય (હિન્દી - દીપાવલી અંક - ઓક્ટોબર - ૨૦૦૬)
૧૨. વિચાર નવનીત (૨૦૦૬)
૧૩. વિચાર ભારતી (પત્રિકા, ફેબ્રુઆરી - ૨૦૦૭)
૧૪. વિવેક સુધા (ત્રિમાસિક) (માર્ચ-૨૦૦૫)
૧૫. વિશ્વમાનવ (દિવાળી અંક - અંક નં. ૧૭૨)
૧૬. વેદ સંદેશ (ડિસેમ્બર - ૨૦૦૩)
૧૭. શબ્દસૃષ્ટિ (સાહિત્ય અકાદમી - ગાંધીનગર - જુન - ૦૬)
૧૮. સમિધ - ૧, ૨ (સંપાદક ડૉ. સુરેશ દલાલ)
૧૯. સાધના (ભારત ગૌરવ વિશેષાંક - નવેમ્બર ૨૦૦૧)
૨૦. સંસ્કૃતિ (જાન્યુઆરી - માર્ચ - ૧૯૮૪)
૨૧. સંસ્કાર દીપિકા (શિક્ષણ પત્રિકા - મે-જૂન ૨૦૦૭)
૨૨. સ્વાધ્યાય (એપ્રિલ - સપ્ટેમ્બર - ૧૯૯૬)
૨૩. ક્ષિતિજ - નવલકથા અંક - ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૬

354

359

390

399

398

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં
 પીએચ.ડી. (Ph.D.)ની પદવી માટે પ્રસ્તુત
 મહાશોધ નિબંધ

ક. મા. મુનશીની નવલકથા અને નાટકમાં
 રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

*** પ્રસ્તુત કર્તા ***
 મનોજ યનિયારા
 એમ.એ., એમ.ફિલ.

*** માર્ગદર્શક ***
 ડૉ. જળવંત જાની
 પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ,
 ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
 સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
 રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૫.

*** વર્ષ : ૨૦૦૮ ***

પ્રમાણપત્ર

આથી પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે કે મનોજ ચનિયારાએ મારા માર્ગદર્શન હેઠળ અને મારાં સલાહ સૂચન પ્રમાણે "ક. મા. મુનશીની નવલકથા અને નાટકમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ" નામનો મહાશોધ નિબંધ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં પીએચ.ડી.ની પદવી માટે તૈયાર કર્યો છે. મહાશોધ નિબંધમાં તેને આ વિષય પર સ્વતંત્ર અધ્યયન – સંશોધન કરી તેમાં મૌલિક નિરૂપણ કર્યું છે.

વિશેષમાં આ મહાશોધ નિબંધ કે તેનો કોઈ અંશ પ્રકાશિત થયો નથી કે કોઈ પદવી માટે અન્ય યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કર્યો નથી.

દિનાંક :

સ્થળ : રાજકોટ

ડૉ. બળવંત જાની
પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ,
ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ – ૩૬૦૦૦૫.

અર્પણ

મારા અભ્યાસના

પથદર્શક અને પ્રેરણામૂર્તિ

પ. પૂ. શ્રી ભાનુભાઈ પટેલ

અને

આ. શ્રી ગિરીશજી જોશીને

ભૂમિકા

ભારતમાં વિવિધ પ્રાદેશિક અને સાંસ્કૃતિક પાર્શ્વ ભૂમિકાવાળા લોકો રહે છે. તેમનાં ધર્મ, ભાષા તથા રિવાજોમાં વૈવિધ્ય છે. આ વિવિધતાનું મૂળ દેશના ઇતિહાસમાં રહેલું છે. આજે ભારત વિવિધ જનસમુદાયનો બનેલો વિવિધ રંગી વિશ્વનો સૌથી મોટો લોકશાહી દેશ છે. ભારતનાં સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રકળા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, રમતો કે રાંધણકળા, સામાજિક વિધિઓ અને રીતિઓમાં ભારતના લોકોના સમાયોજન અને એકીકરણનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડે છે.

લોકોનું વૈવિધ્ય ભારતની સમાજ રચનાને એક અનોખો ઘાટ આપે છે. સંસ્કૃતિ પ્રધાન સમુદાયોને ભેગા કરીને તેમનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને સંલગ્નતાની લાગણી વિકસાવવી જરૂરી છે. પણ ભૂતકાળના અનુભવો દર્શાવે છે કે આ કાર્ય પડકારરૂપ છે. સ્વતંત્રતા મળવા સાથે યુગ બદલાયો કેળવણીનું સ્વરૂપ જો રાષ્ટ્રના હિતમાં હોય તો પ્રશ્ન ન હતો પરંતુ કેળવણીનું સ્વરૂપ રાષ્ટ્રને બાદ કરતું હોય તો પ્રશ્ન છે.

લોકોને પોતાની એકતાનું ભાન અને પ્રતીતિ થાય ત્યારે 'અમે ભારતીયો વિશ્વની બીજી પ્રજાઓ કરતાં અનોખા છીએ' એવો ખ્યાલ ઉપજે છે. આવું તાદાત્મ્યનું ઘડતર ને બીજાઓથી પડતા તફાવતોને ઓળખવાની ક્રિયા સમાજમાં પ્રવર્તતી વ્યાપક પરિસ્થિતિઓ ઉપર આધાર રાખે છે. જો સમાજનું પર્યાવરણ સહકાર સહયોગને પ્રેરે એવું અનુકૂળ હોય તો વિધાયક રાષ્ટ્રીય તાદાત્મ્ય વિકસે છે.

રાષ્ટ્રનાં જૂથો વચ્ચેના સંબંધો કાં તો સહયોગપૂર્ણ કાં તો સ્પર્ધાત્મક હોય છે. જો રાષ્ટ્રનાં લક્ષ્યો સમાન હોય અને વિવિધ જૂથો વચ્ચે ન્યાયી રીતે વહેંચી શકાય એટલા પ્રમાણમાં સંસાધનો હોય તો રાષ્ટ્રીય જૂથો વચ્ચે સહયોગી સંબંધો વિકસે છે. જ્યારે જૂથોનાં ધ્યેયો જુદાં જુદાં હોય અને રાષ્ટ્રનાં સંસાધનો અપૂરતાં હોવાથી તેની ન્યાયી રીતે વહેંચણી કરવી મુશ્કેલ હોય ત્યારે જૂથો વચ્ચે સ્પર્ધાત્મક, વધારે પ્રાપ્ત કરી લેવાના સંબંધો

વિકસે છે. તેથી ભારતમાં આપણે સંસ્કૃતિની પરંપરાઓની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

લોકશાહી પર્યાવરણમાં રહેલા ભારતીય સમાજે પોતાની વિવિધતાને સહશક્તિમાન અને સહભાગી બનાવવાના ધ્યેય તરફ આગળ વધવું જોઈએ એટલે કે લોકોએ પોતાનાં વિવિધ જૂથો વચ્ચે એ રીતે સહયોગ સાધવો જોઈએ જેથી એ બધાંની શક્તિઓ એકી સાથે સક્રિય બને. અહીં એક જ સમયે સક્રિય બનવું અગત્યનું છે. આમ થાય તો ભારતીય સમાજ એવાં વાદ્યવૃંદ જેવો બને જેમાં જુદાં જુદાં વાજિંત્રો એકબીજાનાં વાદ્યસંવાદી બનીને સંગીતની આનંદજનક સૂરાવલિ સર્જે છે. આ સૂરાવલિમાં દરેક વાજિંત્ર પોતાનો સ્વતંત્ર સ્વર અને ફાળો જાળવી રાખે છે. અને છતાં એવું સંગીત પરિણામ સર્જે છે. જે દરેકના વ્યક્તિગત સ્વર કરતાં નવું અને જુદું હોય છે. સમદૃષ્ટિવાદના શબ્દોમાં કહીએ તો સમષ્ટિ તેના વિભાગોના સરવાળાથી કંઈ વિશેષ છે.

રાષ્ટ્રનો ખ્યાલ મનોવૈજ્ઞાનિક છે. આપણી વિવિધતાને વટાવી જઈને આગળ વધતાં, આપણે 'હું ભારત દેશનો છું' એવી જે સંલગ્નતાની લાગણી અનુભવીએ છીએ એ લાગણી જ રાષ્ટ્રીયતાનું મૂળ છે. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા એટલે રાષ્ટ્રનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું ચારિત્ર્ય એમાં વિવિધ સામાજિક રાજકીય અને આર્થિક સંસ્થાઓના માનસિક જોડાણ અને સુસંગતિ સમાયેલાં હોય છે. તે દેશને લાક્ષણિક સ્વરૂપ આપે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રના ખ્યાલમાં સમાન તકો, સંયોજિત સ્વરૂપ અને દેશ સાથે નાગરિકોના તાદાત્મ્યનો સમાવેશ થાય છે. દેશના ઈતિહાસ, સંસ્કૃતિ, પ્રત્યે લોકોની પ્રતિબદ્ધતાને લીધે ભારતની અસ્મિતા સાર્થક બને છે.

નવી પેઢીનું સામાજિકરણ યોગ્ય દિશામાં કરવું જોઈએ. આરંભના બાળપણથી જ મૂલ્યો ને મનોવલણો ઘડાતાં જાય છે. તેથી સંતાનો નાનાં હોય ત્યારથી જ માતાપિતાએ તેમનામાં સાચાં મનોવલણો અને મૂલ્યો વિકસાવવાં જોઈએ, અને સંસ્કૃતિ તથા રાષ્ટ્ર પ્રત્યે વિધાયક મનોવલણો અપનાવવામાં બાળકને મદદ કરવી જોઈએ.

જો દરેક માણસ મનમાની રીતે વર્તે તો અરાજકતા વ્યાપે, અવ્યવસ્થા અને ગંભીર સમસ્યાઓ સર્જાય, કોઈનામાં વિશ્વાસ ન રહે અને કોઈ વર્તનની આગાહી પણ ન કરી

શકાય. આવી માનવસર્જિત આફત બહુ ઓછી અથવા ભાગ્યે જ આવે છે. કારણ કે સંસ્કૃતિ આપણા સામાજિક વર્તનમાં વ્યવસ્થા લાવે છે અને તેને સક્રિય રીતે ઘડે છે. માણસ પોતાના સમાજ અને સંસ્કૃતિ સાથે સતત આંતરક્રિયા કરતો રહે છે. તેથી રોજ અને ખાસ પ્રસંગોએ કઈ કઈ કાર્યવાહી કરવી જોઈએ તે સમજે છે, અને શીખે છે.

સંસ્કૃતિ આપણને દિશા સૂચવે છે કે જુદી જુદી સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કયું વર્તન યોગ્ય કે ઈચ્છનીય છે અને કયું વર્તન અયોગ્ય કે અનિચ્છનીય છે. દા.ત. માતાપિતાએ જુદી જુદી ઉંમરના બાળક સાથે કઈ રીતે વર્તવું અને બાળકે માતાપિતા સાથે કેવું વર્તન કરવું એ જ રીતે શિક્ષક-વિદ્યાર્થી, ઉપરી અધિકારી-કર્મચારી, માલિક-નોકર, ગ્રાહક-વેપારી વગેરે... ઉપરાંત સંસ્કૃતિ આપણને સમજાવે છે કે જીવનમાં શું ઈષ્ટ કે મૂલ્યવાન છે. સંપત્તિ, સારું સ્વાસ્થ્ય, શાંતિ, બીજા લોકો સાથેના સુમેળ ભર્યા સંબંધો અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા કે ન્યાય : આ જુદી જુદી બાબતોને જિંદગીમાં કેવો અગ્રતાક્રમ આપવો તે અંગે.

— સંસ્કૃતિનું આગવું મંતવ્ય હોય છે.

ડૉ. બળવંત જાની 'ગુજરાતી નિબંધમાં રાષ્ટ્રભાવના અને સંસ્કૃતિની ઝલક' નામના લેખમાં કહે છે કે :

'ભારતીય સંસ્કૃતિની અર્થઘાટના ઘણી બૃહદ્ છે. એમાં ઉદાત્ત કહી શકાય એવાં સત્ત્વે કે તત્ત્વે પણ અમાપ છે. એમાંનું એક તત્ત્વ છે. ભારતીય તત્ત્વદર્શન ચિંતન, ભારતનો આધ્યાત્મિક વારસો, ચિંતનપુટ અને જીવનમૂલ્યો ભારતીય સંસ્કૃતિને ઉદાત્ત કરવા માટે ખપમાં લાગે એવા પરિબળ છે. સર્જક — ચિંતક આ ભાવવિશ્વથી અનુપ્રાણિત હોય એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એમના ભારતીય સંસ્કૃતિ વિચારધારાને અભિવ્યક્તિ સાંપડે, ભારતીયદર્શન ચિંતન પછી ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક ઘટક છે. જે કોઈ સર્જક આવા સાંસ્કૃતિક વારસાને પોતાની રીતે પ્રગટાવે અભિવ્યક્તિ અર્પે એમાંથી એમની રાષ્ટ્રપ્રીતિ અને ભારતીય સંસ્કૃતિની અભિજ્ઞતા પ્રગટતી હોય છે'

આવા સર્જક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી પોતાના સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદને પોતાની સમર્થ કલમ દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. જીવનભર મુનશીની પ્રતિભા આર્ય સંસ્કૃતિનાં

અને ભારતીયતાનાં યશોગાન ગાવામાં સક્રિય રહી. મુનશીને ઈતિહાસકારો ભારતીય સંસ્કૃતિના જયોતિર્ધર તરીકે ઓળખાવે છે. વિશ્વમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ ઉદ્ભવી અને નાશ પામી પરંતુ આર્ય સંસ્કૃતિ આજે સદીઓથી પોતાનું તેજ અને પરંપરા જાળવતી આવી છે. તે આર્યસંસ્કૃતિનાં ગુણગાન મુનશીએ ગાયાં છે. મુનશી પોતાના સાહિત્યમાં આર્યસંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રવાદને કેન્દ્રમાં રાખીને જ સાહિત્ય સર્જન કરતા હોય એવું લાગે છે. આ રાષ્ટ્રવાદ અને આર્યસંસ્કૃતિ શોધવાનો આ મહાશોધ નિબંધ ઉદ્દેશ છે.

આ મહાશોધનિબંધમાં કુલ ૯ પ્રકરણો છે. તેમજ અંતે સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ-૧ : મુનશીનું જીવન અને કવન

૧. મુનશીનું જીવન :

- ૧.૧ વીર પૂર્વજો
- ૧.૨ મુનશીનું વંશવૃક્ષ
- ૧.૩ જન્મ
- ૧.૪ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંસાર મંથન
- ૧.૫ વકીલાત
- ૧.૬ સ્વાતંત્ર્યસેનાની
- ૧.૭ રાજનીતિજ્ઞ
- ૧.૮ ભારતીય વિદ્યાભવનની સ્થાપના
- ૧.૯ મુનશીના જીવનદર્શનના મુખ્ય અંશો
  ૧. ધર્મત્વ
  ૨. જીવનકલા
  ૩. પ્રેમ અને સૌન્દર્યની ભાવના
  ૪. સંસ્કૃતિ અને સમાજ
  ૫. રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર
  ૬. કલા અને સાહિત્ય

૧.૧૦ ઉપસંહાર

૧.૨ મુનશીનું કવન :

૧.૨.૧ નવલકથાકાર

૧.૨.૨ નાટક

૧.૨.૩ નવલિકા

૧.૨.૪ આત્મકથા

૧.૨.૫ જીવનચરિત્ર

૧.૨.૬ વિવેચનાદિ નિબંધ સાહિત્ય

૧.૨.૭ અંગ્રેજી પુસ્તકો

૧.૨.૮ સમગ્રતયા.

પ્રકરણ-૨ : રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ પરિચય

૨.૧ રાષ્ટ્રભક્તિ પરિચય

૨.૧.૧ ભૂમિકા

૨.૧.૨ રાષ્ટ્ર ક્યારે બને છે ?

૨.૧.૩ વ્યક્તિ નહીં, રાષ્ટ્ર મહાન

૨.૧.૪ ભારત : રાષ્ટ્રના રૂપમાં અવધારણા

૨.૧.૫ રાષ્ટ્રપતિની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રભક્તિ

૨.૧.૬ રાષ્ટ્રભક્તિ એટલે

૨.૧.૭ વિશુદ્ધ રાષ્ટ્રભાવ

૨.૧.૮ પ્રાચીન એકસૂત્ર રાષ્ટ્રજીવન

૨.૧.૯ રાષ્ટ્રરક્ષા સ્થાયિત્વ

૨.૧.૧૦ નિર્હતુક રાષ્ટ્રભક્તિ

૨.૧.૧૧ રાષ્ટ્રીયત્વનો બોધ

૨.૧.૧૨ આચરણમાં રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાન

૨.૧.૧૩ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ સ્વદેશી

૨.૧.૧૪ રાષ્ટ્ર રાજનૈતિક નહીં સાંસ્કૃતિક છે.

૨.૧.૧૫ સમાપન

૨.૨ આર્યસંસ્કૃતિ પરિચય

- ૨.૨.૧ આર્યશબ્દનો અર્થ
- ૨.૨.૨ સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ
- ૨.૨.૩ આર્યસંસ્કૃતિ
- ૨.૨.૪ આર્યસંસ્કૃતિની વિશેષતાઓ
- ૨.૨.૪.૧ જ્ઞાનોપાસના
- ૨.૨.૪.૨ ધર્મ અને કર્મનો સમન્વય અને મહિમા
- ૨.૨.૪.૩ સામાજિક સમાનતા અને સમભાવ
- ૨.૨.૪.૪ સંયમ
- ૨.૨.૪.૫ કર્મફલત્યાગ
- ૨.૨.૪.૬ નારીનું સન્માન
- ૨.૨.૪.૭ માનવેતર સૃષ્ટિ સાથે પ્રેમસંબંધ
- ૨.૨.૪.૮ અહિંસા
- ૨.૨.૪.૯ ચાર પુરુષાર્થ
- ૨.૨.૪.૧૦ ચાર વર્ણ
- ૨.૨.૪.૧૧ ચાર આશ્રમ
- ૨.૨.૪.૧૨ આર્યસંસ્કૃતિમાં પ્રતીકો
- ૨.૨.૪.૧૩ આર્યસંસ્કૃતિમાં પર્વોત્સવો
- ૨.૨.૪.૧૪ તીર્થસ્થાનો
- ૨.૨.૪.૧૫ પવિત્ર નદીઓ
- ૨.૨.૪.૧૬ આર્યસંસ્કૃતિમાં બારદર્શનો
- ૨.૨.૪.૧૭ આર્યસંસ્કૃતિનું જ્ઞાન-નિધિ
- ૨.૨.૪.૧૮ આર્યસંસ્કૃતિમાં શિક્ષણ વ્યવસ્થા
- ૨.૨.૪.૧૯ આર્યસંસ્કૃતિનાં પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય
- ૨.૨.૪.૨૦ શિક્ષણની પદ્ધતિ
- ૨.૨.૪.૨૧ નારી શિક્ષણ
- ૨.૨.૪.૨૨ ગુરુ — શિષ્ય પરંપરા

- ૨.૨.૪.૨૩ ધ્યેયોની પરાકાષ્ઠા
 ૨.૨.૪.૨૪ અવતાર કલ્પના
 ૨.૨.૪.૨૫ આર્ય સંસ્કૃતિ ઋષિ સંસ્કૃતિ
 ૨.૨.૪.૨૬ આર્યસંસ્કૃતિમાં મૂર્તિપૂજા
 ૨.૨.૪.૨૭ આર્યસંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતા પરિવાર વ્યવસ્થા
 ૨.૨.૪.૨૮ સોળસંસ્કાર: આર્યસંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ
 ૨.૨.૪.૨૯ મૃત્યુ પ્રત્યેનો આર્યસંસ્કૃતિનો અભિગમ
 ૨.૨.૪.૩૦ સમાપન

પ્રકરણ-૩ : મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

- ૩.૧ પાટણની પ્રભુતા
 ૩.૨ ગુજરાતનો નાથ
 ૩.૩ રાજાધિરાજ
 ૩.૪ જય સોમનાથ
 ૩.૫ પૃથિવીવલ્લભ
 ૩.૬ ભગ્નપાદુકા
 ૩.૭ ભગવાન કૌટિલ્ય

પ્રકરણ-૪ : મુનશીની પૌરાણિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

- ૪.૧ લોપામુદ્રા ખંડ-૧
 ૪.૨ લોમહર્ષિણી
 ૪.૩ ભગવાન પરશુરામ
 ૪.૪ કૃષ્ણાવતાર ખંડ ૧ થી ૮

પ્રકરણ-૫ : મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

- ૫.૧ વેરની વસૂલાત
 ૫.૨ કોનો વાંક
 ૫.૩ સ્વપ્નદૃષ્ટા
 ૫.૪ તપસ્વિની ભાગ ૧, ૨

પ્રકરણ-૬ : મુનશીનાં ઐતિહાસિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

૬.૧ ધ્રુવસ્વામિની દેવી

પ્રકરણ-૭ : મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

૭.૧ પુરંદર પરાજય

૭.૨ અવિભક્ત આત્મા

૭.૩ તર્પણ

૭.૪ પુત્રસમોવડી

૭.૫ લોપામુદ્રાખંડ ૨, ૩, ૪

પ્રકરણ-૮ : મુનશીનાં સામાજિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

૮.૧ વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય

૮.૨ બે ખરાબ જણ

૮.૩ આજ્ઞાંકિત

૮.૪ કાકાની શશી

૮.૫ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

૮.૬ પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર

૮.૭ ડૉ. મધુરિકા

૮.૮ છીએ તે જ ઠીક

૮.૯ વાહ રે મૈં વાહ

પ્રકરણ-૯ : ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં સંદર્ભગ્રંથોની વર્ગીકૃત અને વિસ્તૃત સૂચિ અકારાદિ મૂળાક્ષરના ક્રમમાં અંતે આપેલ છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

૨. નવલકથા સૂચિ

૩. નાટકસૂચિ

૪. ગુજરાતી લેખો

૫. સામયિકો.

૬. ફોટોઓ

નિવેદન

એમ.ફિલ. થયા પછી તરત જ પીએચ.ડી કરવાની ઈચ્છા થઈ આવેલી આ ઈચ્છાની અભિવ્યક્તિ ડૉ. બળવંત જાની પાસે કરતાં તરત જ તેમણે મને વિષય શોધવા માટેની પરવાનગી આપી. વિષય પસંદગી મારી રુચિ પ્રમાણે થાય એ સ્વાભાવિક છે. જો કે, સંશોધનની બાબતમાં એમ.ફિલ.નો અનુભવ ખૂબ જ પથદર્શક બને એ પણ સ્વાભાવિક છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસમાં કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ મારા પ્રિય સાહિત્યકાર છે. મુનશી આમ તો મારા જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતવાસીઓના પ્રિય સાહિત્યકાર છે. મુનશી વિશે કશુંક લખવાની ઈચ્છાને કારણે વિષય પસંદગી મુનશી તરફ ઢળે એ સ્વાભાવિક છે.

શોધકાર્ય સુચારુ રીતે સમ્પન્ન કરવા માટે સૌથી મહત્ત્વની બાબત છે. વિષય પસંદગી જો શોધકાર્યનો વિષય મનોનુકૂળ હોય તો કાર્ય કરવામાં રુચિ જળવાય રહે અને કાર્ય નિર્વિઘ્ને સમ્પન્ન થાય.

વિષય નિર્ધારણ કરવા માટે હું જ્યારે મારા માર્ગદર્શક ડૉ. બળવંત જાની સાહેબ પાસે બેઠો ત્યારે તેમણે મને પૂછ્યું. તારા મનમાં કયો વિષય છે. મેં જવાબ આપતા કહ્યું : 'ક.મા. મુનશીની નવલકથા અને નાટકમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ' અને એ જ વિષય નક્કી થયો. વિષય નક્કી થતાં શોધયાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો.

ગુરુવર્ય ડૉ. બળવંત જાની સાહેબે સમય — સમય પર યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી મારું કઠિન કાર્ય સરળ બનાવ્યું. વિષય પસંદગીથી લઈને શોધકાર્ય પૂર્ણ થયું ત્યાં સુધી પૂ. શ્રી જાનીસાહેબ મારા પ્રેરણામૂર્તિ રહ્યા. 'આવ, મનોજ' કહી સતત મારી પ્રગતિનો હિસાબ માગતા. તેમજ 'મારું ઘર એ જ કાર્યાલય', 'મારું ઘર એ જ વિદ્યાલય' જેવા ભાવાત્મક શબ્દોથી મને સતત પ્રોત્સાહિત કરીને તેમજ તેમના કુશળ માર્ગદર્શન અને

ઉત્સાહિત સ્વભાવના પરિણામે જ હું આ શોધકાર્ય પ્રસ્તુત કરી શક્યો છું. તેઓ ઉદારતાપૂર્વક મારા પથદર્શક બન્યા તેથી હું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વંદન કરું છું.

મારી વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિને સંવર્ધિત કરનારા ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવનના પ્રોફેસરો સર્વશ્રી ડૉ. નીતિન વડગામા, ડૉ. બિપિન આશર, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, ડૉ. મનોજ જોશી, ડૉ. દીપક પટેલની અમૂલ્ય પ્રેરણા પણ મારા આ વિદ્યાતપના પાયા છે. તેમનો તથા બિન શૈક્ષણિક સ્ટાફ ખાસ કરીને શ્રી રક્ષાબહેનનો પણ આ તકે આભાર માનું છું.

જેના પ્રેમ અને શુભેચ્છા વિના મારું આ કાર્ય ક્યારેય પૂર્ણ ન થાત એવા પ.પૂ. શ્રી ભાનુભાઈ પટેલ તથા આ.શ્રી ગિરીશજી જોશીને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વંદન કરું છું.

બચપણથી જ મારા અભ્યાસમાં રસરુચિ લેનારાં અને ભવિષ્યમાં પણ મારા ઉપર જેમના આશીર્વાદ રહેવાના છે તે મારાં મોટીબા તથા પિતાશ્રી પ્રત્યે હું સદા નતમસ્તક રહીશ. કારણ કે તેમના આશિષથી જ હું અંકુરિત થઈ આજે વટવૃક્ષ બન્યો છું. અને બહેનોના સ્નેહભાવ વગર આ કામ શક્ય જ ન બન્યું હોત. રજાઓના સમયમાં મારા સતત આ કાર્યમાં પરોવાયા રહેવાથી મારી સાથે બહાર ફરવા જવાની, સીનેમા જોવાની તથા મારી સાથેના સહવાસની અનેક ઈચ્છાઓને હસતા મુખે દૂર કરીને મને સતત પ્રોત્સાહન આપનારી મારી વહાલી પત્નીનો સ્નેહાદર પ્રગટ કરું છું.

મારા અનેક મિત્રો, મારી શાળાના ટ્રસ્ટીઓ, સ્ટાફમિત્રો તથા વિદ્યાર્થીઓનો તેમજ પ્રા. પી.પી.રથવી તથા પ્રો. મેહુલ શાહ આ સૌનો આ તકે આભારી છું.

મનોજ ચનિયારા

તા. / / ૨૦૦૮

અનુક્રમણિકા

પૃષ્ઠ ક્રમાંક

પ્રકરણ-૧

મુનશીનું જીવન અને કવન

પ્રકરણ-૨

રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ પરિચય

પ્રકરણ-૩

મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

પ્રકરણ-૪

મુનશીની પૌરાણિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

પ્રકરણ-૫

મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

પ્રકરણ-૬

મુનશીનાં ઐતિહાસિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

પ્રકરણ-૭

મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

પ્રકરણ-૮

મુનશીનાં સામાજિક નાટકોમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિ

પ્રકરણ-૯

ઉપસંહાર

પરિશિષ્ટ